غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيەسىگە دائىر كىتابلار

تەكلىماكاندىن ئۆتۈش

مارك ئاۋرېل ستەين (ئەنگلىيە)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيەسىگە دائىر كىتابلار

تەكلىماكاندىن ئۆتۈش

مارك ئاۋرېل ستەين (ئەنگلىيە)

تەرجىمە قىلغۇچى : ئايگۈل قادىر، رىزۋانگۈل نۇرۇللا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

穿越塔克拉玛干：维吾尔文 /（英）斯坦因(Stein, A.)著；阿依古丽·卡迪尔，热孜莞古丽·努如拉译. — 4 版. — 乌鲁木齐：新疆人民出版社，2010
（西域游历；6）
ISBN 978-7-228-12243-1

Ⅰ.①穿… Ⅱ.①斯… ②阿… ③热… Ⅲ.文化遗址 — 考察 — 新疆 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①K878.04

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第108990号

责任编辑	阿布都热合曼·艾白，阿不都黑力力·阿不都吉力力
责任校对	阿孜古丽·克力木
封面设计	买买提·诺拜提
出版发行	新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	新疆新华印刷二厂
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	14.75
版　　次	2010年7月第1版
印　　次	2010年7月第1次印刷
印　　数	1—4000
定　　价	37.00 元

مارك ئاۋرېل ستېين (1862 — 1943)

مارك ئاۋرېل ستەيىننىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

مارك ئاۋرېل ستەين ــ ئەنگلىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، ئارخېئولوگ، 1862 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ۋېنگرىيەنىڭ بۇداپېشت شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1904 ـ يىلى ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. 1880 ـ يىلى لېيپزىگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1881 ـ يىلى ھىندىشۇناسلىق ۋە ئىرانشۇناسلىق كەسپىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش مەقسىتىدە تېۋېنگېن ئۇنىۋېرسىتېتىدا بىلىم ئاشۇرۇپ، 1883 ـ يىلى فىلولوگىيە پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانى ئالغان. 1887 ـ يىلى ھىندىستانغا كېلىپ، ھىندىستاندىكى شەرق ئۇنىۋېرسىتېتىدا مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1888 ـ يىلى پەنجاپ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئارخېپ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. 1889 ـ يىلىدىن باشلاپ كەشمىرده ئىلمىي تەكشۈرۈشته بولغان. ئۇ 1 ـ قېتىملىق (1900 ــ 1901 ـ يىللار) ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيەسىده خوتەن ۋە نىيە خارابىسىنى ئارخېئولوگىيەلىك قازغان ھەمدە خوتەندىكى دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىدىن قەدىمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن خوتەن پادىشاھىغا ياتلىق قىلىنغان مەلىكە سۈرەتلەنگەن بىر پارچە رەسىم تاختىسىنى ۋە بىراھمى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنى تاپقان. 1901 ـ يىلى نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭ مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا

تاشلىۋېتىلگەنلىكىنى دەللىلىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ ئېكسپېدىتسىيەسى ھەقىقىدە 1903 ـ يىلى «قۇمغا كۆمۈلگەن خوتەن خارابىسى» دېگەن سەپەر خاتىرىسىنى، 1907 ـ يىلى «قەدىمكى خوتەن» دېگەن رەسمىي دوكلاتىنى يازغان.

ستەين 2 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسىدە (1906ـــ 1908 ـ يىللار) خوتەن ۋە نىيە خارابىسىنى قايتا تەكشۈرگەندىن باشقا، يەنە چارقىلىق ۋە كروراندىكى قەدىمىي ئىزلارنىمۇ تەكشۈرگەن. ئۇ دۇنخۇاڭغا بېرىپ ۋاڭ راھىبتىن ئەرزان باھادا 24 سانىدۇق پۈتۈك، شايىغا سىزىلغان رەسىم ۋە يىپەك توقۇلما بۇيۇملارنى سېتىۋېلىپ ئەكەتكەن. 1908 ـ يىلى كەشمىرگە قايتقان. 1921 ـ يىلى «قەدىمكى خوتەن» دېگەن دوكلاتىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىنىڭ سۈرەتلىك خاتىرىسى» نامـلىق بەش تومлۇق كىتابنى يازغان. بۇ كىتاب ئۇنىڭ شىنجاڭ ۋە گەنسۇنىڭ غەربىدە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن ئومۇمىي نەتىجىلىرىنىڭ تەپسىلىي دوكلاتىدۇر.

ستەين 3 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسىدە (1913 ـــ 1915 ـ يىللار) خوتەن، نىيە، كروراننى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرگەن ھەمدە دۇنخۇاڭغا قايتا بېرىپ، ۋاڭ راھىب ساقلاۋاتقان 570 خىلدىن ئارتۇق «دۇنخۇاڭ پۈتۈكلىرى»نى قولغا چۈشۈرگەن. 1914 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۇرپاندىكى قەدىمىي قەبرىلەرنى قېزىپ نۇرغۇن بۇيۇملارنى تاپقان. 1916 ـ يىلى كەشمىر ئارقىلىق قايتىپ كەتكەن. 1928 ـ يىلى مۇشۇ قېتىملىق تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كىندىكى» ناملىق دوكلاتنى يازغان. كېيىن ئۇنى ئۆزگەرتىپ «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسى» دەپ ئاتىغان.

ستەين 4 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسىدە (1930 ـ

يىلى) سىرىناگاردىن[1] قەشقەرگە كېلىپ، تۇرپاننى بىر مەزگىل ئايلانغاندىن كېيىن، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ تەكشۈرۈشىنى چەكلىگەن. لېكىن، ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن بولدى قىلماي، ئوغرىلىقچە نىيە خارابىسىنى تەكشۈروپ، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى تەكشۈرۈشلىرىگە يېڭى مەزمۇنلارنى قوشقان. ئەمما، ئۇ بۇ قېتىم ئاساسەن ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي قايتىپ كەتكەن.

ستەيىننىڭ بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئەسەرلىرىدىن باشقا، 1933 ـ يىلى 2 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسى توغرىسىدا يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى يولدا» ۋە 1921 ـ يىلى دۇنخۇاڭ توغرىسىدا يازغان «مىڭئۆي: جۇڭگونىڭ غەربىدىكى دۇنخۇاڭ ساڭرامىدىن قېزىۋېلىنغان بۇددا دىنىغا ئائىت رەسىملەر»» دېگەن ئەسەرلىرىمۇ بار. ستەيىن 1938 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىراق، سۇرىيە، ئىئوردانىيە قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئافغانىستاندىكى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا كېسىلى قوزغىلىپ قېلىپ، 1943 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كابۇلدا 82 يېشىدا ۋاپات بولغان.

نەشرىياتىمىز بۇ قېتىم گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، ستەيىننىڭ 2 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسى ئاساسىدا يېزىلغان «غەربىي يۇرت ئارخېئولوگىيەسىنىڭ سۈرەتلىك خاتىرىسى» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنغان «تەكلىماكاندىن ئۆتۈش»، «نىيە خارابىسىنى تەكشۈرۈش»، «لوپنۇر قۇملۇقىدىن دۇنخۇاڭغىچە»، «خوتەن بوستانلىقىغا قايتا سەپەر»، «كرورانغا سەپەر» قاتارلىق بەش كىتابنى نەشر قىلدۇق. بۇ كىتابلاردا ستەيىننىڭ ئېلىمىزنىڭ گەنسۇ، شىنجاڭ قاتارلىق جايلىرىدىكى تەكشۈرۈش ئەھۋالى ۋە قولغا كەلتۈرگەن ئىلمىي نەتىجىلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان

① سىرىناگار ـــ ھىندى دەريالىرىنىڭ تارماق ئېقىنى جېلۇم دەريالىرى ۋادىسىغا جايلاشقان قەدىمكى شەھەر ـــ مۇھەررىردىن.

بولۇپ، پايدىلىنىشقا ئەرزىيدىغان نۇرغۇن تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى، ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىلىرى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تارىخ، مىللەت، دىن، جۇغراپىيەسىگە ئائىت خاتىرىلەر ۋە سۈرەتلىك ماتېرىياللار بار. بۇلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ ۋە بۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلارنىڭ ستەينىنىڭ گەنسۇ، شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش خىزمىتى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى توپلاش ئەھۋالىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب قەدىمكى گۈاجۇغا سەپەر 1
1 ـ بۆلۈم گۈاجۇ بوستانلىقى 1
2 ـ بۆلۈم ئەنشى ئەتراپىدىكى قەدىمكى ئىزلار ھەمدە شۇەنزاڭنىڭ قاشقوۋۇقتىن ئۆتۈشى 11
3 ـ بۆلۈم چىياۋزى ئەتراپىدىكى قەدىمكى خارابىلىكلەر 26
4 ـ بۆلۈم تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى تاش كېمىرلەر ... 48

ئىككىنچى باب گەنسۇنىڭ غەربىي شىمال چېگرا سى 68
1 ـ بۆلۈم سەددىچىن سېپىلى قوۋۇقىغا بېرىش 68
2 ـ بۆلۈم جيايۈگۇەننىڭ سېپىل تېمى 79
3 ـ بۆلۈم سۇجۇ ۋە ئوتتۇرا بۆلەكتىكى نەنسەن تېغى 95
4 ـ بۆلۈم گەنجۇدىن ئالتۇن مۇنارغىچە 105
5 ـ بۆلۈم يۇمىن ناھىيەسىدىن ئەنشىدىكى خەن دەۋرىگە مەنسۇپ سەددىچىن سېپىلىغىچە 112

ئۈچىنچى باب قۇمۇل ۋە تۇرپانغا سەپەر 122
1 ـ بۆلۈم شىئەندىن قۇمۇلغىچە: شۇەنزاڭ ئۆتكەن قۇملۇق 122
2 ـ بۆلۈم قۇمۇلنىڭ تارىخىي ئورنى 135
3 ـ بۆلۈم ئاراتام ۋە لاپچۇق خارابىلىكلىرى 146
4 ـ بۆلۈم تۇرپاندىكى خارابىلىكلەرنى تەكشۈرۈش 170

تۆتىنچى باب قاراشەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلەر... 200
1 ـ بۆلۈم قاراشەھەرنىڭ تارىخىي جۇغرا پىيەسى 200
2 ـ بۆلۈم شۇرچۇقىنىڭ شىمالىدىكى مىڭئۆي

خارابىسى 213
3 ـ بۆلۈم مىڭئۆي خارابىسىنىڭ غەربىي شىمال
قىسمىدىن بايقالغان لاي ھەيكەل ۋە تام
رەسىملىرى 240
4 ـ بۆلۈم خورا خارابىسى ۋە تۆمۈر قوۋۇق 275

بەشىنچى باب كۆچا ۋە كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسىغا سەپەر 290
1 ـ بۆلۈم كورلا ۋە ئۇ يەردىكى قەدىمكى ئىزلار 290
2 ـ بۆلۈم ئىنچىكە دەريا‌سىدىن كۆچاغىچە 297
3 ـ بۆلۈم تەكلىماكاندىن ئۆتۈپ قارادۆڭگە بېرىش ...305

ئالتىنچى باب خوتەننىڭ شىمالىي ۋە شىمالىي قىسمىدىكى
خارابىلەر 320
1 ـ بۆلۈم پەرھاد بەگ يايلىقى 320
2 ـ بۆلۈم F. XII ئىبادەتخانا ۋە ئۇنىڭ يىل دەۋرى 335
3 ـ بۆلۈم دامىكۆدىن خوتەنگە سەپەر 347
4 ـ بۆلۈم خوتەننىڭ شىمالىدىكى ئىبادەتخانا
خارابىلىرى 359

يەتتىنچى باب مازارتاغدىن مارالبېشىغچە 375
1 ـ بۆلۈم مازارتاغ قەدىمكى قەلئەسى 375
2 ـ بۆلۈم ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاندىن ئۆتۈش 388
3 ـ بۆلۈم تاغ تىزمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەلپىنگە
بېرىش 399
4 ـ بۆلۈم تۇمشۇق ۋە مارالبېشىنىڭ شىمالىي
قىسمىدىكى قۇملۇق خارابىلىرى 416

سەككىزىنچى باب خوتەندىن لوندونغچە 438
1 ـ بۆلۈم خوتەندىكى تەييارلىق 438
2 ـ بۆلۈم قوروم تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈش 446
3 ـ بۆلۈم قاراقورۇمدىن ئۆتۈپ ئەنگلىيەگە قايتىش ...461

بىرىنچى باب

قەدىمكى گۇاجۇغا سەپەر

1 ـ بۆلۈم گۇاجۇ بوستانلىقى

مىگۈيدىن قوزغىلىش

6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، مەن دۇنخۇاڭ شەھىرىدە قىسقا ۋاقىت زىيارەتتە بولدۇم. شۇ يەردىكى جۇڭگو ئەمەلدارلىرىغا رەھمەت ئېيتىمەن، ئۇلارنىڭ مېھماندوستلۇقى ۋە دوستانە ياردىمى خىزمىتىمگە نۇرغۇن قولايلىقلارنى يارىتىپ بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن 12 غاردىن يىغىۋالغان قوليازما ھۆججەت ۋە گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن ئوراپ ـ قاچىلاپ، مىگۈيدىن قوزغىلىپ، دۇنخۇاڭنىڭ شەرقىدىكى ئەنشىگە قاراپ يولغا چىقتىم. نۇرغۇن يول ئازابى چېكىپ، نەنسەن تېغى① تىزمىسىدىكى ئادەمسىز توپىلىق يولنى بويلاپ 55 ئىنگلىز مىل يۇرگەندىن كېيىن، يول بويىدىكى كىچىك ئۆتەڭ گۇاجۇ ئېغىزىغا يېتىپ كەلدىم. بۇ ئىسىم ئاشۇ قەدىمكى بوستانلىقتىن كەلگەن بولۇپ، گۇاجۇ بوستانلىقىنىڭ ئەڭ جەنۇب تەرىپى دېگەن مەنىدە.

---

① گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇ تاغ تارىختا، بولۇپمۇ ھۇنلار زامانىدا خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە نەنسەن (南山) دەپ ئاتالغان، چىلىيەنشەن (祁连山) دەپمۇ ئاتالغان. بۇ تاغ چىلىيەن تېغى، چىلەن تېغى، چىلانتاغ ۋە تىلەن تېغى دەپمۇ ئاتىلىۋاتىدۇ. «چىلىيەن» ياكى «تىلەن» ھۇنچە ئىسىم بولۇپ، «تەڭرىگە سىغىنىش» مەنىسىدە قارىلىۋاتىدۇ ــ مۇھەررىردىن.

يەرلىكلەرنىڭ «سۈتىرىشنا بۇلىقى» توغرىسىدىكى رىۋايەتلىرى

دوكتور ل . گېرس مەندىكى مىڭئۆيگە مۇناسىۋەتلىك قولىيازما ھۆججەتلەر ئىچىدىن تەرجىمە قىلىپ چىقىقان قىممەتلىك بىر پارچە پۈتۈكتە، قۇمۇلۇقنىڭ شەرقىدىكى «ئۈچ كۆنلۈك» مۇساپىگە جايلاشقان ئاجايىپ سېھىرلىك بۇلاق ھەققىدە بايان بار. خەن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى زامانىدىكى «سۈتىرىشنا سانغۇن» لى گۇاڭلىدىن كېيىن، بۇ بۇلاق «سۈتىرىشنا بۇلىقى» دەپ ئاتالغان. لى گۇاڭلى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 102 ~ 104 ـ يىللىرى فەرغانە ياكى سۈتىرىشنا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان، بۇ ۋەقە «تارىخىي خاتىرىلەر»دە بەك داڭلىق. رىۋايەت قىلىنىشىچە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لى گۇاڭلىنىڭ قوشۇنى ھەربىي يۇرۇشتە قەھەتچىلىككە ئۇچراپتۇ، ئۇ تاغ ئىلاھىغا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن، قىلىچىنى چىقىرىپ تاغنى ئىككى پارچە قىپتۇ. ئۇ يەردىن شۇ ھامان بۇلاق سۇيى ئېتىلىپ چىقىپ، غەرب تەرەپكە بىرنەچچە كىلومېتىر ئېقىپ سېرىق كۆلگىچە كەپتۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، بىر سانغۇن بۇلاقتىن سۇ ئىچىۋېتىپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن سۇغا چۈشۈپ كېتىپ ئۆلۈپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇلاق سۇيى ئېقىشتىن توختاپ، پەقەت شۇ يەردىلا سىرغىپ چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، نۇرغۇن ئادەملەر بۇلاقتىن سۇ ئىچسە، بۇلاق سۇيى بارغانچە ئۇلغىيىدىكەن؛ ئاز ئادەملەر سۇ ئىچسە، بۇلاق سۇيى بارغانچە ئازلاپ كېتىدىكەن. بۇ خىل ھادىسە تا بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشۇېتىپتۇ.

«سۈتىرىشنا بۇتخانىسى» يول بويىغا سېلىنغان بولۇپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بەك كونىراپ كەتكەن. تامنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكەن تاشلىرى بىر تەرەپكە دۆۋىلەنگەن بولۇپ، يولۇچىلار تۆگە ۋە ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن بۇ يەرگە كېلىپ،

ئۆزلىرىنىڭ بەخت ـ تەلىيى ئۈچۈن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىشىدۇ. شەرق تەرەپكە ماڭغاندا گۈاجۇ رايونىغا كىرگىلى بولىدۇ.

قەدىمكى گۈاجۇ بوستانلىقى

گۈاجۇ ئېغىزىدىن غەربىي شىمالغا قاراپ 15 مىل مېڭىپ، بۇگۈنكى ئەنشىنىڭ مەركىزىي رايونىغا يېتىپ كەلدىم، بۇ يەرنىڭ ھەممىلا يېرىدە قەدىمكى گۈاجۇ بوستانلىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان مەنزىرە كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ يەردىكى قويۇق دەل ـ دەرەخلەر، بىپايان تۈزلەڭلىك نەنسەن تېغىنى ئوراپ تۇرغان ئېگىز ـ پەس دۆڭلۈكلەر ئاستىدىن تاكى سۇلې دەريانىڭ قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلغانىدى. بۇ تۈزلەڭلىكتە كەڭ كۆلەمدىكى بوز يەرلەر ھەمدە ئۆستەڭلەر بىلەن سۇغىرىلىدىغان كىچىك ـ كىچىك ئۇنۇمسىز ئېتىزلار ئۆزئارا گىرەلەشكەن بولۇپ، ئىنتايىن قالايمىقان ئىدى. شىاۋۇەن مەھەللىسى بىلەن خۇاڭچۇ ئۆستىگى ئېغىزىنىڭ ئارىلىقىدىكى سۇلې دەرياسىدىن باشلاپ، بۇ ئېتىزلار كۆرۈنمەيتتى. يولدا كۆرگەن تام بىلەن قورشالغان كەنت ۋە بازار خارابىلىرى شالاڭ ئېتىزلار ۋە ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان يېزا ـ كەنتلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا خېلىلا كۆپ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كەنت ۋە بازارلارنىڭ كۆپ قىسمى تۈڭگانلارنىڭ ئۇشتۇمتۇت بېسىپ كىرىشى بىلەن خارابىگە ئايلانغانكەن. لېكىن، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسمى ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنقى مەزگىللىلا تاشلىۋېتىلگەن. «تۇڭگۇك يېزىسى (شەكسىزكى، ئۇ سۇلې دەريانىڭ كونا ئېقىنى ئىدى) ئەتراپىدىكى بىر پارچە كەڭ ۋە ئەگرى جىلغىدىن ئۆتكەندىن كېيىنكى يول قەدىمكى «گۈاجۇ شەھىرى»گە تۇتىشىدۇ. «گۈاجۇ» دېگەن بۇ نام پۈتۈن بوستانلىقنىڭ قەدىمكى نامىدىن كەلگەن. بۇ خارابىلىكنىڭ قورشاۋ تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1/2 مىل، كەڭلىكى 1/3 مىل بولۇپ، تىك تۇت بۇلۇڭ شەكلىدىكى چۆرىمە تام قورشاپ تۇراتتى، ئەمما بۇنىڭ ئىچىدە ساقلىنىپ

قالغان ئۆي خارابلىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەردە ئىلگىرى ھەربىي ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىدىغان «يامۇل» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كېيىنچە دۇنخۇاڭغا يۆتكەلگەنكەن.

شىمالىي قوۋۇقنىڭ سىرتىدا ئۆرۈلۈپ كەتكەن بىر بۇتخانىنى بايقىدىم، ئۇ ھازىرمۇ يەرلىكنىڭ بايرام ئۆتكۈزىدىغان پائالىيەت سورۇنى ئىدى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، مەزكۇر شەھەر تۇڭگانلار تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغانىدىكەن. شەھەرنىڭ ئىچىدىكى تاشلىۋېتىلگەن يەرلەردىن قارىغاندا، بۇ شەھەرنىڭ ئىلگىرى پىرىمى دېگۈدەك خارابلىشىپ كەتكەنىكەن. مەزكۇر شەھەرنىڭ بوستانلىقىتىكى مەركەزلىك ئورنىغا ھەمدە تۆۋەندە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇھاكىمە قىلىنىدىغان ئارخېئولوگىيەلىك ئالامەتلەرگە ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلىساق، ئۇنىڭ بۇرۇن شۇنچىلىك مۇھىم ئورۇندا تۇرۇشى دەل ئۇنىڭ قەدىمكى گۈاجۇنىڭ مەركىزىي رايونى ئىكەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

ئەنشى شەھىرى

گۈاجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇ ئۇنۇمسىز يەردىن ئۆتۈپ 4 مىل كەڭلىكتىكى چاتقاللىق يولغا كىردۇق، ھەممە يەر شېغىللىق ئىدى، بۇ يەرلەردە ئىلگىرى تېرىقچىلىق قىلىنغانلىقىنىڭ ئازراق ئىزناسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. يەنە ئالدىمىزغا ماڭساق، ئەڭ كەڭ يېرى تەخمىنەن 2 مىل كېلىدىغان زىچ تېرىقچىلىق رايونى بولۇپ، ئۇ بۇگۈنكى بوستانلىقنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان، بۇنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان شەھەر دەل بۇگۈنكى «ئەنشى» شەھىرىدۇر. «ئەنشى» دېگەن بۇ ئىسىم (غەربىي قوغدىغۇچى رايون ياكى ئىدارە قىلغۇچى جاي) قانچىلىك جاراڭلىق ئاڭلىنىشى ياكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگونىڭ پۈتكۈل غەربىي رايونىنى كونترول قىلىدىغان باش ئورگاننىڭ مەركىزى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،

بۇ يەردىكى بارلىق (1907 ـ يىلى ئۇ يەنە «ۋىلايەت» ياكى «مۇستەقىل ۋىلايەتلىك شەھەر» دەپ ئايرىلغان) نەرسىلەردە خىزمەتتىكى بىپەرۋالىق، ئالغا باسماي بىر ئىزدا توختاپ قېلىشتەك كەيپىيات ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. چۆللىشىپ كەتكەن، خارابلىككە ئايلانغان شەھەر سېپىلىدىن مۆكەمىلەرەك بىر يولنى تېپىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەنشى شۇنى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەپ تۇرۇپتۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى پەقەت گەنسۇ، قۇمۇل ھەمدە شىنجاڭ يولىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئۆتەڭلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىرى بولۇشى بىلەنلا ئاخىرلاشتۇرغانىدى. ئەنشى شەھىرىنىڭ غەربىي چوڭ قوۋۇقىدىن چىقىپ، سۇلې دەرياسىدىن نەچچە مىل ماڭغاندىن كېيىن، بۇ سودا يولىنى بويلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بارىدىغان يولۇچىلارنىڭ كېيىنكى يولى شىمالىي تاغدىكى شېغىللىق قۇملۇق ئىدى. يەنە 12 ئۆتەڭلىك جاپالىق سەپەردىن كېيىن، ئاندىن تېرىلغۇ يەرلەرنى كۆرگىلى بولاتتى.

بوستانلىقنىڭ چەكلىك يەر كۆلىمى ۋە بايلىق مەنبەسى

چاتقال باسقان بىپايان تۇزلەڭلىكتىكى بۇ ئاساسلىق بوستانلىقنىڭ ئاشۇ تارقاقلاشقان يېزا ـ كەنتلىرى تۆڭگانلار كەلتۇرۇپ چىقارغان قورقۇنچلۇق ۋەيرانچىلىقتىن ئاستا ـ ئاستا ئەسلىگە كەلگەنىدى. نوپۇسنىڭ ئازلىقى نېمە ئۈچۈن ھازىرغىچە ساقلانغان زور مىقداردىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىنى قامدىيالمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىلگىرىكى تېرىقچىلىق ئىزلىرى بولغان تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ چۆللىشىپ كەتكەنلىكىنى، پاكار ـ پاكار قۇملۇق چاتقاللىرىنىڭ ئۆسۈپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئادەملەر كەلتۇرۇپ چىقارغان بۇ سەۋەبلەردىن باشقا، بىز يەنە تۇپراقنىڭ تەبىئىي ئەھۋالىدىنمۇ بۇ قەدىمىي گۈاجۇ بوستانلىقىنى كۆلەم ۋە مۇنبەتلىك جەھەتتە دۇنخۇاڭ بوستانلىقىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن

سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئاسانلا بىلىپ يېتەلەيمىز. تاغ ئېتىكى بىلەن ئەمەلىي سۈغىرىش سىستېمىسى قۇرۇشقا بولىدىغان دەريا ئارىلىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 16 مىل، ئاستىنىڭ كەڭلىكى 10 مىل كېلىدىغان ئوچ بۇرجەكلىك يەر بىلەن چەكلىنىدۇ. يەنە ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، بۇ يەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇلۇ دەريا سىستېمىسى سۇيى دۇنخۇاڭنىڭكىدەك قولايلىق ئەمەس ئىدى. دۇنخۇاڭ داڭلىق دەريا سۇيى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، ئۇنىڭ بوستانلىقىتكى ئورنى ناھايىتى ئەۋزەل، يەنى ئۇ چوڭ ھەم مۇنبەت يەلپۇگۇچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسىگە جايلاشقان ئىدى.

سۇلۇ دەريا سىستېمىسىنىڭ سۈغىرىش ئىشلىرى

سۇلۇ دەريا سىستېمىسىنىڭ سۈغۇرۇلىنىدىغان رايونى بەك چوڭ، دەريانىڭ سۇ مەنبەسىدىكى مۇزلۇقلار كىشىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدۇ. 1907 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، مەن مۇزلۇقنىڭ قىسمەن جايلىرىنى تەكشۈردۇم. دەريا سۇيى بۇرۇن چاڭما (Changma)نىڭ تۆۋىنىدىكى بىپايان شېغىللىق ھەمدە يۇمىن ناھىيەسى ۋە ئەنشىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئېرىق ئارىسىدىكى ئۇزۇن كەتكەن، قۇرغاق يەرلەرنى بويلاپ ئېقىپ، پارلىنىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن جىق ئازىيىپ كەتكەن. 6 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، ئەنشىدىكى ۋاقتىمدا ئۇ يەردىكى دەريا ئېقىنىنىڭ تارىيىپ ئاستا ئاقىدىغان، پايدىسىز بىر ئېقىنىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرگەنىدىم، سۇ ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 20 فۇت بولۇپ، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 2 فۇتقىمۇ يەتمەيتتى. لېكىن، مەن يەنە 200 فۇت كەڭلىكتىكى قۇرۇق دەريا قىنىنىمۇ كۆردۇم، بۇ كىچىك ئېقىن يىلاندەك تولغىنىپ ئاقاتتى. 15 ~ 20 فۇت ئېگىزلىكتىكى چوڭقۇر دەريا بويىدىن قارىغاندا، باش باھاردا تاغدىكى قار ـ مۇزلار ئېرىشكە باشلىغاندا، سۇلۇ دەريا سىدا

كەلكۇن ئۇلغىيىپ كېتەتتى. كەچ ياز مەزگىلىدە، سۇلى دەرياسى نەسەن تاغ ئېتىكى (Suess Range) دىكى چوڭ مۇزلۇقلار ئېرىگەن چاغدا، دەريادىكى كەلكۇن سۇيى يەنە بىر قېتىم شىددەت بىلەن ئۇلغۇياتتى. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇنداق ئەھۋال ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ رېمونت ئىشلىرىغا ھەمدە ھالقىلىق پەسىللەردىكى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە چوقۇم تەسىر كۆرسىتەتتى. بۇ جەھەتتىكى قىينىچىلىقنى باشقۇرۇش رايونىدىكى ئەمەلدارلارمۇ ئېتىراپ قىلاتتى.

ئەنشىنىڭ نوپۇسى

ئۇلار تەمىنلىگەن ئۇچۇرلاردىن قارىغاندا، ئەنشىنىڭ يەرلىك ئومۇمىي نوپۇسى تەخمىنەن 900 تۇتۇن ئەتراپىدا ئىكەن. بۇ سانلىق مەلۇمات كۆپتۇرۇۋېتىلگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ دەريانىڭ ئەڭ يۇقىرىسىدىكى بىرنەچچە كىچىك بوستانلىقتىكى ئاھالىلەرنى (مەسىلەن، شياۋۇەن ۋە جۇپ مۇنار قورغىنى) ۋە دىگاڭدىكى نىسبەتەن ئاۋاتلاشقان ئاز سانىدىكى يېزا - كەنتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك. مەن كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككى كەنتنى زىيارەت قىلدىم. بۇنىڭدىن قارىغاندا، مۇنداق ھۆكۈمنى چىقىرىش ئىشەنچلىكتەك قىلىدۇ، يەنى گۇاجۇ ئىقتىسادىي بايلىق ۋە مۇھىملىق جەھەتتە، ھەتتا قەدىمكى دەۋردىمۇ روشەن ھالدا دۇنخۇاڭدىن كېيىنكى ئورۇندا تۇرغان.

دۇنخۇاڭ بىلەن بولغان تارىخىي باغلىنىشى

بۇ ھۆكۈمنى گۇاجۇغا مۇناسىۋەتلىك ئىلگىرىكى يازما مەلۇماتلار دەللىلەيدۇ. مەن ئۇ مەلۇماتلارنى چۈشىنىمەن، ئۇلاردا گۇاجۇ بىلەن دۇنخۇاڭنىڭ قويۇق سىياسىي مۇناسىۋىتى ياكى بولمىسا ئۇنىڭ دۇنخۇاڭغا بېقىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

گەرچە جۇڭگو سالنامىلىرىدىكى گۇاجۇغا مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدە مەلۇماتلارنى ئاختۇرۇپ كۆرۈشكە ئامالسىز بولسامۇ، ئەمما مېنىڭ تەكتلەيدىغىنىم، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دۇنخۇاڭغا قاراشلىق جايلار ناھايىتى روشەنكى گۇاجۇنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، گۇاجۇمۇ ئوخشاشلا يەنە شاجۇ ۋە دۇنخۇاڭغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كېيىنكى بىر ھاكىمىيەتنى گەنسۇنىڭ غەربىدىكى بىر يەرلىك ھۆكۈمدار جاڭ جۇن (Chang chun) مىلادىيە 345 - يىلى قۇرغانىدى. «خەننامە» دە خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى ئىستېلا قىلغان ھەم تەسىس قىلغان ۋىلايەتلەردىن جىيۇچۈەن، ۋۇۋېي، جاڭيې ھەمدە دۇنخۇاڭ چېگرا ئىسغا تەۋە جايلارنى ۋە بۇ يەرلەرنىڭ تەشكىللىنىش ئەھۋالىنى خاتىرىلىگەنده، گۇاجۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتمىگەن. بۇنىڭدىن گۇاجۇنىڭ دۇنخۇاڭنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا بولىدۇ. شۈەنزاڭنىڭ يولغا چىقىشى ھەم ئۇنىڭ ئۇلۇغ سايا ھىتىدىكى ھېكايىلىرىدە، گۇاجۇنىڭ ناھايىتى مۇھىم جاي ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان، بۇ مەن كۆرگەن تەرجىمە تارىخنامىلىرىدە گۇاجۇنى ئەڭ بۇرۇن تىلغا ئالغان شەخس ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مەن پۈرسەت ئىزدەپ بۇنى تونۇشتۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆردۇم. مىڭئۆيدىكى مىلادىيە 894 - يىلىدىكى بىر خاتىرىدە گۇاجۇدىكى بىر ئەمەلدار تىلغا ئېلىنغان، بۇ كىشى مىلادىيە 850 - يىلىدىكى دۇنخۇاڭ رايونىنىڭ ئاتامانى جاڭ يىچاۋنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، بۇ كىشىنىڭ ئاكىلىرىنىڭ شاجۇدا ئىكەنلىكى دەلىللەنگەن. بۇ ئىش ئاشۇ مەزگىلده بۇ ئىككى يەرنىڭ ئوخشاش بىر جەمەتىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى جۇڭگو ئەلچىسى گاۋ جوخۇينىڭ ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بارغانلىقى (938 — 942 - يىللار) بولۇپ، ئۇ گۇاجۇ ۋە شاجۇ ئاھالىسىنىڭ ئاساسەن خەنزۇ ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە

ھەممىسىنىڭ ساۋ جەمەتى (曹氏)①دىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئىكەنلىكىنى بايقىغان.

گۈاجۇنىڭ غەربىي چوڭ يولدىكى ئورنى

بارلىق بوستانلىقلار نەسەن تېغىنى بويلاپ شىمالىي تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ئۇستىگە غەربكە سوزۇلغان يول ئۇستىدە بولۇپ، بۇ دەل جۇڭگونىڭ تارىم ئويمانلىقىغا بولغان سودا ۋە سىياسىتىنى كېڭەيتىشىگە قولايلىق ئېلىپ كەلگەن. ناۋادا مۇشۇنداق دۇنخۇاڭغىچە سوزۇلغان تەمىنات ئۆتكۈنچى بولمىغان بولسا، جۇڭگونىڭ ئەلچىلىرى، سودا كارۋانلىرى، يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلار لوپ قۇملۇقىدىكى شورلۇق يەرلەر ۋە قۇملۇقلارنى يېڭىشنىڭ ئىنتايىن جاپالىق ئىش ئىكەنلىكىنى بايقىغان بولاتتى. شۇبھىسىزكى، گۈاجۇ بۇ بوستانلىقنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئارقا تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھالقىلىق جاي بولۇپ، ئۇ خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى ياساتقان سەددىچىن سېپىلىنىڭ ھامىيلىقى ئاستىدا دەپ قارىلىدۇ. لېكىن، مىلادىيە 73 ـ يىلى جۇڭگو قۇمۇلنى ئىگىلەپ، غەربىي يۈرتقا باردىغان يېڭى يول لىنىيەسىنى ئاچقاندا، گۈاجۇنىڭ رايون ئەۋزەللىكى تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەن.

ئەنشىدىن قۇمۇلغا بارىدىغان يول لىنىيەسىنىڭ مۇھىملىقى

بۇ يول كۆرۈنۈشى ياكى «يېڭى شىمالىي يول»دىن ئۆتىدىغان يولدىن ئۇزۇن بولۇپلا قالماي، يەنە شىمالىي تاغنىڭ ئەڭ غەربىي رايونىدىكى تەكشۈرۈلمىگەن قاقاسلىقتىن ئۆتەتتى، ئەمما بۇ

① بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ساۋ جەمەتى دەسلەپكى تاڭ دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا (ئۆزبېكىستان) دىكى ئۆرەتۆپە بەگلىكىدىن ئوتتۇرا ئىقلىمغا كېلىپ پائالىيەت قىلغان ھەم بۇ جايدا نەچچە ئەۋلاد ياشاپ كەلگەن توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرىدىن ئىدى ـــ مۇھەررىردىن.

يولدا سۇ قىس ئەمەس ئىدى. دەل شۇ سەۋەبتىن، بۇ يول تا بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن، ئۇ گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئارىلىقىدىكى ھەر دائىم ئىشلىتىلىدىغان، ئەڭ مۇھىم بولغان قاتناش لىنىيەسىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا مۇشۇ يول قۇمۇل بىلەن ئەنشىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدۇ. بۇ يولنىڭ قۇملۇق بۆلىكى ئەڭ ئاز، كېيىنكى بوستانلىق بىلەن بولغان ئارىلىقى ئەڭ يېقىن ئىدى. قۇمۇلنىڭ تەبىئىي شارائىتىدىن ئېيتقاندا، بۇ جايىنىڭ باش قورغانلىق رولىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تەرەپتىن قۇمۇلغا قاراپ يولغا چىقىشتا، بىۋاستە ئەنشىدىن ئۆتىدىغان يول دۇنخۇاڭدىن ئۆتىدىغان يولغا قارىغاندا خېلىلا قىسقا. بۇ بىزگە نېمە ئۈچۈن ئەنشى - قۇمۇل يولىنىڭ تا بۇگۈنگە قەدەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئايرىپ تۇرىدىغان «باياۋان» دىكى ئاساسلىق قاتناش لىنىيەسى ئىكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ھەمدە قەدىمكى گۇاجۇ گەرچە يەرلىك چەكلىمىلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇشتەك ئالاھىدە مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، يەنە بىر تەرەپتىكى تەكشۈرۈشنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. بۇ ئەنشى - قۇمۇل يولىنىڭ بىۋاستە جەنۇبقا سوزۇلىدىغان يەنە بىر بۆلىكى بار بولۇپ، بۇ لىنىيە نەنسەن تېغىدىكى ئەپچىل تاغ ئېغىزلىرىنى بويلاپ ئۇدۇل سايدام ئېغىزلىكىگە، ئاندىن شىزاڭ ئېغىزلىكى ئارقىلىق لاساغا تۇتىشىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئەنشىنىڭ ئورنى موڭغۇلىيە بىلەن شىزاڭنى بىۋاستە باغلاپ تۇرىدىغان قاتناش لىنىيەسىدە بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئېيتساق، ئۇ دەسلەپكى دۇنخۇاڭغا ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۆت كوچا يول ئېغىزىدىكى ئورۇنغا توغرا كېلىدۇ.

2 ـ بۆلۈم ئەنشى ئەتراپىدىكى قەدىمكى ئىزلار ھەمدە شۇەنزاكنىڭ قاشقۇۋۇقتىن ئۆتۈشى

خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ خارابىسىنى ئىزدەش

بىز گۈاجۇ ئېغىزىدىن سوزۇلغان يولنىڭ غەرب تەرىپىدە يىراق ـ يىراق يەرلەرگە تارقىلىپ جايلاشقان بەزى تۇرلارنى ئۇچرىتىمىز. ئۆلچىگۈچى رام سىنگ (مەن ئۇنى بۇ تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەن) دوكلاتىدا، بۇ تۇرلارنىڭ دەۋرىنىڭ ئۇزۇن ئەمەسلىكىنى ئېيتقان. لېكىن، ئۇ ئەنشىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى تېرىلغۇ رايونغا بېرىش يولىدا، خارابىلىكتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىككى تۇرنى ئۇچرىتىپتۇ، قارىماققا خېلى قەدىمىي ئىكەن. 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، بۇ خارابىلىكلەرنى تەكشۈرگىنىمدە، ئۇلارنىڭ سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىدىكى قۇرۇلۇش خارابىلىرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ھۆكۈم خاراكتېرلىك ئىسپاتنى بايقىدىم.

تۇر خارابىلىرى

بۇ تۇرلارنىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىرى (ئۇ بىزنىڭ ۋاقتىلىق تۇرالغۇمىز بولغان) ئەنشى شەھىرىنىڭ غەربىي قوۋۇقىنىڭ سىرتىدىكى بۇتخانىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان، تۇز لىنىيە ئارىلىقى تەخمىنەن 4 مىل كېلەتتى. ئۇ تۇرنىڭ ئۇرنى يۇقىرىدا مەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كەڭ كەتكەن خارابىلىكتە بولۇپ، بۇ يەر شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلغان گۈاجۇ شەھىرى بىلەن ئەنشى ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلەتتى. تۇر شۇنچىلىك ۋەيران بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ يەنە 18 فۇت ئېگىزلىكتە ئىدى، ئاستى تەرىپى خوراپ كەتكەن

بولسىمۇ، تەخمىنەن 14 فۇت ئەتراپىدا كېلەتتى. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى باشقا تۈر خارابىلىرىگە ئاساسەن ئوخشايتتى، مېنىڭ قارىشىمچە، قۇرۇلۇش ئۇسۇلى دۇنخۇاڭ قۇملۇقىدىكى تۈر خارابىسىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى، بۇمۇ مۇستەھكەم خاڭدالغان توپا قاتلىمىغا توغراق ياغىچى تىرەك قىلىنىپ ياسالغان قۇرۇلۇش ئىدى. گەرچە ئۇنىڭ مەركىزىي قىسمىنى شەرقتىن غەربكە قاراپ شامال يالاپ تېشىۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا يەر يۈزىدە تىك تۇرغانلىقى قۇرۇلۇشنىڭ مۇستەھكەملىكىگە ئەڭ ياخشى ئىسپات بولالايدۇ. تۈر سۇپىسىنىڭ ئاستىدا قارامتۇل كۇل رەڭدىكى بىر قىسىم ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتقانكەن، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە ئىنچىكە سىزىقچىلار بولۇپ، خەن دەۋرى تېپىغا مەنسۇپ ئىدى، بۇ ساپال پارچىلىرى تۇرلارنىڭ قەدىمىيلىكىنى ئىسپاتلايتتى. ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ تەۋەلىكىدە يەنە بىر پاكار توپا دۆۋىسى بار بولۇپ، بۇ يەردىنمۇ يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. بۇ يەردىكى توپا دۆۋىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 32 فۇت، كەڭلىكى 0.5 فۇت كېلەتتى، كېسەكتىن سېلىنغان تام ئۇلىنىڭ قالدۇقلىرىدىن قارىغاندا، بۇنىڭ تۈرنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. شامالدا يالىنىپ كەتكەن ۋە زەيلىكىنىڭ تەسىرىدىن يالىڭاچلىنىپ قالغان بۇ جايدا، يۇقىرىقى خارابە ۋە يادىكارلىقلاردىن باشقا ھېچقانداق نەرسىنى بايقىمىدۇق.

قەدىمكى سېپىل خارابىلىرى

مەن شەرق تەرەپتىكى تەخمىنەن 1 مىل ئارىلىقتىكى تۇرغا قاراپ ماڭغان ۋاقتىمدا، يۇمشاق سېرىق توپىلىق چاتقاللىق شېغىللىق قۇملۇققا ئۆزگىرىشكە باشلىدى. شېغىللىق قۇملۇقتا شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرلا بار ئىدى، قۇملۇقنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا كەلگەندە، ئاندىن قەدىمىي چېگرا سېپىلىنىڭ تۆپىلىكتىكى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان خارابىسىنى ئېنىق كۆرگىلى

بولاتتى. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 4 ـ 5 فۇت كېلەتتى، شەرق تەرەپتىكى سۇپىغا يېقىن تەرىپىدە بىر ئازگال بار بولۇپ، ئازگالدىن رەتسىز توغراق شاخلىرىنىڭ شېخىل ئارىلاش ئوپا ئىچىگە قىستۇرۇلغانلىقىنى كۆردۇق. بۇ تۇر بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان، يۇقىرى قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 22 كۆادرات فۇت، تۆۋەن قىسمى تەخمىنەن 17 كۆادرات فۇت كېلەتتى. بۇ تۇرنىڭ ئاستىدىن خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بەزى ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن 55 يارد كېلىدىغان بىر تۆپىلىكتىنمۇ ئوخشاش ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. بۇ تۆپىلىكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 فۇت، كەڭلىكى 16 فۇت، يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلگەن قىسمى 8 فۇت ئەتراپىدا كېلەتتى، ئۆگزە قىسمى ۋە يانباغرىنى رەتلەپ ـ يېغىشتۇرغاندىن كېيىن، قاتلام ھاسىل قىلغان شالاڭ ئوت ـ چۆپلەردىن باشقا، كۆپ مىقداردا خەن دەۋرى تېمىدىكى ساپال پارچىلىرى تېپىلدى. مۇشۇ ئورۇندىن باشلىغاندا، ھېچقانچە كۇچىمەيلا شەرقىە يېيىلغان تۇز سىزىق ئۇستىدىكى سېپىل خارابىسىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇ سېپىل تۇر ۋە ئەنشىگە باردىغان يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق تەخمىنەن 1.25 مىل كېلەتتى، يۇقىرىقى سېپىل لىنىيەسى بۇ ئارىلىقنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەن. بۇ يەر يۈزىنىڭ ھەممىسى قېپقىزىل شېغىللىق ئىدى، خەن دەۋرىگە تەۋە سېپىللار دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ساقلىنىپ قالغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. بۇ يەرلەردىن باشقا يەرلەرنىڭ ھەممىسى چاتقال باسقان سېرىق توپلىق بولۇپ، ئۇ يەردىكى ئۆسۈملۈكلەر ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. 1907 ـ يىل 10 ـ ئايدا، مەن بۇ يەرنى قايتا زىيارەت قىلغان ۋاقىتتا، ھارۋا يولىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى چاتقاللىق خارابىسىنىڭ بىر قىسمىنى سۇ يۇتۇپ كەتكەنلىكىنى بايقىدىم.

تاشيول سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ

دۇنخۇاڭ بىلەن ئەنشى ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسلىق يول لىنىيەسىنى بەلگە قىلىپ تۇرىدىغان سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىدە، بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان تۇر ئۇچرايدۇ، بۇ تۇر كونۇس شەكىللىك بولۇپ، سىرتقى يار تامنى بىر قەۋەت تىك تىزىلغان خىش ئوراپ تۇراتتى. جەنۇب تەرىپىگە ئۇنىڭغا يېقىن بىر كۆتۈۋېلىش ئۆيى جايلاشقان بولۇپ، مەركىزىي رايوندىن باشقا ھەممە رايونلاردا ئاساسەن دېگۈدەك مۇشۇ خىل قۇرۇلۇش شەكلىنى ئۇچرىتقىلى بولاتتى. جۇڭگونىڭ قائىدە ـ يوسۇن تەلىپىگە ئاساسەن، ئۇلار يول بويىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۆتكەن ـ كەچكەن ئەمەلدارلارنى كۈتۈۋېلىش ۋە ئۇزۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن. ئۇ يەردىمۇ بەش كىچىك تۇر بار، ئۇلار بىر تۈز سىزىق ئۇستىگە ئورۇنلاشقان، بۇ جۇڭگو تاشيوللىرىدىكى ئاساسلىق يول بۆلەكلىرىنى جايلاشتۇرۇش ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ. چوڭراق تۇرلار سەددىچىن سېپىلى تېمىنىڭ لىنىيەسى ئۇستىگە جايلاشقانىدى، ئۇ شىمالىي تەرەپتىكى قەدىمىي تۇر بىلەن بىر تەرتىپتىكى ئارلىق دائىرىسىدە بولۇپ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئۇنىڭ مەركىزىي قىسمىنىڭ ئىنتايىن قەدىمىي ئىكەنلىكىنى دەلىللىگىلى بولىدۇ. يەرلىكنىڭ بەزى ئەنئەنىلىرىنىڭ بۇ نۇقتىغا تەسىر قىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇ سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىنى كېسىپ ئۆتىدىغان يول بويىغا ياسالغان. جۇڭگونىڭ ئادىتىگە ئاساسلانغاندا، كىشىلەر دائىم تۇرلارنى بىر مەۋرىي ئورۇن مەركىزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ چېگرا بەلگىسى دەپ بىلىدىكەن. يۇقىرىقى قاراش بۇ مەسىلىنى يېتەرلىك چۈشەندۈرۈپ بەرگەندەك قىلىدۇ. لېكىن، 1914 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، مەن ئەنشىنى تەكشۈرۈش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ يەنە بىر قېتىم بۇ يەرگە كەلگەندە، تۇرنىڭ ئەتراپىغا كىچىك، ئاددىي بىر بۇتخانىنىڭ سىلىنغانلىقىنى كۆردۈم. بۇ

بۇتخانىنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ مۇراسىم ئېھتىياجى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى سەۋەبىدىن سېلىنغانلىقى ئېنىق.

سەددىچىن سېپىلى لىنيەسىنىڭ ئەنشىنىڭ شەرقىگە قاراپ سوزۇلۇشى

بۇ يەردىن يەنە شەرققە قاراپ ماڭساق، ئاشۇ سېپىل لىنيەلىرىنىڭ ئىزلىرى يۇمشاق، چاتقال باسقان لاتقلىق ئىچىدە پۈتۈنلەي يوقاپ كېتەتتى. لېكىن، يولغا تەخمىنەن بىر مىل كېلىدىغان يەردە ۋەيران بولۇپ كەتكەن بىر تۇرنىڭ ئاخىرقى ئىزىنى بايقىدىم. ئۇ كىچىك ھەم قاتتىق لاي دۆۋىسى شەكىللىك بولۇپ، تەخمىنەن 8 فۇت ئېگىزلىكتە، دىيامېتىرى 5 فۇت ئەتراپىدا كېلەتتى. مەن بۇ يەردىن سەددىچىن سېپىلىنىڭ ھېچقانداق ئىزىنى تاپالمىدىم، لېكىن 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چىاۋزىغا ماڭغان ۋاقتىتا، شەرقىي جەنۇب ـــ شەرق يۆنىلىشىدە تەخمىنەن 7 مىل ئەتراپىدىكى جايدا يەنە بىر قېتىم سېپىل لىنيەسىنىڭ ئىزىنى ئۇچراتتىم. بۇ سېپىل ئىزى تاغ ئېتىكىدىكى شېغىللىققا ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. نېمە ئۈچۈن قەدىمىي سەددىچىن سېپىلى ھازىرقى ئەنشى ئەتراپىدىن يىراق تېرىلغۇ يەرگە ھەمدە قوغدىلىدىغان يەردىن يىراق جايغا سېلىنىدۇ؟ بىز بۇ مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بېرىشكە ئامالسىز. بەلكىم سۇلۇ دەرياسى ئېقىنىنىڭ جەنۇبقا ئۆزگەرتكەنلىكى ھەمدە تاشقىن بولۇش سەۋەبىدىن، كىشىلەر سەددىچىن سېپىلىنىڭ يۆنىلىشىنى بوستانلىقتىن ئايرىلىدىغان ئېگىزرەك جايلاردىن تاللىغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەنشى ئەتراپىدىكى تاشلاندۇق شەھەر خارابىسى

بۇ سېپىل ئىزلىرىدىن باشقا، ھازىرقى ئەنشى شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي يۆنىلىشىگە 1 مىل كېلىدىغان يەردە بىر قىسىم سېپىللىق قەدىمىي شەھەر خارابىسى ئۇچرىدى، يىل

دەۋرى كېيىنرەك بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئارخېئولوگىيەلىك قىممىتى بار ئىدى. يەرلىك ئەمەلدار ئېن تەيجىنىڭ رىۋايەت تۈسىدىكى چۈشەندۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، نىسبەتەن بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە ئەنشى شەھىرى كۆپ قېتىملىق ئوت ئاپىتىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشلىۋېتىلگەنىكەن. شەھەر ئىچىدە ئازراقمۇ ئىمارەت ئىزلىرى قالمىغاچقا، قاقاس شېغىل دۆڭىسىگە ئوخشايتتى. بۇ سېپىل تاملىرى تەخمىنەن 600 ياردلىق چاسا شەكىلدە بولۇپ، خاڭداپ ياسالغان، قېلىنلىقى 15 فۇت (1 ـ رەسىمگە قارالسۇن) كېلەتتى. يىل ئىسپاتى ئېنىق ئەمەس. ھەرقايسى نۇقتىلاردىن تەھلىل قىلغاندا، ئۇلار تاكى تاشلىۋېتىلگەنگە قەدەر قايتا ـ قايتا رېمونت قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

سېپىلنىڭ شەرقىي تەرىپى (مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، غەربىدىكى ئاز بىر قىسمى يېرىلىپ شىمال تەرەپنىڭ ئاز بىر قىسمى) ئۇزۇلۇپ كەتكەن، يېرىقنىڭ ئىچى شامال ئۇچۇرۇپ

1 ـ رەسىم ئەنشىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملىشىپ كەتكەن شەھەرنىڭ شەرقىي شىمال بۇلۇڭى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر شەرقىي سېپىل (تېمى)

كەلگەن قۇملار بىلەن توشۇپ كەتكەن. بۇ يېرىقلارنىڭ كۆپ قىسمى يەر ئاستىغا 5 ـ 6 فۇت ئەتراپىدا ئولتۇرۇشۇپ كەنكەن، 1 ـ رەسىمدىكى ئەھۋالدىن قارىغاندا، سېپىلنىڭ شەرقىي شىمال دوقمۇشى شامالنىڭ يالىشى بىلەن يەر يۈزى بىلەن تەڭ بولۇپ قالغان.

سېپىل ئۈستىدىكى شامال يالاپ پەيدا قىلغان يېرىقلار

بۇ يەردىن شامال كۈچىنىڭ تەسىرىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. بۇ خىل كۈچلۈك شامال ئەنشىدە تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە چىقىدىكەن، شامال چىقمايدىغان كۈنلەر ئىنتايىن ئاز بولۇپ، شامال ئۆزىنى توسۇيالمايدىغان ھەرقانداق يەرگىچە بارالايدىكەن. شەرق ياكى شەرقىي شىمال ــ شەرق يۆنىلىشكە ئۇرۇلغان شامال شەرق تەرەپتىكى سېپىلنىڭ شامال ئۇرغان، قۇرت ـ قوڭغۇز ئۇپراتقان تەرىپىنىڭ كۆلەمىنىڭ غەربىي سېپىلنىڭكىگە قارىغاندا، چوڭلۇقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شامال يالاپ ئويۇۋەتكەن ئورەكلەرنىڭ ھەممىسى كانايى شەكلىدە بولۇپ، تۆۋەنگە ماڭغانسېرى كىچىكلەپ كەتكەن. شەرقىي سېپىلدىكى شامال يالاپ ئويۇۋەتكەن ئورەكلەر ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن 13 فۇت چوڭقۇرلۇقتا، سەككىز فۇت كەڭلىكتە، غەربىي سېپىلدىكىلىرى تار ھەم كىچىك بولۇپ، بىر نەچچە دېيۇملا كېلەتتى. بۇ يەردە شامال كۈچى كۈچەيگەن چاغدا قۇملارنى كۆچۈرەتتى، شۇنىڭ بىلەن شامال ئۇرۇپ، قۇرت ـ قوڭغۇزلار ئۇپراتقان ئورەكلەر تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ كېتەتتى. سېپىلغا ئۇرۇلغان كۆچمە قۇملار سېپىلنىڭ سىرتىدا ئۇنچىلىك قېلىن دۆۋىلىنىپ كەتمىگەن، ئازراق نېرىسىدىكى شېغىللىقتا يەر يۈزىنىڭ كۆپ قىسمى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. لېكىن، شامال پەيدا قىلغان ئورەكلەردىن ئۆتكىنىمىزدە ئەھۋال باشقىچە ئىدى. سېپىلنىڭ غەربىي ياكى شەرقىي دالدىسىدا، قۇم يىغىلىپ 18 ــ 20 فۇت ئېگىزلىكتىكى

قوم بارخىنىنى ھاسىل قىلغان. قوم بارخىنى ساقلاپ قالالمىغان كۆچمە قومىلار ياكى قاتتىق شامال ئورۇپ ئوچۇرۇپ كەتكەن قومىلار يالىڭاچ سېپىلنىڭ ئىچكى قىسمىغا ئوچۇپ كىرىپ، غەربىي سېپىلنى بوزغۇنچىلىققا ئوچرىتاندى.

شامالنىڭ شەرق، غەرب تەرەپتىكى سېپىللارغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ناھايىتى ئېنىقكى، بوندىق شەرق ۋە غەرب تەرەپتىكى سېپىللارنىڭ شامال يوزىگە قارىغان قىسمى شامال يالاپ ئويۇۋەتكەن يالغوز ئورەكلەر بىلەن ئاستا ـ ئاستا بىرلىشىپ، ئاخىرىدا ۋەيران بولۇشقا باشلىغانىدى. مەن يەنە شىمال ۋە جەنۇب تەرەپتىكى سېپىللارنىمو تەكشوردوم، ئولارنىڭ يۆنىلىشى شامال يۆنىلىشى بىلەن پاراللېل بولۇپ، ئازراقمو بوزغۇنچىلىققا ئوچرىمىغانىكەن. ناۋادا بۇ يەردىكى شامال كوچىنىڭ يىمىرىش تەسىرى ئىزچىل مۇشوندىق داۋاملىشىدىغان بولسا، يەنە بىرقانچە دەۋردىن كېيىن بۇ خارابىلىك جوڭگونىڭ قەدىمكى دەۋردىكى ئۆتەڭ ــ كرورانغا ئوخشاپ قالاتتى. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي سېپىللىرى ئەملىيەتتە ئاللىبورون يوقاپ كەتكەن، مېنىڭ بۇ يەردە كۆرەلىگىنىم پەقەت شىمالىي ۋە جەنۇبىي سېپىلدىن ئىبارەت. ئەملىيەتتە، بۇ يەردىكى تەكشورۇشلەر بۇ ئالاھىدىلىكنى تونجى قېتىم توغرا چوشەندورۇپ بەردى، بورون بۇ خىل ئالاھىدىلىك قەدىمىي كرورلار شەھىرىنى زىيارەت قىلغىنىمدا، مېنى ھەيران قالدورغانىدى.

ئۆزگىرىشچان يىمىرىش جەريانى

مەن بۇ يەردە شامالنىڭ يىمىرىش جەريانى ۋە نەتىجىسىنىڭ ئۆزگىرىشچان ئامىل ئىكەنلىكىنىمو كۆرسىتىشنى ئويلاۋاتىمەن. كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شوكى، بۇ تاشلاندوق قەدىمىي شەھەرنىڭ شەرقىي قوۋۇقىنىڭ ئالدىدىكى يېرىم يوملاق شەكىللىك قىرلىق ئىستېھكامدور. ئو جوڭگونىڭ

يېقىنقى دەۋر قورغان قۇرۇلۇشىدا دائىم قوللىنىلىدىغان شەكىل ھېسابلىنىدۇ. گەرچە تام ئۇلىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى قۇم بورانلار ئۈپرىتىپ يىمىرىۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن باشقا قىسىملىرى ئانچە چوڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغانىدى. ناھايىتى روشەنكى، ئۇنىڭ ئاشۇ يۇمىلاق شەكىلدىكى سېپىلى كۆچمە قۇملارنى ئىككى تەرەپكە بۆلۈۋېتىدىغان بولغاچقا، شامالنىڭ يىمىرىشىدىن ساقلىنىپ قالغان. يېقىن ئەتراپتىكى يەر ئۈستى شارائىتى شامالنىڭ يىمىرىش دەرىجىسىنى، ھەتتا ئاتموسفېرا ئەھۋالىنىمۇ بەلگىلەپ قويغان، بۇنى دوبو شەھىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىلىش مۇمكىن. كېيىنكىسى ئەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تەخمىنەن ئالتە مىل كېلەتتى. تۈگگانلار توپىلىڭىدىن بۇيان (ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنراق بولمىغان بولسا) سېپىل پۈتۈنلەي خارابلاشقان، لېكىن سېپىل تېمىدا شامالنىڭ يىمىرگەن ئىزى كۆرۈنمەيتتى. بۇ خىل ھادىسە تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان پاكىت ئاساسىدا تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ، يەنى دوبو شەھىرى گەرچە زامانىۋى ئېتىزلار يوق يەرگە جايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن شەرق تەرىپىنى نۇرغۇن پاكار ئۆسكەن چاتقاللىقلار قوغداپ تۇراتتى. بۇ چاتقاللىق قەدىمىي شەھەر ئەتراپىدىكى خارابلىككە تارقالغان بولۇپ، ئۇ كۆچمە قۇمنى توسۇپ تۇراتتى.

شامال ۋەھىمسىدە قالغان زامانىۋى سېپىللار

كېيىنكى قاراشىمىزنىڭ دەلىلىنى (لېكىن ئەكسىچە مەنىدىكى) بۇگۈنكى ئەنشى شەھىرىنىڭ ئۆزىدىن تېپىش مۇمكىن. بۇ شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى كۆپ قىسىم يەرلەرنى مەلۇم خىلدىكى ئېتىزلار ئوراپ تۇرغان، پەقەت شەھەرنىڭ شەرقىي قىسمىدىلا بىر پارچە كېرەكسىز يەر بولۇپ، ئۇستىدە نېپىز بىر قەۋەت كۆچمە قۇملار بار ئىدى. بۇ قۇملارنىڭ دەريا قىنىدىن ئۈچۈپ كەلگەنلىكىدە، شۇنداقلا ئۆسۈملۈك شالاڭ جايلاردا توختاپ

قالغانلىقىدا گەپ يوق. شۇ سەۋەبتىن، شەرقىي سېپىل تېمىنىڭ رەھىمسىز ئىسىق شامال ــ «ئەنشى شامىلى» نىڭ تەسىرىدە غۇلاشقا ئاز قالغانلىقى ئادەمنى قىلچە ھەيران قالدۇرمايتتى. سېپىل ئۇستىنى شامالنىڭ يالاپ كېتىشىدىن ساقلاش ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ ئالاھىدە ئورۇنغا مۇستەھكەم تاشتىن غوجا تام ياسىغان، بۇ ئىش تۈگىگانلارنىڭ ئىسيانىدىن كېيىن يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. گەرچە مەزكۇر سېپىلنىڭ ئىچىدە 15 ــ 20 فۇت ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرى شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ غوجا تام مەلۇم دەرىجىدە شامالنىڭ يالىشىدىن ساقلاپ قالغان. ئەمما، مەسىلىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن چىقىشقا باشلىغان، يەنى سېپىلنىڭ ئۇستى قىسمىدىكى شامال كۆچى ئاجىزلىغان بولسىمۇ، لېكىن شەرق شامىلى ئۈچرىتىپ كەلگەن قۇم ـ شېغىل سېپىلنىڭ ئاستىنقى قىسمىغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلغاچقا، كۆپلىگەن جايلاردىكى تام تۈۋىنى شامالنىڭ يىمىرىشى تۈپەيلى يىقىلايلا دەپ قالغانىدى.

ئەنشىنىڭ شامال ۋە ئاتموسفېرا ئەھۋالى

بۇ يەردە يەنە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئەنشى ئەتراپىدىكى شامالنىڭ ئۈپرىتىش كۈچى ھەم كۈچلۈك، ھەم ئۇزاقتىچە داۋاملىشىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇن كۆچمە قۇملار بولسىمۇ، لېكىن كۆرگەنلىرىمگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەر يۈزىدىن شامال ئويۇۋەتكەن تېپىك ئىزلارنى كۆرگىلى بولمايتتى، يەنى لوپنۇر چۆللۈكىدە ساقلىنىپ قالغان يارداڭلىق ياكى تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي ياقلىرىدىكى قەدىمىي خارابىلىكلەردە ئېنىق كۆرگىلى بولىدىغان يەر يۈزى ئولتۇرۇشۇپ كېتىش ھادىسىسىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. چۈشەندۈرۈشكە مۇمكىن بولمىدىغىنى شۇكى، ئۇ خىل شېغىل قاتلىمى (نېپىز ئۇستۇنكى قاتلام ۋە سېرىق توپا قاتلىمىنىڭ ئاستىدا بولىدۇ) ھەمدە يەر يۈزىنى يېپىپ تۇرغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر يېپىپ

تۇرغاچقا، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ بوشاپ كەتكەن ئۇستۇنكى قاتلىمىنى تولۇق قوغداپ تۇرغان. بۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ خۇددى دۇنخۇاڭ بوستانلىقىنىڭ غەربىي چۆللۈكىدىكى ئاشۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرگە ئوخشاش، ئۆزىگە خاس يەرنى قوغداپ تۇرۇش ياكى يەرنىڭ ئويۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولى بار، ئۇلار ئاساسەن يەر ئاستى سۇيى ۋە سۇلۇ دەريالىرىنىڭ ئاندا ـ ساندا كېلىدىغان سارقىن سۇيى بىلەن ياشىرىپ تۇراتتى. لېكىن، ئۆزۈمنىڭ تەجرىبىسى ھەمدە ئارخېئولوگىيەلىك ئىسپاتلاردىن قارىغاندا، ئەنشى ئەتراپىدىكى ئاتموسفېرا ئەھۋالىنىڭ دۇنخۇاڭ رايونىنىڭكىگە قارىغاندا نەمرەك ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدىغان ئاساسىم بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە سۇلۇ دەريا ۋادىسى سۇجۇ رايونىغا يېقىن بولۇپ، دۇنخۇاڭدىن شەرققە قاراپ ئاققان بولغاچقا، بۇ جايىنىڭ ئۆتكۈنچى يامغۇر مىقدارى يەڭگىل ۋە مۇقىم ھالدا ئېشىشقا باشلىغانىدى.

گۇاجۇنىڭ تارىخىي جۇغراپىيەسى

ئەنشىدە ھايال بولۇپ قالغان مەزگىلدىكى بۇۋاستە تەكشۈرۈشلىرىمگە ئاساسەن، بۇ يەرگە مۇناسىۋەتلىك بەزى قەدىمىي يادىكارلىقلار ۋە بۇ جايىنىڭ قەدىمىي جۇغراپىيەسىگە ئائىت ماتېرىياللارنى يىغدىم. شۇڭا، مەن قەدىمىي گۇاجۇ بوستانلىقىنىڭ تارىخىي جۇغراپىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىماقچى بولدۇم. ئۇ مېنىڭ بىردىنبىر چۈشىنىدىغان ھەم ئالاھىدە قىزىقىدىغان ماتېرىيالىم ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بۇ ماتېرىياللار شۇەنزاڭدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ئەسلەشكە ئەرزىيدىغان بىر ئىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. مېنىڭ كۆرسىتىدىغىنىم شۇەنزاڭنىڭ ئىمپېرىيە چېگرىسىدىن خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ غەربىي يۇرتقا قاراپ يولغا چىققانلىقىدۇر. بۇ ئۇلۇغ نوم ئەكەلگۈچىنىڭ «ھاياتىم»نامىلىق كىتابىدا ئۇنىڭ قانداق خىيال ۋە مەقسەتتە لياڭ

جۇدۇن (ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىيە 629 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ) ماڭغانلىقى، يەنە قانداق قىلىپ گۇاجۇغا بارغانلىقى يېزىلىدۇ. غەربىي يۇرتقا باردىغان يولنى ئىزدەشتە، بۇ ھەزرەت باشقىلاردىن: «بۇ يەردىن شىمالغا قاراپ 50 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن خۇلۇ دەرياسى ئۇچرايدۇ، بۇ دەريانىڭ ئاستى كەڭ، ئۇستى تار بولۇپ، سۇ ئۇلۇغ ھەم چوڭقۇر، ئۆتمەك تەس. يۇقىرىسىدا قاشقۇۋۇق بولۇپ، ئۇ چوقۇم بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك يول، يەنى غەرب چېگرا ئىسنىڭ بوغۇزى ئىدى. قوۋۇق سىرتىنىڭ غەربىي شىمالىدا يەنە بەش تۇر بار، ئۇ يەردە تۇر ساقلىغۇچىلار ئولتۇراقلاشقان، ھەرقايسىسىنىڭ ئارىلىقى 100 چاقىرىم كېلەتتى، ئوت ـ چۆپ ۋە سۇ يوق، بەش تۇرنىڭ نېرىسى باغايان قۇملۇقى، ئۇنىڭدىن چېگرا سى» بىلەن تۇتىشىدىغانلىقىنى.

شۇەنزاڭ گۇاجۇدىن يولغا چىققان

مەن چوقۇم جۇلىئانىڭ «خاتىرىسى» دە بايان قىلىنغان تەسىرلىك ھېكايىنى نەقىل كەلتۈرۈشۈم كېرەك. بۇ ھېكايە بىزگە شۇنى ئېيتىپ بېرىدۇكى، بۇ سەممىي تاۋاپچى خاسىيەتلىك چوشى ۋە بېشارىتىنىڭ ئىلھامى ھەمدە يەرلىك مەنسەپدارنىڭ رازىلىق بىلدۈرۈشى بىلەن (ئۇ ئادەم شۇەنزاڭنىڭ ساداقىتىدىن تەسىرلىنىپ، بىر كۆزىنى قىسىپ، بىر كۆزىنى يۇمۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، شۇەنزاڭنىڭ چېگرادىن چىقىشىغا يول قويغان) مەھكىمىنىڭ چەكلەش بۇيرۇقىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، خەۋپ ـ خەتەرگە قارىماي چېگرادىن چىقىپ، ۋەھىمىلىك چوڭ قۇملۇققا كىرىپ كەتكەن. بۇ يەردە ھەممىمىزنى قىزىقتۇرىدىغىنى، ئەينى ۋاقىتتىكى قاشقۇۋۇقنىڭ جايلاشقان ئورنى ھەمدە شۇەنزاڭ ھېكايىسىدە تىلغا ئېلىنغان قەدىمىي گۇاجۇ دىيارى ۋە قۇمۇلغا باردىغان يول ھەققىدىكى ئۇچۇرلاردىن ئىبارەت. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇەنزاڭ

سەپىرىدە «مىنگەن ئېتى يەنە ئۆلۈپ قېلىش»، «سودا ئارقىلىق بىر ئائىلا ئېرىشىش، لېكىن يول كۆرسىتىپ، ياردەم بېرىدىغان ئادەمنىڭ بولماسلىقىدىن قىينىلىش» تەك ئەھۋاللارغا يولۇققان. غوز يىگىتى «ئۇنى بەش تۇردىن ئۆتكۈزۈپ قويغان» ھەم «غەرب يولىغا پىششىق، ئۇيغۇرغولغا 30 قېتىمدىن ئارتۇق بېرىپ كەلگەن» بىر ياشانغان غوز كىشىنى تونۇشتۇرۇپ قويغان، بۇ مويسىپىت كىشى: «ئۇستازنىڭ ئىشلىرى خەيرلىك ئىشتۇر، مېنىڭ ئېتىمنى مىنىپ ماڭغايلا، بۇ ئات ئۇيغۇرغولغا 15 قېتىمدىن ئارتۇق بېرىپ ـ كەلگەن بولۇپ، يولنى پىششىق بىلىدۇ» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن شۇەنزاڭ «ئاتنى دەرھال ئالماشتۇرغان»، «غوز يىگىت بىلەن يېرىم كېچىدە سەپەرگە چىقىپ» ئۇيغۇرغولغا يۈرۈپ كەتكەن («ئۇلۇغ مېھر ـ شەپقەت ئىبادەتخانىسى ئۇچ ئاغىلىق راھىب كالامىلار تەرجىمھالى»غا قارالسۇن، جۇلىئانىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە بۇ كىتابنىڭ تەرجىمىسى بار، تۆۋەندىمۇ ئوخشاش. ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن). بۇ ھېكايە بىزگە بۇ نوم ئەكەلگۈچىنىڭ قۇملۇقتىن قۇتۇلۇپ چىققانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ھېكايىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىنىڭ شۇ جايىنى تونۇش ئەھۋالى ۋە ھېسسىياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. بۇنداق قۇملۇق شارائىتىغا ئادەتلەنگەن ئاتنىڭ يەرلىك ئەھۋالغا بولغان بۈاستە سېزىمىنىڭ يۇقىرى بولىدىغانلىقىنى ئىلگىرى خېلى كۆپ كۆرگەنىدىم.

شۇەنزاڭ سۇلې دەريا سىدىن ئۆتكەن

شۇەنزاڭ قاتارلىقلار «يېرىم كېچىدە دەريا بويىغا يېتىپ كەپتۇ، يىراقتىن قاشقۇۋۇقنى كۆرۈپتۇ، يۇقىرىغا 10 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، قىرغاقنىڭ ئىككى يېقى كېڭىيىپتۇ (10 فۇت)، قىرغاقنىڭ يېنىدا چىنارزارلىق بار ئىكەن، غوز يىگىت

ياغاچنى ئوشتۇپ كۆۋرۈك قىلىپ، ئوت ـ چۆپلەر بىلەن دەريانى تولدۇرۇپ ئاتنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ھەزرەت دەريادىن ئۆتكىنىگە خۇش بوپتۇ ۋە ھاردۇق چىقىرىپ ئارام ئاپتۇ». ھەزرەت دەريا بويىدا ئارام ئالغاندىن كېيىن، مېڭىۋېرىشنى خالىمىغان بۇ ياش يىگىت بىلەن خوشلىشىپتۇ، بۇ ساياھەتچى بىرىنچى تۇرغا قاراپ يالغۇز يۇرۇپ كېتىپتۇ. تۆۋەندىكى باب، بۆلۈملەردە بىز ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى توغرىسىدا توختىلىمىز، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ ماڭغان يولنىڭ بۇگۈنكى سودا كارۋىنى ماڭىدىغان ئەنشى بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدىكى يولغا يېقىنلىقىغا تولۇق ئىشىنىدىغان ئاساسىمىز بار①.

شۇەنزاڭنىڭ «ھاياتىم» ناملىق كىتابىدىكى شۇ جايغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار

يۇقىرىقى بىر بۆلۈك بايان ھەمدە شۇەنزاڭنىڭ بۇرۇن يىغقان شۇ جايغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلىرىغا ئاساسلىنىپ، بۇ جايىنىڭ يەرلىك تەزكىرىسىگە مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى ماتېرىياللارغا ئېرىشەلەيمىز: گۇاجۇ شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، قۇمۇلغا بارىدىغان يولغا بېرىشتا ئاۋۋال شىمالغا 50 چاقىرىم مېڭىپ، خۇلۇ دەرياسىغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ يەردە قاشقۇۋۇقنىڭ تۇرلىرى بار ئىدى. بۇ يەردىن باشلاپ يول غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ، قۇملۇق ئەتراپىغا كىرىدۇ. شۇەنزاڭ چېگرادىن چىقىشقا رۇخسەت ئالمىغاچقا، نازارەت قىلغۇچىلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ ئاللىبۇرۇن رۇخسەت قىلىنغان دائىرىدىن چىقىپ كەتكەن بولۇپ، كۆزەتكۈچىلەر تەرىپىدىن ئۇشتۇمتۇت بايقىلىپ قالسا، مەنئى قىلىشقا ئۇچرايتتى. شۇڭلاشقا، ئۇ كېچىسى گۇاجۇدىن يولغا چىقىپ، يېرىم كېچىدە قاشقۇۋۇقنىڭ ئۇستى تەرىپىگە 10 چاقىرىم كېلىدىغان يەردىكى دەريا بويىغا يېتىپ بارغان. شۇ يەردىن كىشىلەرگە تۇيدۇرماي دەريادىن ئۆتۈپ

① ئۇچىنچى بابنىڭ 1 ـ بۆلۈمگە قارالسۇن.

كەتكەن. ئاشۇ يەردىن باشلاپ، ئۇ ئەڭ يېقىن ئەتراپتىكى تۇرغا باردىغان يولنى تاللىۋالغان، بۇ دەل بىز ئۇنىڭ «هاياتىم» ناملىق كىتابتا كۆرگەنگە ئوخشاش، ئۇ 80 چاقىرىملىق يولنى بېسىپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن هېلىقى تۇرغا يېتىپ كەلگەن.

«هاياتىم»ناملىق كىتابتا خاتىرىلەنگەن مۇساپە توغرا

ئاتالمىش خۇلۇ دەريا‌سى پەقەت سۇلۇ دەريا‌سىنى كۆرسىتىدۇ. گۇاجۇ شەهىرى خارابىسىنىڭ جايلاشقان مەركىزىي ئورنى ھەمدە ساقلىنىپ كەلگەن رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپ، گۇاجۇنىڭ ئالڭ دەۋرىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىمەك تەس ئەمەس. ئۇ هازىر قۇمۇلغا باردىغان يول بىلەن سۇلۇ دەريا‌سى كېسىشىدىغان نۇقتىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي تۈز سىزىقتا 8 مىل كېلىدىغان يەردە ئىدى. ناۋادا بىز سۇلۇ دەريا‌سىنىڭ دەريا قىسمىنى شۇەنزاڭ دەۋرىدە شىمالغا تەخمىنەن 2 مىل ئاغقان دەپ پەرەز قىلساق (رام سىنگىنىڭ قىياسىدا بىر كونا دەريا قىسمىنىڭ بارلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن)، بۇنداق بولغاندا «هاياتىم» دېگەن كىتابتا تىلغا ئېلىنغان «50 مېتىر ئارىلىقتا» دېگەن ھۆكۈمگە تېخىمۇ يېقىنلاشىدۇ. چۈنكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەجرىبىلىرىم ئىسپاتلىدىكى، ئادەتتە ئوتتۇرا هېسابىلەن شۇەنزاڭنىڭ مۆلچەرىدىكى 5 چاقىرىم يول ئەمەلىيەتتە 1 مىلغا باراۋەردۇر. سۇلۇ دەريا‌سىدىن قۇمۇلغا باردىغان يول ئاستا ـ ئاستا شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا، شۇەنزاڭنىڭ قوۋۇقتىن ئۆتۈپ تۇرغا بارغۇچە بولغان مۇساپىسى 80 چاقىرىم بولۇپ، بۇ سانلىق مەلۇمات بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كونا دەريا قىسمى ۋە بەيدۇنزى ئوتتۇرىسىدىكى 16 چاقىرىم ئارىلىق بىردەك ئىدى. بەيدۇنزى هازىرقى سودا يولىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇرۇن بىز تۇنجى قېتىم ئاياغ باسقان جاي ئىدى، ئۇ يەردە بۇلاق سۇيى بار ئىدى.

3 ـ بۆلۈم چياۋزى ئەتراپىدىكى قەدىمكى خارابىلىكلەر

نەنسەن تاغ تىزمىسىنىڭ ئەڭ چەت ياقىلىرىدىن ئۆتۈش

1907 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى، مەن شامال كۆپ چىقىدىغان قاقاس شەھەر ئەتىگەندىن شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشتىكى ئېگىز تاغلىق رايونغا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم. ئۇ يەردىكى يازلىق جۇغراپىيەلىك ئېكسپېدىتسىيە خىزمىتىنى باشلاشتىن بۇرۇن، يولدا نەنسەن تېغىنىڭ چەت قىسمىغا جايلاشقان ئىككى يەردىكى خارابىلىكنى زىيارەت قىلدىم. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ خارابىلىكلەرنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك قىممىتى بار ئىكەن. مېنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانىم چياۋزى يېزىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بىر كونا شەھەر خارابىلىكى بولۇپ، ئەنشىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بىر مۇسۇلمان سودىگەر بۇرۇن مېنى بۇ يەر ئوغرىسىدا ئەڭ دەسلەپكى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلىگەنىدى. ئۇنىڭ ھەممىسى زۆرۈر ھەم ئەڭ قوپال ئىزنالاردىن ئىبارەت ئىدى. بىز نەنسەن تېغىنىڭ چەت ياقىلىرىدىكى كەڭ ھەم ئوت ـ چۆپ ئۇنمەيدىغان ئېدىرلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاغ ئېتىكىدىكى خۇاڭچۇكو كەنتىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە يېقىنلاشتۇق، مەن ئۇ يەردە تۇنجى قېتىم قىسقا ھەم ئىزناسى ئېنىق بولغان قەدىمكى سەددىچىن سېپىلى ئىزىنى بايقىدىم. ئۇ ماڭا بۇ بۆلەك سېپىلىنىڭ، يەنى سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىنىڭ ئەنشىدىن سىرتقا قاراپ سوزۇلغان بۆلۈكى ئىكەنلىكىگە ھەقىقىي ئىشەندۈردى.

چياۋزىنىڭ ئورنى

چياۋزى كەنتى بۇ ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم رايون ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كىچىك بىر بوستانلىق بولسىمۇ،

لېكىن ئىنتايىن مۇنبەت، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ مول، كەڭ تۈزلەڭلىككە جايلاشقان. بۇ تۈزلەڭلىك كەڭتاشا دەريا ۋادىسىنىڭ ئاستى قىسمىغا جايلاشقان. ھالبۇكى، بۇ دەريا ۋادىسى نەنسەن تېغىنىڭ ئەڭ چەت ياقىلىرىدا ئۇچرايدىغان ئىككى تاغلىق رايونىنى ئايرىپ تۇراتتى. يېزا سىرتىغا تارقالغان ئاز ساندىكى ئادەملەرنى قوشقاندا، چياۋزى كەنتىدە جەمئىي 200 گە يېقىن ئائىلىلىك بار ئىدى. بىر بۆلۈك قورۇق تام بۇ يېزىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئوراپ تۇراتتى، بۇ جايدا يەنە نۇرغۇنلىغان بۇتخانا ھەم ئىمارەتلەرمۇ بار بولۇپ، ھازىر ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى غۇلاپ چۈشۈپ كەتكەن. بۇ ئىزلار تۈگىگانلار توپىلىڭى بۇ يەرگە بۇزغۇنچىلىق سېلىشتىن بۇرۇن بۇ بوستانلىقتا نۇرغۇنلىغان ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. بۇ جاي پەقەت ئەلۋەك بۇلاق سۇيىگە تايىنىپ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلگەن. بۇ بۇلاقلار بوستانلىقنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىدىكى كەڭ كەتكەن سازلىقلارغا تارقالغان بولۇپ، شۇ يەردىن يەر يۈزىگە ئېتىلىپ چىققانىدى.

چياۋزى دەريasi ۋادىسىدىكى ئوتلاق

يېتەرلىك سۇ مەنبەسى ئۇنۇملۇك سۇغىرىش شارائىتىنى ھازىرلىغان بولۇپ، كىشىلەرنىڭ تېرىلغۇ ئىشلىرىغا قولايلىق يارىتقان. بۇلاق سۇيى 150 كىۋادرات مىل يەرنى گۈزەل ئوتلاققا ئايلاندۇرغانىدى. بۇ جىلغا بۇرۇنقى ئاشۇ چارۋىچىلىق ۋە يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغوللىنىدىغان باشقا مىللەتلەرنىڭ (مەسىلەن، توخرىلار ۋە ھۇنلار) كۆڭلىدىكىدەك قىشلىقىغا ئايلانغان. ئۇلار بۇ يەردە چارۋىچىلىق قىلاتتى، بۇ ھالەت تاكى خەنزۇلار گەنسۇ ۋە غەربىي قىسمىغا ئىلگىرىلەپ، ئۇلارنى شەرق تەرەپكە قوغلىۋەتكەنگە قەدەر داۋاملاشقان. تىبەت، ئۇيغۇر ۋە تاڭغۇتلارمۇ بۇرۇن بۇ يەرنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتىدىن بەھرىمەن بولغان، ئۇلار بۇ بوستانلىق بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى

تېخىمۇ ئېگىز دەريا ۋادىسىدىكى چارۋىچىلىق رايونىدىن چىن قەلبىدىن رازى بولۇشقان، شۇڭا ئۇلار بۇ جايلارنى ئۇزۇن مەزگىلگىچە ئىشغال قىلىۋالغان. لېكىن خەنزۇلارنىڭ قەلبىدە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا بولغان ىزارلىق چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولغاچقا، ئۇلار بۇ مۇنبەت ئوتلاقتىن ۋاز كېچىپ، ئىشلەتمەسلىككە رازى ئىدى.

تۇڭگان ۋە تاڭغۇتلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە بۇلاڭچىلىقىدىن ئىبارەت پاجىئەلىك ئۆتمۈشنىڭ ئۇلارنىڭ كۆڭلىدە ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەنلىكى ئۇلارنىڭ چارۋىچى قوشنىلىرىغا نىسبەتەن بىر خىل ئەنئەنىۋى قورقۇش پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنالايدىغان ئادەملەرنىڭ مەزكۇر يەرگە كېلىشىدىن ئۇلار ئىنتايىن ئېھتىيات قىلغان. نەنسەن تاغ تىزمىسىنى بويلاپ گەنجۇ قاتارلىق جايلارغا سوزۇلغان تاغ ئېتەكلىرىدە يەنە بەزى كىچىك قىشلاقلار بايقالدى، بۇ خىل جۇغراپىيەلىك ئەھۋالىنى بۇ يەردە تەكتلەپ ئۆتۈشىمىزگە ئەرزىيدۇ. ناۋادا پۈتكۈل رايون دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي ھەمدە سۇلې دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چۆل - باياۋان بىلەن ئوخشاش دەپ قارالسا ياكى تارىم ئويمانلىقىدىكى پەقەت سوغۇرۇشقا تايىنىپ ۋە جاپالىق تېرىقچىلىق قىلىش ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىقىنى ساقلاپ قالغان بوستانلىققا ئوخشاش دەپ قارالسا، تەبىئىي شارائىت نۇقتىسىدىن، بۇ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بۇ يەرنى ئۇزاققىچە ئىگىلەپ تۇرالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سويۇق شەھرى خارابىسىنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكى

مەن «قەدىمكى شەھەر» دەپ دوكلات قىلىنغان ئۇ يەرنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىنىڭ ئىنتايىن قىزىقارلىق ئىكەنلىكىنى بايقىدىم. خارابىلىك ھەقىقەتەن چوڭ بولۇپ، مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنتايىن كۆچلۈك ئىلھاملاندۇرۇش رولىغا ئىگە

ئىدى. بۇ خارابە شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 5 مىل، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 3 مىلدىن ئارتۇق (شەرقىي بۆلەك) كىلىدىغان جايلارغا تارقالغان. قورۇق تام سىلىنغان چياۋزى يېزىسىنى بويلاپ جەنۇبقا مېڭىپ، 1 مىل ئۇزۇنلۇقتىكى ئېتىزدىن ئۆتكەندىن كېيىن، 3 مىل كەڭلىكتىكى سازلىققا جايلاشقان بۇلاقتىكى باراقسان بولۇپ كەتكەن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بەلبېغىغا يېتىپ كېلىمىز. يۇلغۇن ئۆسۈپ كەتكەن قۇم بارخىنى بۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان. خارابىلىك ئاشۇ تەرەپكە سوزۇلغان بولۇپ، بىر قىسمىنى شامال يالاپ كەتكەن يەنە بىر قىسمى يۇلغۇن ۋە قومۇشلار ئۆسكەن قۇم بارخانلىرىنىڭ ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان. ئالدى تەرەپكە 1 مىل ماڭغاندىن كېيىن، ئالدىمدا پەيدا بولغان مەنزىرە خوتەنده كۆرگەن تاتىنى ئەسلەتتى، مەن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر خارابىلىك ئارىسىدا تۇراتتىم. بۇ رەتسىز چاسا شەكىلدىكى قورۇق تاملىق كىچىك شەھەر ئىدى، ئۆز - ئارا تۇتاشقان شىمالىي تام بىلەن غەربىي تامنىڭ بەزى جايلىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغانىدى. چياۋزى كەنتىدىكى ئادەملەر بۇ خارابىلىكنى «سوياق شەھىرى» دەپ ئاتىشاتتى.

خارابە ئەتراپىدىكى شامالدا يىمىرىلىپ كەتكەن يەرلەر

شەھەرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي شىمال يۆنىلىشىگە 3 - 4 مىل كېلىدىغان ئورۇندىكى شالاڭ يەرلەردىن لايدىن ياسالغان بەزى مۇنار ۋە قورۇق تاملارنى كۆرگىلى بولاتتى. پۈتۈنلەي يىمىرىلىپ كەتكەن ئولتۇراق ئۆيلەردىن بەزى قېلىن ساپال پارچىلىرى بايقالدى، بۇ ئىزلار بۇ يەرنىڭ بىر مەزگىل ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كونا بوستانلىقتىكى تېرىلغۇ يەرلەر بەلكىم خېلى يىراق جايلارغىچە سوزۇلغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتكۈل خارابىلىك مۇنبەت ۋە

تەكشى سېغىز توپىلىق يەرگە تارقالغان بولۇپ، بۇ سېغىز توپىلىق يەر جەنۇب تەرەپتىكى تاغ يانباغرىدىن ئېقىپ كەلگەن لاي ۋە تاش دۆۋىلىرىگىچە سوزۇلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنلا تۇمەنبۇت جىلغىسىغا بارىدىغان يولدا، قۇم ـ شېغىللىق يوللارنىڭ بارلىقىنى كۆردۇم. سۇ كەملىك سەۋەبىدىن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلانمىغان سېغىز توپىلىق يەر شەرق شامىلىنىڭ كۈچلۈك يىمىرىشىگە ئۇچرىغان. بۇ خىل شامال سۈلىي دەريا‌سى ئويمانلىقىدىكى شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئېدىرلىق ۋە يېرىقلار ئارقىلىق بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىدە توختىماي چىقاتتى، بۇ يەردە لوپنۇر چۆللۈكىنىڭ كۆرۈنۈشى ئەتراپىدىكى يارداڭلىق يەر شەكىللىنىش جەريانى قايتا نامايان بولاتتى، پەقەت يارداڭنىڭ كۆلىمى كىچىكلەپ قالغانىدى، خالاس. ئارىلىقى 2 ~ 5 فۇت كېلىدىغان تېيىز جىلغا بىزگە تۆۋەندىكى ئەمەلىيەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ: يەر يۈزى ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يوقالغىنىغا 1000 يىلچە بولغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ جايىنىڭ يەر يۈزىدىكى سېغىز توپىنىڭ قېلىنلىقىمۇ چەكلىك بولۇپ، مېنىڭ بايقىشىمچە دەل مۇشۇ سەۋەبتىن سېغىز توپىلار پۈتۈنلەي يىمىرىلىپ تۈگىگەندىن كېيىن، ئاستىدىكى ئۇششاق تاش، شېغىل قاتلاملىرى كۆرۈنۈپ قالغان. ئەسلىدىكى نۇرغۇن شېغىللار ئوراپ تۇرغان دۆڭلۈك قۇملىرى ناھايىتى يىرىك بولۇپ، شامالنىڭ يىمىرىشىگە ئاسانلىق يارىتىپ بەرگەن. يىمىرىلىپ كەتكەن كەڭ سېغىز توپىلىق شەرققە قاراپ سوزۇلغان بولۇپ، كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىدۇ. قاراپ باقساق، ھەممە يەردىكى ساپسېرىق قۇم ۋە كونا بوستانلىق ئىچىدىكى چاتقاللار قۇم بارخانلىرىنى ساقلاپ قېلىشتا مۇھىم رول ئوينىغان. مەن بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى چوڭ تامنىڭ قوغداش رولى بولغاچقا، كۆچمە قۇم يىغىلىپ يوغان قۇم بارخىنى ھاسىل قىلغان.

مېنىڭ بۇ جايلاردىكى تەكشۈرۈشىمىمۇ ھېلىلا بايان قىلىپ ئۆتكەن تەبىئىي ئەھۋال بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شەھەرنى ھەمدە ئەتراپىتىكى ئېتىزلارنى سۇ مەنبەسىنى تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ھەقنقي ئەھۋالنى ئىسپاتلاپ بېرىشىمگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. جەزمىلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ھازىرقى چىاۋزى بوستانلىقىنى تەمىنلەۋاتقان سۇ بۇلاقلار جايلاشقان سازلىقتىن كەلگەن ئەمەس، ئازراق كۆزەتسەكلا بارلىق بۇلاق ئورنىنىڭ تاشلاندۇق خارابە رايونىنىڭ يەر تەكشىلىكىدىن تۆۋەنلىكىنى بايقايمىز. ساھىلدىكى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن نەچچە مىل كېلىدىغان مۇز دۆمبەل جىنسىلىرى بىلەن قاپلانغان سويۇق شەھىرىدىن باشلاپ دۆڭلۇكنىڭ ئاستى تەرەپلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا بىرەر دەريا ئىزىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئەمما، مەن شەرق تەرەپتىكى شامال يېمىرىپ كەتكەن يەردىن بۇ قېتىم تەكشۈرمەكچى بولغان مەنزىلدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسىگە بارغاندا، شەرقي جەنۇبقا سوزۇلغان، شېغىل بىلەن قاپلانغان تاغ ئومۇرتقىسى مېنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالدى. ئارزۇ قىلغىنىمدەك، ئۇ يەردە بىر قەدىمي ئۆستەڭ بار ئىدى. ئېرىقنىڭ قىرغىقى ۋە ئۇستى يەنىلا ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى، سۇ تاغ ئېتىكىدىن ئېقىتىپ كەلگەن قۇم ۋە شېغىللار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن دەريا قىنىنىڭ ئۆزلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن، بۇ بىزنىڭ خوتەندىن ئەنشىگە بارىدىغان ھەربىر بوستانلىقتا كۆرگىنىمىزگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۆستەڭگە سۇ كەلمىگەن ۋاقىتلاردا، نۇرغۇن چۆكۈندىلەر ئۆستەڭنى قوغداپ شامالنىڭ تەسىرىدىن ساقلاپ قالغان. سۇغىرىش توختىتىلغاندىن كېيىن، بۇنداق شامال ئۆستەڭنىڭ ئىككى يېقىدىكى يەرنى ئۇزلۇكسىز يالاپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۆستەڭنىڭ ئۈستى قىسمى ساقلىنىپ قېلىپ،

ئىككى تەرەپتىكى يىمىرىلىپ كەتكەن يەردىن تەخمىنەن 10 ~ 12 فۇت ئېگىزلەپ كەتكەن.

قەدىمىي ئۆستەڭ لىنىيەسى

ئۆستەڭ لىنىيەسى بىرقانچە تارماق ئۆستەڭلەرگە ئايرىلغان بولۇپ، بىر تاشلاندۇق بۇتخانا بىلەن ئارىلىقى 1 مىل كېلىدۇ. بۇ يەردىن 4 مىل ئەتراپتىكى ئۆستەڭلەرنىڭ ھەممىسىنى قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى بىر لاي دۆۋىسىنىڭ ئەتراپىغا قەدەر ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. مۇشۇ يەردىن باشلاپ، ئۆستەڭ لىنىيەسى يارداڭ بولۇپ كەتكەن يەرگىچە پۈتۈنلەي غايىب بولغان.

قۇرغاقلىششنىڭ بېشارىتى

شۇنداقتىمۇ، تەخمىنەن يېرىم مىل كەڭلىكتىكى يىمىرىلىپ كەتكەن يەرنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بارغانسېرى ئاشكارىلىنىپ، يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان تاش ئۇۋاقلىرى ۋە شېغىل دۆۋىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، ئەمما بۇ يەردىن ئۆستەڭ لىنىيەسىنىڭ ئىزىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشكە قاراپ، ئاق لايدىن شەكىللەنگەن بىر تال يار لىنىيەسىنىڭ بارلىقىنى كۆردۇم، بۇ بەلكىم قۇرۇپ تاش ئۇۋاقلىرى ۋە شېغىللارئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن دەريا قىنى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىگە ئەڭ يېقىن ئارىلىقتىكى دۆڭلۇكنىڭ ئۈستىدە، بىر كەڭ جىلغا بولۇپ، بۇ مېنى دەريا سۈيى يەنە بىر ئېگىز تاغ تىزمىسىدىن ئېقىپ ئۆتكەندە توسۇلۇپ قالغانمىكىن، دېگەن ئويغا كەلتۈردى. كېيىنكى تەكشۈرۈشلىرىمدە مەلۇم بولغاندەك، بۇ تاغنىڭ ئېگىزلىكى 12 مىڭ فۇتتىن يۇقىرى ئىدى، ئۇنىڭدا مەڭگۈلۈك يىغىلىپ قالغان قار بولمىسىمۇ، خالىغان ۋاقىتتا زور مىقداردىكى نەملىكنى قوبۇل قىلالايتتى. بۇ ئېقىن ھازىر چىۋىزىنىڭ شەرق تەرىپى ۋە شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى سازلىق

رايونىدا يەنە پەيدا بولدى. لېكىن، يەر يۈزى شارائىتىدىن قارىغاندا، ھازىرقى يەر ئۈستى سۈيى قەدىمىي بوستانلىقنى سۇغىرىشقا يەتمەيتتى. ئومۇميۈزلۈك ياكى قىسمەن دائىرىدە ساقلىنىپ قېلىش نۇقتىسىدىن، بۇ رايوندىكى ئېنىق ئىسپاتلار قۇرغاقلىشىشنىڭ ئىزلىرىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ مەسىلە خارابلىقنى تەكشۈرۈپ ئېرىشكەن پاكىتلارنى باشقىچە قىممەتكە ئىگە قىلدى.

سويالۇ شەھرىنىڭ سېپىلى

مەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن سويالۇ شەھىرى خارابىسىدىن باشلاپ بۇ ئىزلارنى تەسۋىرلەپ ئۆتىمەن. خانىدىلىپ، چۆرىدەپ سېپىلىنغان سېپىل تېمى تۆت تەرەپلىك كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شىمالىي سېپىلىنىڭ سىرتقى تەرىپى تەخمىنەن 670 يارد، جەنۇبىي سېپىل 493 يارد، باشقا ئىككى تەرىپى 650 يارد ئۇزۇنلۇقتا. سېپىلنىڭ قېلىنلىقى ئوخشاش ئەمەس، سېپىل تۇۋىنىڭ سىرتقى قېلىنلىقى تەخمىنەن 20 ~ 30 فۇت ئەتراپىدا، سېپىل بۇلۇڭىدا يۇمىلاق شەكىلدىكى قىرلىق ئىستېھكام بار، قىرلىق ئىستېھكامنى ئارىسىدىكى رەتسىز ئارىلىق تاملارنى بويلاپ ماڭساق، ئارىلىق تامنىڭ ئۈستىدە يەنە بىر چاسا شەكىللىك قىرلىق ئىستېھكامنى كۆرىمىز. ساقلىنىپ قالغان شىمالىي ۋە غەربىي قوۋۇق ئەتراپىدا بىر خىل چاسا شەكىلدىكى مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى بار. بۇگۈنكى كۈندە جۇڭگونىڭ شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ سىرتقى تەرىپىدە كۆرگىلى بولىدىغان، ئەمما دائىم يېرىم يۇمىلاق شەكىلدە ياسىلىدىغان ئىمارەتلەرگە ئوخشايدۇ. سېپىلنىڭ غەربىي جەنۇب بۇلۇڭى ئىچكىرى جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەردە بىر كىچىك چۆرىمە تاملىق ئىمارەت بار، ئۇ بىر ئىچكى ئىستېھكام بولۇشى مۇمكىن. جەنۇب، شىمال تەرەپلەردىمۇ ئىچكى تام ئىزلىرى بار، ئەمما ئۇلار ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولۇپ، ئالاھىدىلىكىنى پەرقلەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

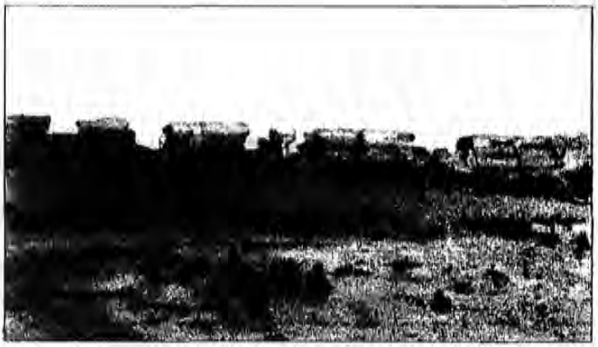
قوش شەرقي سېپىل

مەزكۇر شەھەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىچكى ـ تاشقى شەرقي سېپىلى بار، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى 200 يارد بولۇپ، تەكشى ئەمەس، ئىچكى سېپىلنىڭ خېلى ئۇزۇن بىر بۆلىكىدە يەمىرىلىش سەۋەبىدىن يېرىق ھاسىل بولغان.

شەرقي سېپىل ۋە ئۇنىڭ شامالدا خوراش ئۇنۇمى

2 ـ رەسىمدە سويالىڭ شەھىرىدىكى ئىچكى شەرقي سېپىلنىڭ مەنزىرىسى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، قۇم ـ بوراننىڭ تەسىرىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ، بۇ ئەنشىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى تاشلاندۇق شەھەرنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاپ كېتىدۇ①. ئىچكى سېپىل ئۇزۇن مۇددەت يەمىرىلگەن بولسىمۇ، ئاساسىي بۆلىكى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان، شۇنداقلا بەزى قىرلىق ئىستېھكاملارنى ھەمدە، ئوتتۇرا قىسىمدىكى شەھەر قوۋۇقىنىڭ ئورنىنى يەنىلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئۇ سىرتقى تەرەپتىكى شەرقي سېپىل بىلەن ئوخشىمايدۇ، كېيىنكىسى شەرق شامىلىنىڭ يەمىرىشكە بەرداشلىق بېرەلمىگەچكە، كۆپ قىسىم جايلىرى ئاللىبۇرۇن تۆپتۈز بولۇپ كەتكەن. پەقەت باشقا يەردىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋېتىلگەن بىر پەس سېپىل لىنىيەسىنى تاپتۇق. شۇنداق بىر پاكىت بارکى، سىرتقى تەرەپتىكى شەرقي سېپىل يەمىرىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىچكى تەرەپتىكى شەرقي سېپىلنى قوغداپ قېلىش رولىنى ئۆتىگەن. بىز كېينىكىسىنىڭ نىسبەتەن ياخشى ساقلىنىپ قالغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى كېيىن سېلىنغان دەپ مۇقەررەر كېسىپ ئېيتالمايمىز. شۇنداق بولسىمۇ، بۇنى ھازىرقى ئەنشى شەھىرىنىڭ شەرقي سېپىلىدا كۆرگەنلىرىمگە بىرلەشتۈرۈپ ئويلاپ باقسام، مەندە

① مۇشۇ بابنىڭ 2 ـ بۆلۈمىگە قارالا.

2 ـ رەسىم سويالق شەھەرنىڭ بۇرۇنقى شەرقىي سېپىلى، ئىچكى قىسمىدىكى شامال يالىغان كامار، شەرقتىن كۆرۈنۈشى

تەبىئىيلا مۇنداق بىر قاراش پەيدا بولدى: سويالق شەھەرنىڭ ئىچكى شەرقىي سېپىلى كېيىنرەك ياسالغان، ئەينى مەزگىلدە سىرتقى سېپىل ئاستا ھەم توختاۋسىز سوقىقان قۇم ـ بورانلارنىڭ تەسىرىدىن قايتىدىن ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ياكى مۇداپىئە سېپىلى ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولماي قالغان. ئىچكى سېپىلنىڭ ئورنىغا يېقىن شىمالىي شەھەر قوۋۇقى ھەمدە تام بۇلۇڭىدىكى يېرىم يۇمىلاق شەكىلدىكى قىرلىق ئىستېھكامدىن قارىغاندىمۇ، بۇ ھۆكۈمنى قوللاشقا بولىدىغاندەك تۇرىدۇ.

شىمالىي سېپىل ۋە جەنۇبىي سېپىلنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى

ئەنشىدىكى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولدىكى، قەدىمكى شەھەرنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي سېپىللىرى ئازراق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، بىرەر يەرنىڭ پۈتۈنلەي ئۆرۈلۈپ كەتكىنىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. شامال ئاساسەن شەرق تەرەپتىن كەلگەن، شۇنداقلا جەنۇبىي ـ شىمالىي سېپىللار مۇشۇ يۆنىلىشكە سوزۇلغان بولغاچقا، ساقلاپ قېلىنىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلغان، بۇمۇ كروران قەدىمىي شەھەرنىڭ ئەھۋالىنى يەنە بىر ئېنىق چۈشەنچە بىلەن تەمىنلىگەن.

شامالدا تەدرىجىي يىمىرىلىش

شەرقىي سېپىلىنىڭ دالدىسىدا، كۆچمە قۇملار قورۇق سېپىلىنىڭ ئىچىدە يىغىلىۋەرگەچكە، غەربىي سېپىل قوغدىلىپ قالغان، گەرچە ئۇنىڭ چوققىسى يىمىرىلىشكە باشلىغان بولسىمۇ، بۇزۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىنغان، قورۇق سېپىلىنىڭ غەربىي شىمال بۇلۇڭىدا سېغىز توپىدىن ياسالغان بىر تۇر بار، ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمىدا كېسەكتىن سېلىنغان ئۆگزىلىك كارىدور بار. تۇر تەخمىنەن 30 فۇت ئېگىزلىكتە. شۇبھىسىزكى، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ يېرىقلار بارغانچە چوڭقۇرلاشقاندا، شامال ئۇرۇپ يېرىقنىڭ ئىچىنى قۇم بىلەن تولۇشقۇزۇۋەتكەن. بۇ قۇملار غەربىي تەرەپتىكى يېرىق سېپىلنى سىيپاپ ئۆتكەن ۋاقىتتا سىرتقى سېپىل بەكرەك يىمىرىلىپ كەتكەن، بۇ چاغدا سېپىل ئىچكى قاتلاملىرىغىچە يىمىرىلگەن بولۇپ، يېرىمى قۇم بارخانلىرى ئاستىغا كۆمۈلگەن بۇ يەر تاتىغا ئايلىنىپ قالغاندى، پەقەت شىمالىي سېپىل بىلەن جەنۇبىي سېپىلنىڭ ئىزنالىرىلا بۇرۇن بۇ يەردە قورۇق تاملىق، ئەتراپى خەندەكلەر بىلەن قورشالغان سېپىلنىڭ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى.

خارابىلىكنىڭ ئىچكى قىسمى

بۇ جەريانىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشمۇ ئىنتايىن قىزىقارلىق. ئىچكى ـ تاشقى سېپىللارنىڭ ئارىسىدىكى قۇملار ئىنتايىن نېپىز بولۇپ، توپا دۆۋىلىرى ۋە يىمىرىلىپ كەتكەن ئولتۇراق ئۆيى ئەتراپلىرىغا تارقالغاندى. بۇ يەرنىڭ يەر يۈزىدىن قەدىمكى ساپال پارچىلىرىنى، ياغاچ كۆمۈر تېپىدىكى ئۇششاق يادىكارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ، ئەمما تام سىرتىدىكى پۈتۈنلەي يىمىرىلىپ تۆگىگەن يەردىن بۇنداق زور مىقداردىكى ئۇششاق يادىكارلىق پارچىلىرىنى ھەرگىز ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. سېپىلنىڭ سىرتىدىكى يۇلغۇنلارنىڭ كۆپ

قىسمى ئاللىبۇرۇن قۇرۇپ كەتكەن، يۇلغۇنلۇق قۇم بارخانلىرى پارچىلىنىشقا ۋە تۇزلىنىشكە باشلىغانىدى. ئىچكى شەرقىي تامنىڭ كەينىدىكى قورۇق تام ئىچىدە يەنە كۆپلىگەن يۇلغۇنلۇق قۇم دۆۋىلىرى بار بولۇپ، ئۇستىدە ياپيېشىل چاتقاللار ئۆسكەن، غەربىي تامغا يېقىنلاشقانسېرى بۇك ـ باراقسان ئۆسكەن ياۋا تېرەك ۋە جىگدە دەرەخلىرى ئۇچرايدۇ. كۆپ قىسىم جايلاردىكى كۆچمە قۇم دۆۋىلىرى 6 ~ 10 فۇت ئېگىزلىكتە ئىدى. پەقەت بىر قىسىم جايلاردا ساپال پارچىلىرى (بىر قىسىم فارفۇر قاچا ـ قۇچىلار ۋە سىرلانغان قوپال ساپال پارچىلىرى) ۋە تاك دەۋرىگە خاس بىرونزا پۇللارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ جايلاردا بىر قەدەر چوك ئەخلەت دۆۋىلىرى بولۇپ، بۇلار غۇلاپ چۈشكەن ئىمارەتلەرنىڭ كېسەكلىرى بولۇشى مۇمكىن، بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆچمە قۇمنىڭ ئۈستىدە ئىدى سېپىلنىڭ غەرب تەرىپىدە، سىرتقى تەرىپى قورۇق تام بىلەن قورشالغان تام (ئۇنىڭ بەلگىسى بولسا بىر قەدەر ئۇششاق تام ئىزلىرىدىن ئىبارەت) نىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا نۇرغۇن چاتقال ۋە قومۇشلار ئۆسكەن بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇ جايدا يەر ئاستى سۇيىنىڭ بارلىقىنى پەرەز قىلالايمىز. ئۇ بەلكىم يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەھەرنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قۇرۇق دەريا ئىنىدىن چىققان سۇ بولۇشى، جەنۇب تەرەپتىكى ئۇچىنچى ئېگىزلىكتىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

ئىگىلۇېلىنىش سۇك دەۋرىگىچە داۋاملاشقان

فارفۇر قاچا ـ قۇچىلار ۋە سىرلانغان ساپال پارچىلىرى، شۇنداقلا مەن تۇنجى قېتىم بۇ خارابىلىكنى تەكشۈرگەندە توپلىغان پۇللار، بۇ كىچىك شەھەر ۋە ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ مۇقىم يىل دەۋرىنىڭ سۇك دەۋرىگىچە (ناۋادا تېخىمۇ كېيىن بولمىغاندا) تۇتىشىدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ پاكىتلار ھەمدە يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئۆسۈۋاتقان جايدا ئاسانلا

بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدىغان خارابىلىكنىڭ ۋەيرانە بولغان ھالىتى يەردە سىستېمىلىق قېزىش ئېلىپ بېرىشنىڭ ئەقىلگە سىغمايدىغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قورۇق تام ئىچىدىكى كۆپ قىسىم جايلارغا قېلىن كۆچمە قۇم تارقالغان بولۇپ، ئۇ مەزگىللەردە يېتەرلىك ئىشچىلارنى يالىلاپ ئىشلىتىش ئىنتايىن تەسكە توختايتتى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قېزىش ئىشلىرىمنى خېلىلا ئارقىغا سۈرۈۋەتتى. قورۇق تامنىڭ غەربىي جەنۇب بۇلۇڭىدىكى ئېگىز يەرگە جايلاشقان قۇملۇق يەر يۈزىدىكى توپا دۆۋىلىرىنى سىناق تەرىقىسىدە قېزىپ كۆرگەندىن كېيىن، تۇرالغۇغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خارابىلىك ئاشكارىلاندى. بۇ تۇرالغۇ بىر يادىكارلىق ئۇۋۇلىرى دۆۋىسى ئۈستىگە سېلىنغان. پارچە ـ پۇراتلار دۆۋىسىدە پۈتۈنلەي كۆيۈپ كەتكەن ياغاچ ماتېرىياللار، سۇنۇپ كەتكەن كېسەكلەر ھەمدە چارۋا مال تېزەكلىرى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە باشقىچە ئىزلارمۇ بولۇپ، بۇلار قەدىمىي شەھەر ئىمارەتلىرى تاشلۇۋېتىلگەندىن كېيىن زور ئوت ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

كىشىلەر يېقىنقى يىللاردىمۇ بۇ خارابىگە كېلىپ تۇرغان

شۇنداقتىمۇ، بۇ قەدىمىي شەھەر بىراقلا تاشلۇۋېتىلمىگەن، بەلكى پەيدىنپەي تاشلىنىپ كېتىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەندەك كۆرۈنىدۇ. بۇ قاراش تۆۋەندىكى پاكىت ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان: تېپىلغان كونا پۇللار ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمىيسى جىن (Chin) سۇلالىسىدىكى بىر پادىشاھنىڭ دەۋرىگە (1156 — 1161 ـ يىللار) تەۋە بولۇپ، يەنە ئاز مىقداردىكى فارفۇر قاچا ـ قۇچا پارچىلىرى بايقالغان، خوبسون (霍布森) ئەپەندى بۇ فارفۇر قاچا ـ قۇچا پارچىلىرىنىڭ دەۋرىنى 17 ـ ئەسىرگە تەۋە، دېگەن قاراشقا مايىلراق. خارابىلىك بىلەن چىۋاۋزى كەنتى ئارىلىقىنىڭ يېقىنلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا،

كۆزىتىش ۋە قېزىش جەريانىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن كەلگەن چىاۋزى كەنتىدىكى ئاھالىلىلەردىن ئاڭلىغان بىر قاراش توغرىسىدا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەسلەپ بېرىشچە، شىمالىي تەرەپتىكى ئوتلاقتا پاكار ئاتلارنى باقىدىغان چارۋىچىلار بولۇپ، ھەمىشە ئاز ساندىكى بىرقانچە تاشلاندۇق ئىمارەتنىڭ ئىچىگە كىرىپ، قىش پەسلىنىڭ سوغۇقىدىن پاناھلىنىدىكەن. بۇ ئىمارەتلەر روشەن ھالدا كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا يەنىلا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانىكەن. ئىسپاتلار شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، بۇ تاشلاندۇق قەدىمىي شەھەرنىڭ ھەتتا ھازىرمۇ بىر قىسىم ۋاقىتلىق ئاھالىلىرى بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سېلىترا يىغىۋالمىغان ئادەملەر بولۇشى مۇمكىن. بۇرۇنقى ئىمارەت توپىسى ئىچىدىن مۇشۇنىڭغا ئوخشاش سېلىترالارنى ئۈچراتقىلى بولىدۇ. كىشىلەر ماڭا كۆرسەتكەن غەربىي تام تۈۋىدىكى كىچىك مورىلارنىڭ ھەممىسىنى ئاشۇ سېلىترا كولىغۇچىلار كولاپ چىقارغان.

ياغاچ ھەيكەل

گەمە ئۆيي شەكلىدىكى تۇرالغۇنىڭ ئالدىدىكى لايدىن ياسالغان ئىبادەتخانا (دەۋرى خېلى كېيىن) نىڭ ئىچىدىن ھەمدە ئىمارەت ئەخلىتى دۆۋىسىدىن، ماڭا ھەمراھ بولغان سەۋىيەلىك بىر كىچىك ئەمەلدار بىر خىل قىزىقارلىق قەدىمكى بۇيۇمنى تېپىۋالدى. ئۇ ياخشى ئويۇلغان بىر ياغاچ ھەيكەلنىڭ يۇقىرى بىلىكى (3 ـ رەسىمگە قارا) بولۇپ، ئۇ چوڭلۇقى ئادەمچىلىك بولغان ھەيكەلنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ يۇقىرىقى بۆلىكى تېيىز قاپارتما ئويما بولۇپ، ئىككى يۈرۈش كىيىمدىكى بېزەك نەقىشلەرنى ئىپادىلەيدۇ. نەقىشنىڭ بىر قىسمى ئۆسۈملۈك نەقشى بولۇپ، بۇ بىزگە قەندەھەرنىڭ بېزەك

3 ـ رەسىم ياغاچ ھەيكەلنىڭ يۇقىرى بىلىكى

نەقىشلىرىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ نەقىشتە تۆت گۈل بەرگى ماندارىغا ئوخشاش گۈل غۇنچىسى بار ئىدى. نىيە ۋە كرورانىدىن قېزىپ چىقىرىلغان ياغاچ ھەيكەللەرنى كۆرگەنلىكىمىز ئۈچۈن، بىز بۇ خىل نۇسخىغا خېلى پىششىق بولۇپ قالغانىدۇق. بۇ نەرسىلەر مېنىڭ قولۇمغا يەتكۈزۈلگەندە، ئۇستىدە يەنىلا ئوچۇق رەڭ ئىزناسىنىڭ بارلىقىنى كۆردۇم. بۇ ھەيكەلنىڭ يىل دەۋرى جەزمەن تاڭ دەۋرىدىن بۇرۇن. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، ھېچقانداق بىر ئىز ئۇنىڭ ئەسلىي قېزىلغان ئورنىنى ئىپادىلەپ بېرەلمىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇ سويالىڭ شەھىرىنىڭ ئىچىدىكى تۆپىلىك ۋە كۆچمە قۇمنىڭ ئاستىدىكى تاتى تىپىدىكى كىچىك ئۇۋاقچىلارلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئارخېئولوگىيەلىك قىممىتى مول بولغان نەرسىلەرنىڭمۇ كۆمۈلۈپ ياتقانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، بۇلارنى سىستېمىلىق رەتلەپ چىقىشقا نۇرغۇن ۋاقىت ھەم كۈچ كېتىدۇ، ئەلۋەتتە.

قورۇق تاملىق قەبرىستانلىق

شەھەردىن چىقىپ غەربىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، شەھەرنىڭ غەربىي شىمال بۇلۇڭىغا تەخمىنەن 1000 يارد كېلىدىغان جايغا كەلگەندە خاڭداپ سېلىنغان ئىككى چوڭ ئىمارەت تۆپىلىكى دىققىتىمنى تارتتى. يىراقتا تۇرۇپ قارىسىڭىز، ئۇلار كىچىك قورغانغا ئوخشايىتتى. ئەمما، يېقىن كېلىپ كۆزەتسىڭىز، شىمالىي تەرەپتە سىرتقى تەرىپى ئېغىر بۇزۇلغان قورۇق تاملىق

خارابه بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىچە شەكلى مېنى دەرھال جەلپ قىلىۋالدى. ئىنتايىن ياخشى قوپۇرۇلغان بۇ توپا تامنىڭ قېلىنلىقى 20 فۇت بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ خېلى ئېگىز ئىدى. ئۇ ھەر تەرىپى 70 فۇت ئەتراپىدىكى مۇستەھكەم چاسا شەكىللىك ئىمارەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مەخسۇس لايىھەلەنگەن كىرىش ئېغىزى ياكى پەلەمپەينى، كۆرگىلى بولمايدۇ. تامنىڭ بىرلەشكەن قىسمىدىن بىر يېرىق شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ يېرىق بىلەن بۇ غەلىتە ئىمارەتنىڭ ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن، دەسلەپتە بۇنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغان ئىمارەت ئىكەنلىكىنى ئىزدەيمەن دەپ بىھۇدە ئاۋارە بوپتىمەن. كېيىن بىر قىسىم يېرىلغان ياغاچ تاختايلارغا دىققەت قىلدىم، ئۇلار قۇملۇققا چېچىلغان بولۇپ، قورۇق تامنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەن. ياغاچ تاختاينىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر جەسەت ساندۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىلەن ئوخشاش. بۇلۇڭدىكى قۇمنى سىيرىۋەتكەندىن كېيىن يۇقىرىقىدىكىگە ئوخشاش بىر ياغاچ تاختاينى بايقىدىم، ئۇ يەنىلا ئۆز جايىدا بولۇپ، ئىچىدە ناھايىتى چىرىپ كەتكەن بىر ئىسكىلىت بار ئىكەن. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ ئېگىز تاملار قەبرىستانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن قوپۇرۇلغان. ئۇلار ئۇزۇن ۋاقىت شامالنىڭ يىمىرىشىگە تاقابىل تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن قۇم ۋە «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى توسۇپ قالالمىغان. مەن مەزكۇر قورۇق تامنىڭ ئەسلىدىكى كىرىش ئىشىكىنىڭ قەيەردىلىكىنى جەزملەشتۇرەلمىدىم. ئەتراپتىكى يەر يۈزىنى كۆچمە قۇم ئۈچۈرۈپ، ھېچنېمىسى قالماي ئېچىلىپ قالغانىدى، ئارقىدىنلا يىمىرىلىشكە باشلىغانىدى. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بۇ قورۇق تامنىڭ ئىچى بىر قەبرىستانلىق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. لېكىن گۆرنىڭ ئىچىدە ئادەملەرنىڭ ئۇششاق جەسەت سۆڭەكلىرىدىن باشقا ھېچنېمە قالمىغانىدى.

سوياك شەھەرنىڭ شەرقىدىكى قەدىمىي بۇددا مۇنارى

خارابىلىكتىكى ئەڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئىمارەت ئەڭ نەپىس، ئەڭ گۈزەل بېزەلگەن چوڭ تىپتىكى بۇددا مۇنارىدۇر. مۇنارنىڭ بىر قىسمى ئادەم كۆچىگە تايىنىپ سېلىنغان، يەنە بىر قىسمى يىمىرىلىپ كەتكەن تۆپىلىكتىن شەكىللەنگەن بولۇپ، سوياك شەھەرنىڭ سىرتىدىكى شەرقىي تامغا 1 مىلۇ كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ جەنۇب قىسمى 4 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك بولۇپ، 5 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگىنى ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى ئىدى، شىمالىي ۋە شەرقىي شىمال يۆنىلىشتە بىر قاتار كىچىك بۇددا مۇنارلىرى بار ئىدى. بايلىق ئىزدىگۈچىلەر بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈستى تەرىپىنى كولاپ يوغان ئورەك چىقىرىپ قويغان بولۇپ، بۇ بۇددا مۇنارىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان. بۇنىڭدىن سىرت، ئەسلىدە سىرتقى تامنى ئوراپ تۇرىدىغان قېلىن، قاتتىق، سىرىق لاي بۇزۇۋېتىلگەچكە، مەن كۆزلىگەن ۋاقىت ئىچىدە بۇددا مۇنارىنى توغرا ئۆلچەپ چىقىشىم ئەسكە توختىدى. مەن تارتقان سۈرەتلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ بۇددا مۇنارى شەكىل ۋە نىسبەت جەھەتتىن، مەن تارىم ئويمانلىقىدا تەكشۈرگەن بۇددا مۇنارلىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

ئېنىقكى، بۇ مۇنار بىر قەدەر كېيىنكى دەۋر تىپىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ تۆۋەنكى ئاساسىي سۇپا قىسمى چاسا شەكىلدە كۆرۈنىدىغان بولۇپ، كۆپ قىسمىنى پارچە تەرسىلەر كۆمۈپ تاشلىغان، ئىككىنچى قەۋىتى دۈگىلەك بولۇپ، كۆيۈنگى قىر ھالىتىدە ئىدى ئېگىزلىكى 15 فۇتتىن يۇقىرى بولۇپ، يۇمىلاق شەكىلدىكى مۇنار گەۋدىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئۈچىنچى قەۋەت سىلىندىر شەكىلدە بولۇپ، گۈمبەزسىمان چوققىسى ئاساسەن تۆپتۇز بولۇپ كەتكەن. ئۈستىدىكى خىشتىن سېلىنغان بىر قاتار چوڭ كۈنلۈكسىمان

4 ـ رەسىم سويالك شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاساسىي مۇنار خارابىسىنىڭ جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

5 ـ رەسىم سويالك شەھىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاشلىۋېتىلگەن بۇتخانا ۋە بۇددا مۇنار خارابىسى، غەربتىن جەنۇبقا قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

ئۆگزىلەر ئالاھىدىرەك بولۇپ، ئىنتايىن نەپىس بولسىمۇ، ئەمما نىسبەت ھاسىل قىلالمىغان. بۇددا مۇنارىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى قارىماققا 40 فۇتتىن يۇقىرىدەك كۆرۈنىدۇ، ئۇل قىسمىنىڭ دىئامېتىرى تەخمىنەن 27 فۇت ئىدى. مېنىڭ بۇ پۈتۈن مۇنارغا بولغان تەسىراتىم: ئۇ سۇڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە تەۋە ياكى گەنسۇ ھەمدە غەربىي رايونلارغا تاشقوتلار ياكى غەربىي شيا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە (11 — 13 - ئەسىرلەر) تەۋە بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئىشەنچلىك خرونولوگىيە ماتېرىيالى كەمچىل ئەھۋالدا، مەيلى بۇ يەردىكى ياكى تۇرپان ۋە قارا شەھەرنىڭ «شىكشىم مىڭئۆي»دىكى مەلۇم ئوخشاشلىققا ئىگە بۇددا مۇنارلىرى بولسۇن، بۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى يەكىنلىك بىلەن بېكىتىشكە ھازىرچە ئاجىزمىز.

«بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر قازغان لايدىن ياسالغان ئۇششاق مۇنارلار

بۇ يەردە ھېچقانداق بۇيۇم ساقلىنىپ قالمىغان. «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر مۇنارنىڭ ئىچىنى قېزىپ باققان بولسا كېرەك. بۇلارنى قېزىلغان ئۆڭكۈرلەردىن كۆرۈۋالالايمىز. پەلەمپەينىڭ شىمالىي باقسىغا ئورنىتىلغان، دىيامېتىرى تەخمىنەن 10 ~ 12 فۇت ئەتراپىدىكى ئالتە دانە كىچىك بۇددا مۇنارىمۇ «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەرنىڭ كۆزىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىغان، بەزى بۇددا مۇنارلىرى مۇشۇ سەۋەبتىن پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان. قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مۇنارنىڭ ئىچىدە 2 فۇتقىمۇ يەتمەيدىغان كىچىك بىر ھۇجرا بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككى بۇددا مۇنارى ھۇجرىسىدا سېغىز توپىدىن ياسالغان يۈزدىن ئارتۇق كىچىك بۇددا مۇنارى مودېللىرى بايقالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ شەكلى خادىلىقتىكى بۇتخانىدىن بايقىغانلىرىم بىلەن پەرقلەنمەيدۇ. ئۇششاق ياغاچ بۇيۇملارنىڭ كۆپ قىسمى سىرتقا تاشلىۋېتىلگەن بولۇپ، ئازدۇر - كۆپتۇر ئۇيغۇرغان، پۈتۈنلەي ساق

8 ـ رەسىم　　7 ـ رەسىم　　6 ـ رەسىم

سېغىزدىن ياسالغان كىچىك بۇددا مۇنارلىرى

ئەۋرىشكىلەرمۇ ساقلىنىپ قالغان، بۇلاردىن ئۇلارنىڭ ئاز ساندىكى ئەۋرىشكىلەرگە تەقلىد قىلىنغانلىقى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئەۋرىشكىلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئەھمىيەتلىكى 6 ـ رەسىمدىكىسى بولۇپ، ئۇ راۋاق بۇددا مۇنارىنىڭ تەكشىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىنتايىن توغرا ئىپادىلەپ بەرگەن ئۇنىڭ ئاساسلىق ئۇلىدا پەلەمپەي ۋە كىرپىست شەكلىدىكى تۆت تال بىلەك بار، لېكىن ئۈستى قۇرۇلمىسىنىڭ ئىنچىكە قىسىملىرى ساقلىنىپ قالمىغان. 7 ـ رەسىمدە مۇنارنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ نىسبەتەن تۇم قىلىپتا ياسالغان. ئەمما، 8 ـ رەسىم خادىلىقتىكى ئادەتتىكى مودىللارغا ئوخشاش ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

ساپال قاچا ۋە ھەيكەل پارچىلىرى

ئاساسىي بۇددا مۇنارىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى سۇپا بۆلىكىدە بۇرۇن بىر بۇتخانا سېلىنغاندەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، ئۇل قىسمىغىچە ۋەيران بولۇپ كەتكەن، بۇ بەلكىم ئۇنى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك. بۇ بۇتخانىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى زور مىقدارىدىكى قاتتىق، پىشىل ساپال پارچىلىرى بىلەن ئىسپاتلاش مۇمكىن، بۇ ساپال

9 ـ رەسىم قاپارتما نەقىشلىك ساپال پارچىسى 10 ـ رەسىم ھەيكەل پارچىلىرى

پارچىلىرىنىڭ ئۆگىزە كاھىشىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەۋرىشكىسى 9 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك قېلىپتا قاپارتما نەقىشلىك ھالەتتە ياسالغان، ئۇستىدىكى بەزى يەرگە قانىتلىق ئەجدىھانىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. 10 ـ رەسىمدىكىسى ئېمال سىر بىلەن سىرلانغان، قوشۇمچە ئىشلىتىلىدىغان ھەيكەل پارچىلىرى بولۇپ، بۇلار بۇتخانىلاردىكى تامنى بېزەشكە ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

بۇنىڭغا ئوخشايدىغان يەنە بىر قوپالراق ساپال ھەيكەلنىڭ بىلىكى بار بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا ئېمال سىر بىلەن سىرلانغان. بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتىدىغىنىم، 1914 ـ يىلى مەن تارخوتتىكى (قارا بالىقنى كۆرسىتىدۇ ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) بىر بۇتخانىدىن (تاڭغۇت خانلىقى دەۋرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن) مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۆگىزە ۋە تاملارنى بېزەيدىغان نۇرغۇن يېشىل سىرلىق كاھىشلارنى بايقىغانىدىم. مەن بۇتخانىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىنى ئازراق تازىلىغان (ئۇ يەردىن بەزى تاملارنىڭ ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولاتتى) بولساممۇ، ئاقىۋەتتە ھېچنېمىنى بايقىيالمىدىم.

يەر يۈزىدىكى پارچە ـ پۈرات نەرسىلەر

مەن بۇ يەردە تەكشۈرگەن بەزى باشقا ئىمارەت ئىزلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئاز ھەم ئېنىق

(1) مۇشۇ بابنىڭ 4 ـ بۆلۈمگە قارالسۇن.

بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى ئېنىق بېكىتىشكە ئاجىزلىق قىلدۇق. ئەتراپتىكى توپا دۆۋىسى (بۇ يەردىن قەدىمكى سۇغىرىش لىنىيەسىنى كۆرگىلى بولىدۇ)دىن① شىمالغا قايتىقاندا تاتى يەرلەردىن ئۆتتۇم، ئۇنىڭ جەنۇبتىن شىمالغىچە ئارىلىقى تەخمىنەن 3 مىل كېلىدۇ. پۈتكۈل مۇساپىدە قارامتۇل، كۈل رەڭ ۋە قىزىل لايدىن ياسالغان نۇرغۇن ساپال پارچىلىرى بەر يۇزىدە چېچىلىپ ياتاتتى.

پۈل جەھەتتىكى خرونولوگىيەلىك ئىسپاتلار

مەن قەدىمىي شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار توغرىسىدىكى خرونولوگىيەلىك ئىسپاتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇم، ئۇ يەردىن يىغىۋېلىنغان ساپال پارچىلىرى ئۇنىڭ ۋاقتىنىڭ تاڭ ۋە سۇڭ دەۋرىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بەردى. تولۇقلاپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، پۈل جەھەتتىكى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپات بۇ قاراش بىلەن تامامەن بىردەكلىككە ئىگە ئىدى. باھالاپ چىقىلغان 38 دانە مىس پۈل (يارماق) ياكى مىس پۈل پارچىلىرى ئىچىدىكى 25 دانىسىنىڭ ئۈستىدە «كەيىيۈەن» دېگەن ئويما يېزىق بار ئىدى. بۇ خىل ئويما يېزىق ئەڭ بۇرۇن تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى گاۋزۇ دەۋرىدە (618 — 627)① قوللىنىلغان، لېكىن تاڭ دەۋرىدىكى نۇرغۇن پۈللاردىمۇ بۇ خىل ئويما يېزىق ئۇچرايدۇ. ئېنىقكى قالغان بىر دانە يارماق «چىيەنىيۈەن يارمىقى» بولۇپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 758 — 760 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ؛ ئىككى دانە يارماق سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە ؛ ئۇنىڭدىن باشقا 10 دانە بەش جۇلۇق يارماق بار، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى سۇي سۇلالىسى دەۋرى (581 — 618) گە تەۋە. باشقىلىرىنىڭ يىل دەۋرى نىسبەتەن بالدۇر.

① ئەسلىي ئەسەر مۇشۇنداق. — تۈزگۈچىدىن.

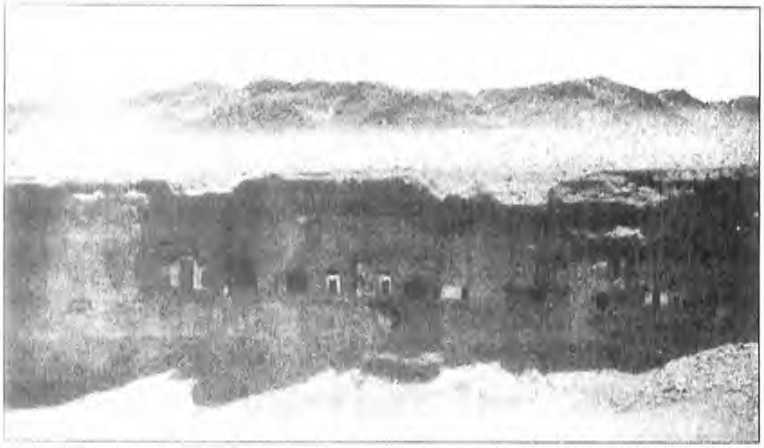
4 ـ بۆلۈم تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى تاش كېمىلەر

تاشقا سىپەر

چىياۋرى كەنتىدە ئازراق توختىغاندىن كېيىن، جەنۇب تەرەپتىكى تاغلىق رايونغا ماڭدىم. ئەڭ ئاۋۋال ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر ئۆسكەن بىر تۈزلەڭلىكتىن ئۆتتۈم، بۇ يەردە تېخى ئېچىلمىغان چوڭ بىر پارچە يايلاق بار ئىكەن. ئارقىدىنلا تاشقا يېتىپ كەلدىم. بۇ بوستانلىقنىڭ كۆلىمى چياۋزىدىكى بوستانلىق بىلەن ئوخشاش ئىدى، لېكىن دېھقانلارنىڭ تۇرالغۇلىرى كۆپ ھەم تارقاق ئىكەن، سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇيى نەنسەن تېخىدىكى قار ـ مۇزلاردىن ھاسىل بولغان دەريادىن كېلىدىكەن، بىر قىسمى شەرقىي جەنۇب ئەتراپىدىكى ئېدىرلىق ئېتىكىدىن ئېتىلىپ چىققان بۇلاق سۇيى ئىكەن. ناھايىتى ئېنىقكى، دەل مۇشۇ بۇلاقنىڭ مەنبەسى خېلى بۇرۇنلا كىشىلەرنىڭ شەرقىي جەنۇبتىكى 5 مىل كېلىدىغان جايدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ئۆلچەپ ـ سىزغۇچىنىڭ دېيىشىچە، ھازىر ئۇ يەردە پەقەت بەزى توپا دۆۋىلىرىلا بار بولۇپ، ئۇ مۇزلۇق ئېقىتىپ كەلگەن لاي ۋە تاشلارنىڭ دۆۋىسىگە سېغىز توپىدىن سېلىنىغان قەدىمىي خارابىلىكتەك كۆرۈنىدىكەن.

«كىچىك مىكئۆي» تاش كېمىر ئىبادەتخانىسى

تاشدا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن تاشيول لىنىيەسىنى ئۇچراتتۇق، بۇ يول ئەنشى، شىمالىي شىنجاڭ ۋە موڭغۇلىيەدىن كېلىدىغان ھەمدە سايدام ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ شىزاڭغا بارىدىغان يول بىلەن تۇتاشتۇرۇۋېتىلگەن. ئەتىسى 10 مىلدىن ئارتۇق يول يۇرگەندىن كېيىن تاشى دەريا سىنىڭ سول قىرغىقىغا يېتىپ چىقتۇق، چوڭقۇرلاۋاتقان دەريا قىنىنىڭ

11 ـ رەسىم تاشنىڭ يۇقىرىسىدىكى كىچىك مىڭئۆي تاش كېمىرلىرى.
غەربتىن شىمالغا قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

ئۇدۇلىدىكى قورام تاشلىق تىك قىيادا تەخمىنەن ئوندەك كىچىك تاش كېمىر بار ئىكەن (11 ـ رەسىمگە قارالسۇن). «كىچىك مىڭئۆي» دېگەن ئىسىم مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققانىكەن. بۇ ئىسىممۇ دەل جايىدا قويۇلغان. چۈنكى، بۇ تاش كېمىرلەر ئىچىگە سىزىلغان تام رەسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئۇسلۇبى دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىكى ئاشۇ كىچىك تېپتىكى تاش كېمىرلەردىكى تام رەسىملىرىگە ئىنتايىن ئوخشاش، كېيىنكىسىنىڭ يىل دەۋرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. كۆلىمى 16 فۇتتىن ئاشىدىغان بىرمۇ تاش كېمىر يوق بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاران 10 ~ 12 فۇت ئەتراپىدا، ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان يۇلما سۇۋاق لاي ھەيكەللەردىن قارىغاندا، بارلىق تاش كېمىرلەرنىڭ ھەممىسى رېمونت قىلىنغان.

تاشى دەريا‌سى جىلغىسىدىكى «قورغان»

بۇ يەردە ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنىڭ

زۆرۈرىيىتى يوقلۇقىنى نەزەرگە ئېلىپ، كىچىك مىكئۆرىنىڭ يۇقىرىسىدىكى دەريا سۈيى ئېقىپ ئۆتىدىغان سىرتقى جىلغىنى داۋاملىق كەزدۈق، بۇ جىلغا ئەگرى ـ توقاي بولۇپ، مەنزىرىسى خۇددى رەسىملەردىكىدەكلا ئىدى. تاشىدىن 15 مىل يۇقىرىغا ساڭغاتىدىن كېيىن، ئىككى تەرەپتىكى ھەرە چىشى شەكىللىك تىك يار ئارىسىدىكى يول بارغانسېرى تارلىشىشقا باشلىدى، قارىماققا ئىنتايىن قەدىمىي غايەت زور تاش تام جىلغىنىڭ ئاستى تەرىپىدە تىك تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. تەخمىنەن 250 يارد ئېگىزلىكتىكى تىك يانباغىردىن شەرق تەرەپتىكى جىلغىغا قارىدۇق. بۇ مۇھىم قاتناش يولىنى توسۇش ئۈچۈن لايىھىلەنگەن تەرتىپلىك «قورغان» (Chiusa) بولۇپ، دائىم جەنۇب تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇز قىلىپ كىرىدىغانلار دەل مۇشۇ يول ئارقىلىق شىمال تەرەپتىكىلەرگە تەھدىت سالاتتى. بۇ خىل ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش تاكى 1894 ـ يىلىغىچە ئۇدا يۈز بېرىپ تۇرغان، تۈڭگان توپىلاڭچىلىرىنىڭ تاشقىغا قىلغان ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇزىمۇ بۇ نۇقتىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تاش شەھەر ھەمدە بۇ تاغلىق رايونلارنىڭ باشقا جايلىرىدا قۇرۇلغان ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغان مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى ئۈچۈن ياسالغان يوللارنى قوشقاندا، شۇنى پەرەز قىلىدىكى، سۇجۇدىن دۇنخۇاڭغا بارىدىغان قەدىمىي قاتناش لىنىيەسىدىكى خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەر بۇرۇن چوقۇم سايدام ئېگىزلىكى ۋە چوڭقۇر جىلغىدىكىلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغان، بۇ خىل ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇزچىلىق شىمالىي ۋە غەربىي چوڭ قۇملۇقتىكى غۇزلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدەكلا كۆپ بولغان بولۇشى مۇمكىن.

تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى تاش كېمىرلەرگە قاراپ يۇرۇش

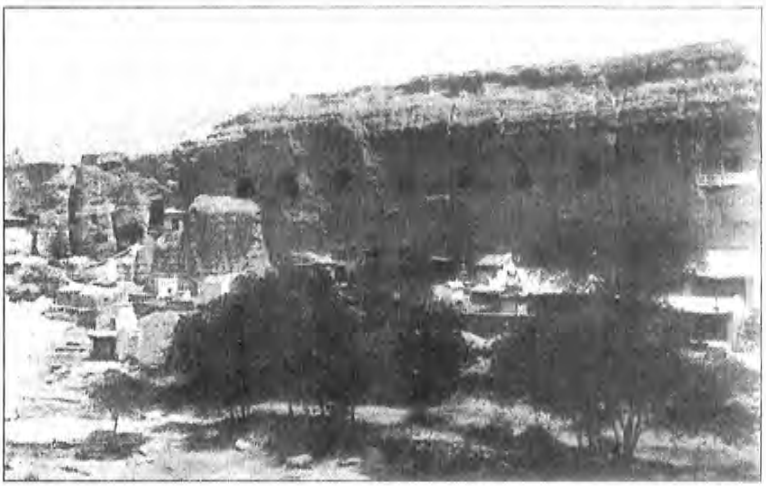
بۇ جىلغىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى دەريا ۋادىسى ئازراق كېڭىيىشكە باشلىغان بولسىمۇ، يەنىلا قاقاس ھالەتتە ئىدى.

تەخمىنەن 2 مىل ماڭغاندىن كېيىن، يۇقىرىغا ماڭىدىغان يول دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى كىچىك ئويمانلىققا تۇتىشىدۇ. بۇ يەردە چاتقال ۋە دەل ـ دەرەخلەر ئۆسكەن بولۇپ، «ئېشەكمەيدىكى پەشتىقى» دېيىلىدىكەن. بۇ يەردە دەريا يولىدىن باشقا يەنە ئىنتايىن چوڭقۇر، كىرمەك تەس بىر جىلغا بار. جىلغىنىڭ ئىككى تەرەپ يانتۇلۇقى گەرچە ئۇزۇنغا سوزۇلغان بولسىمۇ، ئەمما پەيدىنپەي يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن، جىلغا شۇ جايدىن كېڭىيىپ كەڭ ھەم قۇرۇق قاقشال ھالەتتىكى شېغىللىق تۆپىلىكنى ھاسىل قىلىپ، جەنۇبقا يۇزلەنگەن چەت ياقىدىكى ئۇچىنچى بىر ئېگىزلىكنى پەيدا قىلغان. مېنىڭ قارىشىمچە، ئېشەكمەيدىكى پەشتىقىغا ئوخشاش مۇشۇنداق مۇنبەت يەر (ئۇ قاقاسلىق ھەم شېغىللىق چۆل ـ باياۋانىي، پېتەرلىك چارۋىچىلىق مەيدانى ۋە يېقىلغۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلىگەن) تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى تاش غارلارنى ئەۋزەل شارائىت بىلەن تەمىنلىگەن. دەريا ۋادىسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ئاستا ـ ئاستا ئېگىزلەۋاتقان شېغىل سايلىقتىن يۇقىرىغا قاراپ تەخمىنەن 4 مىل ماڭغاندىن كېيىن، دەريا جىلغىسىغا جايلاشقان ھېلىقى يەرگە يېتىپ كېلىپ، بىر جىلغىنىڭ ئېچىگە كىردۇق. بۇ جىلغا ئارقىلىق ھېچقانداق كۇچىمەستىنلا ھېلىقى بۇددا دىنى خارابىسىگە بارغىلى بولاتتى. ئەمما، دۇنخۇاڭدا ئېرىشكەن ئۇچۇرلىرىم مېنى ئەندىشىگە سالدى، بۇ يەردىكى تاش غار ئىبادەتخانىلىرىنى كۆلەم ۋە مۇھىملىق جەھەتتە دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەر بىلەن ھەرگىز سېلىشتۇرۇشقا بولمايتتى. ئۇنىڭ كۆلىمىنىڭ كىچىكلىكىنى ناچار مۇھىت كەلتۈرۈپ چىقارغاندەك قىلىدۇ. ئۇ مەندە كۇچلۇك تەسىر قالدۇردى.

تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى تاش كېمىرلەرنىڭ ئەھۋالى

جىلغىنىڭ ئاستى قىسمىنىڭ كەڭلىكى ئارانلا 200 يارد بولۇپ، ئېگىزگە ئۆرلىگەنسېرى جىلغا شۇنچە تارىيىدۇ. تاش

قەلئەنىڭ يۇقىرىسىدىكى قارلىق تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن دەريا سۈيى جىلغىنى بىرنەچچە تىك يارغا بۆلۈۋەتكەنىدى. تاش غارلار مۇشۇ تىك يارلارغا قېزىلغان بولۇپ، 1/4 مىلدىن ئارتۇق يەرگىچە سوزۇلغان. جىلغىنىڭ ئاستى قىسمىدىكى بىر پارچە تار مېۋىلىك باغ ۋە تېرىلغۇ يەر 100 فۇت ئېگىزلىكتىكى قىيا تاش ۋە ئۇستى تەرەپتە قېزىلغان قاپقارا غارلارنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ، يەنمۇ ئېگىز كۆرسىتىپ تۇراتتى. بىر كىچىك ئېرىق مېۋىلىك باغ ۋە تېرىلغۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى، تىك يانتۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۈپراپ كەتكەن تاش پارچىلىرى بولۇپ، يۇقىرىقى ئېگىز پەشتاقچە سوزۇلغانىدى. پەقەت شېغىللار بىلەن توشقان دەريا قىنىدىن ئېقىۋاتقان دەريا سۈيىنىڭ شىمال - شىمال ئاۋازىلا، بۇ قاقاسلىققا ھايات-ئۆچ بېغىشلاۋاتقاندەك قىلاتتى. بۇ دەريا سۈيى شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى تاشلىقتىن ئېقىپ چىققان، بۇ مەنزىرە خىلۋەت ھەم جىمجىت تاغ ئېتىكى ئاستىدىكى كىچىك ئويمانلىق بىلەن بىللە

12 - رەسىم تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى دەريا قىرغىقىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تاش غار ئىبادەتخانىسى، شەرقتىن غەربكە قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

بىر خىل گارمونىيەلىك كارتىننى شەكىللەندۈرگەن. گەرچە تاش كېمىرلەرنىڭ ئىچكى قىسمى خېلى بۈرۈنلا ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئوك قىرغاق تىك ئېگىزلىكتىكى ئۇستى ئوچۇق ھۈجرىدا يەنىلا نۇرغۇن بۇت تەكچىلىرى ۋە بۇددا مۇنارلىرى ساقلانغان (12 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بولۇپ، قارىغاندا خېلى ياخشى رېمونت قىلىنغانىدەك قىلاتتى. بۇلار تاش كېمىرىدىكى ئۇچ تويىن مۇخلىسىنىڭ يېقىملىق ئىپادىسى بىلەن قوشۇلۇپ، ئورتاق بىر خىل دىنىي كەيپىياتنى نامايان قىلغانىدى.

جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىز تاغ جىلغىسىدىن ھەمدە ئېگىزلىك رايونىدىن كەلگەن موڭغۇللارنىڭ ئېتىقادىي ۋە ساداقەتمەنلىك بىلەن سەدىقە بېرىشى نەتىجىسىدە ئىبادەتخانا ياخشى قوغدالغان ۋە رېمونت قىلىنغانىدى. بۇ ئۇچ نەپەر تويىن مۇخلىسى ئۆزلىرىنى بۇ ئىبادەتخانىنى قوغداۋاتقىلى 30 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بولدى، دەپ قارايدىكەن، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرى قوغداۋاتقان جايىنىڭ تارىخى توغرىسىدا ھېچ نەرسىنى بىلمەيدىكەن. كۆپلىگەن بېشارەتلەردىن قارىغاندا، ئىبادەتخانا تۈپرىقىنىڭ ئۇنۇمسىزلىكى ۋە خىلۋەت ئورۇنغا جايلاشقانلىقى سەۋەبىدىن تۇڭگانلارنىڭ ئۇشتۇمتۇت تاجاۋۇز چىلىقىدىن قۇتۇلۇپ قالغان.

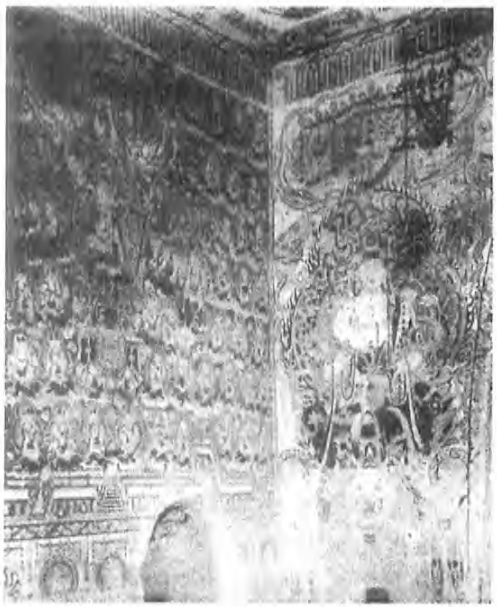
ئوك قىرغاقنىڭ ئاستىدىكى تاش كېمىرلەر

تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى تاش كېمىرلەرنىڭ كۆلىمى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى ئاساسلىق ئىمارەتلەرنىڭ جايلىشىشى ۋە بېزىلىش سەنئىتى يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن مىڭئۆيلەرنىڭ ئادەتتىكى تىپلىرىغا ئەڭ يېقىن كېلىدۇ. كېيىنكىسىنىڭ دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. 12 ـ رەسىمدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، دەريانىڭ ئوك قىرغىقىدىكى تاش غارلار ئىككى

قەۋەنكە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئاستىنقى قەۋىتى بىر يانتۇلۇققا كولانغان، دەريا قىنىدىن تەخمىنەن 20 فۇت ئېگىزلىكتە ئىدى، ئۈستۈنكى قەۋىتى تۆۋەنكى قەۋەتتىن تەخمىنەن 50 ~ 60 فۇت ئېگىزلىكتىكى گورىزونتال سىزىق ئۈستىگە كولانغان. تۆۋەن قەۋىتى بەش ئاساسلىق غاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن باشلانغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسىدە ئولتۇرغان ھالەتتىكى ناھايىتى زور بىر بۇت بار بولۇپ، ئېگىزلىكى يۇقىرىقى بىر قەۋەتكە تەڭ كېلىدۇ، ئۇ XVII نومۇرلۇق كېمىر بىلەن تۇتىشىدۇ. يەنە بىر كېمىرنىڭ ئىچىدە بىرۋانا بۇتنىڭ چوڭ سۇرىتى بار بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 30 فۇت كېلىدۇ. بۇ ئىككى مەرتىۋىلىك بۇت تۇمەنبۇت جىلغىسىدىكى باشقا يۇلما سۇۋاق لاي بۇتلارغا ئوخشاش، ھەممىسىلا كەڭ كۆلەملىك رېمونت قىلىنىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەرتىۋىلىك بۇتلارنىڭ ھازىرقى قىياپىتى بارلىققا كەلگەن تۆۋەن قەۋەتتىكى بەش غارنىڭ ئالدىغا ئايۇان چىقىرىلغانلىقتىن، يورۇقلۇق توسۇلۇپ قالغان ئۇنىڭ ئۈستىگە يېقىلغان كۆجە ھەم شامالارنىڭ ئىسى تۈپەيلى تۈخۈم بېغى بىلەن تەڭشەلگەن رەڭ ۋە بوياق تام رەسىملىرىنى كۆزىتىش ئىنتايىن تەس ئىدى. چوڭراق بېزەش تاختىسىدىكى رەسىملەردە ئىپادىلەنگىنى يەنىلا بۇت ۋە بۇدساتۋا ئوبرازلىرى بولۇپ، چاسا رامكىنىڭ ئىچىگە سىزىلغان، بۇ خىل چاسا رامكا يۇمىلاق ياكى ئېللىپس شەكىلدىكى ئۆسۈملۈك نەقىشىنى چۆرىدەپ تۇرىدۇ. بېنىگچە، بۇ رەسىملەرنىڭ بىر قىسمى شىزاڭچە ئۇسلۇبنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئاستىنقى قەۋەتتىكى ئاساسلىق كېمىرلەر يېڭى تام رەسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بەش ـ ئالتە كىچىك كېمىر بىلەن قوشۇلۇپ، بۇگۈنكى كۆنده بۇددا راھىبلىرى ۋە تاۋاپ قىلغۇچىلارنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغان ئورۇن بولۇپ قالغاندەك تۇرىدۇ.

ئوك قىرغاقنىڭ ئۇستىدىكى كېمىلەر

ئۇستى قەۋەتتىكى كېمىلەر تاغ جىنسى ئۇستىدىكى پەلەمپەيلەرنى قېزىش ئارقىلىق ياسالغان. بۇ قەۋەتتىكى بەزى كىچىك غارلار بۇددا راھىبلىرىنىڭ ئۆيى قىلىنغان، 12 ـ رەسىمنىڭ ئوك تەرىپىدە ئاشۇ كىچىك كېمىلەرنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لىكىشىپ تۇرغان بىر كۆۋرۈك ئارقىلىق، چوڭقۇر تىك يار يېرىقلىرىدىن ھالقىپ ئۆتىتۇق ھەمدە ئالدى ئۈرۈلۈپ چۈشكەن غار ئارقىلىق ئاددىيلا ياسالغان كارىدۇرغا كەلدۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر يۆنىلىشتە قېزىلغان كېمىر ئىبادەتخانا XI ~ X نىڭ شىمالىي چېتىگە يېتىپ كەلدۇق، بۇ غارلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر گورىزونتال سىزىق ئۇستىگە جايلاشقان. بارلىق كېمىلەرلەر چاسا شەكىلدىكى بىر ساراي ۋە چاسا شەكىلگە

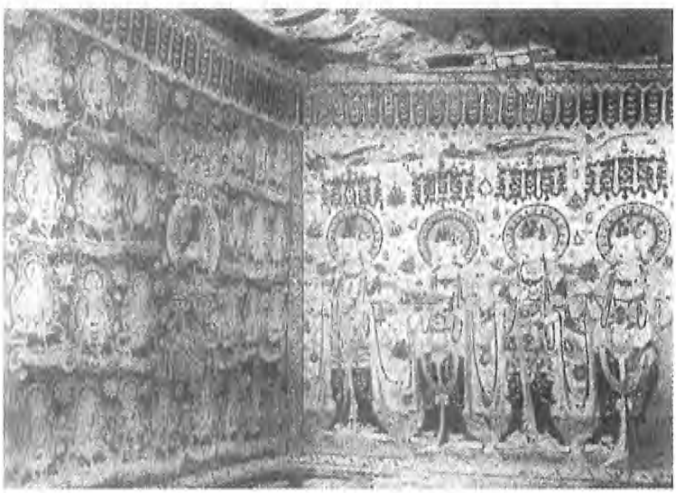
13 ـ رەسىم تۇمەنئوت جىلغىسى XVII دىكى ئالدىنقى زالنىڭ غەربىي شىمالىي تېمى ۋە شەرقىي شىمالىي تېمىدىكى رەسىملەر

يەنىراق بىر نەچچە سارايدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، يان تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 فۇتتىن 32 فۇتقىچە ئىدى، سارايىنىڭ كەڭلىكى بىلەن ماس كېلىدىغان ئالدى ھۇجرا ئوتتۇرا ھال چوڭقۇرلۇقتا بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ساراي قىسقا ھەم كەڭ بىر يول ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئېگىز پېشايۋان ياكى سىرتقى ئايۋانىنىڭ مۇكەممەل ساقلانغان يېرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 20 ~ 30 فۇت بولۇپ، قۇياش نۇرى ۋە ھاۋا ئېگىز ھەم تىك يارىدىن كىرىدىكەن، 12 ـ رەسىمدىن ئۇلارنىڭ ئېغىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئىبادەتخانىلار ئەسلىدە قىيا تاشنىڭ ئالدى تەرىپىگە ھاك لاي بىلەن يۆلەپ سېلىنغان يوللار ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدىكەن، ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، مېڭىش ئىمكانىيىتى بولمىغان كارىدوردىن كېيىنكى مەزگىلدە قىيا تاشنى يونۇپ ئالدى ھۇجرا بىلەن تۇتىشىدىغان قوپال بىر يول چىقىرىلغان. بۇنى بۇزۇلۇپ كەتكەن نام رەسىمىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ (13 ـ رەسىمگە قارا ڭ). بارلىق ئىبادەتخانىلارنىڭ جايلاشتۇرۇلۇش جەھەتتىكى بۇ خىل ئوخشاشلىقى، ئۇلارنىڭ مۇئەييەن بىر لايىھەگە ئاساسەن ياسالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ۋاقىت جەھەتتىمۇ ئۇنچىلىك پەرقلەنمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ نۇقتىدىن، ئۇلارنىڭ بېزەش ئۇسلۇبىنىڭمۇ ئوخشاشلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

نام رەسىملىرىنىڭ تېمىسى

بارلىق تاش كېمىرلەردىكى تۇخۇم يېلىمى ئىشلىتىپ سىزىلغان نام رەسىملەر ئۇسلۇب جەھەتتە دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىكى نام رەسىملەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كارىدورنىڭ بىر يېنىدىكى تامغا ئەرلەرنىڭ ھەيكىلى چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇچىسىغا تۇتۇق قىزىل رەڭلىك نەمچە، بېشىغا كەڭ زىغىرقىلىق قارا دوپپا كىيگۈزۈلگەن. يەنە بىر تەرەپكە بىر قاتار ئايالچە ھەيكەللەر چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇلارغا كەڭ يەڭلىك كىيىم كىيگۈزۈلگەن، چاچلىرى ئىنتايىن نەپىس زىننەتلەنگەن، يۇمىلاق بۆكلىرىنىڭ

ئەتراپىغا گۈل غۇنچىلار قىستۇرۇلۇپ، لېنتا تاقالغان. دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيلەرنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بىز بۇ تام رەسىملىرىنىڭ 10 ـ ئەسىردە دۇنخۇاڭ رايونىدا مودا بولغان كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ نۇسخىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋالالايمىز. سەدىقە بۇيۇملىرىنى كۆتۈرۈشۈپ تۇرغانلارنىڭ رەسىملىرى سارايغا كىرىدىغان ئېغىزنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تامغىمۇ سىزىلغان بولۇپ، ئۇلار دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆينىڭ بەزى كېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ تېپىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، تام رەسىملەردە ئىپادىلەنگىنى ئەر ـ ئايال سەدىقە بەرگۈچىلەرنىڭ پوتريتى ئىدى. ساراي ۋە ئالدى ھوجرىدىكى تاملارغا ھەشەمەتلىك ھەم پۈزۈر كىيىنگەن، كۆنلۈك ئاستىدا كېتىۋاتقان بىرقاتار چوڭ بۇدساتۋالارنىڭ ھەيكىلى سىزىلغان (14 ـ رەسىمگە قارالسۇن) ياكى ھەر خىل بېزەكلىك كۆرۈنۈشلەر سىزىلغان بولۇپ، ئۇستىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇددا ساماۋى قەسىرلىرى مەنزىرىسى (13 ـ رەسىمگە قارالسۇن) چۈشۈرۈلگەن، ئۇنىڭدىن باشقا بۇددانى

14 ـ رەسىم تۇمەنبۇت جىلغىسى VIII X دىكى ئالدى زالنىڭ شەرقىي شىمالىي تېمى ۋە غەربىي شىمالىي تېمىدىكى رەسىملەر

بۇدساتۇالار ئارىغا ئېلىۋالغان كۆرۈنۈشمۇ بار (14 ـ رەسىم) ئىدى. شۇنداقلا چوڭ تېپتىكى مەنچۇشىرى بۇدساتۇا ۋە سەمەنتەبەدەر بۇدساتۇالارنىڭ رەسىملىرىمۇ بار. بۇ خىل بېزەكچىلىك ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئاز ساندىكى ئۇلگىلىك رەسىملەرنى دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيگە مۇناسىۋەتلىك تام رەسىملىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇب جەھەتتە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئوخشاش ئەھۋال ئاشۇ خىل غەلىتە «مەنزىرە» رەسىمىدە ئىپادىلىنىپ چىققان، مەن يۇقىرىدا تەسۋىرلەپ ئۆتكەندەك، بۇ خىل رەسىمنى دۇنخۇاڭ مىڭئۆيدىكى Ch . X VI تامدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇ يەردىكى مىڭئۆينىڭ ئىككى سارىيىنىڭ ئارقا تېمىدىن يەنە بىر قېتىم ئوخشاش ماتېرىيال ۋە تەپسىلاتلار بايقالدى.

خەنزۇ يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، تىبەت يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلار

XII كارىدورنىڭ سول تەرىپىدىكى رەڭسىز يولما سۇۋاق بىلەن بېزەلگەن تامغا نۇرغۇن خەنزۇ يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەمدە تىبەت يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلار يېزىلغان بولۇپ، يەنە بىر يېرىدە ئەرەب يېزىقىمۇ ئۇچرايدۇ. خەنزۇ يېزىقىدىكى يىلنامە خاتىرىلەنگەن ئاشۇ قىسمىنى جياڭ بېگىمگە كۆپەيتكۈزۈۋالدىم، بۇ ئەڭ ئاخىرقى بىر موڭغۇل پادىشاھىنىڭ جىشۇن ۋە جىجىڭ يىللىرىدا ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنى (مىلادىيە 1330 ــ 1333 ـ يىللار، 1341 ــ 1368 ـ يىللار) ئىسپاتلاپ بېرەتتى. يېقىن ئارىلىقتىكى كىچىك غار XIII دىكى رەسىملەر پۈتۈنلەي تويىن دىنىنىڭ تام رەسىملىرى ۋە لاي ھەيكەللىرىگە ئۆزگەرتىلگەن. ساداقەتمەن تويىن دىنى مۇخلىسلىرى بىر بۇلۇڭغا بىر دۆۋە يولما لاي ھەيكەل بېزەك تاختىسىنى قويغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر قېلىپتىن چىققان، ئۇستىگە بۇت تەكچىسىدە ئېتىكاپتا ئولتۇرغان مەبۇد سىزىلغان. ئاڭلاشلارغا

قارىغاندا، ئۇلار يېڭىدىن ھاك لاي سۈرۈلۈشتىن بۇرۇن بىر تامدىن يۆتكىۋېتىلگەنىكەن. ئەمەلىيەتتە، مەن 1914 - يىلى گەنجۇنىڭ جەنۇبىدىكى ئات تۇيىقى ئىبادەتخانىسى (马蹄寺)دىكى تاش كېمىر ئىبادەتخانىسىنىڭ بىر غارىدا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كېمىر بېزىكىنى بايقىغانىدىم، بۇ ئىبادەتخانىنىڭ دەۋرىنى سۇڭ دەۋرىگىچە سۈرۈشكە بولىدۇ. بۇ بېزەك تاختايلارنىڭ بۇنچىلىك كىچىك بولۇشىغا كەلسەك (تەخمىنەن 2.3 × 1.5 دېيۇم)، ئۇلارنىڭ بىر خىل ھۆرمەت بۇيۇملىرى قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

XVI قەسردىكى تام رەسىملەر

XVI غاردىكى قەسىردە ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەت بىلەن سىزىلغان تام رەسىمى بار، ئەمما يورۇقلۇق بەك سۇس بولغاچقا، مەن ئۇلارنى سۈرەتكە تارتىشقا ئامالسىز قالدىم. پاسىل تامنىڭ ھەربىر يۈزىگە ئەرشىنىڭ ئىككى پارچە مەنزىرىسى چۈشۈرۈلگەن تام رەسىملەر سىزىلغان، شەرق تەرەپتىكى ئارقا تامدا بىر خىل «مەنزىرە» رەسىمنىڭ قىسمەن بىر تەرىپى ساقلىنىپ قالغان. قەسىرنىڭ كىرىش ئېغىزىغا تۇتىشىدىغان سول تەرەپتىكى تام رەسىملىرىدىن بايقالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى (ياكى موڭغۇل يېزىقى؟)، تىبەت يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەكلا يىلنامە يوق ئىكەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن XVII ئىبادەتخانا قەسرىدە ئېتىكاپتا ئولتۇرغان كاتتا بۇت ھەيكىلىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى ساقلانغان بولۇپ، ساپ ئالتۇن يالتىلغان باش قىسمىدىن يېقىندىلا قايتىدىن رېمونت قىلىنغان ئىزنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 13 - رەسىم ئالدىنقى زالنىڭ سول (ياكى غەربىي شىمال تەرىپى) تەرىپىدىكى تامغا قايتىدىن تەقلىد قىلىپ سىزىلغان بېزەك نەقىشلىك رەسىمدە شىرغا مىنگەن مەنچۇشرى بۇدساتۋانىڭ رەسىمى ھەم چوڭ، ھەم جانلىق سىزىلغان، ئۇنى ئىككى بۇدساتۋا ھىمايە

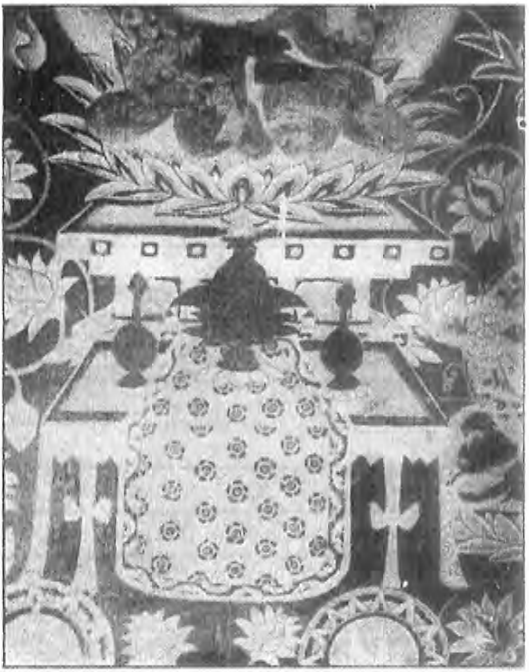
15 ـ رەسىم. تۇمەنبۇت جىلغىسى كىممىرىدىكى Ⅷ X ئىچكى سارايغا كىرىدىغان ئۇ-غۇرلۇق تام رەسىملەر ۋە پىلاستىر بۇت، بىر قىسمى قايتا رېمونت قىلىنغان

قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشتە ئەكس ئەتكەنىدى، ئۇ دۇنيادا سەمەنتەبەدەر بۇدساتۋانىڭ رەسىمى بار ئىدى.

Ⅷ X غاردىكى ھەيكەل ۋە تام رەسىملەر

پۈتكۈل بىر قاتاردىكى ئىچىدە Ⅷ X ئىبادەتخانا ئەڭ چوڭى بولۇپ، تۆۋەندە ئۇنىڭ ئەھۋالىنى ئەتراپلىق بايان قىلىپ ئۆتىمىز. قەسىرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 38 × 32 فۇت بولۇپ، تاغ جىنىسىغا كولانغان مەركىزىي تۆۋرۈكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆۋرۈكنىڭ ئۇلى 20 فۇت، 4 دېيۇم ئۇزۇنلۇقتا، 18 فۇت كەڭلىكتە، ئۇنىڭ تۆت تەرىپىنىڭ ھەربىرىدە بىردىن ئۇيۇق بار. ئۇيۇقنىڭ ئىچىدە ئېتىكاپتا ئولتۇرغان بىر كاتتا بۇت بولۇپ، 15 ـ رەسىمدىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئاللىبۇرۇن قايتا رېمونت قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان ھىمايە قىلغۇچى سىياقىدىكى ئىككى يۇلما لاي ھەيكەل ئاللىبۇرۇن بۇزۇۋېتىلگەن، ئەمما ئۇيۇقنىڭ ئىككى

تەرىپىدە يەنە باشقا ئىككى پارچە رەسىم بار. بۇنىڭدىن باشقا ئۇيۇقتا يېقىن بۇددا رەسىمىدىكى چوڭ يالقۇنلۇق ئوت نەقىشىگە بۇددا مۇخلىسلىرىنىڭ ئىككى پارچە رەسىمى سىزىلغان، قەسىرنىڭ تېمى سەككىز پارچە رەسىم بىلەن بېزەلگەن، ھەربىر پارچىسىدا بىر بۇت بولۇپ، ئۇلارنى ھىمايە قىلغۇچى ئىككى بۇدساتۋا ھەيكىلى ئارىسىغا ئېلىشۇالغان، ئۇلار بېشىدا نۇر چەمبىرىكى بار كىچىك بەش قاتار ھەيكەلنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئىدى. كىيىم ـ كېچىكى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ھەر خىل رەڭلەردىن (قارامتۇل سۆسۈن ۋە سۇس يېشىل) پايدىلىنىپ ئىپادىلىگەن. شەرقىي تام ۋە بۇلۇڭدىكى كۆرۈنۈشلەردە، ھەشەمەتلىك بېزەلگەن بۇددا رەسىملىرى سىزىلغان ھەمدە خىلمۇخىل قىياپەتلەردە تەسۋىرلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مايتىرى بۇددا بار ئىدى. ئوخشىشىپ كېتىدىغان گۇل ۋە مېۋە كۆتۈرۈۋالغان بۇدساتۋا رەسىملىرى سارايدىن ئالدى ھۆجرىغا كىرىدىغان يولغا 7 فۇت كېلىدىغان پاسىل تامغا سىزىلغان. بۇ خىل رەسىملەر ئالدى ھۆجرىدىكى چوڭراق تاملاردىمۇ بار بولۇپ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئادەملەر بىلەن تەڭ ئىدى، بۇنى 14 ـ رەسىمدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئالدى ھۆجرىدىكى تامنىڭ يۇزى 29 فۇت ئۇزۇنلۇقتا، 10.5 فۇت كەڭلىكتە بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئوستىدە بېزەلگەن بىردىن كۆرۈنۈش بار بولۇپ، ئۇنىڭغا سۆسۈن تەڭلىك بۇت سىزىلغان، بۇ بۇت تۆت قاتار بۇدساتۋانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇقەددەس سۇپىدا ئولتۇرغان (14 ـ رەسىمنىڭ سول تەرىپى). بۇتنىڭ ئالدىدىكى سۇپا (16 ـ رەسىمگە قارالسۇن) ئوستىگە رەڭلىك داستىخان يېپىلغان، ئۇنىڭ ئوستىگە ئوستى يېپىلغان چوڭ بىر تەخسە قويۇلغان بولۇپ، ئۇ چىرايلىق بېزەلگەن ئىككى كومزەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېلىنغان. كېيىنكىسى كۆيدۈرۈلگەن تۇپا رەڭلىك تەخسىگە ئوخشىتىپ سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايلىق شەكلى تۆچتىن ياسالغان كونا «ئاپتۇۋا»(Aptabas) غا ئىنتايىن

16 ـ رەسىم تۇمەنبۇت جىلغىسى كېمىرىدىكى VIII X ئالدى خانىنىڭ غەربىي شىمال تېمىدىكى تام رەسىملەر

ئوخشايدۇ. بۇ خىل نەرسىنى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەممە ئادەم بىلىدۇ. ئۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى خوتەنده ياسىلىدۇ. كومزەك ۋە تەخسىلەردىكى قارا رەڭلىك ئىزنالارنى رەسىمگە تارتىپ چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مېنىڭچە، ئۇلار بىر خىل ئۆتمە ـ قاپارتما ئويمىچىلىقنىڭ ئۇنۇمىنى چىقىرىشنى ئويلىغان، بۇ قەدىمكى خوتەننىڭ سىرىق مىس قاچىلىرىدىكى بىر خىل ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرقىسى كارىدورىدكى تام رەسىملەر بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 20.5 فۇت، كەڭلىكى 9 فۇت 4 دىيۇم، سىزىلغىنى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئاشۇ خىلدىكى تېۋىنغۇچىلار تىزمىسىدىن ئىبارەت.

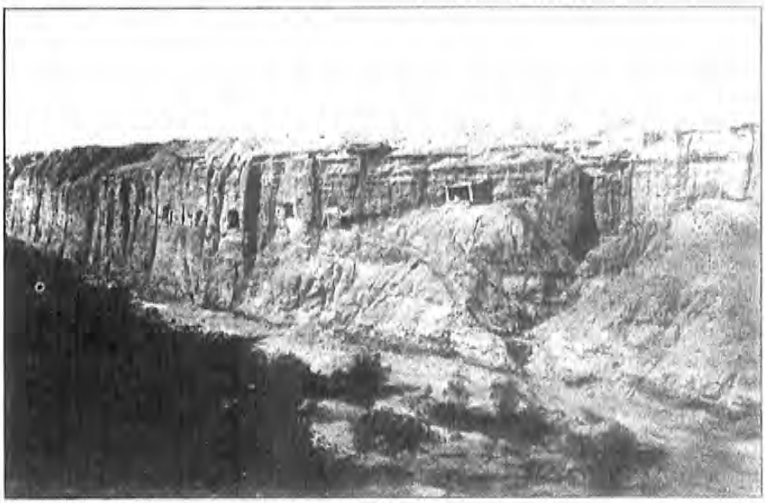
ئوك قىرغاقتىكى باشقا كېمىلەر

باشقا ئىبادەتخانىلار ئادەمنىڭ دىققىتىنى ئانچە تارتالمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، خىرە يورۇقلۇق چۈشۈپ تۇرىدىكەن، بولۇپمۇ XIX دىكىسى شۇنداق ئىكەن. بۇ كېمىرنىڭ قەسىرىدىكى پاسىل تامدا بېزەلگەن ئەرش ئوردىسىنىڭ رەسىمى بار ئىكەن، ئارقا تامدا چوڭ تېپتىكى «مەنزىرە» رەسىمى سىزىلغان. قەسىرنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ ئوڭ تەرەپ تېمىغا بىر تېۋىنغۇچنىڭ بىر يان تەرىپى سىزىلغان بولۇپ، ئېگىز ـ پەس يېزىلغان توققۇز دانە براھمى يېزىقى بار ئىكەن. بۇ قىزىقارلىق ئىسپاتلار بۇ ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۇدۇن تىلى ئىشلىتىلىشىدىن توختاشتىن بۇرۇن سېلىنغانلىقىنى دەللەپ بېرىدۇ. غار XX ـ XVII نىڭ ئالدى ھۇجرىسى ياكى كارىدوردىكى تاملاردا بەزى خەنزۇچە بېغىشلىمىلار بار بولۇپ، يىل دەۋرى مىلادىيە 1332 ـ يىلى، 1353 ـ يىلى، 1357 ـ يىلى ۋە 1367 ـ يىللارغا توغرا كېلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بىر غار XIII دا خەنزۇچە بېغىشلىمىلار ئىنتايىن كۆپ، ھەممىسى جەجىڭ يىللىرىغا (1341 — 1368 ـ يىللار) غا تەۋە بولۇپ، بۇ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا يېقىن كېلىدۇ. قىزىقارلىق يېرى، كارىدوردىكى تېۋىنغۇچلار سۇرىتىنىڭ ئۈستىدىكى قاينام ھاسىل قىلغان نەقىشلەر بولۇپ، يوقىرىدىكى ئىسپاتلارغا ئاساسلانغاندا، مېنىڭچە ئاخىرقى تېپتىكىسى ئۇيغۇر يېزىقىغا مەنسۇپ بولسا كېرەك.

سول قىرغاقتىكى تاش كېمىر ئىبادەتخانىلىرى

سول قىرغاقتىكى دەريا ۋادىسىنىڭ تۆۋەن قىسمىدىن 60 ـ 80 فۇت ئېگىزلىكتە بولۇپ، قانار تىزىلغان جەمئىي 10 كېمىر بار (17 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئۇنىڭدىكى ئىمارەتلەرنىڭ

ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئوك قىرغاقتىكى كېمىرلەرگە ئاز - تولا ئوخشايدۇ، پەقەت كاردور تاراق بولۇپ، بۇ قىسمىنى بەلكىم قىيا تاش يۇزىنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تاش كېمىردىكى تام رەسىملەر قوپال سىزىپ چىقىلغان بولۇپ، قېلىپ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ نۆۋەتتىكى كېمىرنىڭ قالايمىقان تىزىلىشى بىلەن بىرلەشتۈرگەندە، نىسبەتەن كېيىنرەك كولانغان جايىنىڭ ئىزىنى بىلدۈرگىلى بولىدۇ. شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى بىرىنچى قاتار كېمىرلەردىكى (I ~ VI) تام رەسىملىرىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى يۇقىرىدا تەسۋىرلەپ ئۆتكەن ئوك قىرغاق كېمىردىكى تام رەسىملىرىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. 18 - رەسىمدە ئىپادىلەنگىنى II ئىبادەتخانىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى پاسىل تام بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپىگە بىر خىل «مەنزىرە» رەسىمى سىزىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ يەردە يەنە ئاشۇ خىلدىكى مەركىزىي تۈۋرۈك قۇرۇلمىسىنى كۆردۈق، بۇ خىل قۇرۇلما VI

17 - رەسىم تۇمەنبۇت جىلغىسى دەريا قىرغىقىنىڭ سول تەرىپىدىكى تاش كېمىر ئىبادەتخانىسى، شىمال تەرەپتىن قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

18 ـ رەسىم تۇمەنبۇت جىلغىسى غارى II دىكى ئىچكى سارىيىنىڭ شەرقىي جەنۇب تېمىدا ئىپادىلەنگەن رىۋايەتلىك تام رەسىمى

Ch. X دە بۇت تەكچىسىنىڭ ئارقىسىغا چىمىلدىق بىلەن يوشۇرۇپ قويۇلغان. 18 ـ رەسىمدىكى II دىكى كېمىر قەسىرنىڭ تېمىدىكى تۇشۇق قىيا تاش يۈزىنىڭ گۇمۇرۇلۇشى تۈپەيلى پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل گۇمۇرۇلۇش كارىدورنى بۇزۇۋەتكەن ھەم ئەتراپتىكى غار ئارىلىقىدىن ئالدى ھۇجرىغا بارىدىغان ئۆتۈشمىنى خەتەرلىك ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان.

غەربىي قىرغاق كېمىرلىرىدىكى يىلناملىك بېغىشلىمىلار

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، بۇ بىر قاتار كېمىرنىڭ يىل دەۋرى كېيىنرەكتەك قىلىدۇ، بۇنى كېمىرلەرنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم خەنزۇچە بېغىشلىمىلارنىڭ يىل دەۋرىدىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. بۇ بېغىشلىمىلار يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ، ئۇلار بۇ غارنىڭ 14 ـ ئەسىرنىڭ

ئىككىنچى چارىكىدىن بۇرۇن قېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. Ⅶ كېمىر بىر يېگانە ئىبادەتخانا بولۇپ، قارىماققا دەۋرى بىر قەدەر كېيىن ھەم ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىنغانىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ئېگىز تىك يارغا بىر گۇرۇپپا كېمىرلەر (رەت نومۇرى Ⅷ ~ Ⅹ) جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تام رەسىملەرنىڭ دەۋرىمۇ مېنىڭچە خېلى كېيىن، بەزىلىرىنىڭ ئورنىغا ئاللىبۇرۇن ھازىرقى زامان تويىن دىنى تام رەسىملىرى ئالماشتۇرۇلغان. لېكىن Ⅹ كېمىر (ئالدى ھۇجرىدا يەنە بەزى ئىپتىدائىي تېۋىنغۇچىلارنىڭ رەسىمى ساقلانغان)دا، بىر بۆلەك يىلنامىلىك بېغىشلىمىلار بولۇپ، جياڭ بېگىم بۇ يىلنامىنى تەي دىڭ (泰定، مىلادىيە 1324 ~ 1328 ـ يىل) دەپ ئوقۇدى.

تاش كېمىرنىڭ قېزىلغان دەۋرى

بۇ خارابىلىك توغرىسىدىكى مۇھاكىمىنى بىرنەچچە جۈملە بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇشۇممۇ مۇمكىن. جياڭ بېگىمنىڭ بايانىدىن تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىنى چىقاردىم: تام رەسىمنىڭ بىر تەرىپىگە يېزىلغان خەنزۇچە بېغىشلىمىلارغا ئاساسەن تۇمەنبۇت جىلغىسىغا جايلاشقان تاش كېمىر ئىبادەتخانىسى ئىچىدىكى ھېچقانداق بىر كېمىرنىڭ قېزىلغان يىل دەۋرىنى بېكىتىشكە بولمىدى. ئوڭ قىرغاقتىكى كۆپ قىسىم غارلارنىڭ بېزىلىش سەنئىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن دۇنخۇاڭ مىڭئۆيىدىكى 10 ـ ئەسىرگە تەۋە كېمىرلەر بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش دەۋردە قېزىلغان. تاڭغۇت يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلارنىڭ كەم بولۇشى بەلكىم ناھايىتى ئەھمىيەتكە ئىگە بولسا كېرەك. لېكىن، ⅩⅢ غاردىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلاردىن باشقا، يەنە قەدىمكى ئۇيغۇرچە قاينام شەكىللىك بېزەكلەردىن ھازىر تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن يىل دەۋرىنى مۆلچەرلەپ چىقىش ناھايىتى ئاسان. يىلنامىلىك خەنزۇچە بېغىشلىمىلار (ئۇلار يۇەن سۇلالىسىنىڭ

ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەزكۇر ئىبادەتخانىنى تاۋاپ قىلغۇچىلار قالدۇرۇپ كەتكەن تام رەسىملىرى) بۇ تاش كىتىر ئىبادەتخانىسىنىڭ يىل دەۋرىنى مىلادىيە 14 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچىلا قىياس قىلىش ئىمكانىيىتىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ، XIX غاردىكى براھمى يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلار تاش كىتىر ئىبادەتخانىسىنىڭ يىل دەۋرىنى تېخىمۇ ئالدىغا سۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، زىيارەتچىلەر ئاشۇ تام رەسىملىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن دەۋردىن خېلى ۋاقىت ئۆتكەن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ دەۋرىنى ئېنىقلاشقا ئامالسىزمىز. ھەر جەھەتتىن قارىغاندىمۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ خارابىلىكنىڭ ئەينى ۋاقىتتا داغلىق ئىسرىقخانا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. بۇ يەنە كىشىلەرنىڭ جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدىن بۇ خارابىلىكىكە مۇناسىۋەتلىك بەزى ماتېرىياللارنى تېپىش ئۈمىدىنىڭ بارلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تاش كىتىر ئىبادەتخانىسىنىڭ خىلۋەت تاغدىكى ئورنى ھەمدە ھازىرقى ساقلىنىش ھالىتىدىن قارىغاندا، ئىشەنچلىك ھالدا شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ: ئۇ دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىكى مىڭئۆي خارابىلىرىگە قارىغاندا ھالاكەت خاراكتېرلىك بۇزغۇنچىلىققا ئازراق ئۇچرىغان. ئەمما، بۇ يەردىن بۇددا دىنى نوم ـ سۈترالىرىغا مۇناسىۋەتلىك يادىكارلىقلارنى ئەسلا ئۇچراتقىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچى باب

گەنسۇنىڭ غەربىي شىمال چېگرا سى

1 ـ بۆلۈم سەددىچىن سېپىلى قوۋۇقىغا بېرىش

نەنسەننىڭ غەربىي قىسمىدىكى جۇغراپىيەلىك تەكشۈرۈش

1907 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، تۇمەنبۇت جىلغىسىدىن يولغا چىقىپ، نەنسەننى بويلاپ غەربىي قىسىم ئېگىز تاغلىق رايونىدىكى ئېكسپېدىتسىيەمنى باشلىۋەتتىم. تەكشۈرۈش ئارقىلىق توپا داۋاننىڭ غەربىدىكى نەنسەننىڭ شۇ يەردىكى دەريا ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقىنى جەزملەشتۈردۇم. تاش دەريا سىنىڭ مەنبەسىدە ئۇچ بۇرجەكسىمان ئازگال بولۇپ، گەرچە ئۇلار ئاساسلىق دەريا ئېقىنىغا يېقىن بولسىمۇ، لېكىن قاقاسلىق ئىدى. ئاشۇ يەردىكى بىر يەر بۇرۇن بىر مەزگىل ئىشلىتىلگەندەك قىلاتتى، يەنى ئۇ تاشتىن قوپۇرۇلغان تاشلاندۇق قورغان ئىدى. خارابلىك تاشتىن چۆرىمە تام قىلىپ قوپۇرۇلغان بولۇپ، تەخمىنەن 180 فۇت كەتراپىدا ئىدى. ئۇ يەردە مۇداپىئە رايونى بولغاندىن باشقا، بىر بۆلۈكىدا كۆزەتخانىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭدىن جىلغىنىڭ ئوستىنى كۆزەتكىلى بولاتتى، جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىز تاغدىن چۈشكەن يوللار مۇشۇ جايدا ئۇچرىشاتتى. بۇ خارابلىكنىڭ دەۋرى قارىماققا ئۇزۇن ئەمەس ئىدى، لېكىن ئۇ ھەربىي ئىشلاردا مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولغان بولسا كېرەك.

چاڭما دەريا‌سى بوستانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى تاغلىق يەرلەر

قاقاس تاشلىق ياكى شېغىللىق ئېگىزلىكتىن ئۇدا شەرققە قاراپ 50 مىل ماڭغاندىن كېيىن، چاڭمادىكى ئاۋات بوستانلىققا كەلدۇق، ئۇ سۇلۇ دەريا‌سى ئوتتىدىغان كارىدور — نەنسەن تېغى تىزمىسى ئارقىلىق قاشقۇۋۇق ناھىيەسىگە بارىدىغان جىلغىدىن 7000 فۇت ئېگىزلىكتە ئىدى. ئەمما، دەريا ئوتتىدىغان ئەڭ ئېگىز جاي ئوتۇش مۇمكىن بولمايدىغان جىلغا ئىدى. ئۇ 19 ~ 20 مىڭ فۇت ئېگىزلىكتىكى چاڭمانىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئاساسىي تاغ تىزمىسى بولۇپ، مېڭىشقا بولىدىغان يول يوق ئىدى. توۋۇغنگە سوزۇلغان قىيالىقنىڭ ئۈستۈنكى بۆلىكىدىكى قاقاسلىقتا يەر ئۈستى سۇيىمۇ ئىنتايىن كەمچىل ئىدى. شۇڭا، چاڭما ئانچە مۇھىم جاي ھېسابلانمايتتى. ھازىر ناھايىتى ياخشى پەسىل بولسىمۇ، لېكىن بىز سۇلۇ دەريا‌سىنىڭ شەرقىدىكى تاغلىق يولدىن ئۆتكەندە ئىچىملىك سۇدىن ناھايىتى قىينالدۇق. كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى، ئۆستەڭ جىلغىسى تاغ ئېغىزىدا ئوتەڭ خارابىلىكىدىن ئېككىنى بايقىدىم. ئۇلار دەريا ۋادىسىدىكى يولدىن قوغدىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ھازىرقى سۇ بار جاينىڭ ئەتراپىدا ئىدى. مانا بۇ ئەملىيەت بۇ كىچىك ئوتەڭلەر سېلىنغاندىن كېيىنكى قۇرغاقلىشىشقا ئىسپات بولالايدۇ، دەپ قارايمەن.

توپا داۋان ئەتراپىدىكى ھاۋا كىلىماتى ئۆزگىرىشى

بەييانڭخې دەريا‌سىنىڭ سىرتىدىكى شېغىللىق ئېگىزلىكتىن يۇقىرىغا قاراپ توپا داۋانغا كەلگەندە، كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇ تاغ ئېغىزى نەنسەن كارىدورىدىن ئوتتىدىغان ئاشۇ تاغ ئېغىزلىرىنىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر تاغ ئېغىزى ئىدى، بۇ يەرگە توتىشىدىغان كەڭ دەريا ۋادىسى بۇك ـ باراقسان ئوت ـ چۆپ ۋە گۈل ـ چېچەكلەرگە پۈركەنگەن بولۇپ، ئادەمگە ئالپىس

تېغىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئەسلىتەتتى. بۇ ھاۋا كىلىماتىدا روشەن ئۆزگىرىش بولغانلىقنىڭ دەسلەپكى ئىپادىسى ئىدى. بۇ خىل ئەھۋالنى كېيىن نەنسەن تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە كۆزەتتۇق، ئاشۇ تاغ ئېتىكىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ كىلىماتى ناچارراق ئىدى. شۇ تاپتا بىز ئاسىيانىڭ كىندىك رايونى بولغان تارىم ئويمانلىقى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى سۇسىز رايونلارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان چوڭ قۇرغاقچىلىق رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇب چېگراسىنى ئارقىمىزدا قالدۇرۇپ، جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىي قىسمىغا كىردۇق. ئۇ گەرچە تىنچ ئوكيياندىن خېلى يىراق بولسىمۇ، ئەمما ئادەمگە نەملىك دەرىجىسىنىڭ ئاللىبۇرۇن ئۆرلىگەنلىكىنى ھېس قىلىدۇرۇپ تۇراتتى.

جىيۇگۇەن ئەتراپىدىكى تەبىئىي چېگرا پاسلى

مۇھىمى شۇكى، بىز ئاسىيانىڭ ئىككى چوڭ بەلۋېغىنىڭ دەل مۇشۇ جايدا ئۇچرىشىدىغانلىقىنى ئېنىق تونۇپ يەتتۇق. چۈنكى، يېقىنقى 500 يىلدىن بۇيان، بۇ جۇغراپىيەلىك پاكىت بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىدىغان غەربتىكى ئاساسلىق ئېغىز ھېسابلىنىدىغان بۇ جايغا تەسىر كۆرسەتكەن. مېنىڭ كۆرسىتىۋاتقىنىم داڭلىق جىيۇگۇەن بولۇپ، قەدىمىي قاشقۇۋۇقنىڭ ھازىرقى زامانداشكى نامايەندىسى ئىدى، ئۇ توپا داۋان دەريا ۋادىسىنىڭ چىقىش ئېغىزىغا 25 مىل كېلەتتى. بۇ ياپيېشىل تاغ جىلغىسى بىلەن غەرب تەرەپتىكى قاقاس نەنسەن تېغى ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن پەرق بىر سەييارىنىڭ غەربتىن شەرقىي يۆنىلىشكە قاراپ جىيۇگۇەنگە كىرگەن ۋاقىتتىكى كەچۈرمىشلىرىگە ئوخشاش ئىنتايىن ئۆزگىرىشچان ئىدى. ئاشۇ ۋاقىتتا ئاشۇ سەييارە بىپايان شېغىللىق ئوتلاقنى كېسىپ ئۆتۈپ، سەددىچىن سېپىلىغا ھەمدە جىيۇگۇەن ئارقىلىق ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قاتار مۇنبەت يەرلەرگە بارغان.

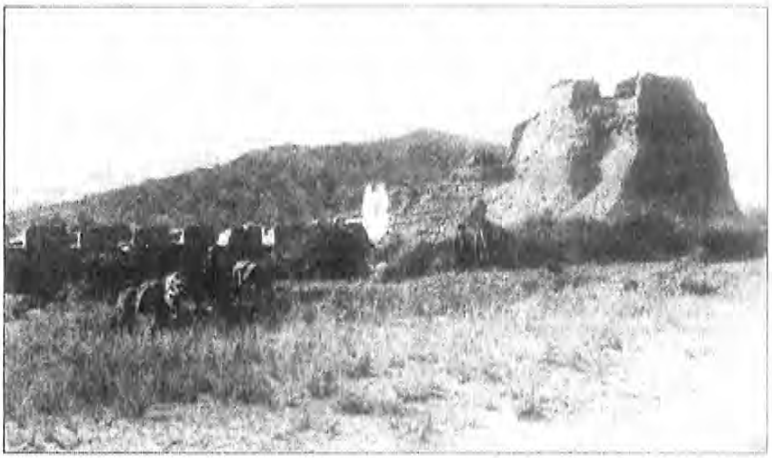
سەددىچىن سېپىلىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈش

7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كەچتە، سەددىچىن سېپىلىنى تۇنجى قېتىم كۆردۇم، ئەينى ۋاقىتتا توپا داۋاندىن چۈشۈپ نەنسەن تاغ تىزمىسىدىكى شامالدا يىمىرىلىپ كەتكەن يەرلەرنى بويلاپ، شەرق تەرەپتىكى كىچىك كەنت داخەنجۇاڭغا ئاتلىق يېتىپ كەلدىم. شىمالىي تەرەپتە، ئادەم ئاياغ باسمىغان شېغىللىق بار ئىدى. بۇ شېغىللىق 12 ~ 15 مىل كەڭلىكتە بولۇپ، قار بىلەن قاپلانغان نەنسەن تېغى چېگرا سىزىقىدىن ئادەمنى قورقۇنچقا سالىدىغان قاقاسلىقنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ تۇراتتى، قاقاسلىق جاي بىلەن نەنسەن تېغى پاراللېل بولغاچقا، بېيشەن تېغىدا شەرقىي جەنۇب تارماق تاغ تىزمىسىنى هاسىل قىلغان ئىدى. مەن 8000 فۇت ئېگىزلىكتە تۇرۇپ پەسكە قارىغىنىمدا، بۇ بىپايان ۋادىنى بويلاپ شەرققە يۈزلەنگىنىمدە، كۆز ئالدىمدا ھەممە نەرسە نامايان بولدى. يىراقتىكى شېغىللىق ساھىلىنىڭ چەت ياقىسى بېيداخې دەرياسىنىڭ سۇ بۆلگۈچ چوققىسى بولۇپ، ۋادىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى هاسىل قىلغاندەك كۆرۈنەتتى. مۇشۇ يۆنىلىشىنى بويلاپ قارىساق، كەچكى شەپەق ئاستىدا چاقناۋاتقان، گاهىدا كۆرۈنۈپ، گاهىدا كۆرۈنمەيدىغان ئۇزۇن كەتكەن ئۇپۇق سىزىقى ـــ سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىنى كۆرىمىز. مېنىڭ ئۇ يەر بىلەن بولغان ئەڭ يېقىن ئارىلىقىم 20 مىلدىن كۆپرەك كېلەتتى. ساپ هاۋادا نۇر قايتۇرۇۋاتقان تۇرلارنىڭ ئىزىنى كۆرگىلى بولاتتى. ئۇلار گورىزونتال سىزىق ئۇستىدە غايىب بولاتتى. بۇلاردىن باشقىسى بىپايان زېمىن ئىدى. ئۇ گەنسۇنىڭ مۇنبەت جايلىرى بولۇپ، ياپىيىشىل ئېتىزلىق بىلەن دەل ـ دەرەخلەر ئۆزئارا تۇتىشىپ، كۇل رەڭ قاقاسلىق بىلەن قىزىل رەڭ قاقاسلىقنى ئايرىۋەتكەنىدى. بۇ، جۇڭگودىكى ئاتالمىش «شەنخەيگۇەننىڭ غەربىدىكى، جىيايۈيگۇەننىڭ شەرقىدىكى

جايلار»نىڭ قانداق مەنىدە ئىكەنلىكىنى ھەمدە نېمە ئۈچۈن قوۋۇقنىڭ بۇ يەرگە سېلىنغانلىقىنى تونۇتتى.

جيايۇگۈەن بازىرىغا يېقىنلىشىش

مەن تاغ سەھەردە، داخەنجۇاڭدىكى قورغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان كىچىك ئۆتەڭنى كۆزدىن كەچۈردۈم (19 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ جاي جيايۇگۈەننىڭ ئالدىنقى قاراۋۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئۇ يەردە تاغ ئېتىكىدىكى يولغا كۆزەتچىلىك قىلاتتى. ئۇنىڭدىكى غايەت زور تۈر ھەمدە ئۇنىڭ ئەتراپىغا سېلىنغان تاملارنىڭ يېرىمى ئاللىبۇرۇن تۈپتۈز بولۇپ كەتكەنىدى، ئۇ خۇددى قەدىمكى دەۋردىكى خەن سۇلالىسى سېپىلىنىڭ قانداق ھالەتتە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋرلەپ بەرگەندەك كۆرۈنەتتى. بىز شۇ كۈنى ئۇزۇن يول يۈرۈپ قىيپاش جىلغىدىكى يالىڭاچ شىبغىلىق سايىدىن ئۆتۈپ، چوڭ يولدىكى مەلۇم بىر نۇقتىغا يېتىپ كەلدۇق، بۇ جاي جيايۇگۈەننىڭ غەربىگە تەخمىنەن 4 مىل كېلەتتى. بارلىق سېپىل ۋە مۇھىم ئورۇنلارنىڭ سايىسى كۈندۈزدە كىشىنى ھەيران قالدۇرۇپ،

19 ـ رەسىم جيايۇگۈەن غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى سىرتىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان داخەنجۇاڭ ئۇرى ۋە ئۆتەڭ

كۆزنى قاماشتوردىدىغان نۇر سىزىقى ئارىسىدا تۆيۇقسىز يوقاپ كېتەتتى، ئۇلارنىڭ ئورنىدا بىز ئالدىدا تىلغا ئالغان ئۇزۇن كەتكەن قاقاسلىقنىڭ شەرقىي تەرىپى پەيدا بولاتتى، ئۇ شىمالىي تەرەپتىن بۇ قىيپاش ئويمانلىقنى ئوراپ تۇراتتى. ھەر چىشسىمان تاغ ئومۇرتقىسىنى تار كەتكەن دەريا تۇمشۇقى ئىككىگە بۆلۈۋەتكەندى، ئۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردە ئەنشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا باردىغان يولدىكى غايەت زور تەبىئىي يېپىق توسالغۇ ئىكەنلىكىنى تولۇق كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ تاغ ئېتىكىنى بويلاپ ماڭغاندا، ئوچ ئۆتەڭلىك مۇساپە بار ئىدى. بىز ماڭغان چوڭ تاشيولنىڭ ئورنىدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە، خاۋشەنكۇ (بۇگۇنكى شياكۇ) دەپ ئاتىلىدىغان جايدىكى بىر كىچىك دەريا ۋادىسى نەسەن تېغىدىن كەلگەن يەر ئاستى سۇيىنى ئۆزىگە تارتىپ، بۇ جايدا يەر يۈزىگە ئېقىپ چىققان ھەمدە تاغنىڭ شەرق، جەنۇب تەرىپىنى ئايرىۋەتكەن. تاغ ئاستىدىكى بەزى تۇرلار ئادەملەرنىڭ بۇ جايغا يېقىنلىشىشىنى توسۇش ئۈچۈن سېلىنغاندى. جىيۇگۇەنگە تۇتىشىدىغان تار ئۇلاغ يولىدا مېڭىۋاتقىنىمدا ئۆزۈمنى تارىخنىڭ بېتىدە مېڭىۋاتقاندەك ھېس قىلدىم. چۈنكى، دەل مۇشۇ گەنسۇ بىلەن ئەنشىنى ۋە دۇنخۇاڭنى بىۋاستە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قولايلىق قاتناش لىنىيەسى 2000 يىلدىن بۇيان جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتتىكى بارلىق ئىشلىرىنى، جۈملىدىن ھەربىي، سىياسىي ۋە سودا ئىشلىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان ئىدى.

جىيۇگۇەندىكى قورغان ۋە سېپىل

تۇز، ئەمما ئۇزلۇكسىز ئۆرلەۋاتقان شىمغاللىقتىن 4 سەل ماڭغاندىن كېيىن، كەڭ كەتكەن تاغ ئومۇرتقىسى چوققىسىغا چىقتۇق. ئۇنىڭ شەرق تەرىپى تاغ چوققىسىدىن تەخمىنەن 80 ~ 100 فۇت كېلىدىغان پەستىكى تۇزلەڭلىكتە بولۇپ، ئۇ

20 - رەسىم جيايۇگۈەننىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى «سەددىچىن سېپىلى»، نەسەن تېغى دۆڭلۇك ئەتراپىدىن كۆرۈنۈشى

يەردە جيايۇگۈەن بازىرى بار ئىدى. غەربىي قوۋۇقتىكى ياغاچتىن ياسالغان ئەڭ چوڭ مۇنار (20 - رەسىمگە قارالسۇن) 2 مىل يىراقتىنلا دىققىتىمنى تارتتى. ئۇنىڭغا تېخىمۇ يېقىن يەردە، سېغىز توپىدىن ياسالغان سېپىل بار ئىدى، ئۇ «جۇڭگو»دىن ئىبارەت بۇ چوڭ زېمىننى مۇداپىئە قىلىپ، ئىككى تەرەپكە قاراپ ئىچكىرىلەپ كەتكەنىدى. جەنۇب تەرەپتىن قارىغاندا، سېپىلنىڭ 6 مىل ئەتراپىدا ئۇزىراپ، تاكى بېيداخې دەرياسى يېقىن گەنسۇ دەرياسى ئەتراپىدىكى نەسەن تېغىنىڭ كۆپۈنگى يۇزىنىڭ تاغ باغرىغىچە سوزۇلغانلىقىنى كۆرەلەيمىز (21 - رەسىمگە قارالسۇن). ئۇزاققا ماڭماستىنلا شىمالىي يۆنىلىشتىكى سېپىل بىز تۇرغان تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ كەينىدە قالدى. يەنە تەخمىنەن 4 مىل ماڭغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ سىزىقچىلىرى قايتىدىن يەنە چاقناشقا باشلاپ، خاۋشەنكۇ جىلغىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي بۆلىكى ئۇستىدىكى شېغىل تاشلىق دۆڭلۇككىچە يېتىپ باردى. تاغ ئومۇرتقىسىدىن شەرق تەرەپكە قارىغاندا، ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىپايان تۈزلەڭلىكنى، ئېنىق - ئېنىق ۋە ياپيېشىل دەرەخلەرنىڭ گەنسۇغىچە سوزۇلغانلىقىنى كۆرەلەيسىز.

مۇداپىئە ئورنىنىڭ ئەۋزەللىكى

پايدىلىق ئېگىزلىكنىڭ چېتىدە تۇرۇپ، شۇنى ئاسانلا پەرەز قىلالايمىز: ئەگەر بىر نۇقتىنى بۇ تەبىئىي يولغا توسقۇنلۇق قىلىپ، غەرب تەرەپتىن نەنسەن تاغ ئېتىكىدىكى تېرىلغۇ رايونىغا ھېچكىمنى كىرگۈزمىگەن، دەپ ئويلىساق، باشقا ھەرقانداق بىر جاي بۇ يەردەك مۇداپىئەگە مۇۋاپىق كەلمىگەن بولاتتى. باشقا جايلارغا نىسبەتەنمۇ بۇنداق كەڭ، قار يىغىلغان تاغ ئېتىكى بىلەن بېيشەن قۇملۇقى ئوتتۇرىسىدىكى قىيپاش ئويمانلىقىنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىنچىلىكى بولمايتتى. بۇ يۆنىلىشنىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ كەڭلىكى 8 مىلغىمۇ يەتمەيتتى، ھەر تەرىپىدە تەبىئىي توسۇق بار ئىدى، جەنۇب تەرىپىدە بېيداخ دەرياسى بار ئىدى. شىمالىي تەرىپى تىك بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ماڭغىلى بولمايدىغان تاغ ئومۇرتقىسى ئىدى. بۇ خىل بېكىنۇبلىش، پاسسىپ مۇداپىئە سىياستى (ئۆزىمىز بىلگەن تارىخىي بىلىملەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ خىل سىياسەت جىياۋگۇەننىڭ سىلىنىشى بىلەن باشلانغانىدى) نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئالدى تەرىپى بۇنداق ئوپئوچۇق لاي ۋە قۇرۇق شېغىللىق چۆل (غەربكە 20 مىلچە سوزۇلغان) ھەمدە ئارقا

21 ـ رەسىم جىياۋگۇەننىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى «سەددىچىن سىپىلى»، نەنسەن تېغى ئېدىرلىقى ئەتراپىدىن كۆرۈنۈشى

تەرىپىدە مول بايلىق مەنبەسى بولغان بۇ رايون ئىنتايىن ماس كەلگەن بولۇپ، روشەن ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى.

سېپىل لىنىيەسى

ئەمما، بىز كۆز ئالدىمىزدىكى ئەۋزەل يەر شەكلىنى ئويلاشقىنىمىزدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ نۇقتىنى توسقۇنلۇق نۇقتىسى قىلىپ تاللىغىنىمىزدا، پەقەت ئاشۇ تاغ ئومۇرتقىسى ئۈستىدىكى پارقىراپ تۇرىدىغان، ئارخېئولوگىيەلىك نۇقتىدىن كۆزىتىشكە ئەرزىيدىغان بىر نەرسىنى بايقايمىز. گەرچە ئۇ بىزدىن يىراق بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنەتتى. ئۇ كۆز ئالدىمىدىكى سېپىل لىنىيەسى بىلەن (ئۇ ئاساسەن غەربىي شىمالغا يۆزلەنگەن بولۇپ، خاۋشەنكۇ دەريادىن چىقىش ئېغىزى ھېسابلىنىتتى) ئوخشىشىپ كەتمەيتتى، يىراقتىن شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە سوزۇلغان باشقا بىر سېپىل ۋە تۇر لىنىيەسىنى كۆرگىلى بولاتتى، ئۇلار ياخشى ساقلانمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىزنالىرى ناھايىتى روشەن ئىدى. مەن بارلىق كىتاب ۋە خەرىتىدە (مەيلى جۇڭگونىڭ ياكى ياۋروپانىڭ بولسۇن)، گەنسۇنىڭ شىمالىي چېگرا سىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىنى ساقلاپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئورنىنىڭ سۇجۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى نەنسەن تېغىنىڭ ئالدى تاغ ئېتىكىدە، دەپ كۆرسىتىلگەنلىكىنى تولۇق چۈشىنىمەن. سەددىچىن سېپىلى ئادەمگە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرىدىغان لىنىيە بولۇپ، ئەگرى ـ بۇگرى كەتكەن، ئەمما كۆرگىلى بولىدىغان سېپىل تېمى غەربىي جەنۇب ۋە شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە يۆزلەنگەن بولۇپ، جىيايۈگۈەننىڭ ئىككى تەرىپىدىن سوزۇلۇپ، سېپىل توسۇقىغىچە داۋاملاشقاندەك قىلمايتتى. ئۇنىڭ ئوڭ بۇلۇڭى بىلەن كېيىنكىسى ئۆزئارا تۇتاشقاندى ھەمدە ئۇنىڭ شىمالىي بۆلىكىدىكى ئوخشاش ئارىلىقتا ئاساسەن جىيايۈگۈەن

تۇتاشتۇرۇلغاندى. بۇ ئىككىسى ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى قۇرۇلۇش بولۇشى ياكى باشلىنىشتىلا ئوخشاشمىغان مەقسەتتە ياسالغان بولۇشى مۇمكىن.

قوۋۇق

جيايۇگۇەن جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئەسىر قاتناش لىنىيەسىدىكى مۇھىم قوۋۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ساقلانغان ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس، يەرلىك كىشىلەرنىڭ قارىشىغا ئاساسلانغاندا، جيايۇگۇەن چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چيەنلۇڭ زامانىسىدا (مىلادىيە 1736 — 1796) ياسالغان ئىدى، مەنمۇ مۇشۇ خىل قاراشنى قوللايمەن. بىر تەرەپتىن قارىغاندا، ئۇ ماڭا قاشقوۋۇقنىڭ قەدىمكى دۇنخۇاڭ شىپاڭ توسمىسىدىكى رولىنى ئەسلەتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ ياسالغان دەۋرى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ سىپىل تېمى چاسا شەكىلدە ئىدى. تامنىڭ ئۇستىدە ھەرە چىشسىمان توسۇق بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ناھايىتى ياخشى رېمونت قىلىنغانىدى (20 ـ رەسىمگە قارىڭ). كەڭ كەتكەن بىر پۈتۈن كوچا شەرقتىن غەربكە قاراپ قىرلىق ئىستېھكامنى كېسىپ ئۆتكەنىدى. بىر ـ بىرلەپ سېلىنغان ئۇچ سىپىل قوۋۇقى غايەت زور قىرلىق ئىستېھكام ھەمدە ئىچكى قىسىمدىكى مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئاندىن يۇقىرىدا بىز ئېيتىپ ئۆتكەن يولغا تۇتاشقانىدى. مەن سىپىل ئىچىدىكى ئۆيلەرنىڭ مەھكىمە يامۇلى ۋە ئون نەچچە ئادەم تۇرغىلى بولىدىغان كىچىك گازارما رايونىدىن باشقا، كۆپ قىسىم جايلىرىنىڭ ئاللىبۇرۇن خارابلىككە ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى كۆردۇم. ئەمما، بۇ قوۋۇقنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى مۇھىملىقىنى، چيەنلۇڭ زامانىسىدا خانىدانلىقنىڭ سۇر ـ ھەيۋىسىنى ھەقىقىي نامايان قىلغان غەربتىكى مۇھىم ئېغىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

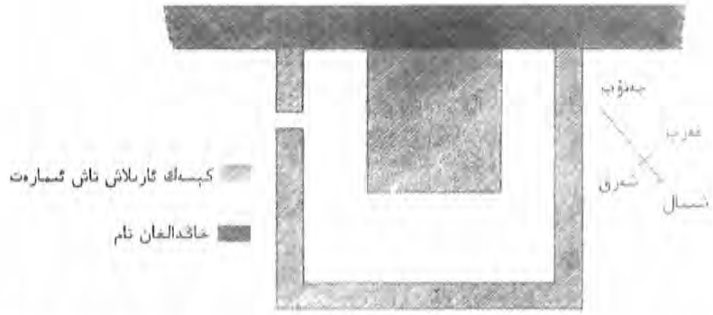
چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى

شۇ مەزگىلگە كەلگەندە، جىايۇگۇەنمۇ ئۆزىنىڭ بۇ يەردىكى مەلۇم دەۋرلىك ھەربىي ئىشلار قىممىتىنى يوقاتقانىدى. ئۇنىڭ مۇھىملىقى پەقەت چىڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى مەمۇرىي چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ قاراۋۇلخانىسى قىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن گەۋدىلەنگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى كاڭشى مەزگىلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭەيمىچىلىك قىلىش سىياسىتى 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن ئىلگىرىلا جۇڭگو ھەربىي قوشۇنىنىڭ غەربىي قىسىم چېگرانى قوغداش ۋە ساقلاش دائىرىسىنى يىراقتىكى گۇاجۇ ۋە دۇنخۇاڭ رايونلىرىغىچە كېڭەيتىكەن. بىز تۆۋەندە مۇھاكىمە قىلىنىدىغان تارىخىي خاتىرىلەردىن مىڭ سۇلالىسىدىن بۇيان جىايۇگۇەننىڭ قانداق قىلىپ «قوۋۇق سىرتى» دىن كەلگەن ئات ـ ھارۋىلارنى تەكشۈرىدىغان پونكىت بولغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چېيەنلۇڭ مەزگىلىدىكى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش بۇ قاتناش باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە رولىغا تەسىر يەتكۈزگەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى تا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان، جىاڭ بېگىم ھازىرمۇ غەربىي قوۋۇقنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاشقان ئاشۇ كىچىك تەكشۈرۈش پونكىتىنى ئېنىق ئايرىيالايدىكەن، ئۇ يەردە شىنجاڭغا بارىدىغان ياكى قايتقان يولۇچىلار چوقۇم ئۆزلىرىنىڭ يول خېتىنى بېجىرىشى كېرەك ئىكەن. جياڭ بېگىم ئاشۇ يەردىن 17 يىلنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن ئىكەن. ھازىرقى جىايۇگۇەن يەنىلا بىر تاموژنىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە توشۇلىدىغان بارلىق ماللارنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە باج تاپشۇرىدىكەن.

2 ـ بۆلۈم جىايۇگۈەننىڭ سېپىل تېمى

جىايۇگۈەننىڭ غەربىدىكى سېپىل تېمى

جىايۇگـۈەن قوۋۇقى ئـىككى تەرەپـتىكى (جـەنۇب ۋە غەربـىي شىمـال يۆزى) سېپـىل تېمـى بىلـەن قـورشىلـىپ، بىر پـارچـە مۇكەممەل توسۇقنى ھاسىل قىلغان. سېپىل تېمىنىڭ ياخشى ساقلانغىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى ھازىرقى قوۋۇقلار بىلەن ئوخشاش دېيىشكە بولاتتى، بۇ قوۋۇق رېمونت قىلىنغاندا ئـومـۇمىيۈزلـۈك ئـەسلـىگـە كەلتـۈرۈلـگەن بولـۇشـى مۇمـكـىن. تـەكشۈرۈش ئارقـىلىق ئـۇنىڭ خەن دەۋرىدىكى قاشقوۋۇقىنىڭ سېپىل تېمىدىن كونا ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئـۇ جىايۇگـۈەن سېپىلىنىڭ شەرقىي شىمال بۇلۇڭىدىن سېلىنىشقا باشلىغان، ئـۇنىڭ ئۇستىگە تىك تاغ دۆڭلـۇكىنىڭ شـەرقىي تەرىپىدىكى خاۋشەنكۇ دەريـاسـى ۋادىسىدىن تۆۋەنگە سوزۇلغانىدى. سېپىل تېمى خاڭداپ ياسالغان بولۇپ، تام ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى 11 فۇت، ئېگىزلىكى 12 فۇت ئىدى، چوققىسىدا تەخمىنەن 4 فۇت ئېگىزلىكتىكى غوجا تام بار ئىدى. تۆر تامنىڭ ئىچىدە بولۇپ، ئۆزئارا ئارىلىقى تەخمىنەن 1.5 مىل كېلەتتى. قوۋۇققا ئەڭ يېقىن تۆرنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى (22 ـ رەسىمگە قارالسۇن) نىڭ ئۇزۇنلۇقى 36 فۇت، كەڭلىكى 33 فۇت كېلەتتى. تۆرنىڭ چوققا قىسمىدا تەخمىنەن 6 فۇت ئېگىزلىكتىكى كۆزىتىش تۆشۈكى بار ئىدى، بۇلۇڭغا سېلىنغان بۇ كـۆزىتىش ئـۆيـىمۇ مـۇشـۇ شەكىلدە ئىدى. تـۆرنىڭ بىر تەرىپىدىكى تامدا قوش رەتلىك ئـويۇقچە بـولـۇپ، ئـۇ كۆزەتكۈچىنىڭ ئارغامچا بىلەن تـۆرغا چىقىپ ـ چۈشۈشىدە ئىشلىتىلگەن. تۆرنىڭ ئەتراپىدا بىر تۈپا چۆرىمە تام بولۇپ، ئېگىزلىكى ئاساسىي سېپىل تېمىنىڭ قېلىنلىقىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر پارچە خارابلىك بولـۇپ، تۆرنى ۋە بـۇ سـېپىل تـېمـىنى

22 ـ رەسىم جىايۇگۇەنتىك شىمالىي قىسمىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان پاسىل تامنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەر دەل ئاشۇ يەردە تۇراتتى. بۇنداق بولغاندا، ھەربىر تۇر خۇددى خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىغا ئوخشاش، بىر يىغىلىش نۇقتىسى رولىنى ئوتەپ، زۆرۈر ئەھۋالدا مۇداپىئە مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى.

سېپىل تېمىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى

سېپىل تېمىنىڭ سىرتقى تەرىپىدىكى 1 ~ 2 فۇلۇڭ (ئەنگلىيىنىڭ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى بولۇپ 1/8 مىل ياكى 201 . 167 مېتىرغا توغرا كېلىدۇ ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)غا يەتمەيدىغان جايدا ئايرىۋېتىلگەن ئۇچ تۇر بار ئىكەن، بۇ تۇرلار چوڭ بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى كېسەكلەرگە ئوخشايدىغان كېسەكتىن سېلىنغان ھەمدە غەربكە سوزۇلغان ئېگىزلىك ئاستىدىكى تاغ تۇمشۇقىغىچە تارقالغان. سۇپا ئاستىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 40 فۇت، ئېگىزلىكى 30 فۇت بولۇپ، ئەتراپىنى چاسا شەكىللىك ئاكوپ ئوراپ تۇرىدىكەن. بۇ سۇپىلارنىڭ تاغدىن چۈشكەن جىلغىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى كۆزىتىشكە ئىشلىتىلگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق، لېكىن ئۇلار بىلەن باشقا جايلارنى ئونچىلىك ئەتراپلىق كۆزەتكىلى بولمايتتى. ئەتراپتىكى ئۇچىنچى تۇرغا تەخمىنەن 1

مىل كېلىدىغان جايدا، سېپىل تېمى خۇاڭشاۋيىڭ كەنتىگە توتاشقاندىدى. بۇ كەنت سېپىلنىڭ ئارقا تەرىپىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرگەن بولۇپ، خاۋشەنكۇ جىلغىسىنىڭ ئېغىزىغا جايلاشقاندى. سېپىل تېمى يەر تېرىشقا ئىنتايىن ماس كېلىدىغان بۇ جاينى ھەمدە ئۇنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن كىچىك دەريانى كېسىپ ئۆتۈپ، يەنە يېرىم مىل سوزۇلۇپ، سول قىرغاقتىكى قورام تاش تۈمشۇقىغىچە يېتىپ كەلگەن. شۇ چاغدىكى سېپىللار دەريا جىلغىسىدىن 200 فۇت ئېگىزلىكتە بولۇپ، ئۇنىڭدىن چۈشىدىغان يولدىكى قىيا تاشلارنى تېك كېسىپ مېڭىشقا بولمايدىكەن. سېپىل مۇشۇ يەردىن باشلاپ قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يان تەرىپى تەبىئىي دالدىدا ساقلىنىپ قالغان. تاش ـ شېغىللىق دۆڭلۈك (بۇ تاغ ئومۇرتقىسى ھەمدە قوشۇمچە تاغ قاتلىمى) ئۇزلۇكسىز غەربىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ سوزۇلغان، ئۇنىڭ ئېگىزلىكىنىڭ تۆز سىزىق لىنىيەسى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 10 مىلدىن 9200 فۇتقىچە، بۇ بۆلەك ئارىلىقتىكى سىرتقا يۈزلەنگەن جايلار قاقاس چۆللۈك ھەمدە تېك قىيا بولۇپ، ئۆتكىلى بولمايدىغان توسالغۇنى پەيدا قىلغان، شۇڭلاشقا باشقا ھەرقانداق مۇداپىئەنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى.

خاۋشەنكۇ دەريا ۋادىسىنى قامال قىلغان سېپىل

چۈشىنىكسىز يېرى شۇكى، قانچىلىغان كىشىلەر يۇقىرىدا تەسۋىرلەپ ئۆتكەن ئاساسىي سېپىلنىڭ سىرتىغا جايلاشقان خاۋشەنكۇ دەريا ۋادىسىدىكى ئوچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى يەرنىڭ مۇداپىئە قىلىنىشىغا كۆپرەك قىزىقىدۇ؟ خۇاڭشاۋيىڭنىڭ جەنۇبىدىكى باغ ـ ھويلىلارنىڭ ئەتراپىدىن باشلاپ، بىر بۆلەك تارماق سېپىل غەربىي جەنۇب تەرەپكە يۈزلەنگەن، ھەتتا تېك تاغ تۈمشۇقلىرىغىچە سوزۇلغان. بۇ تاغ تۈمشۇقى ئوڭ تەرەپتە دەريا ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىنى توسقاندى، سېپىل دەل مۇشۇ

يەردە ئاخىرلاشقان بولۇپ، بۇ تەرەپتىكى تاك قىيالاردىن ئۆتۈشمۇ ئوخشاشلا ئىنتايىن تەس ئىدى. مەن مەزكۇر جايىنىڭ تۆۋەن قىسمىدىكى تېرىشقا بولىدىغان كىچىك دەريا ۋادىسىدا تەخمىنەن 1 مىل ماڭغاندىن كېيىن، دەريا ۋادىسى تارىيىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 200 يارد ئەتراپىدا ئىدى. جىيايۇگۇەن قوۋۇقىنىڭ ئاساسىي سېپىلىنىڭ گۇنگۇرە تېمىنى دەريا ۋادىسى ئوراپ تۇرغان بولۇپ، قەدىمىيلىكى كۆرۈنمەيتتى، چۈنكى ئۇنىڭ ئۈستىدىكى نۇرغۇن كۆزىتىش تۆشۈكلىرى ئوت ئېچىش قورالى ئۈچۈن ئېچىلغانىدى. بۇ بۆلەك سېپىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ دەريا سۈيى تەسىرىدىن بۇزۇلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمىيۈزلۈك ياخشى ساقلانغان. سېپىل غوجا تامنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، يەنى دەريا ۋادىسى تەرەپكە يۇزلەنگەن، بۇنداق قىلىشنىڭ مەقسىتى ئۆز - ئۆزىدىن چۈشىنىشلىك. تىك ياردىكى قىيا تاشلارنىڭ ئىككى تەرىپى 300 ~ 400 فۇت ئېگىزلىكتە بولۇپ، ئېگىزلىكتىكى چوقچىيىپ تۇرغان چوڭ - كىچىك تاشلارنىڭ ھالىتى بىلەن ئوخشاش ئىدى، بۇ خاۋشەنكۇ جىلغىسى جايلاشقان يەردىكى يېپىق سېپىلنى مۇكەممەل ساقلاپ قالغان. بۇنداق بولغاندا، ئاساسىي تامنىڭ سىرتقى تەرىپىگە جايلاشقان خۇاڭساۋيىڭ تېرىقچىلىق رايونىنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى، بەلكى ئۇ كېيىنكىلەرنىڭ قوغدىنىشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن.

قارىمۇقارشى يۆنىلىشتىكى ئىككىنچى يول سېپىل

ئەمما، كىشىنى گاڭگىرىتىپ قويىدىغان بىر پاكىت شۇكى، جىلغىنىڭ يۇقىرىسىغا نەچچە يۈز يارد كېلىدىغان جايدا بەزى ئىنتايىن قەدىمىي سېپىل ئىزنالىرى بار ئىدى، بۇلار سۇ ئۆزۈلمەيدىغان يەرنىڭ ئىككى تەرىپىگە سېلىنغانىدى. بۇلارمۇ دەريا جىلغىسىدىن ئۆتىدىغان يولنى قامال قىلىش ئۈچۈن

ياسالغان، ئەمما ئادەمنى ئەجەبلەندۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇنىڭ غوجا تام يۇزىنىڭ شەرقىي شىمال يۆنىلىشىكە، يەنى دەريا ۋادىسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قارىغانلىقى ئىدى. ئىككىنچى يول سېپىل گەرچە ناھايىتى چوڭ سېلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بىرىنچى سېپىلغا قارىغاندا بەكرەك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ئۇ خاڭداپ ياسالغان بولۇپ، ئاستى قىسمىنىڭ قېلىنلىقى 11 فۇت كېلەتتى، ئۇنىڭ ئۈلىدا بىر قەۋەت مۇستەھكەم قوۋرام تاش بولۇپ، بىر قەۋەت چىمئوت بىلەن قاپلانغاندى. سېپىلنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى يەنىلا 11 فۇت كېلەتتى. غوجا تامنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 2 فۇت، ئېگىزلىكى 3 فۇت بولۇپ، ئۈستىدە كۆزىتىش تۆشۈكى يوق ئىدى. ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال چېگرا سىياكى بەزى دۆلەتلەرنىڭ فېئودالىق ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان مەلۇم رايونلىرىدىكى بەزى جىلغىلاردا، ئېگىز دۆڭلۈكلەرگە جايلاشقان، ئۈدۈل قارىشىپ تۇرىدىغان ئىككى مۇداپىئە نۇقتىسى لايىھەلەنگەن ئەھۋاللارمۇ بار ئىكەن. ئەمما، بۇ يەردە، يەنى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرا رايونىدا، بۇنداق چۈشەنىدۇرۇش پۈت تىرەپ تۇرالمايتتى. شۇ سەۋەبتىن، مۇشۇ خىل قارىمۇقارشى مۇداپىئە لىنىيەسىنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىقى جۇڭگوچە ئالاھىدىلىكتىن كەلگەن، بۇ مۇقەررەر ھالدا باشتىلا بىر مەسىلىگە ئايلانغان.

شەرقىي شىمالدا ئۇچراشقان سېپىل لىنىيەسى

نۆۋەتتە ئۇنىڭ مۇمكىنچىلىكى توغرىسىدىكى جاۋابىمنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن بۇرۇن، جىيايۈگۈەن توغرىسىدىكى ئەترايلىق تەكشۈرۈشۈمنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن، چۈنكى ئۇ يەردە مەن كىشىنى گاڭگىرىتىپ قويىدىغان يەنە بىر خىل ھادىسىنى بايقىدىم. مېنىڭ كۆزدە تۇتقىنىم، جىيايۈگۈەنگە يېقىنلاشقاندا تۇنجى بولۇپ كۆزۈمگە چېلىققان ھېلىقى سېپىل ئىدى، ئۇ يېقىنقى زامانىدىكى شەھەر قوۋۇقى سېپىلىدىن باشلانغان ھەمدە

تەك بۇلۇڭ ھالەتتە شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە يۈزلەنگەن. قوۋۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى سېپىلنى قوغدايدىغان بىرنەچچە تۈر بار يەردىكى قوۋۇققا 1.5 مىل كېلىدىغان جايدا، ئوخشىمايدىغان سېپىل لىنىيەسىنىڭ بىرلەشكەن ئورنىنى بايقىدىم، بۇ ئىز ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، بۇ بەلكىم ئەڭ بۇرۇن ياسالغان سېپىللارغا ئىسپات بولالىشى مۇمكىن، بۇ تام خۇددى جيايۇگۇەنگە ئوخشاش خاڭداپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمىنىڭ قېلىنلىقى 8.5 ~ 9 فۇت، كېيىنكىسىنىڭ قېلىنلىقى 11 فۇت كېلەتتى. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى غوجا تام قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تەخمىنەن 8 فۇت كېلەتتى. ئەمما، ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان. غوجا تامنىڭ بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى پەقەت 1 فۇتلا كېلەتتى. سېغىز توپا قاتلىمىنى تەكشۈرۈپ روشەن بىر ئوخشاشلىقنى بايقىدىم: جيايۇگۇەندىكى قوۋۇق سېپىلنىڭ خاڭدالغان قەۋىتىنىڭ قېلىنلىقى 4 ~ 5 دىيۇم كېلەتتى، بۇ يەردىكى تەك بۇلۇڭ ھالەتتە ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتكەن، نىسبەتەن قەدىمىي بولغان سېپىلنىڭ خاڭدالغان قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 10 ~ 11 دىيۇم كېلەتتى.

شەرقىي شىمال سېپىلنىڭ غولاپ چۈشۈش ئەھۋالى

بۇ سېپىلنىڭ يۆنىلىشى غەربىي جەنۇب ــ شەرقىي شىمال تەرەپكە يۈزلەنگەن بولۇپ، كېيىن تەكشۈرگەن ماتېرىياللاردا ئىپادىلەنگىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرى يىمىرىلىپ، يوغان ـ يوغان يېرىقلار پەيدا بولۇپ قالغان. ئەمما، بۇ يەردە تەكشۈرگەن سېپىل ئىچىدە، يېرىق ئېغىزىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان سېپىلنىڭ بىر قىسمى ئوخشاش چوڭلۇقتا بولسىمۇ، مەن ھېچقانچە كۆچمەيلا سېپىلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى پەرقلەندۈرۈپ چىقتىم. تۈپتۈز سېپىل لىنىيەسىدىن باشقا، لىنىيەنى بويلاپ سېلىنغان

تۇردىنمۇ ئۇنىڭ ئۇزىراپ كەتكەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى.

شەرقىي شىمال سېپىلدىكى تۇر

بۇ تۇرلارنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 1.5 مىل كېلەتتى، مەن بۇ يەردە تەكشۈرگەن ئىككى تۇرنىڭ ئاساسىي قىسمى 25 ~ 26 فۇت ، ھازىرقى ئېگىزلىكى 20 ~ 22 فۇت كېلەتتى. ئۇلار خاڭداپ ياسالغان، خاڭدالغان قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى ئۇلارنى قوغداش ئۈچۈن سېلىنغان تامنىڭ قېلىنلىقى بىلەن ئوخشاش. ئەمما، پەلەمپەينىڭ ئۈستى تىك تىزىلغان كېسەك بىلەن رېمونت قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئاخىرقى دەۋردىكى سېپىل قۇرۇلۇشىنىڭ تىپىك ئۈسلۇبى ھېسابلىنىدۇ. تېرىقچىلىق رايونى بۇ سېپىلنىڭ ئاستى ھەمدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن چوڭ يېرىقنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغىچە سوزۇلغان. ئۇلار بۇ مۇداپىئە لىنىيەسىنىڭ غۇلاپ چۈشكەن قىسمىنىڭ تېخىمۇ بۇرۇنقى دەۋرگە چېتىلىدىغانلىقىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەرنىڭ سۇغىرىش ئېھتىياجىدىن ھاسىل بولغان نەم ھاۋا ئۇلارغا تەسىر كۆرسىتىپ، بۇزۇلۇش جەريانىنى تېزلىتىۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

يېماۋەندىكى سېپىلنىڭ شىمالىي تۈمشۇقى

بىز مېنزۇلاردىن پايدىلىنىپ جىيايۈگۈەندىن يېماۋەڭگىچە بولغان سېپىل لىنىيەسىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ چىقالايمىز. بۇ يەردىن يېماۋەندىكى چوڭ قەلئەگە ئوخشاپ قالىدىغان قۇرۇلۇشنى كۆرەلەيمىز. بۇ قۇرۇلۇش سېپىلنىڭ تىك ئەگمە تەرىپىدە بولۇپ، ئاڭلىشىمىزچە، بىر مۇھىم ئېغىزنى قوغداشقا ئىشلىتىلگەنكەن، قۇمۇلدىن بۇۋاستە كېلىدىغان بىر يول ئاشۇ ئېغىزدىن ئۆتەتتى. 1914 - يىلى تاشيول بويىدىكى

قاقاسلىقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى سۇلې دەريانىڭ بويلاپ سۇجۇغا باردىغان ۋاقىتتا، بۇ خىل قاراشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى، يەنى ئۇنى ناھايىتى توغرا بايقىغانلىقىمنى ئىسپاتلىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەن يەنە بېيداخې دەريانىڭ سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدىغان رايوننىڭ ئۇزلۇكسىز ھالدا يېمىڭەن ھەمدە ئۇنىڭ سىرتىدىكى جايلارغىچە كېڭەيگەنلىكىنى ئىسپاتلىدىم، بۇ ئەمەلىيەت ناھايىتى ئېنىق ھالدا سېپىلنىڭ مۇشۇ جايدىن باشلاپ شىمالغا سوزۇلغان، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئەگىم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سۇجۇ ۋە گەنجۇغىچە سوزۇلغان سېپىل

يېمىڭەندىكى، سېپىلنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە بۇزۇلۇش ئەھۋالىنىڭ جىيايۈگۈەننىڭ ئەتراپىدىكى بىلەن ئوخشايدىغانلىقىنى بايقىدىم. سېپىل لىنىيەسى مۇشۇ جايدىن باشلاپ شەرقىي جەنۇبقا يۇزلىنىپ، چوڭ بىر سازلىق يەرنى بويلاپ، ئۇدۇل گەنجۇ شەھىرىنىڭ شىمالىغا تەخمىنەن 7.5 مىل كېلىدىغان جايغىچە سوزۇلغانىدى. بۇ جاي شىنچېڭزى كەنتىگە يېقىن ئىدى. مەن 1907 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى گەنجۇدىن يولغا چىقىپ، يېڭىدىن تاپقان بۇ بۆلەك سېپىلنى نىشانلاپ يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. مەن ئۇ يەردىكى سېپىل خارابىلىرىنىڭ جىيايۈگۈەن ئەتراپىدىكى سېپىل بىلەن ئوخشاش تۈرگە تەۋەلىكىنى، ساقلىنىش ئەھۋالىنىڭمۇ ئوخشاشلىقىنى بايقىدىم. شۇ يەردىن باشلىنىپ شەرققە يۈزلەنگەن سېپىل گەنجۇنىڭ شىمالىي تەرىپىنى بويلاپ ئۇزىراپ كەتكەنىدى. 1907 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، گەنجۇدىن قايتقان ۋاقتىمدا، بۇ سېپىلنىڭ گەنجۇ بوستانلىقىنىڭ شەرقىي شىمال بۆلىكى ئەتراپىدىكى بېيداخې دەريادىن يېكى گەنجۇ دەريانىڭ سول قىرغىقىغىچە سوزۇلغانلىقىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىدىم. ئەنمېن كەنتى ئەتراپىدىكى دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقى

يېڭىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ يەنە گەنجۇغا باردىغان چوڭ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىنى بويلاپ، شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ پاكار قاقاس تاغ ئېتەكلىرىگىچە سوزۇلغانىدى. مۇشۇ يەردىن باشلاپ سېپىل لىنىيەسى چوڭ قاتناش لىنىيەسى بىلەن پاراللېلىقنى ساقلاپ قالغان ھەمدە گەنجۇ دەريياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىنى بويلاپ جايلاشقان.

خەن دەۋرىدىكى مۇداپىئە قورغانىغا ئوخشاشمايدىغان سېپىل

بۇ يەردە مۇھاكىمە قىلىنىدىغان مەسىلە ئەڭ ئالدى بىلەن مەزكۇر سېپىلنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە مەنبەسىگە چېتىلىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئۇنىڭ جىيايۇگۇەندىكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قوۋۇق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدۇر. بۇ يەردە ئالدىنقى مەسىلىگە ئېنىق، ئىشەنچلىك جاۋاب بەرمەكچى بولساق، ئۇنداقتا بۇ 1914 ـ يىلى مۇشۇ رايوننى تەكشۈرگەندە ئېرىشكەن زور نەتىجىلىرىمگە باغلىق بولىدۇ. بۇرۇن باشقىلارنىڭ تۇرتكىسىدە چىقارغان ئاشۇ پەرەزگە ئوخشاش، ئۇلار خەن سۇلالىسىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ سۇلي دەريياسى چوڭ ئەگمىسىدىن باشلانماي، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىنى بويلاپ جىيايۇگۇەن ۋە گەنجۇغا سوزۇلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمەلىيەتتە، تېخىچە داۋاملاشقان بىر خارابە لىنىيەسى دەسلەپتە شەرق تەرەپكە قاراپ خۇخەيزى ياكى يېڭىپەن بوستانلىقىنىڭ سىرتىغىچە سوزۇلۇپ، دەل ئەنشى ـ گەنجۇ تاشيولىنىڭ شىمالىي تەرىپىگىچە يېتىپ بارغان. ئۇ مۇشۇ يەردىن باشلاپ، يىراق گەنجۇ دەريياسى ۋە گەنجۇ دەريياسى ئۇچرىشىدىغان ماۋمۇدىن باشقا شەرقىي شىمال رايونىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرغان. بۇ بايقاش گەنجۇدىن سۇجۇغىچە بولغان چوڭ يولنى بويلاپ جايلاشقان بۇ داڭلىق سېپىل لىنىيەسىنىڭ جۇڭگونىڭ ئەڭ بۇرۇن گەنسۇ ۋە غەربىي رايوننى بويسۇندۇرغان ۋاقىتتا بەلگىلىگەن چېگرا سىزىق لىنىيەسى ئەمەسلىكىنى ھەم خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى زامانىسىدا كېڭەيتكەن سېپىل

ئەمەسلىكىنى ئەڭ ياخشى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ يىل دەۋرىنىڭ تېخىمۇ كېيىنلىكى مۇقەررەر، ھەر خىل ئارخېئولوگىيەلىك ۋە تارىخىي ئىسپاتلار شۇ يەردىكى يول باشلىغۇچىلارنىڭ قاراشلىرىنى، يەنى بۇ سېپىلنىڭ مەڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغانلىقىنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

مەڭ دەۋرىدە چېگرانىڭ قامال قىلىنىشى

نۇرغۇن تارىخىي مەلۇماتلار مەڭ سۇلالىسى (1368 ـ يىلى) قۇرۇلغاندا سىياسەتتە پۈتۈنلەي ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى، ئۇ ۋاقىتتا مەڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمنى قوللىنىپ، جۇڭگونىڭ غەربىي چېگراسى بىلەن چەت ئەللىنىڭ مۇناسىۋىتىنى پۈتۈنلەي ئۇرۇۋەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇنداق بېكىنمىچىلىك سىياسىتى سەددىچىن سېپىلىنى ياساشتا يەر شەكلىدىكى بارلىق ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەتكە ئېتىبارسىز قارالغانلىقىنى، ئۇنىڭ سېپىل لىنىيەسىنىڭ پەقەت ئەڭ ئاسان مۇداپىئە قىلىدىغان جايلارغا ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ تەرىپى خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىغا ئوخشىمايدۇ. بىز بۇنىڭدىن بۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ جايلاشقان ئورنى توغرىسىدىكى چۈشەنچىنى دەرھاللا تاپالايمىز. سېپىل ھەمىشە ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان رايون ياكى چوڭ يولغا يېقىن جايلارغا، ھەتتا ھەربىي تەكشۈرۈش نۇقتىسىدىن پەرقلىق جايلارغا سېلىنغان. مۇشۇ نۇقتىغا ئاساسلىنىپ، بىزمۇ جىنتا ۋە ماۋمۇغا ئوخشاش بوستانلىقنىڭ خارابىلىككە ئايلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيمىز، ناۋادا ئۇلارنىمۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە سۆرەپ ئەكىرىدىغان بولساق، ئۇ يەرنى قوغداش ۋە تىزگىنلەشتىن سۆز ئاچقىلىمۇ بولمايدۇ. ھالبۇكى، بۇ سېپىل دەل جىيايۇگۈەندە ئاخىرلاشقان. مەڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، جىيايۇگۈەن ئالاھىدە جاي ھېسابلىناتتى، بۇ ئاشۇ غەرب سەيياھلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى بىلەن بىردەك بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن «ئوتتۇرا

تۇزلەڭلىككە» كىرىشكە رۇخسەت قىلىنمىدىغان ئاز ساندىكى ئەلچى ۋە سودا ئەترەتلىرىنىڭ جۇڭگو چېگراسىغا كىرىشىگە ئىجازەت بېرىشتىن بۇرۇن، ھەممىسى بۇ يەردە تەپسىلىي تەكشۈرۈلەتتى.

مىڭ سۇلالىسىدىكى سەددىچىن سېپىلىغا نەزەر

بۇ سېپىل مىڭ سۇلالىسى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، بۇنى مەن سېپىل لىنىيەسىنى بويلاپ ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلايمەن. ئۇنىڭ ئېغىر دەرىجىدىكى بۇزۇلۇش ئەھۋالىنى جىيايۈگۈەن ئەتراپىدىكى ياخشى ساقلانغان سېپىلغا سېلىشتۇرغاندا، پۈتۈنلەي غۇلاپ چۈشكەنىدەك كۆرىنەتتى. مېنىڭچە، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچىلا، يەنى يېقىنقى ئىككى ـ ئۈچ ئەسىرگىچىلا سۈرۈشكە بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ قومۇش ئارىلاشتۇرۇلۇپ خاڭداپ (بۇ خىل ئۇسۇل بۇرۇن خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن) سېلىنغان سېپىل بولۇپ، كۆپ ئەسىرلەر بۇرۇن ياسالغان بولسا، 23 ـ رەسىمدىكىگە ئوخشاش ئېگىزلىكتە ناھايىتى ئاسانلا شامال ۋە نەم ھاۋانىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولاتتى. ھاۋا رايىنى ئويلاشقاندا (بىز شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىنى بويلاپ گەنجۇ ۋە لياڭجۇغا بارىدىغان سەددىچىن سېپىلىغا يۈرگەن ۋاقىتتا، يول بويى ھاۋانىڭ بارغانسېرى نەملىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىدۇق)، بۇمۇ سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە مىڭ سۇلالىسىدە ياسالغانلىقى توغرىسىدىكى پەرەزگە ماس كېلەتتى. 1420 ـ يىلىدىكى شاھرۇخ (Shah - Rukh) ئەلچىلىرىنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، ئاشۇ چاغدا جىيايۈگۈەننىڭ غەربىي چېگراسىدىكى تەكشۈرۈش پونكىتى سېلىنىپ بولغان بولۇپ، بۇلارغا ئاساسەن بىز تەكشۈرۈۋاتقان بۇ سېپىلنىڭ ئاشۇ

23 ـ رەسىم شىنچېڭزى ئەتراپىدىكى، سۇجۇنىڭ شىمالىدىكى قەدىمىي سېپىلى

مەزگىلدىمۇ بارلىقى توغرىسىدا خۇلاسە چىقىرالايمىز. ئۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغان بولۇپ، 1420 ـ يىلىغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە سەددىچىن سېپىلىنى سېلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش تۇغرىسىدىكى تۇزۇمنىڭ مۇكەممەللىشىشى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇلار ناھايىتى تولۇق بىلىنەتتى.

جىيايۇگۇەن مۇداپىئە لىنىيەسىنىڭ مەنبەسى

يەنە بىر مەسىلە بىز ئاللىبۇرۇن تەكشۈرگەن سېپىل بىلەن جىيايۇگۇەن يولى ئەتراپىدىكى سېپىل ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسىدۇر. ئاۋۋالقىسى، جەنۇبتا بېيداخې دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىن باشلىنىپ، شىمالدا خاۋشەنكۇ جىلغىسىغا يېتىپ بارىدۇ. ھازىرقى ساقلىنىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، كېيىنكىسىنىڭ يىل دەۋرى ئالدىنقىسىنىڭكىدىن خېلىلا كېيىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇزۇلۇشىمۇ ئوخشاش ئەمەس. كاڭشى خان مەزگىلىدە (1662 ــ 1723 ـ يىللار) يولغا قويۇلغان ئالغا ئىنتىلىش سىياسىتى ئەڭ ئاخىرىدا شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا تۇرتكە بولغانىدى. مىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ئۇزۇنغا

سوزۇلغان چېگرا مۇداپىئە لىنىيەسىنىڭ كۆپ قىسمى ئاللىبۇرۇن خارابلىككە ئايلىنىپ كەتكەنىدى. مۇشۇ پەيتتە، جىياڭگۇەنگە سېلىنغان يەنە بىر مۇداپىئە لىنىيەسى ئۇنىڭ ئورنىنى ئالغانىدى. ئۇ غەربتىكى چوڭ يولنى قامال قىلىپ تۇراتتى، ۋەزىيەتنە توساتتىن ئۆزگىرىش بولسا، ھەربىي ئىشلارغىمۇ ئىشلەتكىلى بولاتتى. 1697 - يىلىدىن بۇرۇن، چېگرا قورغىنى بۇلۇڭقىر ۋە دۇنخۇاڭ ئەتراپىغا كېڭەيگەن غەربىي شىمالدىكى كۆچلۈك جۇڭغار (Dzungar) ياكى ئويرات (Elenth) قەبىلىلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق خەتىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما 1757 - يىلىغا قەدەر ئۇلار ئومۇمىيۈزلۈك يوقىتىلغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتكۈل شىنجاڭ رايونىدا ئۆز ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشىگە ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى تەسىر كۈچى ئومۇمىيۈزلۈك يوقىتىلغان.

خاۋشەنكۇ جىلغىسىدىكى قوش سىپىل تېمىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى

مەن تۆۋەن خاۋشەنكۇ ئېغىزىدىكى ئايرىم جىلغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتكەن، يۇزمۇيۇز تۈرغان ئىككى يول سىپىل تېمى توغرىسىدا توختالىمەن. بۇ يەرنىڭ نىسبەتەن تۆۋەنىدىكىمۇ ئاخىرقى دەۋرلەرگە تەۋە سىپىل تېمى بولۇپ، ئۇنىڭ غوجا تام يۇزى غەربىي جەنۇب تەرەپكە قارىغان، بۇنىڭ جىياڭگۇەننىڭ ئەتراپىدىكى مۇداپىئە ئىستېھكاملىرى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، خۇاڭشاۋېڭنىڭ سىرتقى قىسمىنى بىخەتەرلىك ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. مېنىڭچە، ئۇستىدىكىرەك قەدىمىي سىپىلنى (يۇزى شەرقىي شىمالغا قارىغان) تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرۈش مۇمكىن: ئۇ جىياڭگۇەننىڭ غەربىدىكى چوڭ يولنى قوغدايدۇ. ھەتتا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭگو غەربكە بارىدىغان مۇشۇنداق يولنى ئۆتەڭ تەسىس قىلىپ قوغدىغان. شاھرۇخ ئەلچىلىرى جىياڭگۇەندىكى جۇڭگو چېگرا ئىسغا يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن، «قۇملۇق»تىكى بىر قانچە

يەردە جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ قوبۇل قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز بېتۇدې گوئېسىنىڭ خاتىرىسىدىن ئۇنىڭ ئاشۇ دەۋردە قۇمۇل ۋە گەنجۇ يولىدىكى خەتىر سەۋەبىدىن، مۇشۇنداق قوغداشنى نەقەدەر ئارزۇ قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇنىڭدىن سىرت، يۇقىرىدىكى ئۆتەڭلەر بىلەن ئوخشاش مەقسەتتە سېلىنغان تۇرلارمۇ بار ئىدى، ئۇلار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، كروران يولىنىڭ دۇنخۇاڭ كۆزەتخانىسىدىن باشلانغان بۆلەكلىرىنىڭ سىرتىغىچە رېمونت قىلغان. شۇەنزاڭ قاشقۇۋۇقتىن چىققاندىن كېيىن ئاشۇ يوللاردىن مېڭىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ناۋادا خاۋشەنكۇ جىلغىسىمۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېپىل ئارقىلىق قامال قىلىنغان بولسا، جيايۇگۇەن چېگرا دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىكى مەلۇم دائىرە ئىچىدە بۇ يول بىخەتەر بولاتتى، ھېچبولمىغاندا شىمالدىن كېلىدىغان تاجاۋۇزچىلىقتىن ساقلىنىپ قالغىلى بولاتتى. چۈنكى، بەييىڭ دەريا سىنىڭ سۇيى خۇەيزى ئويمانلىقىدا شەكىللەندۇرگەن جىلغىغا بېرىشتىن بۇرۇن، شىمالىي تەرەپتىكى تىك تاغدىن ماڭىدىغان يولمۇ يوق ئىدى.

جيايۇگۇەن توغرىسىدىكى دەسلەپكى خاتىرىلەر

جيايۇگۇەن ۋە سەددىچىن سېپىلىنى تەكشۇرگەندىن كېيىن، ئەمدى بىز غەرب سەييياھلىرىنىڭ بۇ قوۋۇق توغرىسىدىكى خاتىرىلىرىنى كۆرۈپ باقايلى. ماركو پولو شاجۇدىن سۇجۇغا بېرىش يولىدا چوقۇم جيايۇگۇەندىكى تار ئېغىزدىن ئۆتكەن، لېكىن ئۇ خارابلىك ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىغان. بۇنى بىز ئاسانلا چۈشىنەلەيمىز، چۈنكى بىز بۇ ھەقتە توختالغان. ماركو پولو بۇ يەردىن ئۆتكەندە جيايۇگۇەننىڭ خېشى كاربىدورىنىڭ ئەڭ غەربىي چېگراسىنى ئوراپ تۇرۇدىغان سېپىلى تېخى ياسالمىغانىدى. مىلادىيە 938 ـ يىلى، جۇڭگونىڭ خوتەنگە ئەۋەتكەن بىر ئەلچىسى «تيەنمىن» دەپ ئاتىلىدىغان تار بىر

ئېغىزنىڭ بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئورنىنىڭ گەنجۇنىڭ غەربىگە 100 مىل كېلىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. بۇ جاي جىايۇگۇەندىكى تار ئېغىزنى كۆرسىتەتتى. ئەمما، يۇەن سۇلالىسى ھاكىمىيىتى مەزگىلىدە بۇ جايدا بىر قاراۋۇلخانا بولغان. قۇبلاي خان دەۋرىدە، جۇڭگو سىرتقا ئىشىكىنى ئېچىۋېتىپ، غەرب بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغان مەزگىللەردە، بۇ قاراۋۇلخانىنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمىغانىدى.

شاھرۇخنىڭ ئەلچىلىرى «قاراۋۇل» دىن ئۆتكەن

ھالبۇكى، شاھرۇخنىڭ ئەلچىلىرى 1420 ـ يىلى مۇشۇ يەردىن ئۆتكەندە ئەھۋالدا پۈتۈنلەي ئۆزگىرىش بولغانىدى. ئەلچىلەر نۇرغۇن سوۋغەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا 25 كۈندە قۇمۇلنىڭ بىرىسىدىكى چوڭ قۇملۇقتىن ئۆتكەن. «جۇڭگو چېگرىسى» غا ئاز قالغاندا، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئۇلارنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالغان. «ئۇلار قاراۋۇل (karaul) دەپ ئاتىلىدىغان مۇستەھكەم قورغانغا بارغان، بۇ قەلئە بىر جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، تاشيول جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكەن. ئۇلارغا ئۇ يەردە داۋاملىق يۇرۇش رۇخسەت قىلىنىشتىن ئىلگىرى، ئىسىملىرى خاتىرىلەشلىنگەن. ئۇلار سۇجۇغا بارغاندا، شەھەر قوۋۇقىدىكى تۇرالغۇغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى». ھېنرى يۇل بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تۈركىي تىلدا «قاراۋۇل» (مەنىسى: كۆزىتىش پونكىتى) دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈدىغان جاينىڭ جىايۇگۇەننى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېيتقان، بۇ تەرىپىدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ ئەينى ۋاقىتتا ئاشۇ يەردىكى «قورغان» نىڭ ھازىرقىلىرى بىلەن ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

بۇسىبك خاتىرىلىگەن جىايۇگۇەن

بىر يېرىم ئەسىر بولماي، بىز قىتانلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قىزىقارلىق ھېكايىلەرنىڭ ئىچىدىن مەزكۇر چېگرا

مۇداپىئە ئۆتكىگە مۇناسىۋەتلىك بىر دوكلاتقا ئېرىشتۇق، ئۇنىڭ جىسلېنلي بۇسبېك (Gislen le Busbeq) (چارلىس Charlesv، 5 ـ نەسلىدىن پورتۇگال porte، غا ئەۋەتكەن ئەلچىسى) جاھان كېزىپ يۈرگەن بىر تۈرك مۇسۇلماندىن ئاڭلىغانلىكەن. بۇ ئەقىللىق ۋە چېچەن «تۈرك سەرگەردانى» بىلەن بىر سودا ئەترىتى پارس چېگرالىرىدىن يولغا چىقىپ، يىراق يەردىكى قىتانغا ساياھەتكە بېرىپتۇ. «ئۇلار نەچچە ئاي يول يۈرۈپ، ھالىدىن كېتەي دېگەندە بىر جىلغىغا يېتىپ كەپتۇ، بۇ جىلغا قىتان ئېلىنىڭ مۇھىم يول ئېغىزى ئىكەن. پادىشاھلىقنىڭ كۆپ قىسمى ئېچكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، ئۇزۇن كەتكەن ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، تىك يارلىق تاغ بۇ يەرنى ئوراپ تۇرىدىكەن، تار يولدىن باشقا ماڭغىلى بولمىدىغان ھېچقانداق يەر يوق ئىكەن. پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، بۇ يولنىڭ ئېچىگە بىر قەلئە سېلىنىپتۇ. ئۇ يەردە سودىگەرلەردىن: «ئېلىپ ماڭغىنىڭ قانداق نەرسە، قەيەردىن ئەكەلدىڭ، سىلەر قانچە ئادەم؟ دېگەندەك سوئاللار سورىلىدىكەن. ئۇلار جاۋاب بېرىپ بولغاندىن كېيىن، لەشكەرلەر يەنە بىر تۈرگا سىگنال يوللايدىكەن. ئەگەر كۈندۈزى بولسا تۈتەك ياقىدىكەن، كەچ بولسا ئوت ياقىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، خەۋەر بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن قىتان پادىشاھىغا يەتكۈزۈلىدىكەن، باشقىچە ئالاقىلەشكەندىمۇ، بىرنەچچە كۈن ۋاقىت كېتىدىكەن، پادىشاھ ئوخشاش ئۇسۇلىدا ئۇلارغا بۇيرۇق يەتكۈزىدىكەن، ياكى بولمىسا ھەممىسىنىڭ ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلىدىكەن، ياكى بولمىسا بىر قىسمىنىڭ ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلىدىكەن، ياكى بولمىسا ھەممىسىنىڭ كېچىكىپ ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلىدىكەن…» بۇ بۆلەكتىكى خاتىرە پەرقلىق ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ جىياڭگۇەننىڭ ئورنىنى ئىنتايىن توغرا كۆرسەتكەن ھەمدە مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرانى كونترول قىلىش تۈزۈمىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن.

تۇرنىڭ ئىشلىتىلىشى چېگرا سېپىلىدىكى تۇرنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئىنتايىن ياخشى ساقلانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

3 ـ بۆلۈم سۇجۇ ۋە ئوتتۇرا بۆلەكتىكى نەنسەن تېغى

خەن سۇلالىسى ئىستېلاسىدىن كېيىنكى سۇجۇنىڭ مۇھىملىقى

جيايۇگۇەندىن يولغا چىقىپ، 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى سۇجۇ شەھىرىگە يېتىپ كەلدىم. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ ئىنتايىن مۇھىم جايلارنىڭ بىرى ئىدى. نەنسەن تېغىنى تەكشۈرۈش سەۋەبلىك، ئۇ يەردە ئالتە كۈن تۇرۇپ قالدىم، شۇڭا ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش پۈرسىتىگە ئېرىشكىنىمدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇم. ئالدىنقى مەزمۇندا خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدىنىڭ نەنسەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى ئېدىرلىق رايونلارنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، جيۇچۈەن ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىپ، يېڭىدىن بېسىۋالغان رايونلارنى تەشكىللىگەنلىكىنى، ئۇنىڭ پايتەختىنىڭ ھازىرقى سۇجۇ ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدىم. مەن يەنە دۇنخۇاڭنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى مۇھىم جايلارنىڭ سېپىلىنىڭ مۇستەھكەم ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقىنى ھېس قىلدىم، بۇ قەدىمكى مۇداپىئە قورغانى توغرىسىدىكى پۈتۈكتىن ئېرىشكەن ئىسپات ئىدى.

سۇجۇنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە سودىسى

بېيداخې دەرياسى ھەم ئۇنىڭ ئېقىنلىرى (ئۇنىڭ سۈيى نەنسەن تېغىدىكى ئۇچ قارلىق تاغدىن كېلەتتى) دىن كەلگەن يېتەرلىك سۇ بۇ رايوندىكى تېرىقچىلىق كۆلىمىنى كېڭەيتكەنىدى. مانا مۇشۇنداق ئەۋزەللىك سۇجۇنى جۇڭگونىڭ غەربىدىكى مۇھىم جايغا ئايلاندۇرغانىدى، بۇنداق ئەۋزەللىك خەن دەۋرىدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەنىدى، 1877 ـ

يىلىدىكى شىنجاڭنى غەلىبىلىك قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىغىمۇ دەل سۇجۇدا تەييارلىق قىلىنغان. تۇڭگانلار توپىلىڭى سەۋەبلىك نوپۇس ئازلاپ كەتكەن بۇ رايون قايتىدىن نوپۇس كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن ھەربىي قوشۇنى ۋە غەربىي شىمالدىن ئۆتۈشتىكى بازىسى بولغان مۇھىم جايغا ئايلانغانىدى. سۇجۇ يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا يىپەك يولىدىكى جۇڭگو مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇدىغان جاي بولغاچقا، ناھايىتى مۇھىم رولغا ئىگە ئىدى. ھەتتا جۇڭگونىڭ بۇ قەدىمىي يولى ئۆزگەرگەن بۇگۈنكى كۈندىمۇ سۇجۇ يەنىلا ناھايىتى گۈللەنگەن شەھەر ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەۋزەللىك بولغاچقا، موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي جەنۇب رايونلىرىنىڭ كۆپ قىسىم ئېھتىياجى دەل مۇشۇ يەر ۋە گەنجۇدا تەمىنلىنەتتى.

نەنسەن تاغ تىزمىسىدىكى چوڭ دەريا ۋادىسى

بىز بىر قاتار گۈزەل، كەڭرى كەتكەن ئېگىز دەريا ۋادىلىرىدىن ئۆتتۇق. بۇ ۋادىلاردا پامىر ئېگىزلىكىدىكى ۋادىلارغا ئوخشاش يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر نىسبەتەن مول ئىدى. مەن دەۋاتقان چوڭ ۋادىنى كاربىدور (خېشى كاربىدورى) نىڭ يېنىدىكى نەنسەن تېغى، تاۋلېشەن تېغى، تاۋلېنەنسەن تېغى ھەمدە سۇلې جەنۇبىي تېغى قاتارلىق قارلىق تاغلار ئوراپ تۇرغان ئېگىزلىك ئايرىپ تۇراتتى، ئۇلار سۇجۇ دەرياسى، گەنجۇ دەرياسى ھەمدە سۇلې دەرياسىنىڭ سۈيىنى بىر ئېقىنغا يىغاتتى. بۇ ۋادىلار تەخمىنەن 11 مىڭ فۇت ئېگىزلىكتىن باشلاپ تۆۋەن قىسمىدىكى چوڭ ئويمانلىقنى ھاسىل قىلغانىدى، ئوتلاق بىلەن قوشقاندا، ئۇ يان تەرەپتىكى تاغلىق رايونغا سوزۇلغانىدى. ئاشۇ ئېگىزلىكتە ھەمدە دېگىز يۈزىدىن تەخمىنەن 13 مىڭ فۇت ئېگىزلىكتىكى ۋادىدا يازلىق چارۋىچىلىق مەيدانى شەكىللەنگەنىدى. بۇ ئوتلاق مەن پامىردا كۆرگەن ھەرقانداق ئوتلاقتىن گۈزەل ھەم مۇنبەت ئىدى. بۇ ئوتلاقنىڭ كۆلىمىنى تۆۋەندىكى سانلىق مەلۇماتلار بىلەن مۆلچەرلەپ چىققىلى بولىدۇ:

بېيداخي دەرياسىنىڭ ئوستۇنكى ئېقىنىدىكى كىچىك كەتكەن دەريا ۋادىسىنىڭ تۆۋ سىزىق ئارىلىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 70 مىلدىن كەم ئەمەس، كەڭلىكى 12 مىل ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق، ئەمما گەنجۇ دەرياسىنىڭ ئوستۇنكى ئېقىنىنىڭ ئەتراپى تېخىمۇ كەڭ ئىدى.

ئېگىز ۋادىدىكى زور كۆلەملىك چارۋىچىلىق مەيدانى

نەم ھاۋا رايى تۈپەيلى بۇ دەريا ۋادىلىرىدا زور مىقداردىكى ئوتلاقلار پەيدا قىلغان، ئۇلار ئەنشى ۋە دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قاقاس تاغلىق رايونلاردىن روشەن دەرىجىدە پەرقلىنەتتى. بۇ خىل نەم كارىدورنىڭ ھاۋا يېنىدىكى نەسەن تېغى قار سىزىقىدىن ئۆتكەچكە، شەرقىي شىمال تۆپىلىكىمۇ مول يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلانغانىدى. 1907 ـ ۋە 1914 ـ يىللىرى مايانىڭ (بۇ ئاھالە تەرجىمىسى بولۇپ، بۇگۈنكى مايىڭخې دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ ـــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) دەرياسىنىڭ شەرقىدىن گەنجۇ ھەمدە ئۇنىڭ سىرتىدىكى ئويمانلىقلارغا كىرىپ قىلغان تەكشۈرۈشلىرىمىزدە دەريا ۋادىسىدىكى مول ۋە مۇنبەت ئوتلاقلارنى ھەمدە بىپايان ئورمانلىقنى ئۇچراتقانىدۇق. بۇ خىل ھاۋا رايى ئۆزگىرىشىنىڭ ئىقتىسادقا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى بورۇنلا تەكىتلىگەن ئىدىم. گەنجۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغ ئېتىكى رايونىدا، بۇنداق چېگرا ئايرىش سىزىقى ئىنتايىن روشەن بولۇپ، چېگرا سىزىقىنىڭ سىرتىدىكى جايلاردا سۇغىرىش ئارقىلىق يەر تېرىش ھاجەتسىز ئىدى، چۈنكى ئۇلار پۈتۈنلەي يامغۇرغا تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى.

نەنسەن ئوتلىقىغا ئېتىبارسىز قاراش

مۇشۇ يەردىكى كىشىنى زوقلاندۇرىدىغان تەبىئىي شارائىتلارغا ئوخشاش، نەنسەن تېغى چوڭ ۋادىسىدىكى گۈزەل ئوتلاققا پۈتۈنلەي ئېتىبارسىز قارالغان. ياز پەسلىدە بۇ تاغلىق

رايونلاردا كۆرسەتىلمىگەن ئات، كالىلارئوتلىيالايتتى، بۇ يەر ئالەي تېغى ۋە ئوتتۇرا ۋە غەربىي تەڭرىتاغنىڭ داۋلىق ئوتلاقلىرىغا ئوخشاشلا، باتۇر كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە نىسبەتەن كۆچلۈك جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. ئەمما، بىر يىلنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئىللىق پەسلىدە، بۇ يەرگە ئادەم كەلمەيدىكەن. بۇ جايدىكى ئۇچ ھەپتىلىك جاپالىق سايahەتتە، تەخمىنەن 320 مىل ماڭغاندۇق، بۇ يەرگە كېلىپ ئالتۇن چايقايدىغان ئاز ساندىكى تۈڭگانلاردىن باشقا ھېچقانداق ئادەمنى ئۇچراتمىدۇق. ئالتۇن چايقاش ئورنى تەخمىنەن 14 مىڭ فۇت ئېگىزلىكتە بولۇپ، كەلكۈن توسمىسى ۋە گەنجۇ دەريasi سۇ بۆلگۈچ چوققىسىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەن.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سىياستى بۇ خىل ئېتىبارسىزلىقنى چۈشەندۈرۈپ بەردى

ئىرق ھەم سىياسەتنىڭ ئەمەلىيلىكى نۇقتىسىدىن بىرلەشتۈرۈپ ئولارغا ئېتىبارسىز قارىغانلىقنى چۈشەندۈرگىلى بولاتتى، خەنزۇلارنىڭ چارۋىچىلىق تۈرمۇشنى ياقتۇرماسلىقى توغرىسىدا بۇ يەردە قايتا توختالمايمىز. بۇ خىل ئەنئەنە ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى، ئۇ مۇقەررەر ھالدا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن نەنسەن تېغى جىلغىسىدىكى ئاشۇ ئوتلاقلاردىن پايدىلىنىشىنى توسۇپ قالغان. يەنە بىر تەرەپتىن، خەنزۇلار ئۇزاق يىللاردىن بۇيان شىمالىي چوڭ ئوتلاقتىكى قوشنىلىرىنىڭ — ھۇنلار، تۈركلەر، موڭغۇللار ياكى جەنۇب تەرەپتىكى تىبەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ كەلگەچكە، بۇ تەجرىبىلەردىن ساۋاق ئېلىپ، كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ۋادىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا قاراپ تۇرمىغان. گەنسۇغا ئوخشاش شىددەت بىلەن كېڭىيىۋاتقان جايلار جۇڭگو كۆچمىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم دەستىكى

ھېسابلىناتتى. شۇ سەۋەبتىن بارلىق تارىخىي دەۋرلەردە، جۇڭگونىڭ چېگرا رايون سىياسىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر (مەيلى قايسى ئۇرۇقتىن بولسۇن)نى بۇ تاغ رايونىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ قويغان. لېكىن، بەزى سىياسىي ئېھتىياج تۈپەيلى، بۇ تاغلىق رايونلارتەرتىپسىز سېلىناتتى. تۇڭگانلار ئەڭ ئاخىرقى قېتىم توپلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىنكى ئەھۋالمۇ دەل مۇشۇنداق ئىدى.

نەنسەن تېغىنىڭ شىمالىي ئېدىرلىقىدىكى چارۋىچى قەبىلە

ئەمما، ئۇزۇندىن بېرى يولغا قويۇلۇۋاتقان سىياسەتتە ئادەمگە غەلىتە تۇيغۇ بېرىدىغان زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى. مەن تاغدىن چۈشۈپ گەنجۇغا بارىدىغان ۋاقتىمدا، يېرىم خەنزۇلاشقان موڭغۇل بارگاھىدىكىلەرنى ئۇچراتتىم، ئۇلار شاخ بىلەن لىيۇەنخې ئوتتۇرىسىدىكى ئورمانلىق ئوراپ تۇرغان ئېگىزلىكتە پادا باقىدىكەن. شۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ نوپۇسى، مال ـ تۇياقلىرىنىڭ سانى، ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئوتلاق ۋە كۆپ خىل يەر يۈزى ئەۋزەللىكى سېلىشتۇرمىسىنىڭ روشەن ھالدا كىچىكلىكىگە دىققەت قىلدىم. ئۇلارنىڭ يىلقا بېقىش ئۇسۇلىنى «بېقىپ كۆندۈرۈش» دەپ ئاتىدىم. ئەمما، ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن ھازىرقى ئەھۋالى قارىماققا جۇڭگونىڭ بۇ رايوندىكى چېگرا مۇداپىئە سىياسىتىنىڭ يۈزەكى چۈشەندۈرۈلۈشىدەك كۆرىنەتتى، مەن بۇ توغرىسىدا پەقەت ئاخىرىغا بارغاندا ئاندىن ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم. ئۇنى پولكوۋنىك مانىنېرھېم (C.G.E.Mannerheim) نىڭ ئەسىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن چۈشەندىم، مەزكۇر كىشى فىنلاندىيىنىڭ داڭلىق ئەمەلدارى ئىدى. ئۇنىڭ ماقالىسىدە مۇنداق يېزىلغانىدى: بۇ يەر كىچىك بولۇپ، ھازىر تېز سۈرئەتتە ئولتۇراقلىشىۋاتقان قەبىلىنىڭ يازلىق بارگاھى ئىدى، بۇ قەبىلىدىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنى سېرىق ئۇيغۇر دەپ ئاتايدىكەن،

ئۇلار موڭغۇل دىئالېكتىكىدا سۆزلىشىدىكەن. 17 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو دائىرىلىرى ئۇلارنى ئاڭلىق ھالدا «سېپىل سىرتى» دىن گەنسۇنىڭ چېگرا رايونىغا كۆچۈرۈپ كەلگەن. بۇنىڭدىن مەقسەت، «غۇز» يارەمچىلىرىگە ئېرىشىپ، غەربىي شىمالدىن كېلىدىغان جۇڭغارلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئىكەن. سېرىق ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى سارو ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىچىك ئىجتىمائىي توپى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بار دەپ قارايدىكەن. بۇ قەبىلىلەر بىر خىل تۈركىي تىلدا سۆزلىشەتتى، ئۇلار بىرنەچچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن يېغىلغان. بۇ قەبىلىلەر شېغىللىق تۈزلەڭلىكتىكى ئوت ـ چۆپى بار جايلارغا تارقالغان. مەزكۇر تۈزلەڭلىك سۇجۇ ـ گەنجۇ چوڭ يولىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە، شۇاڭجىڭزى بىلەن گاۋتەي بوستانلىقىنىڭ ئارىسىغا تارقالغان.

توخرىلارنىڭ قەدىمكى مەھەللىسى

بۇ قەبىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇرۇق ئالاھىدىلىكى ھەمدە نۆۋەتتىكى ھالىتى توغرىسىدا پەقەت گېنېرال مانىرھېمنىڭ ئىرق تارىخىغا ئائىت داڭلىق ئەسىرى بولسىلا بېتەرلىك. بۇ يەردە بىزنى قىزىقتۇرىدىغىنى، ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش جەريانىغا تۇرتكە بولغان زامانىۋى قىستۇرما رەسىمىنىڭ بولغانلىقىدا. جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي مەنپەئەتىنىڭ تۇرتكىسىدە، قار قاپلاپ تۇرىدىغان نەنسەن تېغى ئېتىكىدىكى بۇ «كاربىدور» (رېتتېر خېلى ئۇزۇندىن بۇيان بۇ يەرنى شۇنداق ئاتاپ كەلگەن) نى بويلاپ ئىشغال قىلغاندىن كېيىنمۇ، بۇ جەريان توختىماستىن داۋاملاشقان. جۇڭگودىكى بىر پارچە تارىخىي خاتىرىدە، مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىۋاستە ئىسپات بار. ئۇ گەرچە مىلادىيە 10 ـ ئەسىردىكى ئىشقا ئالاقىدار بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋردىن بۇرۇنقى ئومۇمىيۈزلۈك ئەھۋالىنى

چۇشەندۇرۇپ بېرىشكە يارىمى بار. گاۋ جۇخۇي تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ: مىلادىيە 938 - يىلى جۇڭگو ئەلچىسى بۇ چېگرانى بويلاپ خوتەنگە بارىدىغان ۋاقىتتا «لياڭجۇدىن غەربكە 500 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن گەنجۇغا بارغان، گەنجۇ ئۇيغۇر (uigurs ياكىho - hui) لارنىڭ پايتەختى ئىدى. نەنسەن تېغىدىن 100 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەر خەن دەۋرىدىكى توخرىلارنىڭ قەدىمكى يۇرتى ئىدى، ئۇ يەردە ساتارلار (سارت) دەپ ئاتىلىدىغان باشقا بىر مىللەت بار بولۇپ، ئۇلار يۇنجۇيى ئۇرۇقىدىكىلەرنىڭ ئەۋلادلىرى ھېسابلىنىدۇ («يېڭى بەش دەۋر تارىخى» 74 - جىلددىن ئېلىندى ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن).

گەنسۇنىڭ چېگرا رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ساتار قەبىلىسى

گاۋجۇخۇي بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ساتارلار غەربىي تۈركىلەرنىڭ بىر قەبىلىسىدۇر، ئۇلار تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە باركۆل(Barkul) نىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان، 808 - يىلىدىن كېيىن گەنسۇنىڭ شىمالىي چېگراسىنى قوغداش ئۈچۈن، بۇ يەرگە كۆچۈرۈلگەن. گاۋ جۇخۇينىڭ بۇ يەردە ساتارلارنى تىلغا ئېلىشى بىزگە، ئۇلارنىڭ بىز تېز سۈرئەتتە تەكشۈرگەن تاغلىق رايونىنى مەلۇم مەزگىل ئىگىلىۋالغانلىقىدىن ئېنىق بېشارەت بەردى. ئۇلار شۇ مەزگىللەردە گەنجۇنى ئىگىلىۋالغان ئۇيغۇرلارغا تەۋە ئىدى، ئەمما بىزگە نىسبەتەن ئېيتقاندا تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنى شۇكى، گاۋ جۇخۇي دەۋرىدىكى يەرلىك رىۋايەتلەردە نەنسەن تېغىدىكى ئاشۇ دەريا جىلغىلىرى ۋە ئېگىزلىكلەرنىڭ بۇرۇن خەن دەۋرىدىكى توخرىلارنىڭ مال - چارۋا باقىدىغان يېرى ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. سىماچىيەن «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى بىر مۇھىم بۆلەكتە، توخرىلار ــ لياڭجۇ ۋە دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدىكى بارلىق رايونلارنىڭ ئىلگىرىكى خوجىسى ــ ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ

قىلىنىپ، مىلادىيە 2 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ھىندى دەرياسىغا كۆچۈرۈۋېتىلگەن سكىتايلارغا ئوخشاش ئامۇ دەرياسى قاتارلىق جايلارغا كەڭ كۆلەملىك كۆچكەندە، كۆچمىگەنلەردۇر، ئۇلار نەسەن تېغىدىكى چاڭلارنى ساقلاپ قالغان، نامى توخرى، دېگەن مەلۇماتنى بەرگەن.

كېيىنكى خەن ھەمدە كېيىنكى مەزگىللەردىكى توخرىلار

بىز «كېيىنكى خەننامە»دىن توخرىلارنىڭ شىمالىي رايونىغا تارقالغان چاغ ۋە تىبەت قەبىلىلىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايىدا پاناھلانغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە بويسۇنغانلىقىنى چۈشەندۇق. ئۇ ۋاقىتتا، يەنى مىلادىيە 121 ـ يىلى ھۇنلار گەنسۇدىن قوغلاپ چىقىرىلغان، توخرىلارنىڭ بىر قىسمى شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۆزلىرىنىڭ گەنجۇدىكى كونا ماكانىغا قايتقانىدى. مىلادىيە 189 ـ يىلى، ئوخشاش بىر تارىخىي كىتابتا توخرىلار ئارىسىدىكى بىر مەيدان ئاسىيلىق تىلغا ئېلىنغان، ئۇلار گەنجۇ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ ئۆزلىرىگە قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق كۆرسەتكەن. خەن سۇلالىسىنىڭ بىر قىسىم توخرىلارنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېلىشتىكى مەقسىتى بىلەن، كېيىن بۇ رايونغا ساتار، سالا ۋە سېرىق ئۇيغۇرلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى مەقسىتى ئوخشاش بولۇپ، بۇ يەرنىڭ مۇداپىئەسىنى غايەت زور ھەربىي كۈچ بىلەن تەمىنلىگەن. ئەمما، توخرىلارنىڭ باشقا بەزى خارابىلىكلىرى روشەنكى غەرب تەرەپكە يېقىن تاغ ئېچىدە ساقلانغان. «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىكى مىلادىيە 239 ـ، 265 ـ يىللىرىدىكى خاتىرىدە توخرىلارنىڭ قالدۇقلىرى تىلغا ئېلىنغان، تىبەت قان سىستېمىسىغا تەۋە بولغان قەبىلىلەر دۇنخۇاڭدىن پامىرغا سوزۇلغان «نەنسەن تېغى» دا ئولتۇراقلاشقان. 939 ـ يىلى، گاۋ جۇخۇي دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىكى قاقاس تاغلىق ئېچىدىكى جۇڭيۈن قەبىلىسى

چېگرا سىدىن ئۆتكەندە، «جۇڭيۈنلەرنىڭ توخرىلاردىن قالغان ئۇرۇق» ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى ئېنىق خاتىرىلىگەن. ئۇلار باتۇر، ئۇرۇشقا ماھىر، گۈاجۇ ۋە شاجۇ كىشىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇلاردىن ئىنتايىن قورقىدۇ، دەپ تەسۋىرلىگەن.

نەنسەن تېغىدىكى ئوتلاقنىڭ مۇھىملىقى

بۇ يۇزەكى تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ بۇ رايونىنىڭ مۇھىملىقىنى ئىسپاتلاشتا ياردىمى چوڭ. ئوتتۇرا قىسىمدىكى نەنسەن تېغى دەريا ۋادىسى ۋە ئېگىزلىكتىكى كىشىگە ياقىدىغان تەبىئىي شارائىت، لىيانجۇ ۋە سۇجۇ رايونلىرى تارىخىدىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇن تۇتقانىدى. ناۋادا ئۇ يەردىكى كىڭ كەتكەن يازلىق چارۋىچىلىق مەيدانى بولمىغان بولسا، كاربىدورنىڭ يېنىدىكى نەنسەن تاغ ئېتىكى ۋە شىمالغا يېقىن قۇرغاق، شېغىللىق جايلار ئارىسىدىكى تار تېرىقچىلىق رايونى تارىختىكى بىر قاتار كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ــ ئۇيسۇن، توخرى، ھۇن، تىبەت، ئۇيغۇر، تاڭغۇت ھەمدە موڭغوللارنىڭ تالىشىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالمىغان بولاتتى.

«كاربىدور» نىڭ يان تەرىپىدىكى نەنسەن تېغى

دەرۋەقە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە (ئەڭ دەسلەپتە مۇشۇ يەرنى بىسىۋالغاندىن تارتىپ تا ھازىرغىچە 2000 يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئىزچىل ھالدا كۆچمەن چارۇچى مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىنى «كاربىدور»نىڭ سىرتىدا توسۇشقا كۈچ چىقاردى) نىسبەتەن، بۇ رايوننى قوغدىمىسا زادىلا بولمايتى. ئۇلار بەلكىم ئاشۇ تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى بەلەن ھېسابلاشمىغاندۇ، بۇ تاغلىق رايونلار «كاربىدور»غا موھتاج ئىدى، چۈنكى «كاربىدور» ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سودا ۋە سىياسىي ئىشلىرى ئۈچۈن بىخەتەر داغدام يول ھېسابلىناتتى. جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىز تاغنىڭ قىممىتى دەل ئۇنىڭ بىر تەبىئىي توسۇق

بولغانلىقىدا ئىپادىلىنەتتى، شۇ سەۋەبتىن ئۇ غەرب تەرىپىدىكى چوڭ يولغا يان تەرەپتىن قوغداش رولىنى ئويناتتى. مەن مۇشۇ توسۇقتىن ئۆتىدىغان بارلىق يولارغا دىققەت قىلىپ باقتىم، كۆپىنچىسى يولغا ھەمدە دەريا ۋادىسىنىڭ ئېغىزى ماس كېلىدۇ. غان تۈرلار، «قەبرە» ياكى ھەربىي پونكىتتىكى قوغدىنىش ئورۇن- لىرىغا تەسىس قىلىنغانىدى، بۇ تا بۈگۈنگە قەدەر كىشىلەرنىڭ بۇ ئورۇنغا ئېتىبار بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

نەنسەن تېغىدىكى شىمالىي تۆپىلىكنىڭ ئاستىدىكى قىشلىق ئوتلاق

شۇنداق بولسىمۇ، ئەگەر مۇڭاپىق ھاۋا رايى شارائىتىدا ئوتتۇرا قىسىمدىكى نەنسەن تېغىدا زور مىقداردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بولمىغان، تېرىقچىلىق رايونىنىڭ يېنىدىكى زور مىقداردىكى قىشلىق ئوتلاقنىڭ ئەڭزەل شارائىتى بولمىغان بولسا، يەر كۆلىمى نىسبەتەن چەكلىك بولغان كۆچمەن چارۋىچىلارغا نىسبەتەن بۇ يەرنىڭ ئۇنچىلىك زور جەلپ قىلىش كۈچى بولمىغان بولاتتى. بۇ يەر شۇنىڭدىن تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسىم مىللەتلەرنىڭ بىر قاتار تارىخىي مەزگىللەردىكى ئاساسلىق پائالىيەت رايونى بولۇپ قالغان. كۆپ خىل جۇغراپىيەلىك ئامىللارنىڭ ئۇنۇمىرسال تەسىرىدە، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن قىشلىق ئوتلاق نەنسەن تېغى كارىدورىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئېدىرلىق ياكى مۇھىمراق دەريا ئېقىنىنىڭ تۆۋەنكى دەريا ۋادىسىغا كەڭرى تارقالغان. ئۇ تاغ ئېتىكىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىغا، ھەتتا 1914 ـ يىلى مەن تەكشۈرگەن زەنجىرسىمان قاقاسلىق تاغ ئېگىزلىكىگە يېقىنلاشىدۇ. بۇ خىل رەتكە تىزىلىش لىنىيەسىدىكى قاقاسلىق تاغ تېرىقچىلىق رايونىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئالاتاغ ۋە بېيشەنىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ.

تارىختىكى «كاربدور» نى تالىشىش كۆرىشى

مەن جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسلىنىپ بۇرۇن ئىخچام قىلىپ كۆرسەتكەنىدەك، تارىخ بىزگە ئېيتىپ بەرگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ تەسىر كۈچى كىرىشتىن بۇرۇن ئۇيسۇنلار، توخرىلار ھەمدە ھۇنلارنىڭ مۇشۇ رايون ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇش ـ تالاشلىدىن بىز زادى نېمىنى چۈشىنەلەيمىز؟ ئاۋادا بىز ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربكە تۈتىشىدىغان يولنى ئاچقان دەپ توغرا باھا بەرسەك، ئۇنداقتا بۇ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ بۇ جايغا بولغان تالاش ـ تارتىشىنىڭ بۇرۇن جەزمەن پات ـ پات يۈز بېرىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

4 ـ بۆلۈم گەنجۇدىن ئالتۇن مۇنارغىچە

گەنجۇ ۋە ئۇنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكى

8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى گەنجۇغا يېتىپ كەلدىم، بۇ ئەڭ شەرقىي قىسمىدىكى چېگرا ھېسابلىنىدۇ. گەنجۇ بىپايان مۇنبەت تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، گەنجۇ دەريا‌سى ياكى خېيخې دەريا‌سى ھەمدە غەرب تەرەپتىكى ئىككى تارماق ئېقىن بۇ يەرنى زور مىقداردىكى سۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدىكەن، ئۇنىڭ ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ شەھەر باشقا جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكلەرگىمۇ ئىگە. گەرچە ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى (دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 5100 فۇت ئېگىز ھاۋا كىلىماتىغا ئىگە) سۇجۇ بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەرنىڭ ھاۋا‌سى ئادەمگە ناھايىتى ياقىدۇ. يېز پەسلىدە بۇ جايدا تېخىمۇ كۆپ يامغۇر ياغىدۇ، ئەمما قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدە شىمالىي تەرەپتىكى قۇملۇقتىن كەلگەن قەھرىتان سوغۇقنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. كېيىنكى بىر خىل

ئەۋزەللىكىنى گەنجۇ دەريا سىنىڭ سول قىرغىقىدىكى قاقاس ئېگىزلىك تەمىنلىگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئېگىزلىك دەريانىڭ چوڭ ئايلانما قىسمىدىن شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە قاراپ سوزۇلغان، ئۇنىڭ ئەڭ شەرق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 9000 فۇت كېلىدۇ. ئەمما، ئىنتايىن مۇھىم ئەمەلىيەت شۇكى، گەنجۇ دەريا سىنىڭ تاغدىن سۇ چىقىش ئېغىزىدىكى دەريا قىرغىقى لىنىيەسىنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر تاغ ئېتىكى بەلبېغى بولۇپ، ئۇ يەردىكى تەبىئىي مۇنبەت يانتۇلۇقىنى سۇغارمايمۇ تېرىغىلى بولىدۇ.

گەنجۇ ۋە ئۇنىڭ مەركىزىي ئورنى

گەنجۇ بىر ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلىگەن، نەنسەن تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان «كاربدور» ئۇنىڭ باشقا قىسىملىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرىدۇ، بۇ ئالاھىدە ئورۇندىن قارىغاندا، ئۇ جەزمەن مۇھىم مەمۇرىي ۋە سودا مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. گەنجۇ سۇجۇ بىلەن لىيانجۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، بۇ ئىككى يەر ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان ئاھالىنى باقالايدۇ. غەربىي جەنۇب يۆنىلىشتە گەنجۇ يەنە شىنىڭ بىلەن بىۋاستە تۇتىشىدۇ. ئۇ شىزانىڭغا بارىدىغان ئالدىنقى قاراۋۇل بولۇپ، بۇ يەردە تاغ ئېغىزىنى كېسىپ ئۆتىدىغان، دائىم ئىشلىتىلىدىغان بىر يول بار، بۇ يول ئارقىلىق داتۇڭخې (Tatung River) دەريا سى ۋادىسىغا بارغىلى بولىدۇ، بۇ خۇانىڭخې دەريا سىنىڭ تارماق ئېقىنى (خۇانىڭشۇي دەريا سىنىڭ تارماق ئېقىنى - خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن). بۇ يول لىانىجۇ ۋە غەربىي جەنۇبتىكى تاغ تىزمىسىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىردىنبىر قاتناش لىنىيەسىنى ھاسىل قىلىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ گەنسۇغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدا ئىنتايىن ئۇنۇملۇك رول ئويناغان. ئاخىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، مەيلى سۇجۇ، لىانىجۇ بولسۇن بۇ ئىككى شەھەر

ئاسانلا شمالدىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىسىمۇ، گەنجۇ شىمالىي تەرىپىدىكى قالايمىقان چوقچىيىپ تۇرغان ئېگىزلىكلەر ۋە چەكسىز كەتكەن قۇملۇقلار ئارقىلىقمۇ ھەرقانداق بىر بىۋاستە ھۇجۇمدىن قۇتۇلۇپ قالالايدۇ.

«قاراسۇ بەگلىكى» خارابىسى

گەنجۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئاساسىي قوۋۇقنىڭ غەربىي شىمالى يۆنىلىشىدىكى تۇز سىزىق لىنىيەسىگە تەخمىنەن 6 مىل كېلىدىغان يەردە (ئۇ يەر يەنزى كەنتىنىڭ سىرتىدا) يول بىر يۇقىرى تەرىپىدە شالاڭ چاتقاللار ئۆسكەن، قىسمەن جايلىرى قۇم بارخانلىرى بىلەن قاپلانغان بىپايان بەلباغقا كىرىپ كېتىدۇ، بۇ يەردە شامالدا يىمىرىلگەن بىر جاي بولۇپ، جەنۇب — شىمال ئۇزۇنلۇقى 3 مىلدىن كۆپرەك، كەڭلىكى 2 مىل كېلىدۇ، ئوستى كىچىك ساپال پارچىلىرى، قاتتىق خىشقا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن قاپلانغان بولۇپ، شىنجاڭدا كۆرگەن مۇنارغا ئوخشايدۇ. بۇ خارابىلىك «قاراسۇ بەگلىكى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر، ئەنشىدىكى ۋاقتىمدا قەدىمىي يادىكارلىقلار سودىسى قىلىدىغان دوستۇم لى ئەپەندى ماڭا بۇ يەردىن ئوخشىمىغان تۇردىكى قەدىمىي يادىكارلىقلار چىققانلىقىنى دېگەنىدى. بەزىدە بۇ قەدىمىي يادىكارلىقلار گەنجۇغا ئېلىپ كېلىنىپ، يېغىپ ساقلىغۇچىلارغا بېرىلىدىكەن. بۇ جاينىڭ شەرق تەرىپىنى بويلاپ 25 ~ 30 فۇت ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرى دۆۋىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ يەر يۈزىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەرقانداق بىر خارابىلىكنى پۈتۈنلەي يېپىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما، ئېگىز قۇم بارخانلىرىدىن سىرت، ھەممىلا يەردە دېگۈدەك شامالدا يىمىرىلگەن 1~3 فۇت ئەتراپىدىكى كىچىك تۆپىلىكلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە قىلىن ساپال ۋە خىش پارچىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى.

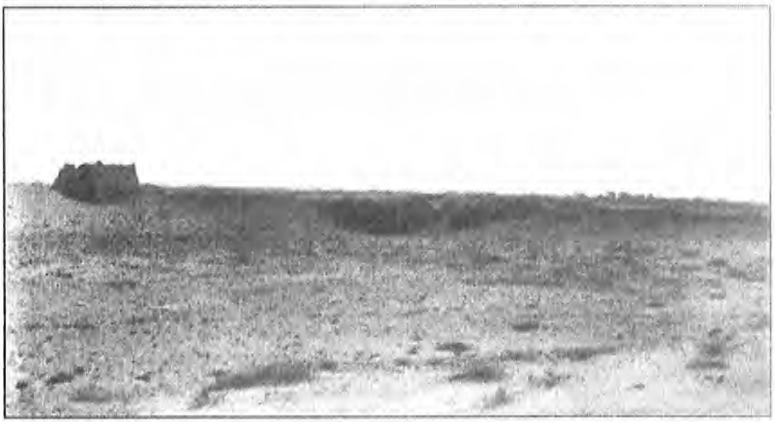
خارابىلىكتىكى قورۇق تام

قېپقالغان زور مىقداردىكى ساپال پارچىلىرىدىن قارىغاندا، بۇ

خارابلىكنىڭ تاشلىۋېتىلگەن دەۋرى ئۇنچىلىك كېيىن ئەمەس، مەن يەر يۈزىدىكى كۆرگىلى بولىدىغان خارابلىكنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرگەندىن كېيىن، بۇ ھۆكۈمنى تېخىمۇ ئېنىق ئىسپاتلىدىم. تەخمىنەن 60 كىۋادرات يارد كېلىدىغان جايدا كېسەك بىلەن سىلىنغان بىر كىچىك قەلئە بولۇپ، ئېگىز قۇم بارخانلىرىنىڭ شەرقىگە يىراق ئەمەس ئىكەن، ئۇنىڭ يېرىمىنى قۇم تۇزلىۋېتىپتۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مەن چوڭ يولنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە تەخمىنەن 1 مىل كېلىدىغان جايدا 300 يارد كېلىدىغان بىر قوروق تامنى بايقىدىم (24 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، ئۇ شەكىل ۋە تۇزۇلۇش جەھەتتە ئاشۇ «شەھەرلەر» گە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

شامالدا يىمىرىلىشنىڭ تەسىرى

بۇگۈنگىچە مۇشۇ چەت ـ ياقا يەرنى بويلاپ سىلىنغان كۆپ قىسىم يېزا ـ كەنت ۋە بازارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن دالدىلىنىشقا ئىنتىلىدۇ. تامنىڭ ئۈستى قىسمىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 8 فۇت، ئېگىزلىكى 20 فۇت كېلىدۇ، شەرقىي شىمال بولۇڭىدا بىر غايەت زور چاسا شەكىللىك مۇنار بار، شەرقىي تام

24 ـ رەسىم گەنجۇ قاراسۇ بەگلىكى خارابلىكىنىڭ شەرقىي جەنۇب ئۇچىدىكى ناشلاندۇق تام، غەربتىن شىمالغا قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

ئىچىدىكى كۆچمە قوۋم دۆۋىسىنىڭ قېلىنلىقى 11 فۇتتىن ئارتۇق بولۇپ، خۇددى ئەنشىدە كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش، ئۇمۇ ئاساسلىق شامالنىڭ شەرق تەرەپتىن كېلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، كۆچمە قوۋم گەنجۇ دەرياسىنىڭ قىسمىدىن بۇ يەرگە كەلگەن، بۇ ئەتراپتىكى دەريا قىسمىنىڭ كەڭلىكى 2 مىل كېلىدۇ.

بايقالغان نەرسىلەر

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرقىي تامدا تەكشۈرگەن كىچىك بىر نەقلار مەزكۇر يەرنىڭ شامالدا يىمىرىلىش دەرىجىسىنىڭ ئەنشى رايونى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قورۇق تامنىڭ ئىچىدە كۆپ مىقداردىكى خىش پارچىلىرى بار بولۇپ، بۇ ئۆي ئۇلى بارلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى، شۇڭا تىك بۇلۇڭلۇق كېسىشمە يولنى ھازىرمۇ ئېنىق پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، بارلىق ئىمارەت خارابىلىكلىرى يېقىن ئەتراپتا ئولتۇراقلاشقان ئادەملەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان، ئۇلارنىڭ كۆزلىگىنى ئىچىدىكى قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ئىدى. قورۇق تامنىڭ ئىچىدە كۆپ مىقداردا فارفۇر بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى بار بولۇپ، بۇ يەر ۋە باشقا جايلاردىن يىغىۋېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ. مەزكۇر تاتىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىگە يېقىن جايدا ئۇچىنچى قورۇق تام بار بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى كېيىنكىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تامنىڭ گەۋدىسى ئوخشاشلا ياخشى ساقلانغان. ئۇنىڭ غەربىي تېمىدىكى شامالدا يىمىرىلگەن يەر يۇزىدىن «كەيىۋەن» دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ بىر دانە يارماق يىغىۋېلىندى. لى ئەپەندىنىڭ: قارا سۇ بەگلىكىدە تاڭ دەۋرىگە ئائىت مېتال بۇيۇملار بايقالدى، دېگەن گېپىنى ھەمدە مەن ئۇ يەردىن ئىلىغۇالغان قوپال ساپال

پارچىلىرى ۋە فارفۇر بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە خوبسون ئەپەندىنىڭ تەھلىل قىلىپ، بەزى بۇيۇملارنى سۇڭ دەۋرىگە مەنسۇپ دېگەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۆۋەندىكىدەك خۇلاسىگە كەلدىم: خارابىلىك شۇ ۋاقىتتا بەلكى ئۇنىڭدىمۇ بۇرۇنقى ۋاقىتتا باشقىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان، ئۇنىڭ تاشلىۋېتىلگەن ۋاقتى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىنمۇ كېيىن. مەن يەنە قوشۇمچە شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىمكى، خارابىلىك رايونىدا كەڭ چېچىلىپ ياتقان، يۇقىرى هارارەتتە پىشۇرۇلغان خىش پارچىلىرى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى بولماستىن، بەلكى قەبرىستانلىققا ئىشلىتىدىغان بۇيۇم بولۇشى مۇمكىن.

دەريانىڭ شىمالىدىكى مىڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ سەددىچىن سېپىلى

بىر قورۇق تام قاراشۇ بەگلىكىنىڭ شىمالىدىكى مۇنبەت تېرىلغۇ رايونىدىن ئۆتكەن. بۇنىڭدىن شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇمىزكى، دەريا سۈيى ئوڭ قىرغاقنى بويلاپ شىمالغا سوزۇلغان قاقاس تاغ ئېتىكى ئارىسىدىكى تار تېرىلغۇ رايونىنمۇ بېسىپ ئۆتىدىكەن، بۇ يەردە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېگرا قاراۋۇل لىنىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك تۇر لىنىيەسى بار ئىكەن. 1914 ـ يىلى، مەن دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىنى بويلاپ مېڭىپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سېپىل خارابىسىنى نەق مەيدانda ئىزدەپ تېپىپ، بۇ بىر بۆلەكنى ئىسپاتلىغانىدىم. سەل كېيىنكى مەزگىللەرگە مەنسۇپ سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسى ئوڭ قىرغاقتىكى تار تېرىلغۇ يەرلەرگىچە سوزۇلغانىدى، ئۇنىڭ ئىزناسىنى شىياڭباۋ كەنتىگىچە بولغان جايلاردىن تاپقىلى بولاتتى، بۇ ئىز ئاشۇ جايدىن دەريانى كېسىپ ئۆتۈپ غەربكە قاراپ كېتىدىكەن.

گاۋتەيدىن سۇجۇغا بارىدىغان چوڭ يول

گاۋتەي دېگەن بۇ جايدا بەزى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە

قەدىمكى ئىزلار بار، ئۇ يەنە مەلۇم رايون خاراكتېرلىك مۇھىم جاي. بۇ يەردىكى يول نەسەن تېغىدىكى مۇزلۇق ساھىلار ۋە گەنجۇ دەرياسىدىن ئۆتىدىغان قاقاس تاغ ئوتتۇرىسىدىكى تېرىقچىلىق رايونىدىن ئۆتىدۇ، ئىككىسى تۇتىشىدىغان جايدىكى تېرىقچىلىق رايونى بەك تارىيىپ كەتكەن بولۇپ، 5 مىلغىمۇ يەتمەيدۇ. خۇاچياڭزىغا بارغاندىن كېيىن، يول تېرىقچىلىق رايونىدىن ئايرىلىپ، گەنجۇ دەرياسى ۋە بەينەنخېدىكى سازلىق يەر ئوتتۇرىسىدىكى قاقاس شېغىل ئېگىزلىكتىن ئۆتۈپ، بىپايان چاتقاللىق ۋە قومۇشلۇق ساھىلىغا كىرىپ كېتىمدۇ. بۇ ساھىلنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان تۇز لىنىيەلىك ئارىلىقى 40 مىل ئەتراپىدا. بۇرۇن بۇنداق چوڭ يەرنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك جاي ھېسابلانغانلىقى مۇقەررەر، بۇ يەر قىشلىق چارۋىچىلىق مەيدانى قىلىشقا تولىمۇ ماس كېلەتتى. يولدىن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېگرا مۇداپىئە لىنىيەسىدىكى تۇر ۋە سەددىچىن سېپىلىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ، يولنىڭ شىمالىي تەرىپى پاكار، تەكشى ئېگىزلىك ئىدى. 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا مەن بۇ قەدىمىي يولنى بويلاپ ماڭغاندا، خوتەندىن ماي قاچىلاپ كېلىپ، بۇ يەردىن گەنجۇ ۋە لەنجۇغا كېتىۋاتقان تۆگە، ئېشەكلىك سودا كارۋانلىرىغا يولۇقۇپ، ئۇلارغا ناھايىتى قىزىقىپ قالغانىدىم. بۇ ئەھۋال، ماڭا ماركوپولو دەۋرى، شۇنداقلا ئونىڭدىن بۇرۇنقى تېخىمۇ قەدىمىي دەۋرنى ئەسلەتتى.

ئالتۇن مۇنارنى كېسىپ ئۆتكەن مىڭ دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلى

شۇاڭجىڭزى (جۇيۇقۇدۇق) نىڭ يول ياقىسىدىكى ئۆتەڭدىن غەربىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ يۈرۈپ كەتتىم. مەقسىتىم ئالتۇن مۇنارىدىن باشقا جايلارنى تەكشۈرۈش ئىدى. ئالتۇن مۇنارغا باردىغان يولدا، مەن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىدىن ئۆتتۈم، بىۋاستە تۇرنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قۇرۇلمىنىڭ جىيايۇگۇەننىڭ شەرقىي

شىمالى ھەمدە سۇجۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئۆزۈم كۆرگەن ئاشۇ سەددىچىن سېپىللىرى بىلەن ئوخشايدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلىدىم①. سەددىچىن سېپىلى يېنىدىكى پاكارراق ئېگىزلىكىنىڭ چوققىسى تۇتاشقان جايدىمۇ تۇر بولۇپ، بۇ مۇداپىئە سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. بىيداخي دەرياسى ياكى سۇجۇ دەرياسىدىن باشلاپ كېلىنگەن ئۆستەڭ سۈلىرى بىلەن ئالتۇن مۇنارىدىكى بوستانلىق سۇغىرىلاتتى. بېكىنمىچىلىك سىياسىتى يولغا قويۇلغان مەزگىللەردە، بۇ بوستانلىق سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغانىدى. ئەمما ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ يەردىكى ئاھالىلەر يۇقىرىدا بايان قىلغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان يوللار ئارقىلىق تاجاۋۇزچىلىققا ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەتكە دۇچار بولۇشتىن ساقلانماقچى بولغان. چۈنكى، مەن تېرىقچىلىق رايونىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي چېتىدىن ئېغىر دەرىجىدە خارابىلەشكەن سېغىز توپا تامنى ئۇچراتتىم، تام بۇ تېرىقچىلىق رايونىنى چۆرىدەپ سېلىنغانىدى.

5 ـ بۆلۈم يۇمىن ناھىيەسىدىن ئەنشىدىكى خەن دەۋرىگە مەنسۇپ سەددىچىن سېپىلىغىچە

سۇجۇدىن يۇمىن ناھىيەسگە بارىدىغان چوڭ يول

سۇجۇغا قايتقاندىن كېيىن يۇمىن ناھىيەسگە بارىدىغان يولنى بويلاپ سەپىرىمنى باشلىۋەتتىم. بۇ چوڭ يول قەدىمكى دەۋردىمۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن دۇنخۇاڭ ۋە غەربىي يۇرتنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئاساسلىق قاتناش لىنىيەسى ئىدى. لېكىن، ئۇ يەردە ھېچقانداق قەدىمىي ئىزنى ئۇچراتمىدىم.

① مۇشۇ بابنىڭ 2 ـ بۆلۈمگە قارالا.

جيايۇگۇەن بىلەن يۇمىن ناھىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى يول بويىغا جايلاشقان ئۆتەڭنىڭ ئەتراپىدا كىچىك تېرىقچىلىق رايونى بار، ئېگىزلىكنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان بۇ تاغلىق رايوننىڭ يەر ئۇستى سۇيى ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، بۇ كىچىك تېرىقچىلىق رايونىنىڭ ھېچقانداق تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق ئىدى. بىز جيايۇگۇەننىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان ئاشۇ تاشلىق تاغقا دىققەت قىلدۇق. بۇ تاغ يولىنى بويلاپ سوزۇلۇپ، بۇ يولنى شىمالىي تەرەپتىن قوغداش رولىنى ئويناپتۇ.

شىمالغا تېخىمۇ يانداشقان خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلى

بۇ ئېگىزلىكتىن پىيادە مېڭىشتىن باشقا ھەرقانداق ئۇسۇلدا ئۆتكىلى بولمايتتى. بەييانگىي دەرياسى ۋە چىجىنگي دەرياسى كېسىشكەن جايدىكى ئىككى جىلغىمۇ قوغدىنىشقا ناھايىتى باب ئىدى. دەل مۇشۇ تەبىئىي تۇسۇقنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ، دەسلەپتە، مەن بۇ يەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۆتكەل مۇشۇ يەردە ئىكەن، دېگەن خاتا چۈشەنچىگە كېلىپ قالغانىدىم. ئەمەلىيەتتە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوغدىنىش لىنىيەسى تاغنىڭ شىمالىدىكى تۈتاش كەتكەن ئويمانلىقلارغا جايلاشقانىكەن. ۋاقىت ۋە قاتناش قوراللىرىنىڭ چەكلىكلىكى سەۋەبىدىن، تاكى 1914 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئاندىن ئۇ يەرلەرنى زىيارەت قىلدىم. دەل شۇ ۋاقىتتا، مەن سۇلې دەرياسىدىن سۇجۇ دەرياسىغا بارىدىغان ھەم گەنجۇ دەرياسى قوشۇلىدىغان جايدىكى خەن دەۋرىگە مەنسۇپ سەددىچىن سېپىلى خارابىسىنى بايقىدىم.

12 دۆڭنى تەكشۈرۈش

بۇ قېتىملىق ئەنشىگە قايتىش سەپىرىمىدە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئوڭۇشلۇق ئېنىقلىۋالدىم.

9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، يۈمىن ناھىيەسىگە بېرىشتا، سۈلىي دەريا‌سى بىلەن چىجىنخي دەريا‌سىنى ئايرىپ تۇرىدىغان جايدىكى پۈتۈنلەي قاقاس ئېگىزلىكتىن ئۆتتۈم، يىراقتىنلا بېيشەن تېغى ئېدىرلىقىدىكى بىر قاتار كەنتلەرگە دىققەت قىلدىم. ئوبروچېف (M.obrucheff) 1894 ـ يىلىدىكى ساياھەت خەرىتىسىدە، ئاشۇ رايونىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان تۈر خارابىلىكلىرىگە بەلگە قويۇپ چىققانىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ كەنتلەرنىڭ ئىسمى ئۆزگىچە بولۇپ، «ئون دۆڭ» («ئوننىچى تۈر)، «ئون ئىككى دۆڭ» («ئون ئىككىنچى تۈر») دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئىسىملار ناھايىتى ئېنىقكى ئاشۇ تۈرلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەتىسى يۈمىن ناھىيەسىدىن شىمالغا سەپەر قىلدىم، مەقسىتىم ئەھۋالنى ئوبدانراق چۈشىنىش ئىدى، ئاتلىق 16 مىل ماڭغاندىن كېيىن، بىز ئۆستەڭ سۈيى ۋە سۈلىي دەريا‌سى بېسىپ كەتكەن، قومۇش ئۆسكەن ئويمانلىقتىن ئۆتۈپ ئون ئىككى دۆڭ كەنتىگە يېتىپ كەلدۇق.

خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلى ۋە تۈر

ئون ئىككى دۆڭدىكى ئېتىز ـ ئېرىقلارنى سۈ بىلەن تەمىنلەيدىغان دەريانىڭ سول قىرغىقىنىڭ ئۈستىدە تار دۆڭلۈك بولۇپ، ئۇ يەردىن قاقاس كەتكەن بېيشەن تېغىنى كۆرگىلى بولاتتى. تاغدا رەتلىك تىزىلغان تۈر بار ئىدى، بەزىلىرى ئىنتايىن ئېگىز بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، بەزىلىرى قايتىدىن رېمونت قىلىنغان، ئەمما بارلىق تۈرنىڭ كونا ئۇلى بار ئىدى. ئون ئىككى دۆڭ ئۈستىدىكى تۈرلارنىڭ ئەڭ شەرق تەرەپتىكى بىرىنىڭ يۇز قىسمى قوپال خىش بىلەن تولۇق رېمونت قىلىنغان، كۆپ قىسىم جايلاردىكى خىشلار بۇرۇن خاڭدالغان قاتلامنىڭ ئىچىدە ساقلانغان. ئەمما، ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمى تاغ ئومۇرتقىسى ئاستىدىكى كىچىك بىر قەلئەگە جايلاشقان بولۇپ، قارىماققا ئىنتايىن قەدىمىي كۆرۈنىدۇ، 10 فۇت قېلىنلىقتىكى سېغىز توپىدىن ياسالغان ئىنتايىن قېلىن، مۇستەھكەم بۇ تام

42×52 فۇت ئارىلىقىچە چۆرىدەپ سېلىنغانىدى، ئۇ كىشىلەرگە قەدىمكى يۇمىنداكى كىچىك قەلئە T · X VI نى ئەسلىتىدۇ. ئەڭ ئەھمىيەتلىكى شۇكى، ئۇنىڭمۇ ئوخشاشلا «كىچىك مۇداپىئە بارگاھى (小防盘)» دېگەن يەرلىك نامى بار. تاغ ئومۇرتقىسىنى بويلاپ غەربكە تەخمىنەن يېرىم مىل ماڭغاندىن كېيىن، ۋەيران بولغان ئىككىنچى تۇرغا يولۇقتۇم. ئۇ گەرچە ئېغىر دەرىجىدە يىمىرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا بىر خىل روشەن قەدىمىيلىك ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭدا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سېپىل تاملىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان قومۇش قاتلىمى بار بولۇپ، 12 ~ 14 دېيۇم قىلىپ ئايرىلىپ خاڭدالغان قاتلامنى ئايرىۋەتكەن. ئۇنىڭ ئاساسىي قىسمى 19 ~ 20 فۇت بولۇپ، دۇنخۇاڭدىكى سەددىچىن سېپىلىدىكى كۆپلىگەن تۇرلارغا ئوخشايدۇ، پەقەت تەخمىنەن 14 فۇتلىك يۇقىرىسىلا ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. ئۇچىنچى تۇرنى مۇشۇ تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ ئەڭ غەرب تەرىپىدىكى 1 مىل يىراقلىقتىن بايقىدىم، ئۇ تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولۇپ، پەقەت 8 فۇتچە كېلىدۇ، ھەتتا ئېشىپ قالغان قىسمىمۇ شامالدا يىمىرىلىپ ئۆتمىتۇشۇك بولۇپ كەتكەن، بۇ تۇرنىڭ ئىچىدە نېپىز قومۇش قاتلىمى بولۇپ، خاڭدالغان قاتلىمىنىڭ ئايرىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمىي سېپىل ئىزى

تۇرغا يېقىن جايدىكى تاغ ئومۇرتقىسىدىكى تۆپىلىكتە (ئومۇرتقىسىنىڭ چوققىسى پەقەت 15 ~ 25 فۇت كېلىدۇ، ئەتراپتىكى يەر يۈزىدىن تەخمىنەن 30 فۇت ئېگىزلىكتە) تۇنجى قېتىم يېرىم سىلىتسىيلەشكەن يۇلغۇن ۋە ياۋا تېرەك شاخلىرىنى كۆردۇم. ئۇلار بۇ تاغ ئومۇرتقىسى ئۇستىگە دۆۋىلەنگەن، ئەمما بۇ يەردە دەرەخ ئۆسمەيتتى، شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر بۇلارنىڭ سېپىل ياساش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكىنى

دەرھال پەرەز قىلالايدۇ. دۇنخۇاڭنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى سېپىل تاملىرى مۇشۇ خىل ئۇسۇلدا ياسالغان. تېخىمۇ يېقىن بېرىپ كۆزەتسەك، بۇ تۇرنىڭ غەربكە تەخمىنەن 40 مىل كېلىدىغان تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ چوققىسىدىكى سېپىل تاملىرىنىڭ يەنىلا ئۆز ئورنىدا ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. يېپىشاق توپا ـ شېغىل ئۇۋاقلىرى قاتلىمىنىڭ ئارىسىغا شاخچىلار قىستۇرۇلغان، بۇ دۇنخۇاڭنىڭ سىرتىدىكى سەددىچىن سېپىلى يۇنىلىشىنى بويلاپ كۆرگەن ئەھۋاللار بىلەن ئوپمۇئوخشاش. بۇ يەرگە ئىشلەتكەن ماتېرىياللار قوپال بولغاچقا، سېپىل تېمىنىڭ ئاستى قىسمى قېلىن سېلىنغان، ئۇنىڭ ئەسلىي ئورنىدىكى ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى 15 فۇتچە كېلىدۇ، توپا ـ شېغىل ئۇۋاقلىرى بىلەن قاپلانغان 300 يارد كېلىدىغان تاغ ئومۇرتقىسى دائىر بىسىدە بۇ خارابىلىكنى ئازدۇر ـ كۆپتۇر كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ سېپىل تاملىرى تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى شورلۇق تۇزلەڭلىككىچە سوزۇلغان ھەمدە ئەڭ ئاخىرىدا شۇ يەردە يوقاپ كەتكەن. ئۇ يەر دائىم سۇلۇ دەريادىن كەلگەن كەلكۇننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. بەزى چاغلاردا شىمال تەرەپتىكى بېيشەن تېغىنىڭ بەلگىسى بولغان ئېگىزلىكتىن كەلگەن كەلكۇننىڭ ھۇجۇمىغىمۇ ئۇچرايدۇ.

شەرققە سوزۇلغان سېپىل

غەربىي شىمال تەرەپتىن 3 مىل ئېگىزلىكتە بىر تۇر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ تۇرغا يېقىن كەلگەندىن كېيىن، مەن داۋاملىشىپ كەلگەن سېپىل لىنىيەسىنى كۆردۇم. ئون ئىككى دۆڭنىڭ شەرقىدىكى خۇخەيزى بوستانلىقىدىكى سېپىل لىنىيەسىنى تەكشۈردۇم. ئاندىن چوڭ بىر قۇملۇق خارابىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ماۋمۇ ئەتراپىدىكى سۇجۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا كەلدىم. خۇخەيزىنىڭ يەنە بىر ئىسمى يىڭچەن (ھەربىي گازارما) ئىدى. ئون ئىككى دۆڭ بىلەن خۇخەيزى ئوتتۇرىسىدىكى

سېپىل بۆلىكى بۇگۈنكى كۈندىمۇ موڭغۇللار ۋە باشقىلار ئىشلەتكەن يول بىلەن ئازدۇر - كۆپتۈر پاراللېل بولۇپ، ئۇ ئادەملەر ئەنشى — قۇمۇل چوڭ يولىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بېيشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، بىۋاستە قۇمۇلغا بارغان. قۇمۇل تەرەپتىن مۇشۇ يولنى بويلاپ سايلاھەت قىلىپ كەلگەن ئادەملەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئون ئىككى دۆڭ گەنسۇ چېگرا سىدىكى ئادەملەر ئولتۇراقلاشقان جاي ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، قەدىمكى دەۋرلەردە بۇ يەردىمۇ بىر «قوۋۇق» بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ ئەملىيەتتە «قاشقوۋۇق» نامىنىڭ كېيىن ئۆزگىرىپ، بۇگۈنكى يۇمىن ناھىيەسى بولۇشى مۇمكىن مەركىزىنىڭ نامىغا ئايلانغانلىقىنى ئېنىقلاشقا يارىدىمى بارمۇ - يوق؟ بۇ مەسىلە كېيىن مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

سەنداۋگۈدىن بۇلۇڭجى يولىغچە

ئون ئىككى دۆڭدىن يولغا چىقىپ، سەنداۋگۇ كەنتى ئەتراپىدىكى ھازىرقى زامان تاشيولىغا قايتتىم، مەزكۇر كەنت يۇمىن ناھىيەسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان.

سۇلي دەريا سىنىڭ شىمالي قىرغىقىدىكى سېپىل

9 - ئاينىڭ 22 - كۈن بۇلۇڭجىغا يېتىپ كەلدىم، يول بويىدىكى چوڭ بىر پارچە يەرنى سۇلي دەريا سىدىن ئېقىپ چىققان سۇ بېسىپ كەتكەنىدى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە غەرب تەرەپتىكى شېغىللىق مۇزلۇق ساي ئاستىدا يىغىلغان بۇلاق سۇيىمۇ مەن تۇرغان يەرگە ئاستا ئېقىپ كەلمەكتە ئىدى. تاشلىۋېتىلگەن چوڭ بىر پارچە ئېتىز ھازىر يەنە چاتقاللىققا ئايلانغان بولۇپ، تاكى چىداگۇ (يەتتە جىلغا) غىچە باراتتى، ئۇلارنى تۇڭگانلار توپلىڭى كەلتۇرۇپ چىقارغان. بۇنىڭدىن سىرت، يەنە بىر بىپايان ئوتلاق بار بولۇپ، بىر پارچە سازلىق ئۇ يەردىن ئۆتكەن ھەمدە بۇ مۇنبەت يەرنى بىر گۇزەل چارۋىچىلىق

مەيدانغا ئايلاندۇرغان، ئۇنىڭ ئاشۇ كۆچمەن چارۋىچىلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغانلىقى مۇقەررەردۇر. يول ئۆتۈشىدىغان ئېگىزلىكتە تۇرۇپ شىمالغا قارىغىنىمدا، يىراقتىكى بىر لىنىيەگە تىزىلغان تۇرنىڭ كۆلەڭگىسىنى كۆردۈم، ئۇلار سۇلىي دەرياسىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر دەريا قىنىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ سوزۇلغانىدى. بەزى يەر بۆلەكلىرىنىڭ ئۇزۇكسىز هالدا شامالدا يىمىرىلىشىنىڭ تەسىرى هەمدە بەزىبىر بۆلەكلەرنىڭ نەم هاۋادا زەيلىشىش سەۋەبىدىن، يەر يۈزىدە سېپىل لىنىيەسىنىڭ ئىزىنى ئىنتايىن ئاز ئۇچراتقىلى بولاتتى. بۇ خىل هالەت تاكى تاشلاندۇق ئۆتەڭ چىاۋۇەنچېڭنىڭ غەربىگە كەلگەندە ئاندىن ئازراق ياخشىلىنىدىكەن، ئۇ يەرنىڭ يەر يۈزى بىر خىل مۇستەهكەم شېغىللىق ساهىل ئىكەن.

بولوجىر قورغىنى

بولوجىر قورغىنىنىڭ قورۇق تېمى 1100 يارد كېۋادرات بولۇپ، مىلادىيە 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە جۇڭگودىكى مۇهىم بىر قورغان هېسابلىناتتى، ئەمما ئۇ جايلاشقان يەر بۇگۈنكى كۈندە پۈتۈنلەي قاقاسلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن. كاڭشى ۋە چيەنلۇڭ خان ۋەزگىللىرىدە، بۇ جاي جۇڭغارلار تەسىر كۈچىنىڭ تەهدىتىنى چېكىنىدۇرۇش هەمدە شىنجاڭنى بويسۇندۇرۇش ئىشلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپ بازىسى بولغان. بېيشەن تېغىدىكى بىرنەچچە يولنى (بىر تارماق كۆچمەن چارۋىچى دۇشمەنلەر قۇمۇلدىن مۇشۇ يول ئارقىلىق ئۆتۈپ، سۇلىي دەرياسى ۋە گەنسۇ چېگراسى ئىچىگە بارالايتتى) كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە بولوجىردا مۇستەهكەم بىر قورغان قۇرۇش زۆرۈر ئىدى. بۇ قورغان ئارقىلىق يەنە غەرب تەرەپتىكى تەخمىنەن 12 مىل كېلىدىغان جىلغىنىمۇ مۇهاپىزەت قىلغىلى بولاتتى، ئۇ يەردە بىر دەريا بار ئىدى، تاشيولمۇ ئاشۇ جىلغىدىن ئۆتىدۇ.

ۋەنشەنزى جىلغىسى

پاكار، تىك كەلگەن تاشلىق ۋەنشەنزى تېغى بولسا، بىز بۇرۇن يول بويىدا ئۆتكەن چىۋاۋزىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئېگىزلىكتىن شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ سوزۇلغان. ئۇ دەريا قىرغىقىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرغاندەك كۆرۈندۇ، قارشى تەرىپىدە كىچىك بىر ئېگىزلىك بار، ئۇ ئېگىزلىك بېيشەن تېغى تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە سوزۇلغان ئەڭ ئاخىرقى بىر قالدۇق تىزما ھېسابلىنىدۇ. ئەگرى ـ بۈگرى دەريا سۈيى بۇ ئىككى ئېگىزلىك ئارىسىدىكى جىلغىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، جىلغىنىڭ تېگىنىڭ كەڭلىكى پەقەت يېرىم مىل كېلىدۇ. ۋەنشەنزى تېغىنىڭ بىر بۆلىكى دەريا قىنى تەرىپىدە رەتلىك ئۆزۈلۈپ كەتكەن بولۇپ، دەريا سۈيى ئۇنىڭ ئېتىكىدە ئاقىدۇ، يول پەقەت يۇقىرى تەرەپكە ئۆتىدىغان تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدا ئىدى. ئۇ يەر دەريا قىنىدىن تەخمىنەن 200 فۇت ئېگىزلىكتە ئىدى. قەدىمكى توسۇق لايىھەلىگۈچىلەر دەل مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كۆزىتىش ۋە قوغداشقا ئاسان بولغان يەر شەكلىنىڭ ھەربىي ئىشلاردا ئەۋزەللىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئويلىشىپ، چېگرا سىزىقىنى دەريانىڭ ئوڭ ـ سول ئىككى قىرغىقى قىلىپ تاللىغان: 1914 ـ يىلى، مەن تاغ ئومۇرتقىسى چوققىسىدىكى ۋەنشەنزى تېغىغا قارايدىغان تۇرنى تەكشۈردۇم، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى خەن دەۋرىگىچە سۇرۇشتۇرۇشكە بولاتتى. كېيىن ئۇ يەرنىڭ تېگىدىكى دۆۋىلىنىپ قالغان ئۇۋاقچىلارنى تازىلىغاندا، ئۇ يەردىن شۇ دەۋرگە مەنسۇپ بىر ـ ئىككى پارچە خەن دەۋردىكى ياغاچ تارىشا تېپىلدى. ئوخشاش بىر تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىنى بويلاپ ماڭغاندا، سېپىل ئىزناسىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئەتراپتىكى تاملارنىڭ ھەممىسى قوپال تاش پارچىلىرىدىن قوپۇرۇلغان. غەربكە يېقىن پەس جايدا، بۇ ئىز تەبىئىيلا يوقاپ

كېتىدۇ، چۈنكى ئۇ تەرەپتىن يەنە تۆۋەنگە ماڭسا دەريا قىننغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.

ۋەنشەنزىدىكى تۇر ۋە ئىبادەتخانا

دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ھەمدە ۋەنشەنزى تېغىنىڭ غەربىي شىمال ئۈچىدىنمۇ ھېچقانداق سېپىل ئىزناسىنى ئېنىق ئايرىپ چىقالمىدىم. ئەمما، ئاشۇ ئېگىزلىككە يېقىنلاشقانلار يولدا، چوڭ ئىككى تۇر بار ئىدى، غەرب تەرەپتىكى تۇرنىڭ يېنىدا يەنە كىچىك خىشتا ياسالغان تۆت ئىمارەت بار بولۇپ، قارىماققا ئىبادەتخانا خارابىسىدەك قىلاتتى. بۇ يەردە تولۇقلاپ قويىدىغىنىم، دەريانىڭ سول قىرغىقىنىڭ ۋەنشەنزى تېغىنىڭ ئېتىكىگە يېقىنلاشقان قىسمىدا ئىنتايىن ياخشى سېلىنغان بىر ئىبادەتخانا خارابىلىكى ھەمدە بىرنەچچە بۇددا مۇنارى بار ئىدى، ئۇ «لاۋزى ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خارابىلىكلەر تۆڭگانلار توپلىغىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ئىلگىرى مەن پەرەز قىلىپ، ۋەنشەنزى تېغى ئېتىكىدىكى جىلغىنى چوقۇم دۇنخۇاڭ ۋە ئۇنىڭ سىرتىدىكى جايلارغا بارىدىغان يوللارنى كېڭەيتىشتىن بۇرۇنقى خەن دەۋرىدىكى سەددىچىن سېپىلىنىڭ بىر «قووۇقى» دېگەنىدىم. ئەگەر بۇرۇن مۇشۇنداق بولغان بولسا، ئىلگىرىكى چۈشەندۈرۈشنى ئويلىشىپ، بۇ ئىبادەتخانىدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يەرلىك ئېتىقادنىڭ ئىزنالىرى ئاساسەن ئۆزگەرمەي بۇ «قووۇق» خارابىسىنى ئوراپ تۇرغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز مۇمكىن.

شياۋۋەننىڭ سىرتىدا بايقىغان سېپىل لىنىيەسى

ۋەنشەنزى تېغىنىڭ سىرتىدىكى دەريانىڭ سول قىرغىقىدا، ئەسلىدە سېپىل بولغان، ئەمما شياۋۋەن كەنتىگە كەلگەندىن كېيىن ھېچقانداق خارابە ئىزىنى بايقىمىدىم. دەريا بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىزلىك ئارىسىدىكى پەس يەردە بىر چاتقاللىق

بولۇپ، بۇ جايلار تېرىلغۇ يەر قىلىپ ئىشلىتىلمىگەن. بۇنداق يەردە قەدىمكى توسۇق قاتارلىق خارابە ئىزلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىدىن ئۇمىد كۈتكىلى بولمايتتى. شياۋۈەن كەنتىنىڭ تۆۋۈندىكى تەخمىنەن 5 مىل كېلىدىغان يەردە، يول چاتقالىق ۋە تاشلاندۇق ئېتىز ئۈستىدىكى كەڭ كەتكەن جايغىچە سوزۇلغانىدى. ئۇ يەردە تەخمىنەن 208 يارد كۇۋادرات كېلىدىغان بىر قورۇق تام خارابىلىكنى ئۇچراتتىم، بۇ خارابىلىك «كونا شەھەر» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قەدىمىي شەھەر» دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇنىڭ سېپىلى ھېلىمۇ 10 ~ 12 فۇت ئېگىزلىكتە ئىكەن، قارىماققا ئانچە قەدىمىي كۆرۈنمەيتتى. سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى ئۆستەڭدە سۇ ئېقىپ تۇراتتى، بۇ سۇ تاكى گۈاجۇ بوستانلىقىدىكى تېرىقچىلىق رايونىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە ئېقىپ باراتتى. ھازىر مەن ئۇچ ئاي ئىلگىرى چياۋزىغا باردىغان چاغدا كۆرگەن ئىككى تۇر جايلاشقان ھەمدە ئۇلارنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قاقاس ئېگىزلىككە يېقىنلىشىپ قالغانىدىم① . كونا شەھەرنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 1 مىل كېلىدىغان جايدا ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە يىمىرىلىپ كەتكەن توپا دۆۋىسى بار ئىدى، ئۇ تەخمىنەن 12 فۇت ئېگىزلىكتە، دىيامېتىرى 10 فۇت بولۇپ، بىز ئۇنى ئىشەنچ بىلەن سەددىچىن سېپىلى لىنىيەسىدىكى بىر تۇر دەپ ئېيتالايمىز. ئۇنىڭ خاكىدالغان قاتلىمىنى يەنىلا ئېنىق تونۇغىلى بولاتتى.

① بىرىنچى بابنىڭ 3 ـ بۆلۈمگە قارالسۇن.

ئۇچىنچى باب

قۇمۇل ۋە تۇرپانغا سەپەر

1 ـ بۆلۈم شىئەندىن قۇمۇلغىچە: شۇەنزاڭ ئۆتكەن قۇملۇق

شىئەندىن قۇمۇلغىچە بولغان تاغ يولى

ۋاقتىنى تېجەش بىلەن بىللە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بىخەتەر توشۇلۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەن تاغ يولى بىلەن قۇمۇلغا بېرىشنى تاللىدىم. بۇ يولدا مېڭىش ئۇچۇن چوقۇم شىمالىي تاغدىكى شېغىل قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، تەخمىنەن 11 بۆلەك 218 مىل مۇشەققەتلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەندىلا ئاندىن قۇمۇلغا بارغىلى بولاتتى. ياۋروپالىق سەييياھلار گېئولوگىيەگە ئالاقىدار تەپسىلىي ماتېرىياللارنى يىغىش ئۇچۇن دائىم بۇ يولدىن ماڭاتتى. ھالبۇكى، گېئولوگلاردىن باشقىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ بىپايان قاقاسلىقتا كۆرگىلى بولىدىغان يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى ئىنتايىن ئاز بولسا كېرەك. بۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان، 7000 فۇت ئېگىزلىكتىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان ئەگرى ـ بۇگرى يول بولۇپ، تاغلىقتىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تاشلىغاندى. بۇ يەردىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئارىلىقى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، ئاساسلىقى شېغىللىق جىلغا ۋە ئېگىزلىك ئىدى، ئۇلارنىڭ بۇ يول بىلەن بولغان ئارىلىقى پەقەت نەچچە يۇز فۇت كېلەتتى. بىراق، بۇ

قاقاسلىق يول قەدىمكى دەۋر يەر ئىلمىي تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىغان.

مىلادىيە 73 ـ يىلىدىن كېيىنكى «شىمالىي يولنىڭ مۇھىم ئورنى»

بىز يول بويىدىكى شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئۆتەڭلەردىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتتۇق، ھەربىر ئۆتەڭدە لايدىن ياسالغان ئاددىي ۋە كۆرۈمسىز ھۇجرا ۋە كىچىك تۇر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، پۇتۇن ئەتراپتا قۇدۇق ياكى ئۆستەڭگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان تېپىز ئورەكلەرنى كۆرگىلى بولاتتى، سۇ كەمچىللىكتىن بۇ يەرلەر قۇرۇپ كەتكەن بولۇپ، ئورەكلەر دۆۋە ـ دۆۋە ئەخلەتلەر بىلەن تىنىپ كەتكەنىدى. بىز يەنە ئاندا ـ ساندا كەڭ كەتكەن گۈل ـ گىياھسىز يەرلەرنى ئۇچراتتۇق، بۇ يەرلەردە ھېچقانداق چاتقال، قومۇش ياكى ئوت ـ چۆپلەرگە ئوخشاش ئۆسۈملۈك يېپىنچىلىرىمۇ يوق ئىدى. مېنىڭچە، بىز كۆزەتكەن بۇ خىل قاتناش ھالىتى چوقۇم ئۆزگىرىشى كېرەك ئىدى، ئەمما بۇ خىل ھالەتتە تا ھازىرغىچە ئۆزگىرىش بولمىغانىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى مىلادىيە 73 ـ يىلى قۇمۇلدا پۇت تىرەپ تۇرغاندىن كېيىن، «شىمالىي يول»نىڭ قىيابېتىدە ئاندىن ئۆزگىرىش بولغان، يەنى غەربتە دۇنخۇاڭ، شەرقتە سۇجۇ ۋە سۇلې دەرياسى ۋادىسىدىكى تارماق قاتناش يوللىرى كۆپەيتىلگەن. بۇ يول گەرچە ئاساسلىق يول ھېسابلانمىسىمۇ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىغا قاتنايدىغان مۇھىم قاتناش يولى لىنىيەسى بولۇپ، تارىختا ھەقىقەتەنمۇ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىق كۈچى كۈچەيگەن ھەمدە شىمالدىكى ياۋايىلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇدىغان چاغلاردا، بۇ شىمالىي يول خۇددى بۈگۈنكىدەك قاينام ـ تاشقىنلىقتا تولاتتى. بەزى خەنزۇچە ھۆججەت ـ ماتېرىياللار ۋە غەربنىڭ كېيىنكى ئالاقىدار ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، تۆۋەندىكى

يەكۈننى چىقارغىلى بولىدۇ، يەنى دۈنيۋاغدىن بىۋاستە كىرۇران ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي بوستانلىقىغا تۈتىشىدىغان يول مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە پۈتۈنلەي تاشلىنىپ قالغاندىن كېيىن، قۇمۇلغا تۇتىشىدىغان «شىمالىي يول» بۇگۈنكىدەكلا ئىشلىتىلىپ، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە ھەربىي ئىشلار پائالىيىتى جەھەتتىكى ئاساسلىق يولغا ئايلىنىپ قالغاندى.

يەم ـ خەشەك، ئوت ـ چۆپ ۋە سۇنىڭ ئىنتايىن قىسلىقى

مەيلى ئەنشى ئارقىلىق قۇمۇلغا تۇتىشىدىغان يول بولسۇن ياكى مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان باشقا يول بولسۇن، بۇ يوللارنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى بىر ـ بىرىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. بۇ يولدا ماڭغان ھەربىيلەر ياكى كارۋانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ بىر توپ مال ـ چارۋىلىرى ئۈچۈن باش قاتۇرۇشاتتى، چۈنكى ئۇلار يەنە يېتەرلىك ئوت ـ چۆپ تېپىپ چارۋىلىرىنى بېقىشقا ئامالسىز ئىدى. ھەتتا بەزى جايلاردا سۇمۇ تېپىلمايتتى. ئۇلار يەنە سۇ ۋە يېقىلغۇ قىينىچىلىقىغا ئۇچرايتتى. بۇ قىينىچىلىقلار ئۇلارنىڭ سەپىرىگە ئېغىر توسالغۇ بولاتتى. يېقىلغۇ مەسىلىسىمۇ بۇ يەردە ئوخشاشلا مۇھىم ئىدى، چۈنكى شىمالىي تاغ تۈزلەڭلىكىنىڭ قىش پەسلىدىكى قەھرىتان سوغۇقى، شۇنداقلا ئەتىياز پەسلىدە چىقىدىغان قاتتىق شەرقىي شىمال شامىلى ئۇلارنى ئىنتايىن قىيىن ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويياتتى. بۇ قېتىملىق سەپەر جەريانىدا كۆرگەنلىرىم ھەمدە ھايات كىشىلەردىن يول توغرىسىدىكى قىيىنچىلىق توغرىسىدا ئاڭلىغانلىرىم، ماڭا چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنچىلىك زور بەدەللەرنى تۆلەپ، خۇيزۇلار توپىلىڭىنى تىنچىتقانلىقى ھەمدە گەنسۇدىن يولغا چىقىپ، قۇمۇلدا زور ھەربىي قوشۇن تەشكىللەپ، ناھايىتى تېزلىكتە ياقۇبېگنىڭ شىنجاڭدا قۇرغان ئىسلام ھۆكۈمرانلىقىغا خەۋپ

يەتكۈزگەنلىكى ۋە ئۇنى ئاغدۇرغانلىقىنى ئەسلەتتى.

شىمالىي تاغدىن ئۆتكەندە يولۇققان قىينچىلىقلار

خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە يىراقتا يۈرۈش قىلىشتا يولۇقىدىغان قىينچىلىقلار ھازىرقىدىن ئاز ئەمەس ئىدى. ھاۋا كىلىماتىنىڭ قۇرغاق بولۇشى سۇ، يەم ـ خەشەك ۋە يېقىلغۇنى ئازلىتىۋەتكەنىدى، لېكىن بىزدىكى نۇرغۇن پاكىتلار شىمالىي تاغدىكى مەركىزىي رايونلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بىر قاقاسلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ، خەنزۇلارنىڭ بۇنى تىلغا ئالسىلا قورقىدىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. ئېسىمىزدە بولۇشى لازىمكى، جۇڭگو ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى قاتناش يوللىرىنى ئەڭ دەسلەپتە ئاچقان ۋە قوغدىغاندا، دائىم ئۆز دۈشمەنلىرى بىلەن شىددەتلىك ئۇرۇش قىلاتتى. بۇ پەقەت دۈشمەنلىرىنىڭ كۈچلۈك ھەربىي كۈچىكە ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى مىللەت بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئىدى. ھەر تۈرلۈك مۇشەققەتلەرنى ئۆزلىرىگە ئادەت قىلغان ئاشۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر، مەسىلەن، ھۇن، تۈرك ۋە موڭغۇللارغا نىسبەتەن قۇملۇقتىن ئۆتۈش ھېچقانچىلىك ئىش ھېسابلانمايتتى. لېكىن، جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇگۈنكى كۈندىمۇ بارماقنى چىقىرىپ سانىغۇدەك نەچچە قۇدۇق، بۇلاق ۋە ياكى يايلاقتىكى قۇملۇقلاردىن ئۆتۈشمۇ ناھايىتى تەسكە توختايتتى.

بۇ قېتىملىق سەپەردىكى تەجرىبىلىرىم ھەمدە 1914 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سۇجۇ دەرياسىدىن قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىغىچە بولغان يولنى تەكشۈرگەندىكى تەجرىبىلەر ماڭا شىمالىي تاغنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قۇملۇق رايوندا دەھشەتلىك قۇرغاقچىلىق سەۋەبىدىن مېڭىش مۇمكىن بولماسلىقتىن ئىلگىرى، قەدىمكى ھۇن قەبىلىلىرى قانداق قىلىپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، دۇنخۇاڭ تاش كېمىرلىرىگە ھۇجۇم

قىلغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق تونۇتتى. شىمالدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر خېلى بۇرۇنلا چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ئادەتلەنگەن ھەمدە شۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتىنى پىششىق بىلگەچكە، شىمالىي تاغنىڭ مەركىزى ۋە شىمالىدىكى غايەت زور تەبىئىي توسالغۇدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، جەنۇبىي رايونلارغا بېۋاستە ھۇجۇم قىلالىغان.

شۇەنزاڭنىڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ قۇمۇلغا بېرىشى

جۇڭگولۇقلار مۇقىم بولغان مەدەنىيەت چۈشەنچىسىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارغا نىسبەتەن قۇملۇقتىن ئۆتۈش قالاق بىر تەرەپنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. بۇ نۇقتا شۇەنزاڭنىڭ «ھاياتىم»نامىلىق كىتابىدا ئەينەن ئەكس ئەتكەن. «ھاياتىم»نامىلىق كىتابتا شۇەنزاڭنىڭ نوم ئەكېلىش سەپىرىدىكى خەتەرلىك سەرگۈزەشتلىرى بايان قىلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە شۇەنزاڭنىڭ گۇاجۇدىن يولغا چىقىپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، ئۇيغۇرغول ياكى قۇمۇلغا بارغاندىكى ئاجايىپ ـ غارايىپ ھېكايىلىرى تىلغا ئېلىنغان. كىتابنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبىمۇ ئىنتايىن ئۆزگىچە بولۇپ، جانلىق، تىلىمۇ ناھايىتى خاسلىققا ئىگە. مەن بۇ قېتىملىق سەپەرنىڭ باشلىنىشى ۋە قاشقۇۋۇقنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئېنىق ئورنىنى دەسلەپتىلا ئىزاھلاپ ئۆتكەن، شۇنىڭدەك شۇەنزاڭنىڭ سۈلې دەرياسىنىڭ مەلۇم قىسمىدىن يولغا چىقىپ، قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتكىنىگە ئىشىنىدىغانلىقىمنى بايان قىلغانىدىم. بۇ جاي چوقۇم بۇگۈنكى ئەنشى بىلەن ئىنتايىن يېقىن، شۇنداقلا دەريادىن ئۆتىدىغان يول بىلەن بولغان ئارىلىقىمۇ يىراق ئەمەس. سۇ مەنبەسى مەسىلىسى نۇقتىسىدىن ئويلانغاندا، بۇ يول داۋەن ۋە شاۋچۇەنزى ئارىسىدىكى بىر ئەگرى يولدىن باشقا، ئەنشى ياكى گۇاجۇدىن قۇمۇل بوستانلىقىغىچە بولغان يول بىلەن بىر تۇز سىزىقتا ئىدى. بۇنىڭدىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، شۇەنزاڭ

تاللىغان بۇ قەدىمكى يول دەل «ھاياتىم» ناملىق كىتابتا ئېنىق خاتىرىلەنگەن، يەنى شۇەنزاڭ ئىلگىرى تۆت بۆلەك مۇساپىنى بېسىپ بولغاندىن كېيىن بۇ يولدىن ماڭمىغان. ئەمما، مەن بۇ يولنىڭ ھازىرقى يول بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ يىراق ئەمەسلىكىگە ئىشىنىمەن.

ئەنشىدىن قۇمۇلغا بارىدىغان يولنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى

جۇغراپىيەلىك ئامىل ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئىنتايىن مۇھىم، تارىختىكى باتۇر ئېكسپېدىتسىيەچىلەر ئۇسسۇزلۇق سەۋەبلىك يېرىم يولدا توختاپ قالغىلى تاسلا قالغان. شۇڭا، بىز ئاۋۋال بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى چۈشىنىپ، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ ئىزدىنىشكە ئاتلاندۇق. تۆۋەندە مەن ھازىرقى زامان تاغ يولىنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىمەن. ئەنشىدىن باشلانغان ئالدىنقى بەش بۆلەك يولدا مېڭىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان كىچىك تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى، يول ئاساسلىقى شەرقتىن غەربكە قاراپ سوزۇلغان ھەمدە تاغ تىزمىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئىنتايىن كەڭ بولغان ئېگىزلىكتىكى جىلغىدىن سەل ئېگىز ئىدى، سۇ بار ئۆتەڭ تاغنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە جايلاشقان ئىدى. ئالدىنقى ئۈچ ئۆتەڭ (بەيدۇنزى ‹ئاق دۆڭ دېگەن مەنىدە›، خۇڭلىيۈەن ‹يۇلغۇنلۇق دېگەن مەنىدە›، داچۈەن ‹چوڭ بۇلاق دېگەن مەنىدە› دىن ئىگىلىشىمىزچە دېھقانلار ئېرىق ئارقىلىق يەرلەرنى سۇغىرىدىكەن. لېكىن، مالىيەنجىڭ ۋە شىڭشىڭشىيا (ئارا يۇلتۇز)دا 6 ~ 8 فۇت چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق قازسا سۇ چىقىدىكەن. بۇ يەرلەرنىڭ سۈيى ئەلۋەك، ئوت ـ چۆپىمۇ ئىنتايىن ياخشى ئىكەن، چارۋا ئوتلىقىمۇ بار ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، گەنسۇ بىلەن شىنجاڭدىن ئىبارەت ئىككى ئۆلكە چېگرا سىنىڭ شىڭشىڭشىيادا ئىكەنلىكى سەۋەبىدىن ئەمەس ئىكەن. غەربكە ئىچكىرىلەپ ماڭغىنىمىزدا، جۇغراپىيەلىك

شارائىتتا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئەھۋال ئىنتايىن يامانلاشتى. مەسىلەن، قۇمبۇلاق بىلەن كۆشۈي (ئاچچىقسۇ)گە ماڭىدىغان ئىككى بۆلەك يولنىڭ كۆپىنچە بۆلەكلىرى پارقىراق قىيا تاشلىق ھەم شېغىل تاشلىق ئىدى. بۇ يەرلەرنىڭ دېڭىز يۈزى ئېگىزلىكىنى ئىلگىرى بايان قىلغان نەچچە ئورۇننىڭ ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، 2000 فۇت ئەتراپىدا ئىدى. بۇ يەرلەردىكى ئۆسۈملۈكلەر بارغانچە ئازلىدى، سۇنىڭ شورلىشىشى كۈچەيدى، «كۆشۈي» دېگەن بۇ يەر نامىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغا مەنىسى دەل بۇ يەرنىڭ ئويمانلىق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر نۇقتىنى چۈشەندۈرىدىكەن.

كۆشۈينىڭ غەربىدىكى مۇشكۈل سەپەر

كېيىنكى ئۆتەڭ يەندۇن ئىدى، بۇ بىزنىڭ جۇڭگو سەپىرىمىزدىكى يول شارائىتى ئەڭ ناچار بۆلەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 35 مىل ئەتراپىدا ئىدى، بۇ يول قاقاس شېغىل تاشلىق تېڭ دۆڭلۇكتىن تاكى كۆشۈيگە 1500 فۇت كېلىدىغان ئويمانلىقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىغچە سوزۇلغان بولۇپ، يول بويى سۇ بولمىغاندىن سىرت، سايىدىغۇدەك بىرەر جايمۇ يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يازنىڭ ئوتتەك ئىسسىق ھەمدە كۈز ۋە قىش پەسلىدىكى شەرقىي شىمال شامىلىنىڭ سۆڭەكتىن ئۆتىدىغان سوغۇقى بۇ يولنى تېخىمۇ ۋەھىمىلىك تۈسكە كىرگۈزۈپ قويغانىدى. دەل 1914 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشۈمدە ئىسپاتلانغاندەك، بۇ چوڭ ئويمانلىق ياكى يەندۇن يولى شەرققە قاراپ تېخىمۇ ئۈزۈلۈايىتتى، شۇنىڭدەك ئۇ موڭغۇلىيەنىڭ جەنۇبىدىن شەرققە قاراپ قۇرۇقتاغدىن ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ پەسلەپ، لوپنۇر ئويمانلىقىغا بارغۇچە جاندىن ئۆتىدىغان قىش پەسلىدىكى سوغۇق شامالنىڭ ئاساسلىق چىقىش ئېغىزىنى ھاسىل قىلاتتى. كۆشۈيدىن يولغا چىققاندا، يول بويىدا كارۋان ئەترەتلىرىنىڭ ھايۋانات تاپى ياكى ئۆلۈپ كەتكەن

ئادەملەرنىڭ سۆڭىكىنى يول بەلگىسى قىلىپ قويغانلىقىنى كۆردۈم. يەندۈندىن يەنمۇ ئىچكىرىلەپ كېتىدىغان يول بۆلىكى ئوخشاشلا شېغىل تاشلىق قاقاسلىق بولۇپ، ئارىلىق نىسبەتەن قىسقا ئىدى، ئۇ ئەڭ ئاخىردا كەڭ سېرىق توپىلىق بەلۋاغنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى ئۆستەڭگە تۇتىشاتتى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۇيى قارلىق تاغدىن كېلەتتى، دەريا قىنىدا بۇك - باراقسان دەرەخ ۋە قومۇشلار ئۆسۈپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، بىز يەنە قۇمۇلدىكى يەر مەيدانى بىرقەدەر كىچىك بولغان بوستانلىقتىن ئۆتىتۇق، يەنە ئىچكىرىلەپ ئىككى بۆلەك يولنى ماڭغاندىن كېيىن، بوستانلىقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان قۇمۇل بازىرىغا يېتىپ كەلدۇق.

شۇەنزاڭنىڭ تۇر ئەتراپىدىكى سەرگۈزەشتىسى

سۇلې دەرياسىدىن يولغا چىقىپ هايال ئۆتمەي، شۇەنزاڭنىڭ يەرلىك ياش يول باشلىغۇچىسى ئۇنى تاشلاپ كېتىپ قالغان. شۇەنزاڭ تۇر، هايۋانلارنىڭ تاپى ۋە ئاتنىڭ تېزەكلىرىنى بەلگە قىلىپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىگەن. ئۇ يىراقتىن نۇرغۇن لەشكەرلەرنى كۆرۈپ ئىنتايىن تەشۋىشلەنگەن. ئۇ لەشكەرلەرگە يېقىنلاشقانسېرى ئۇلار يوقاپ كەتكەن، بۇ مەشھۇر «ئېزىتقۇ هادىسىسى» بولۇپ، خىيالىي تۇيغۇ ئىدى خالاس. مەن ئەنشىدىن يولغا چىقىپ، نەچچە بۆلەك مۇساپىنى بېسىش جەريانىدا، بۇ خىل شارائىتتا كۆز پەسلىنىڭ سالقىنلىقىنى ھېس قىلىش بىلەن بىللە، يەنە بۇ خىل ئېزىتقۇ هادىسىسىنى كۆزەتتىم. شۇەنزاڭ تەخمىنەن 80 چاقىرىم يول يۈرگەندىن كېيىن، بىرىنچى تۇرغا يېتىپ بارغان. ئۇ بۇ جايدىن تۇيدۇرماي ئۆتۈش ئۈچۈن، يېرىم كېچە بولۇشىنى كۈتكەن. ئۇ تۇر يېنىدىن سۇ قاچىلاشقا تەمشەلگەندە، تۇردىكى قاراۋۇل ئۇنىڭغا ئوقيا ئاتقان. شۇەنزاڭ ئۆزىنىڭ جۇڭگونىڭ مەركىزىي شەھىرىدىن كەلگەنلىكىنى دېگەچكە، قاراۋۇل ئۇنى تۇردىكى چاۋۇشبېشىنىڭ ئالدىغا

ئاپارغان. چاۋۇشبېشى دۇنخۇاڭلىق كىشى بولۇپ، ئىسمى ۋاڭشياڭ ئىكەن، ئۇ شۇەنزاڭغا ئىنتايىن دوستانە مۇئامىلىدە بولغان. ئۇ شۇەنزاڭنى قايتىشقا قايىل قىلالماي، ئىككىنچى كۈنى سەھەردە ئۇنىڭغا تۆتىنچى تۈرغا قانداق يېتىپ بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەن. تۆتىنچى تۈرغا ۋاڭشياڭنىڭ بىر يېقىن تۇغقىنى مەسئۇل ئىدى. شۇەنزاڭ تۈرغا يېتىپ بارغان كۈنى كەچتە، يەنە يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش قىسمەتكە يولۇققان ھەمدە تۈرمىدىكى قاراۋۇل تەرىپىدىن يارىلاندۇرۇلغان. چاۋۇشبېشى ۋاڭشياڭنىڭ خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاندىن شۇەنزاڭنىڭ جاراھىتىنى داۋالىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇەنزاڭغا بەشىنچى ۋە ئەڭ ئاخىرقى تۈرغا يېقىنلاشماسلىقنى ئېيتقان، چۈنكى ئۇ يەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ مىجەزى چۈس بولغانلىقتىن، چاۋۇشبېشى تۇيۇقسىز بىرەر ئىشنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن. لېكىن، چاۋۇشبېشى شۇەنزاڭنىڭ يۈز چاقىرىم يىراقلىقتىكى «يېماچۈەن» دېگەن جايغا بېرىپ سۇ قاچىلىشىغا قوشۇلغان (خۇي لى، يەن زۇڭ: «بۇيۈك مېھىر ـ شەپقەتلىك ئىبادەتخانا ئۈچ نوم ئاچارىيا تەزكىرىسى»).

شۇەنزاڭنىڭ باغايىاندا يولدىن ئادىشىشى

شۇەنزاڭ تۆتىنچى تۈردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن يۇرمەيلا قەدىمدىن تارتىپ قۇم دېگىزى دەپ ئاتالغان، 800 چاقىرىم كېلىدىغان باغايان قۇملۇقىغا كىرگەن. بۇ قۇملۇقتا ئۇچار قۇش، جان ـ جانىۋار يوق بولغاندىن باشقا، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپىمۇ يوق ئىدى. قۇملۇقتىكى ئېزىتقۇنىڭ ئازدۇرۇشى تۈپەيلىدىن قۇملۇقتا نىشاننى يوقىتىپ قويۇپ، «يېماچۈەن»نىمۇ تاپالمايدۇ. تېخىمۇ ئېچىنىشلىق بولغىنى، ئۇ تۆتىنچى تۈردىن ئېلىۋالغان تۆلۈم يەرگە چۈشۈپ كېتىپ، ئىچىدىكى سۇنىڭ ھەممىسى تۆكۈلۈپ كېتىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، شۇەنزاڭ يولدىن بەكلا يىراقلىشىپ كەتكەچكە، قايسى تەرەپكە مېڭىشنى

بىلەلمەيدۇ. ئاخىردا ئۇ شەرقە قاراپ مېڭىشنى قارار قىلىپ، تۆتىنچى تۇرغا قايتماقچى بولىدۇ، ئۇ ئالاھەزەل 10 چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن، توساتتىن قەسىمى ئېسىگە كېلىپ، دەرھال «ئەۋەلىو كىتېشۈەرەگە سەممىيىلىك بىلەن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، غەربىي شىمالغا قىلغان سەپىرىگە يول باشلىشىنى تىلەيدۇ». ئۇ تۆت ئەتراپقا نەزەر تاشلىغىنىدا ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاغ ئىزى بولمىغان چەكسىز دالانىلا كۆرىدۇ. ئۇ كېچىدە ئېزىتقۇنىڭ ۋەھىمىسىگە، كۈندۈزى قاتتىق قۇم ـ بوراننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنى ئۇسسۇزلۇق، ئاچ ـ زەرىنلىق قىينايدۇ، شۇەنزاڭ بەش كۈندۈز، تۆت كېچە يول يۈرۈپ بىر تېممۇ سۇ ئىچمەيدۇ، ئاخىر ماغدۇرسىزلىنىپ يىقىلىپ قالىدۇ. شۇەنزاڭ بەشىنچى كۈنى يېرىم كېچىدە، سەممىيىلىك بىلەن ئەۋەلىو كىتېشۈەرەگە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن، بىر سالقىن شامال ئۆزىنى ھوشىغا كەلتۈرگەندەك ھېس قىلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا ئۇ بىرئاز ئۇخلاپ قالغانلىقىنى ھەمدە چۈشىدە بىر غايىۋانە سىرلىق كۈچنىڭ ئۇنى داۋاملىق مېڭىشقا دەۋەت قىلغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇ تەخمىنەن 10 چاقىرىم يول يۈرگەندىن كېيىن، ئېتى تۈيۇقسىز باشقا تەرەپكە قاراپ چاپىدۇ. ئات بىرنەچچە چاقىرىم چاپقاندىن كېيىن، ئۇنى بىر بوستانلىققا ئېلىپ كېلىدۇ. شۇەنزاڭ بۇ يەردە ئېتىنى ئوتلىتىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق مېڭىشقا تەمشىلگەندە، بۇ يەردە سۇ بارلىقىنى بايقاپ، قۇتۇلدۇم دەپ ئويلايدۇ، ئۇ يەردە بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن سۇ ۋە يېتەرلىك ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى ئېلىۋېلىپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئاخىرى قۇملۇقتىن چىقىپ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ.

شۇەنزاڭ ۋە يېماچۇەن

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇەنزاڭغا بەشىنچى تۇرغا بارماسلىق ئېيتىلغان، بۇ يەردىكى بەشىنچى تۇر شېڭشىيا (ئارا يۇلتۇز)

ئىدى. ئۇ تۆتىنچى تۈردىن باشلاپ غول يولدىن ئادىشىپ قېلىپ، 100 چاقىرىم يىراقلىقتىكى «يېماچۈەن»نى ئىزدەيدۇ. ئۇ «يېماچۈەن»نى تاپالماي ئەسلىدىكى يول بويىچە تۆتىنچى تۈرغا قايتىپ كېتىدۇ. شۇەنزاڭنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ شەرققە قاراپ ئارقىغا قايتقان. بۇ «يېماچۈەن» نىڭ چوقۇم غەربتىكى مەلۇم بىر جايدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. بىز چېگرادىن ئۆتىدىغان، رۇسىيە خەرىتىسىدە ئېنىق كۆرسىتىلگەن (مايۇر روبروۋسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەكشۈرگەن ۋاقىتتا سىزغان)، دۇنخۇاڭدىن قۇمۇلغا بارىدىغان يول بىلەن مالىيەنجىڭدىن غەربكە 30 مىل مېڭىپ، كۈشۈي ۋە ئەنشى ئارقىلىق قۇمۇلغا كىرىشتىن بۇرۇن، مالىيەنجىڭنىڭ غەربىي شىمالىغا تەخمىنەن 30 مىل يۇرگەندىكى جايدا ئوت، سۇ بارلىقىنى كۆردۇق. شۇڭلاشقا، ھازىرغىچە ئوچۇق تۈرغان قۇدۇق كۆزى شۇەنزاڭ ئىزدىگەن «يېماچۈەن» بولۇشى مۇمكىن. شۇەنزاڭ يول باشلىغۇچى بولمىغاچقا قۇدۇق كۆزىنى تاپالمىغان. بۇ ماڭا نىسبەتەن بىر تەجرىبە ئىدى. شۇڭا، مەن 1914 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىمالىي تاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تەكشۈرۈلمىگەن جايلاردىن ئۆتكەندە، ئامالنىڭ بارىچە ئەتراپتىكى مۇھىت بىلەن پىششىق تونۇشتۇم.

شۇەنزاڭنىڭ مالىيەنجىڭدىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى سەپىرىنىڭ لىنىيەسى

بۇگۈنكى كۈندە قۇمۇلغا بارغان سایاھەتچىلەر شىڭشىڭشىياغا قايتىماقچى بولسا، ئەڭ ياخشىسى مالىيەنجىڭدىن ئايرىلىپ، ئاساسىي يولنى بويلاپ غەربىي شىمالدىن غەربكە قاراپ يۈرسە بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مۇشۇ يولنى تاللىغانلار چوقۇم ئېگىز ـ ئېگىز تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. چۈنكى، شىڭشىڭشىيا (ئارا يۇلتۇز)دىن باشلىنىدىغان بۇ يول ئېگىز ـ پەس داۋاندىن ئۆتەتتى. شۇڭا، بۇ جايدا تۈز سىزىقنى بويلاپ مېڭىشقا بولمايتتى، بۇ خىل جۇغراپىيەلىك مۇھىت شۇەنزاڭنىڭ

«هاياتىم»نامىلىق كىتابىدىكى مۇنۇ بىر جۈملە سۆزنى پۈتۈنلەي چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى: «ئاساسىي يولدىن قانچىلىك يىراقلاشسا، قايسى يۆنىلىشكە مېڭىشنى بىلەلمەي قالىدۇ». ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇەنزاڭ «يېماچۈەن»نى تاپالمىغاندا غەربىي شىمالغا مېڭىشنى قارار قىلغان. ئۇ ئوزۇق ـ تۇلۇك ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن قىينالمىغان ھەمدە قۇملۇقتىكى ھەر خىل جاپا ـ مۇشەققەتمۇ ئۇنى باش ئەگدۈرەلمىگەن. ئۇ قەيسەرلىك بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىگەن. ئۇ شۇنىڭ بىلەن بىر ئۇلۇغ سەيياھنىڭ جاسارىتىنى نامايان قىلغان. قانداق قىلغاندا ئۆز نىشانىدىن ئادىشىپ قالماي مېڭىشنى بىلىدىغان كىشىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئاقىلانىلىك بىلەن چىقىرىلغان قارار ئىدى. شۇەنزاڭدا كومپاس ئىشلەتكەندەك ئالاھىدە تۈيغۇ بولۇپ، بۇ نۇقتا شۇەنزاڭنىڭ «غەربكە سايياھەت»تىكى يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى توغرىسىدىكى بايانلاردا تولۇق ئىسپاتلانغانىدى.

چەكسىز قۇملۇقتا مېڭىش

بۇ يولدىن غەربىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ ماڭغاندا، سەييياھلار كۆشۈي ئەتراپىدىكى چوڭ قاقاس شېغىللىقتىن ئۆتۈپ، يەندۇن ئويمانلىقىغا يېتىپ بارىدۇ. بۇ جايدىن يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ماڭغاندا قۇرۇقتاغدىكى قار سۈيى بىلەن سۇغىرلىدىغان سېرىق توپلىق ئېتىزلىقىقا بارغىلى بولىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، باغايايندا قۇملۇقىدىن ئۆتكەندە، شۇەنزاڭ بىر يۈتۇمۇ سۇ ئىچمەي بەش كۈندۈز، تۆت كېچىنى ئۆتكۈزگەن. بەشىنچى كۈنى يېرىم كېچىدە ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن، يەنە نەچچە مىل يول يۈرگەن، ئاندىن كېيىن ئوت ـ چۆپ ۋە سۇ بار بىر جايغا يېتىپ كەلگەن. بىزنىڭ بايقىشىمىزچە، بۇ بىر بۆلەك ئارىلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى شۇەنزاڭ «هاياتىم» ناملىق كىتابىدا خاتىرىلەنگەن ھەمدە بىز پەرەز قىلغان ئەمەلىي ئارىلىققا ئىنتايىن يېقىن. بىز بۇنى ھازىرقى سايياھەت لىنىيەسىدىن

«مالیەنجىك»، يەنى تۆتىنچى تۇردىن قۇمۇل چېگرا‌سى ئىچىدىكى بىرىنچى جايغا بەش بۆلەك يول يۈرگەنده بارغىلى بولىدىغانلىقىنى، پۈتۈن مۇساپىنىڭ 106 مىل كېلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. شۇ ۋاقىتتا بەشىنچى تۇردىن قۇمۇلغا تۇتىشىدىغان يوللاردا يەنى شاچۇەنزى، كۇشۇي، يەندۇن ياكى ئۇلارغا يېقىن ئەتراپتىكى جايلاردا نۇرغۇن قۇدۇق بار ئىدى. شۇەنزاڭ بۇ قۇدۇقلارنى تاپالمىغان، چۈنكى ئۇ سەپەر لىنىيەسىدىن يىراقلاپ كەتكەن، ئوخشاشلا مېنىڭمۇ قۇملۇقتىكى سەپىرىم ئىنتايىن جاپالىق ئىدى. شۇەنزاڭ تاللىغان يول بىلەن ئاساسلىق يول پارالىل بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئارىلىقى نەچچە مىل پەرقلەنسىمۇ، بىراق شۇەنزاڭغا نىسبەتەن بۇ باشتىن ـ ئاخىر بىر سىر ئىدى.

«هاياتىم»نامىلىق كىتابتا خاتىرىلەنگەن رېئاللىق

مەن شۇەنزاڭنىڭ چارچىغاندا ئاتىنىڭ پۇراش سېزىمى ياكى ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا ئاساسەن ئاخىرى هاياتلىق بۇلىقىنى تاپقانلىقى بايان قىلىنغان جەريانىنىڭ هەقىقىيلىقىغا ئىشىنىمەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇەنزاڭ گۇاجۇدىن يولغا چىقىپ، خەتەرلىك سەپەرنى باشلاشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن يەرلىك كىشىلەر بىلەن ئات ئالماشتۇرغان. هەممەيلەنگە مەلۇم، ئات بىلەن تۆگە قۇملۇقتا ئۆزىنىڭ پۇراش سېزىمىغا ئاساسەن سۇ، ئوت ـ چۆپىنىڭ پۇرىقىنى بىلەلەيدۇ ياكى ئالاهىدە ئىقتىدارىغا ئاساسەن بىر قېتىم ئۆتكەن جايدىكى سۇ، ئوت ـ چۆپىنىڭ ئېنىق ئورنىنى ئېسىدە تۇتالايدۇ. شۇڭا، مەنمۇ ئاتنى بىر قېتىم سىناپ باقماقچى بولدۇم. خۇي لى بايانىنىڭ توغرىلىقى خۇددى ئۇ ئېيتقاندەك، ئۆز ـ ئۆزىدىنلا مەلۇم ئىدى. شۇەنزاڭ سەپەر جەريانىدا ئىككى كۈندىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ئاخىر قۇمۇلغا يېتىپ بارغان، بۇ هازىرقى قۇمۇلغا بېرىشقا كېتىدىغان ۋاقىت بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئارىلىقى 35 مىل كېلەتتى. شۇڭا، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «هاياتىم» نامىلىق

كىتابتىكى خاتىرىلەر، يەنى شۇ قېتىملىق سايا‌ھەت كىشىنى شۇنچىلىك دەرىجىدە قايىل قىلىدۇ. ئەمما، خەتەرلىك جەريانلار مۇبالىغىلەشتۇرۇلگەن ھەم توقۇپ چىقىرىلغان، لېكىن خۇي لىنىڭ تەسۋىرلىگىنى ھەقىقەتەنمۇ شۇەنزاكتنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان.

2 ـ بۆلۈم قۇمۇلنىڭ تارىخي ئورنى

قۇمۇلنىڭ مۇھىملىقى

قۇمۇل جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇناسىۋەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناغان، شۇڭا بۇ قېتىم شىمالىي يول بىلەن تارىم ئويمانلىقىغا قايتىپ، قۇمۇلنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ ئىنتايىن خۇشال بولدۇم. لېكىن، قۇمۇل بوستانلىقىدا ئۇزۇن تۇرمىدىم، بىرنەچچە چەت يېزىلاردىن ئالدىراپ ئۆتۈپ كەتكەچكە، بۇ زېمىندىكى ئۆتمۈش ۋە بۈگۈنگە ئائىت بەزى ئەھۋاللارنى چۈشىنىش ۋە ئىگىلەشكە ئامالسىز قالدىم. مېنىڭ قۇمۇل ۋە قۇمۇل كىشىلىرىگە بولغان تەسىراتىمنى ئۆز تەرجىمھالىم يېزىلغان ئەسەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ يەردە مەن ئاساسلىق زېھنىمنى مۇھىم جۇغراپىيەلىك ئامىلغا بېغىشلىشىم كېرەك ئىدى. چۈنكى، گەرچە بۇ يەرنىڭ تەبىئي بايلىقلىرى كەمچىل بولسىمۇ، ئۇلار قۇمۇلنىڭ تارىخي ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈشتە يېتەرلىك ئىدى.

كروران بىلەن قۇمۇلنىڭ ئورنى ۋە ئوخشاشلىقى

كۆپچىلىكنىڭ ھەممىسى «قۇمۇل» دېگەن نامنىڭ تۇركچە سۆزلىكىنى بىلىدۇ. قۇمۇلغا دائىر ۋەسىقىلەردە ئېنىق كۆرسىتىلىشچە، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدە جۇڭگو سودا ئىشلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، قۇمۇلنىڭ شىمالىي يولدىكى ئورنىمۇ كۈندىن ـ

كۈنگە مۇھىملاشقان. شۇنىڭدەك جۇڭگو غەربكە قاراپ كېڭەيگەندە، شۇنداقلا خەن سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە كرورانىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىدىكى ئورنىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. ناۋادا كروران لوپنۇر قۇملۇقىنىڭ غەربىي قىسمىدا كۆۋرۈكلۈك ۋە بازىلىق رول ئويناپقان بولسا، جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا بىۋاستە يېتىپ بېرىشى جىسمانىي جەھەتتىن مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئوخشاشلا، ئەگەر قۇمۇلدا تېرىلغۇ يەر رايونى، يەنى شىمالىي تاغ قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بىر تەبىئىي نۇقتا بولمىسا، ئۇنداقتا شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىغا تۇتىشىدىغان يولنى ئېچىش ۋە قوغداش ئۇلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ تەسكە توختايتتى.

قۇمۇل ــ ئىنتايىن مۇھىم ئالدىنقى بازا

قۇمۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان يەر ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ ئىنتايىن كەمچىل ئىدى. ئېھتىمال قەدىمدە بۇ خىل ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر بولسا كېرەك. ھالبۇكى، خەنزۇ ھەربىي بوز يەر ئاچقۇچىلارنىڭ ياردىمىدە قۇمۇلنىڭ دېھقانچىلىقى خېلى تەرەققىي قىلغان، بۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراتقان تەدبىرىنىڭ مۇھىملىقىنى بىر - بىرلەپ ئىسپاتلاپ بەرگەنىدى. مىلادىيە 73 - يىلىدىن كېيىن ھەر قېتىم جۇڭگونىڭ كۈچى ئېشىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى پىلانلىغاندا، قۇمۇل تەبىئىيلا خەنزۇلار قىسمىنىڭ بىر مۇقىم نۇقتىسى ياكى بازىسى بولۇپ قالاتتى. شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەردىن بولغان ھۇنلار ۋە تۈركلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش ۋە 1876 ــ 1877 - يىللاردىكى جۇڭغار توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل ھەربىي بازا قىلىنغانىدى. قەدىمدىن ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ ھەرخىل سودا ۋە تىرانسپورت پائالىيەتلىرىدىكى بايقاشلىرىغا

نسبەتەن ئېيتقاندا، شىمالىي تاغ قۇملۇقى باشتىن - ئاخىر هالقىپ بولالمايدىغان بىر تەبىئىي توسۇق ئىدى، شۇڭا قۇمۇل كارۋانلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرىنى تولۇقلايدىغان ۋە ئۇلاغلىرىنى ئوبدان ئارام ئالدۇرىدىغان جاي هېسابلىناتتى. «قۇمۇل ئىلگىرى بىر خانلىق بولۇپ، نۇرغۇن شەهەر - بازار ۋە يېزا قىشلاقلىرى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق شەهىرىنىڭ نامى قۇمۇل ئىدى. قۇمۇل ئىككى قۇملۇق بەلبېغى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، بىر تەرىپىدە لوپنۇر قۇملۇقى، يەنە بىر تەرىپىدە كىچىك قۇملۇق بەلبېغى بولۇپ، ئەڭ كۆپ بولغاندا ئۈچ كۈنلۈك يول ئىدى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ هەممىسى دېگۈدەك دىنغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئالاهىدە بىر خىل تىلنى ئىشلىتەتتى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخلىرى بار بولۇپ، ئاساسلىقى مېۋە - چېۋىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، يەنە تېخى ئۆتكەن - كەچكەنلەرگە سېتىپ بېرەتتى[1]».

قۇمۇلنىڭ سۇ مەنبەسى كەمچىل

قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ مۇهىم سەۋەبى، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى سۇ مەنبەسىنىڭ موللۇقىدا، يەنى بۇ سۇنىڭ قارلىق تاغ ئارقىلىق تەكرىتاغنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى رايونلارغا ئېقىپ كېلىدىغانلىقىدا. بۇ تاغ نامىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان يوشۇرۇن مەنبەسىدە ئىپادىلەنگەنىدەك، تاغ ئېگىز بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭدا يېتەرلىك نەملىك بولۇپ، يىل بويى قار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى. تەكرىتاغدىكى يىغىلىپ قالغان بىر قىسىم قارلار بىلەن قاپلانغان تاغ تىزمىلىرى ئۇزۇن ئەمەس ئىدى. تاغ چوققىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 25 مىل بولۇپ، تاغ باغرىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان سۇنىڭ ئومۇمىي مىقدارى چەكلىك ئىدى. شۇ سەۋەبتىن سۇ شىمالىي قىسمىدىكى تاغنىڭ

---

① هېنرى يۇل: «ماركو پولو»، 209 - بەت قاتارلىقلار. — تۈزگۈچىدىن.

شېغىللىق تۆپىلىكىدىن يەر يۈزىگە ئېقىپ ئۆتەلمەيتتى. پەقەت ئاندا ـ ساندا يامغۇر ياغسىلا، تاغدىكى ئېقىندىلار ئارقىلىق بۇ يەرگە ئېقىپ كېلەتتى. كۆپ مىقداردىكى سۇ ئېقىش جەريانىدا پارغا ئايلىنىپ كېتەتتى. شۇڭا، پەقەت يەر ئاستى سۈيىگە تاينىپ شېغىللىقنىڭ ئاستىدىن قۇدۇق قېزىپ، سۇغىرىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا بولاتتى. خۇددى خوتەن بىلەن كېرىيەنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قاراسۇ دەرياسىغا ئوخشاش، تۆۋەنكى قىسىمدىكى تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدىغان سېرىق توپىلىق رايونىنى سۇغىرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى. ناۋادا ئىلگىرى تىلغا ئېلىنغاندەك، پەس ئويمانلىققا جايلاشقان سۇنى ئۆستەڭ قېزىپ سۇغىرىشقا ئىشلەتكەندە، قارلىقتاغدىكى بىر قانچە پارچە تېرىلغۇ يەردىن كېچىشكە توغرا كېلەتتى، بۇنداق بولغاندا قۇمۇل رايونىدىكى تېرىلغۇ يەر كىچىككىنە مۇنبەت يەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالاتتى. چۈنكى، سازلىق ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قۇمۇلنىڭ ئاساسلىق بوستانلىق تېرىقچىلىق رايونىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 5 مىلغىمۇ يەتمەيدىغان دائىرىدە چەكلىنىپ قالغاندى. دەريا ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىدا، مەسىلەن، خوتەن، يەكەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكىگە ئوخشاش چوڭ ـ كىچىك يەلپۈگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسى يەرلىرىنى سۇغارغىلى بولىدىغان يېتەرلىك چوڭلۇقتىكى دەريا ئېقىنلىرى يوق ئىدى. خەنزۇ يېزىقىدىكى بارلىق ۋەسىقىلەردە قۇمۇلنىڭ يېرى مۇنبەت، ھاۋا كىلىماتىنىڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنسىمۇ، لېكىن قۇمۇلنىڭ تېرىلغۇ يەر رايونىدىكى نوپۇس ئىزچىل چەكلىك بولۇپ كەلگەن، بۇ خىل ئەھۋال كۆپ يىللار ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتەتتى.

قۇمۇل يىلىن كۆرۈنۈشلۈك سىلىشتۇرۇلمىسى

كۆپ يىللار قۇمۇل ئىستىھكامى جۇڭگولۇقلارنىڭ كۆڭۈلۈكلۈك ئىستىھكامى بولغاچقا، كېيىنكى نەچچە ئەسىردە

جۇڭگولۇقلار بۇ يەر ئارقىلىق قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن. ئەگەردە بۇ قاراش خاتا بولمىسا، ئۇنداقتا بۇ ئىككى رايوننىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتىكى پەرقى چوقۇم باشقا جەھەتلەردە ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. كوروان ياكى گەنسۇدىن كورورانغىچە بولغان قەدىمىي يولنى ئېلىپ ئېيتساق، مەن ئىلگىرى بۇ يولنىڭ شىمالىدىكى دۇشمەن كۈچلەرنىڭ پاراكەندىچىلىككە ئۆچرىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدىم. لېكىن، بۇ يول ناھايىتى ياخشى قوغدالغانىدى. كەڭرى كەتكەن قۇملۇق بەلبېغى ۋە قۇرۇقتاغدىكى گىياھ ئۇنمەيدىغان ئېگىزلىكتە تەبىئىي مۇداپىئە ئىستېھكامى شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى دۇشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان، چۈنكى ھۇنلار ياكى ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى ۋارىسلىرى بۇ يەردىن ئوتلاقلارنى تاپالمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك شارائىت تۈپەيلىدىن سۇغىرىش ئىشلىرىدىكى قىيىنچىلىقلارنىڭ بۇ كۆۋرۈكلۈك ئىستېھكامنى ئىشلىتىشنى باشتىلا ئىنتايىن خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغمۇ دىققەت قىلدۇق. بۇ دائىم قۇملۇقتىن يىراقتا جايلاشقان بوستانلىق رايوننى كونترول قىلىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، داۋاملىق يۇز بېرىدىغان قۇرغاقچىلىقنى كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش، تەسىرگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. كوروان دەل مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىلا تاشلىنىپ قالغانىدى.

قۇمۇلنىڭ شىمالىدا تەبىئىي توسۇق يوق ئىدى

ھالبۇكى، بىزقۇمۇلدا بايقىغان ئەھۋال باشقىچە ئىدى. بۇ يەردىكى تېرىلغۇ يەرنى سۇغىرىدىغان تەبىئىي سۇ مەنبەسى ئىنتايىن كەمچىل بولۇپ، تارىخىي مەزگىللەردە كىلىمات ئۆزگەرگەن ياكى ئوچ بۇلۇڭ بەلباغ رايونىدىكى دەريا يولىدا يۆتكىلىش ھاسىل بولغان بولسىمۇ، قۇمۇلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ

تۇرۇشىغا تەھدىت سالالمايتتى. يەنە بىر جەھەتتىن، قۇمۇلنىڭ شىمالىي رايونىدا تەبىئىي توسۇق بولمىغاچقا، شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ئاسانلا بېسىپ كىرەلەيتتى. بۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئانچە قۇرغاق بولمىغاچقا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بۇ بىر بۆلەك يەردە ئوت ـ چۆپ، دەل ـ دەرەخلەر ناھايىتى ياخشى ئۆسەتتى. 1914 ـ يىلى، مەن باركۆل ۋە ئەسكىسار (گۇچۇڭ) غا بارغىنىمدا، بۇ ھەقتە تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم. بۇ جاي كۆپلىگەن كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنى جەلپ قىلغاچقا، ھەمىشە تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچراپ كەلگەن. خەنزۇ يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە خاتىرىلەنگەن خەن، تاڭ دەۋرلىرىدىكى تارىختىن نۇرغۇنلىغان پاكىتلارغا ئېرىشەلەيمىز. ھۇنلار ۋە كۆچمەن چارۋىچى ۋارىسلارنىڭ بۇ يەردىكى تەسىر كۈچى كۈچلۈك بولۇپلا قالماستىن، بۇ ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتنىڭ بىرقەدەر ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى. مەيلى قۇرۇقتاغنىڭ غەربىدىكى ياكى شەرقىدىكى رايونلارغا بېرىشتا بولسۇن، بۇ يەردە تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە مائۇغۇلى بولاتتى ھەمدە شىمالىي قىسمىدىن قۇمۇل تۇزلەڭلىكىگە بېرىشتىكى يول بار ئىدى. شەك ـ شۈبھىسىزكى، بۇ ھۇجۇم قىلىشقا ئىنتايىن قولايلىق يارىتىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات ھارۋىسى باركۆل داۋىنىدىن ئاسانلا ئۆتۈپ، بىر كۈندىلا مەركىزىي بوستانلىققا يېتىپ بارالايتتى.

خەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قۇمۇل

ھەر قېتىم جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچى ئاجىزلاشقاندا، قۇمۇل شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرايتتى. شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز تاجاۋۇز قىلىشى قۇمۇلنىڭ ئالمىشىپ تۇرغان تارىخىنىڭ خۇددى «تارىخىي خاتىرىلەر»دە خاتىرىلەنگەندەك

هازىرقى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە تولۇق كۈپايە قىلىدۇ. ئاراتۈركنىڭ تەقدىرىنىڭ تۈيۈقسىز ئۆزگىرىشىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاش خۇددى قۇمۇلنى خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋردىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ بىلگىنىگە ئوخشاش، بىزنىڭ مۇھاكىمە قىلىش دائىرىمىزگە تەۋە ئەمەس ئىدى. مىلادىيە 73 - يىلى، خەن سۇلالىسى قۇمۇلدا تۇنجى بولۇپ ھەربىي بوز يەر ئېچىش رايونىنى تەسىس قىلغان. كېيىنكى تۆت يىلدا ئاراتۈرك يەنە بىر قېتىم ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانىدى. مىلادىيە 90 — 104 - يىللاردا قۇمۇل يەنە ھۇنلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ئوخشاش تەقدىر - قىسمەتكە دۇچار بولغان. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 131 - يىلى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا يەنە بىر قېتىم ھەربىي ئىشلار بوز يەر ئېچىش رايونىنى تەسىس قىلغان، خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئاساسەن قۇمۇلنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنى چىقىش قىلغان ئاساستا ئېلىپ بېرىلغان. لېكىن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، مىلادىيە 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن قۇمۇلغا بولغان كونترولۇق تەبىئىي رەۋىشتە ئاخىرلاشقان. مىلادىيە 608 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى قۇمۇلنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان بولسىمۇ، سۇي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاققا بارمىغان. ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي تۈركلەر قۇمۇلنى قايتىدىن بويسۇندۇرغان. مىلادىيە 630 - يىلى تاڭ تەيزۇڭ غەربىي تۈركلەرگە بىر قاتار ھۇجۇملارنى ئېلىپ بارغان، كېيىنكى 20 يىلدا تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۈرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىق كۈچىنى كېڭەيتىپ، ئاخىرىدا غەربىي يۈرتنى، شۇنداقلا تېخىمۇ يىراق جايلارنى ئىگىلىگەن. بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، قۇمۇل خانى ئەڭ ئاۋۋال تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ پاناھلىق تىلىگەنلەرنىڭ بىرى ئىكەن.

جۇڭگو غەربىي يۇرتقا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىنكى قۇمۇل

مىلادىيە 8 - ئەسىردىكى قالايمىقانچىلىق مەزگىللىرىدە شىمالدىكى تۈركلەر ۋە جەنۇبتىكى تىبەتلەر ئىنتايىن ھەددىدىن ئاشقانىدى، شۇڭا قۇمۇل ناھايىتى مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇ ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن بولغان ئالاقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغداش ئۈچۈن، تۈركلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر كۈچىنى ئۈزۈل - كېسىل بېتچىت قىلغان. بىراق، تەخمىنەن مىلادىيىلىدىن كېيىن، كاڭشى خان جۇڭغارلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن گۇرۇش قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيانى يەنە بىر قېتىم قايتۇرۇۋالغان. قۇمۇل ئىككى تەرەپ ئۇرۇشىدا يەنە بىر قېتىم تالاپەتكە ئۇچرىغان. قۇمۇلدىن ئىبارەت بۇ ئېچۇشتىلگەن كۆزۈكلۈك ئىستېھكامنى قوغداپ قېلىش جۇڭگولۇقلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىنتايىن قىيىنغا توختىغان. چۈنكى، ئۇ ۋاقىتتا شىمالغا تولۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئەمەلگە ئاشمىغانىدى. غايەت زور ئىسلام توپلىڭى مەزگىلىدە قۇمۇل يەنە بىر قېتىم قولدىن كەتكەن. بۇ بوستانلىققا خەنزۇلار ۋە باركۆلدىن كەلگەن خۇيزۇلار نۆۋەتلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان، ھەتتا بەزى يىللاردا تامامەن تاشلىنىپ قالغان.

باشقا مىللەتلەر ئاچقان قۇمۇل يولى

قۇمۇلنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى مېنىڭ تارىختىكى يېشىلمىگەن سىرلارنى ئېچىشىمغا تۈرتكە بولدى. دېمەكچى بولغىنىم، قۇمۇلنىڭ شىمالدىكى يول لوپنۇر قۇملۇقى ۋە كرورانغا بېرىشقا قارىغاندا كۆپ ئاسان بولسىمۇ، خەنزۇلار نېمە ئۈچۈن ئىككى ئەسىردىن كېيىن بۇ يولدىن پايدىلىنىدۇ؟ ئېنىقكى، خەنزۇ سىياسىيونلار شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ تەسىر

25 ـ رەسىم قۇمۇل ئاراتاملىقلار ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئانتروپولوگىيەلىك ئۆلچەش

كۆچىنى بىتچەت قىلىشتىن ئىلگىرى مۇشۇنداق بىر ئېچىۋېتىلگەن ئالدى بازىنى ئىگىلەشنىڭ قانچىلىك مۇشكۈل ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇپ يەتكەنىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، تەبىئىي مۇھىت بىلەن كۈرەش قىلىش يېقىنلىشىش ۋە بويسۇندۇرۇشقا بولمايدىغان ھۇنلار بىلەن كۈرەش قىلىشتىن كۆپ بىخەتەر ئىدى. لېكىن، «ئارقا قاتقىل»غا بارىدىغان مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يولنى ئىزدەش ھەقىقەتەن زۆرۈر بولۇپ قالغان. تۇرپان بىلەن چېگرالىنىدىغان ھازىرقى قەدىمىي شەھەر رايونىنىڭ تۈز لىنىيەلىك يولى مىلادىيە 2 ـ ئەسىردە قۇمۇلغا تۇتىشىدىغان يول بولماستىن، بەلكى قەدىمكى قاشقۇۋۇقنىڭ شىمالىي قىسمىدىن يولغا چىقىدىغان قۇمۇق يول ئىدى، ئۇ «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»دا شىمالدىكى يېڭى يول دەپ تەسۋىرلەنگەن. يۇقىرىقى مەسىلە ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، بۇ يولنىڭ قۇمۇلدىن خېلى يىراقتا ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز ھەمدە سۇسىز، قۇمۇق چۆللۈكىنىڭ تەبىئىي قوغدىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

قۇمۇلدىكى ئىرقىي ئارىلىشىش

جۇغراپىيەلىك ئورۇن ئامىلى ھەم سىياسىي ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن، قۇمۇللۇقلاردا روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك مەدەنىيەت ساقلانمىغان. خوتەن، كۇچا ۋە تۇرپان رايونلىرىدىكى خارابىلىكلەر ۋە مۇھىم ئىرقىي ئالاھىدىلىكلەر ئىسپاتلاپ بەرگىنىدەك، جۇغراپىيەلىك ئورۇن جەھەتتىن بۇ رايوندىكىلەر تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان، ئەمما بىرەدەكلىكنى ساقلاپ قالغان. بىلىشىمچە، شىنجاڭنىڭ باشقا ھەرقانداق رايونى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھازىرقى قۇمۇللۇقلار تىل، يۇرۇش - تۇرۇش، كىيىنىش جەھەتتە خەنزۇلارنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ بەدەن ساپاسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدە ئىپادىلەنگىنى ساپ تۇركىلەر تەركىبىنىڭ ئارىلاشمىسى، تارىم ئويمانلىقىدىكى يېشىل بوستانلىق بەلبېغىدا ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان، تۇرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر بىلەن بولغان پەرقىنى ناھايىتى روشەن (25 ـ رەسىمگە قارا). شاۋان ئەپەندى مەن يىغىپ توپلىغان ئادەم سۆڭىكى ئەۋرىشكىلىرىنى باھالاپ، ئۇلاردا ئەسلىي ئالپس تىپىدىكى ئىرانىلىقلار ئالاھىدىلىكىنىڭ ئۇستۈنلۈكىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. ئۇ ئۆزىنىڭ يەكۈنىدە قۇمۇللۇقلارنىڭ ئارىلاشما ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

قۇمۇلدىكى يېڭى مۇستەملىكىچىلەر

قۇمۇلنىڭ تارىخى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ئارىلاشما ئىرىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ بوستانلىق رايونى ئىزچىل تۇرده جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۇگۇنى بولۇپ كەلگەن. ئارىدىن

1500 يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى مۇنبەت تۈپراق يېڭى دېھقانچىلىق مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ بېسىپ كىرىشىگە سەۋەبچى بولغان، ھەر قېتىملىق بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى زەربىدىن كېيىن، بۇ يەرنىڭ نوپۇسى شىددەت بىلەن كۆپەيگەن. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن، بەزىلىرى تۇرپان ۋە تارىم ئويمانلىقىدىن كەلگەنلەر ئىدى. ساپ تۈرك ئىرقىي تەركىبىنىڭ ئارىلاشمىسى مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن، قۇمۇلنىڭ شىمالىغا يېقىن جايدا چارۋىچى مىللەتلەرنى، خۇددى تۈركىلەرگە ئوخشاشلارنى كۆچلۈك جەلپ قىلىدىغان بىر جاي بولۇش بىلله، قۇرۇقتاغ جىلغىسىغا ئوخشاش ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باب كېلىدىغان ئەۋزەل شارائىت بولغاچقا، ھەرقايسى مىللەتلەر بۇ جايغا كېلىپ، ئېرىق تەركىبىنىڭ ئارىلىشىشىغا سەۋەبچى بولغان. قۇمۇلدا تاكى بۈگۈنگىچە خەنزۇلارنىڭ دېھقانچىلىق رايونى بولغان، ئۇلار تۇڭگان قوزغىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن بۇ يەرگە ئەۋەتىلگەنىدى. ھازىر ئۇلار تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىلله ياشماقتا.

قۇمۇلدىكى ئاتا مىراس سەردارلار

بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا مىراس سەردارلىرى باشقۇرۇپ كەلگەن. قۇمۇل 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇڭگونىڭ كونترول‌لۇقىغا ئۆتكەندىن كېيىن، قۇمۇلنى باشقۇرۇش ھوقۇقى جۇڭغارلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ھوقۇق ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالدى. ئۇلارنىڭ ھازىرقى يولباشچىسى قۇمۇلنىڭ يېڭى ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدىكى بىردىنبىر يەرلىك مىللىي يولباشچى ئىدى. يەرلىك يولباشچىلارنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى جۇڭگونىڭ سىياسىتىدىكى يەرلىكنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ئىدارە قىلىش شەكلىدىكى ئادەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىدى. تارىخىي خاتىرىلەرگە

ئاساسلانغاندا، جۇڭگو غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا مۇشۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغان.

3 ـ بۆلۈم ئاراتام ۋە لاپچۇق خارابىلىكلىرى

قۇمۇل شەھرىنىڭ سرتىدىكى بۇددا خارابىسى

قۇمۇللۇقلار ماركو پولو دەۋرىدە يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، شاھرۇخ (ShahRukh) نىڭ ئەلچىلىرى قۇمۇلدا «ھەشەمەتلىك بېزەلگەن مەسچىتنىڭ يېنىدىكى نەپىس سېلىنغان بۇددا ئىبادەتخانىسى»نى كۆرگەن. ھازىر قۇمۇل بوستانلىقىدا ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرىكى دىنىي ئىمارەت خارابىسىنى تاپقىلى بولمايتتى. ئەمما، قۇمۇل شەھرىنىڭ سرتىدا يىل دەۋرى كېيىنرەك بولغان بۇددا دىنى ئىمارىتىنىڭ خارابىسىنى كۆرگىلى بولاتتى. ۋاقىتنىڭ قىسلىقى تۆپەيلىدىن، مەن پەقەت ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى جايدىكى خارابىلىكنى تەكشۈردۈم. 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يولغا چىقىپ، بىۋاستە شەرقىي شىمالغا قاراپ ماڭدۇق. بۇلار سىنگنىڭ قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغ ئېغىزى بىلەن جىلغىنىڭ يەر شەكلىنى تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى تاماملىشىغا تۇرتكە بولدى.

باركۆل يولىدىكى تۇر

بىز ماڭغان بىر بۆلەك يول ئاۋۇال تاغ باغرىدىكى شېغىللىقتىن ئۆتۈپ، ئاندىن تاغ ئېتىكىدىكى كىچىك كەنت تۆرۈك (تاشبالىق، Töruk) كە تۇتىشاتتى. بۇنداق بولغاندا، مەن ئاقچىق قاراۋۇل (Akchik Koraul)دىكى غايەت زور تۇرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولاتتىم. بۇ قۇمۇللۇقلارنىڭ نەزىرىدە قەدىمىي يادىكارلىق دەپ قارىلاتتى. ئۇ

پىششىق خىشتىن ياسالغان، ئىنتايىن مۇستەھكەم بولۇپ، ئۇلى ياكى ئاستىنقى قىسمى 40 فۇت، ئېگىزلىكىمۇ 40 فۇت كېلەتتى. سىرتقى يۈز قىسمىدا يانتۇلۇق (قەۋەت) بار ئىدى. مەن گۈگۈم چۈشۈشتىن ئىلگىرى، ئىنتايىن تېزلىكتە ئۇنىڭغا بىر قېتىم قاراپ چىقتىم. ئەمما، ئۇنىڭ يىل دەۋرىگە ئالاقىدار ھېچقانداق يىپ ئۇچىنىڭ بارلىقىنى جەزملەشتۇرەلمىدىم. شەك - شۇبھىسىزكى، چۆرىمە تامغا سېلىشتۇرغاندا، تاش پارچىلىرىدىن ياسالغان بۇ تامنىڭ دەۋرى خېلى بۇرۇن ئىدى. تام خارابىسىنىڭ يۇزى تەخمىنەن 90 فۇت كېلەتتى. بۇ تۇرنىڭ ئاساسلىق رولى سىگنال يەتكۈزۈش ئىدى، ئۇنىڭدىن سىرت، دۈشمەنلەر تاغدىن ئۆتۈپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغاندا پاناھلىنىشقا بولاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ ئورنىمۇ مۇشۇ مەقسەتتە كۆڭۈل قويۇپ تاللانغان، چۈنكى بۇ جايدىن باركۆل ۋە تورکۆل (Tor - Kol) ئېغىزىدىكى يولنى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى.

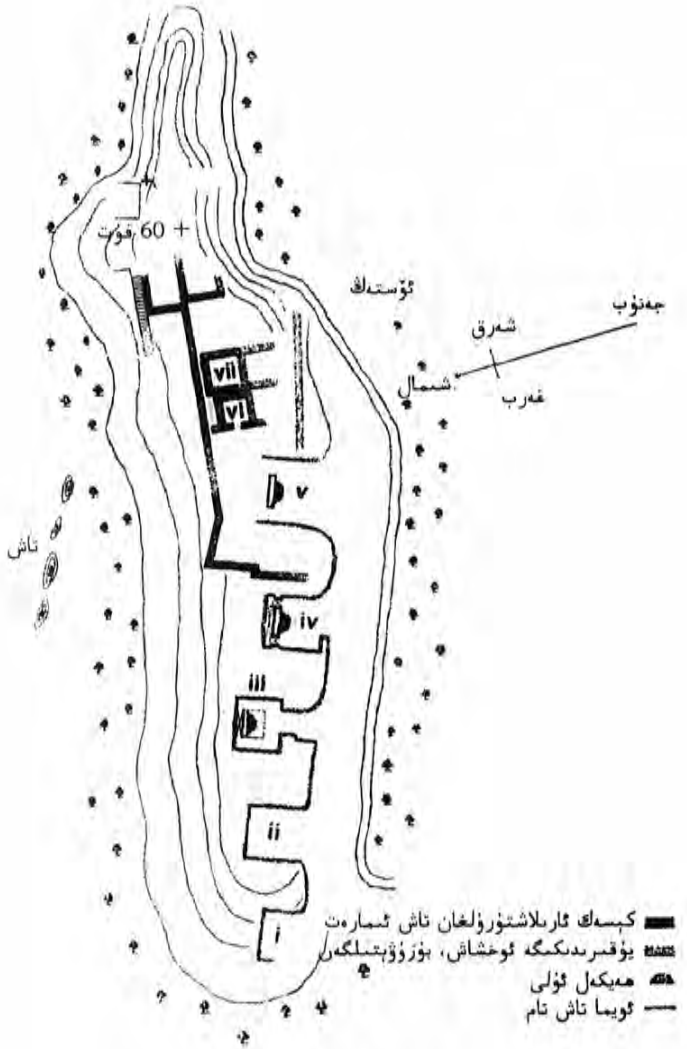
ئاراتامنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى

مەن تولۇقتىن غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى تاقىر تاغ ئېتىكىنى بويلاپ ئاراتامغا قاراپ ماڭدىم. دوكلاتقا ئاساسلانغاندا، باغداش (Baghdash) دەرياسى ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىدا بۇتخانا خارابىسى بار ئىدى. ئۇ جايلاشقان كەنت قۇمۇل ۋاڭنى ياكى ئاساسلىق سەردارلار ئولتۇراقلاشقان جاي بولۇپ، مەنزىرىسى گۈزەل، ئەتراپى چەكسىز كەتكەن مېۋىلىك باغ بولۇپ، مېۋىلىرىنىڭ ھەممە يەردە داڭقى بار ئىدى. قويۇق ئۆسكەن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خارابىلىكىنىڭ يەنە بىر مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. كەينى تەرىپى تىك قىيا، گىياھ ئۇنمەيدىغان قىزىل رەڭلىك قۇم تاغ بولۇپ، باغداش تېغىدىن كەلگەن قار سۇيى تاغدىن ئۆتۈپ، ئۆتكىلى بولمايدىغان ئەگرى - بۈگرى جىلغىنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

دەريا ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى

26 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەن خارابىلىكنىڭ ئورنى ۋە ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇ بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى مەركەزلەشكەن مۇقەددەس جاي ئىدى. بۇددا ئىبادەتخانىلىرى دەريا ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. چۈنكى، بۇ مۇقەددەس ئورۇن شۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇكى، بۇ دەريا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەرگە نىسبەتەن ناھايىتى قىممەتلىك ئىدى. مۇڭگۈزتاغ (Gosringa) يېكى ھازىرقى كوھمارىم (Kohmari) ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇ يەردە يەرلىك ئېتىقادنىڭ مۇستەھكەملىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەنىدىم. ئۇ يەردىكى تېرىقچىلار قەدىمدىن ھازىرغىچە ئۆزلىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە يېتەرلىك سۇ مەنبەسىنىڭ بولۇشى ئۈچۈن تىلاۋەت قىلىشقا ئادەتلەنگەنىدى.

1907 — 1908 ـ يىللىرى ۋە 1915 ـ يىلى، مەن تۇرپان، كۇچا ۋە تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي تاغ ئېتەكلىرىدىكى باشقا بۇستانلىق رايونلىرىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، دەريا ياقىسىدىكى نۇرغۇن بۇتخانىلارنى كۆرگەنىدىم، بۇ خىل ئەھۋال ئىنتايىن ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ يەر «سۇباشى»، (su-bashi) يەنى «سۇنىڭ باش مەنبەسى» دېگەن نامدا ئاتالغان. دەريا ئېقىنى ئاراتام مېۋىلىك بېغىنىڭ يۇقىرىقى دۆڭلۇكىدە سۇزۇك سۇلۇق كىچىك شارقىراتمىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ يەرگە بۇتخانا سېلىشقا بولاتتى. شاقىراتما سۇيى دەريا ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىدىكى نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخ ۋە ئۈزۈم كۆچىتىنى كېرەكلىك سۇ بىلەن تەمىنلىگەندىن باشقا، تاشئارا (Tash-ara، يەنى تۆۋەنكى مىياۋئېرگۇ) رايونىدىكى ئېتىزلارنى سۇغىرىدۇ، تۆۋەن ئېقىنى قارمۇقچى (Karmukchi ياكى بىر تۇپ دەرەخ) كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇن يەرلەردىن ئېقىپ ئۆتەتتى.

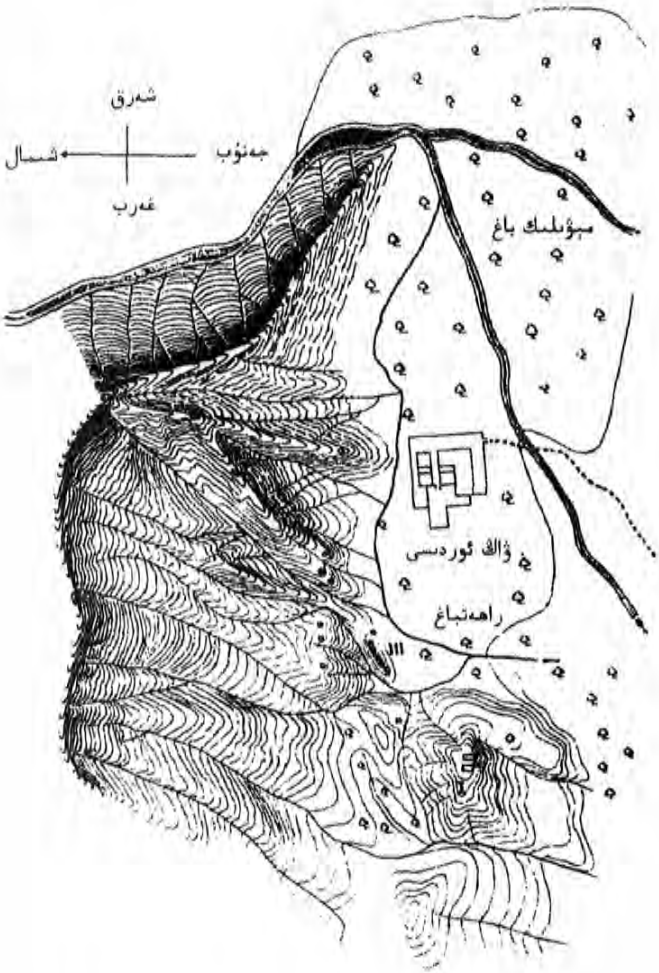
26 ـ رەسىم قۇمۇل تاراتام بۇددا ئىبادەتخانىسى

بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى

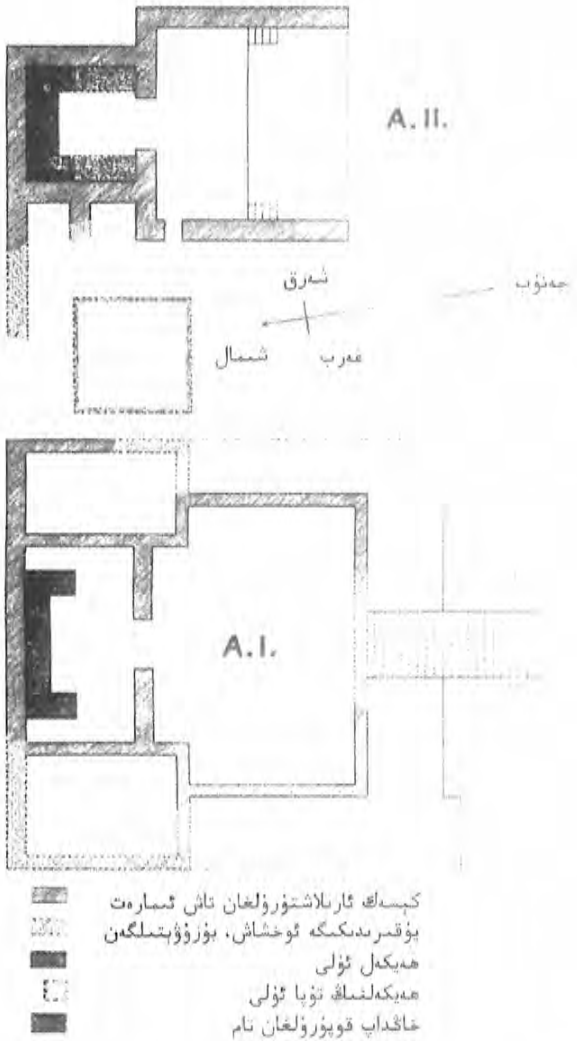
ئاراتامدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىككى بۆلەك بۇتخانا خارابىسى قۇمۇل ۋاڭنىڭ گۈللۈك ئوردىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەڭ تىك قىيانىڭ تاغ ئېتىكىگە يېقىن جايدا. ئۇ 27 ـ رەسىمدىكىدەك جايلاشقان بولۇپ A . I . II. بۇتخانىنىڭ (28 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بىر گۇرۇپپا خارابىلىكىدىن قۇمۇل ۋاڭنىڭ ئوردىسىغىچە بولغان ئارىلىق 300 يارد كېلىدۇ. بىر پارچە شېغىللىق كىچىك تاغ جىلغىسىنىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغ چوققىسىنى قاپلىغان بولۇپ، يېنىدا ئېغىر دەرىجىدە ئۆرۈلۈپ كەتكەن كىچىكرەك ئىمارەت خارابىلىكى بار ئىدى. 29 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، بۇ تاغ جىلغىسىنىڭ چوققىسى يېقىن ئەتراپتىكى تېرىلغۇ يەردىن 120 نەچچە فۇت ئېگىز ئىدى، تاغ جىلغىسىنى بويلىغان جەنۇبىي ئېتەك كەڭرى كەتكەن شېغىللىق بولۇپ، ئۇ يەر يۈزىدىن تەخمىنەن 40 فۇت ئېگىز ئىدى. قاپتالنىڭ شەرقىي چېتىدا كېسەك بىلەن ياسالغان بىر بۇددا قەسىرى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆرۈلۈپ چۈشكەنىدى. قاپتالنىڭ ئۈستىدىكى ئۈزۈن، تار قىسمى پەلەمپەي بولۇپ، ئۇ شېغىل قۇرۇلۇشنىڭ ئاستىنقى قەۋىتىگە ياسالغان، ھازىر پەقەت ئۈستۈنكى قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان، بۇ ئارقىلىق A. I دىكى ئاساسلىق بۇتخانا ئىگىلىگەن جايىنىڭ سۇپىسىغا ئېتىپ بارغىلى بولاتتى. بۇ جايىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆرىمە تام تەبىئىي دۆڭلۇكتىن 16 فۇت ئېگىز ئىدى.

A . I بۇتخانا خارابىسى

بۇ بۇتخانىنىڭ ئالدىنقى زالىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 33.5 دېيۇم، كەڭلىكى 20 فۇت ئىدى، كەينى زالى تىك تۆتبۇلۇڭ شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 23.5 دېيۇم، كەڭلىكى 13 فۇت كېلەتتى. يەنە

27 ـ رەسىم قۇمۇل ئاراتام بۇددا قەسىرىنىڭ تەكشىلىكتىكى خەرىتىسى

28 ـ رەسىم قۇمۇل ئاراتام بۇددا قەسىرى II . I .A نىڭ تەكشىلىكتىكى خەرىتىسى

29 ـ رەسىم ئاراتام خارابىلىكىدىكى تاشلاندۇق بۇتخانا
A . I .A . II نىڭ شەرقتىن جەنۇبقا كۆرۈنۈشى

كىرەلمىگەن ئىككى يان ھۇجرا بار ئىدى. بۇ يەر بىلەن A. II بۇددا قەسىرى تېمىنىڭ قېلىنلىقى 1 فۇت، 8 دىيۇمدىن 2.5 فۇتقىچە بولۇپ، ئۆلچىمى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12 × 6 × 4.5 × دىيۇم بولۇپ، ئاسان چېقىلمىدىغان كېسەكتىن ياسالغان، بۇ كېسەكلەرنىڭ ھەممىسى تەكشى ياتقۇزۇلغان، ئوخشاش بولمىغان قەۋەتتە كېسەكنىڭ قېلىنلىقى ۋە تارلىقى كىرىشتۇرۇلۇپ، سىرتقا قارىتىپ قويۇرۇلغان. پۈتۈن بۇتخانىنىڭ ئىچكى قىسمى 3 فۇتتىن ئارتۇق قېلىنلىقتىكى كېسەك پارچىلىرى بىلەن توشقۇزۇلغان، ئۇنىڭدىن سىرت، بۇددا قەسرىنىڭ ئىچىدىن كېيىنكى مەزگىلدە ئايرىپ ياسالغان تامنى بايقىدۇق. بۇ ئارقىلىق بۇ خارابىلىكنىڭ تاشلىۋېتىلگەندىن كېيىن قايتا ئىشلىتىلگەنلىكى ئىسپاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ گۇرۇپپا خارابىلىكنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان كونا قاراۋۇل (kone-ka-raul) مۇ بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

I . A دىكى كېسەك پارچىلىرى

I . A خارابىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىنى رەتلىگەندە، بۇددا قەسرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىن 14 دىيۇم ئېگىزلىكتىكى بىر ئات تۇيمىقى شەكلىدىكى بۇددا ھەيكىلى بىلەن بىر دۆۋە رەڭلىك قا- پارتما نەقىش ھەيكەلنى بايقىدۇق. ئۇ خۇددى 30 - رەسىمدىكى ئادەم ھەيكىلىنىڭ تۆۋەنكى يېرىمىغا ئوخشايتتى. بۇ قالدۇق پارچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا قەسرىنىڭ تېمىنى زىننەتلەيدە- غان كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل بولۇپ، بۇددا قەسرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا جايلاشقان ئادەم چوڭلۇ- قىدىكى لاي ھەيكەل بۇزۇلۇپكەتكەنىدى، ئۇنىڭ سىرتقى يۈزىدىكى رەڭلىك قىسمى پۈتۈنلەي چۈشۈپ كەتكەن، لېكىن ئۇستىگە ئار- تىلغان كاسايانى شۇنچىلىك ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولاتتى. ئىل- گىرى بۇددا قەسرىنىڭ تېمىنى زىننەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن تام رەسىملىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمى ساقلىنىپ قالغان. I . A بىلەن II . A نىڭ ئىچىدىن پۈتۈنلەي كۆيۈپ كەتكەن يا- غاچ پارچىلىرىنى بايقىدۇق، ئۇلار بۇ ئىككى ئىبادەتخانا- نىڭ كۆيدۈرۈۋېتىلگەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەتتى. شۇنداقلا قاپارتما ھەيكەللەر- نىڭ قالدۇق پارچىلىرى بىلەن پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇق پار- چىلىرى بۇ خارابىلىكىنىڭ ئىلگىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقى- نى دەلىللەپ بېرەتتى. ئېيە-

30 - رەسىم لايدىن ياسالغان ئادەم ھەيكىلىنىڭ ئاستىنقى قىسمى

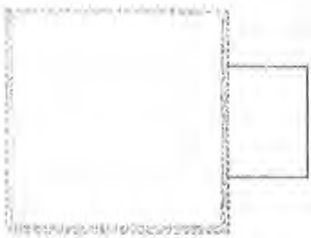
تىشلارغا قارىغاندا، ئاراتامنىڭ قىش پەسلىدە 6 ~ 8 دىيۇم قېلىن لىقتا قار ياغىدىكەن، لېكىن پەقەتلا نەچچە ھەپتىلا داۋاملىشىدىكەن. ئەمما، جىلغىدىن 8 مىل يىراقلىقتىكى باغداشتا ھەر يىلى قىش پەسلىدە قار بىلەن قاپلىنىدىغان ۋاقىت نەچچە ئايغا يېتىدىكەن. ياز پەسلىدە دائىم يامغۇر ياغىدىكەن.

A . II ئىبادەتخانىنىڭ تازىلىنىشى

A . II ئىبادەتخانىنىڭ تازىلىنىشى دېگەندەك ياخشى بولمىدى، بۇ ئىبادەتخانىدا يەر مەيدانى 32 فۇت كېلىدىغان ئالدى قەسىر بار بولۇپ، قەسىر ئىچىنىڭ يېرىمى باشقا قىسىمدىن 3 فۇت كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئېگىزلىكى 13 فۇت، كەڭلىكى 14 فۇت كېلىدىغان بۇددا قەسرىمۇ بار ئىدى. رەڭلىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل قالدۇقلىرىدىن بۇددا قەسرى تېمىنىڭ رېمۇنت قىلىنغان ئۇلى ئاستىدا لاي ھەيكەللەرنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرگىلى بولاتتى. A . II نىڭ ئىككى تەرىپىنى تازىلىغاندا خام توپىدىن بىۋاستە قازغان تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى ئۇلىنى بايقىدۇق، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئىلگىرى كىچىك بۇددا مۇنارى بار بولۇشى مۇمكىن.

توپلىق تاغ ئومۇرتقىسى ئۈستىگە كولانغان ئۆڭكۈرسىمان بۇتخانا

27 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك A . II ئىككىنچى گۇرۇپپا خارابىلىك بولۇپ، ئۇ بىر توپ قۇم شېغىللىق توپىلىق تاغ ئومۇرتقىسى ئۈستىگە كولانغان ئۆڭكۈرسىمان بۇتخانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇ شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۇزۇنسىغا جايلاشقان ئىدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 400 فۇت كېلەتتى. ئۇ 32 ـ رەسىمدىكىگە

31 ـ رەسىم خام توپىدىن ياسالغان بۇددا ھەيكىلىنىڭ ئۇلى

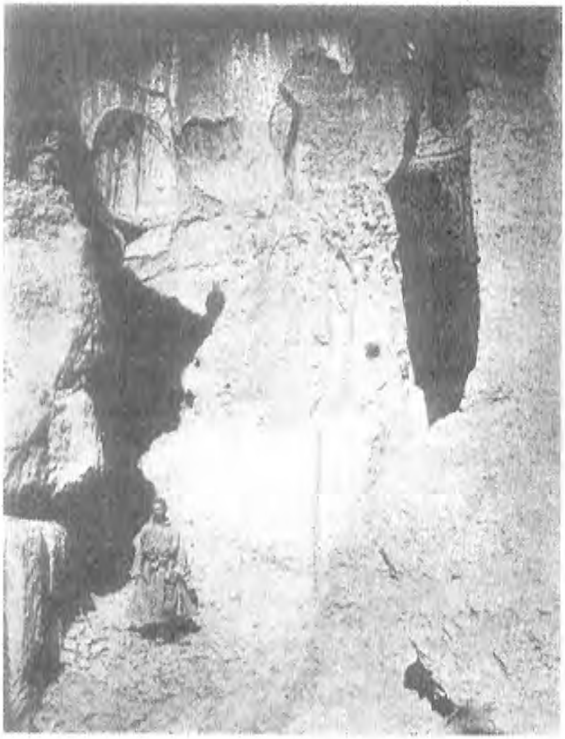
ئوخشايتتى. بۇ تاغ ئومۇرتقىسى بىلەن شىمالىي قىسمىدىكى تاغ جىنسلىرىدىن شەكىللەنگەن تاغ ئېتىكى پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ئەڭ ئېگىز قىسمى 60 فۇت كېلەتتى، ئىلگىرى تاغ چوققىسىغا تۇتىشىدىغان ئىككى پەلەمپەي ياسالغان، تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا 33 ـ ، 34 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك بەش ئۆڭكۇر قېزىلغان بولۇپ، بۇ ئۆڭكۇرلەرنىڭ يېرىمى توپىدىن، قالغان يېرىمىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كېسەكتىن ياسالغانىكەن. ھەربىر ئۆڭكۇرنىڭ ئىچىدە غايەت زور بۇددا ھەيكەللىرى بار بولۇپ، بۇ ھەيكەللەر ئاساسلىقى تاغ جىنسلىرىدىن ئويۇپ ياسالغان، بەزى ھەيكەللەر ياغاچ پارچىلىرىنى چاپلاش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئارقا تەرەپتىكى كېسەك تامنىڭ ئىچىگە قويۇلغان، شۇڭلاشقا بەزىلىرى ساقلىنىپ قالغان.

تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقى

يەر كۆلىمى تەخمىنەن 20 ~ 25 فۇت كېلىدىغان

32 ـ رەسىم تاغ تىزمىسىغا تارقالغان ئارا تام خارابىسى A.III قەسىرنىڭ غەربتىن كۆرۈنۈشى

33 ـ رەسىم ئاراتام خارابىسىدىكى بۇددا غارى iii .A نىڭ ئىچكى قىسمى

ئۆڭكۇردىكى A. III. i بىرىنچى ئۆڭكۇر تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، تاملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كېسەكتىن قوپۇرۇلغان. لېكىن، ھازىر ھەممىسى بۇزۇۋېتىلگەن. 34 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، ئىككىنچى ئۆڭكۇر تاملىرىنىڭ سىرتقى يۈزى كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، شىمالىي تەمىدا تاكى ھازىرغىچە بىر قىسىم تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى، شۇنداقلا ئەگمە قىسىملىرى ساقلىنىپ قالغان. شىمالىي تامغا يېقىن ئەتراپىدىكى چوڭ بۇت پۈتۈنلەي يوقالغان. لاي تامنىڭ سىرتقى قىسمى تۈخۈمنىڭ ئېقى بىلەن تەڭشەلگەن رەڭلىك ماتېرىياللار ئارقىلىق

34 ـ رەسىم ئاراتام خارابىسىدىكى بۇددا غارى iii، Ⅱ . Ⅷ نىڭ
شىمالىي تېمى

بويالغان بولۇپ، شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە ساقلىنىپ قالغان بىر قىسىم رەڭلىك تام رەسىملىرى رۇمبا شەكىللىك كاتەك ئىچىگە سىزىلغان، ئولتۇرغان بۇتنىڭ ھەيكىلى ئىدى. كىچىك بۇتنىڭ ئېگىزلىكى 8 دىيۇم كېلەتتى، ئۇ سۇس يېشىل رەڭدە بولۇپ، ئاستى قىسمىغا قىزىل ۋە قوڭۇر رەڭ سىزىقچىلار نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ سىزىپ چىقىلغان، تام رەسىمنىڭ بىر پۈتۈن ئۇسلۇبى بىلەن دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيى تاملىرىدىكى رۇمبا كاتەكچىلەرنى زىننەتلەش ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتەتتى. تامنىڭ ئۆت بۇلۇڭى ئەگمە شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرى بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، ئىزنالىرى ساقلىنىپ قالغاندى، ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ئاساسىي جەھەتتىن مىڭئۆيدە كۆرگىنىمىز بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى.

چوڭ تېپتىكى لاي ئويما ھەيكەلنىڭ قالدۇقى

iii. A . III ئۆڭكۈردە چوڭ تېپتىكى ئويما ھەيكەلنىڭ ئۇلىنى ھەمدە قىيا تاشقا ئويۇلغان ئارقا يورۇقلۇقىنى يەنىلا ئىزدەپ تاپقىلى بولاتتى، ئارقا تەرىپى تار ھەم ئۇزۇن كەتكەن كارىدور ئىدى. ئويما ھەيكەلنىڭ ئۇستۈنكى قىسمى كېسەكتىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن، سىرتقى قىسمىغا يەنە بىر قەۋەت قىپلىس گۈل لاي سۇۋالغان بولۇپ، ئىلگىرى باش قىسمىنى تىرەش ئۈچۈن قويۇلغان ياغاچ دىيەك ھېلىمۇھەم بار ئىدى. رەسىمدىن ئىزنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قېپقالغان تام رەسىملىرى ئىنتايىن تار ئىدى، شەرقىي شىمال بۇلۇڭنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قېنىق قىزىل ۋە يېشىل رەڭلىك تولغما بۇلۇت شەكلىدىكى رەسىملەر بار. ئۇلار چوڭ ئوت يالقۇنى شەكلىدىكى سىزىقچە بولۇشى مۇمكىن. ئەگمىدىكى لەپلەپ تۇرىدىغان ئېسىل بېزەك كېيىملەردىن بەزى ئىلاھلارنىڭ ئوبرازىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ كۆپىنچە جايلىرى سۇس يېشىل رەڭدە، ئۇ بەلكىم قوغدىغۇچى مەبۇد بولۇشى مۇمكىن. ئۇ مىڭئۆيى كېسىرلىرىدىكى ئىچكى

قۇببىنىڭ ماس ئورنىدىن بايقالغان ھەيكەلگە ئوخشاش بولۇپ، ئەتراپى گۈل ـ گىياھلار بىلەن نەقىشلەنگەن. كېمىرنىڭ تېگىدە كۆتۈرۈلمە نەقىش بولۇپ، قومۇشنى، جىپسلاپ لاينى سۈركەش ئارقىلىق ياسالغان. IV ئۆڭكۈرنىڭ جايلىشىشى ئاۋۋالقىسى بىلەن ئوخشاش. غايەت زور بۇتنىڭ كەينى تەكشى كەتكەن تام ھەم كارىدور ئىدى. ئەمما، بۇ يەردىكى بۇت تاشنى تېشىش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، قالدۇقلىرىدىن قارىغاندا، ئۇ ئولتۇرغان بۇت ئىدى. تامغا سۈركەلگەن لاي ئاللىبۇرۇن چۈشۈپ كەتكەن بولۇپ، V ئۆڭكۈرنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاش ئىدى. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى تاغنىڭ ئۈستىدىكى يامغۇر سۇيى تۆۋەنگە قاراپ ئېقىپ تامنى يالاپ كەتكەن، جەنۇبىي تام پۈتۈنلەي گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەن. ئەسلىدىكى سەككىز بۇرجەكلىك چوققا ئاستىدا بىر قىسىم قاپارتما نەقىشلىك شەكىللەر ساقلىنىپ قالغان، ئەڭ ئاستىدىكى قاپارتما شەكىلنىڭ ئېگىزلىكىدىن قارىغاندا، بۇ ئۆڭكۈر باشقا ئۆڭكۈرلەرنىڭ ھەممىسىدىن ئېگىز ئىدى، ئۇنىڭدىن سىرت ھازىر كۆتۈرۈلۈپ چىققان تاشلارمۇ بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. بۇ تاش ئەسلىدە بۇددا ھەيكىلىنىڭ تايانچى قىسمى بولۇپ، بۇنىڭ غايەت زور بۇت ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئاراتامدىكى ئىبادەتخانىنىڭ يىل دەۋرى

مەن بۇ خارابىلىكنى تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى ئېنىقلاپ بېرىدىغان بىرەر يادىكارلىققا ئېرىشەلمىدىم. لېكىن، ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدىكى تام رەسمى بىلەن بەزەك بۇيۇملارنىڭ قالدۇقلىرىنى كۆزىتىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ بىلەن مۇئەييەنلىك كېيىنكى دەۋردىكى ئۆڭكۈرنىڭ ئىچىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ ئىنتايىن ئوخشاشلىقىنى بايقىدىم. شۇڭلاشقا، ئاراتام خارابىسىنىڭ يىل دەۋرىنى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (9 — 12 ـ ئەسىر) گە توغرا كېلىدۇ دەپ قارىدىم.

بۇ دەل قۇمۇلنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى ئىدى، بۇ خارابىلىككە ئاساسەن بۇددا دىنى ئېتىقادىنىڭ ئاخىرلاشقان دەۋرىگە ھۆكۈم قىلىش ئىنتايىن قىيىن ئىدى. بىز شاھرۇخ ئەلچى ئەۋەتكەن ۋاقىتتا (1420 ـ يىلى) قۇمۇللۇقلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئوچۇق - ئاشكارا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتۇق. قۇملۇقتىكى تاشلىۋېتىلگەن خارابىلىكنىڭ ۋاقتىنى بېكىتىش شۇ دەۋرنىڭ پاكىتلىرىغا ئېرىشىشكە قارىغاندا بىرقەدەر ئاسان ئىدى، بىراق سۇ مەنبەسى مول، تۇپرىقى مۇنبەت يەردە، دەۋرنىڭ پاكىت ئىزنالىرىنى تېپىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. چۈنكى، بۇنداق يەر ئۇزۇن مەزگىل ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ. تەكرىتاغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان دېھقانچىلىق رايونى قۇملۇقتىن يىراق بولغاچقا، قېزىپ تەكشۈرۈش خىزمىتىگە زور قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلدى، ئەمما پاسسىپ ئامىللارمۇ بار ئىدى. مانا بۇ مېنىڭ تۇنجى قېتىم ئاراتام خارابىلىكى ئەتراپىدىكى مۇھىتتىن ئۆگەنگەن تەجرىبەم ئىدى.

كارىز

11 ـ ئايىنىڭ 2 ـ كۈنى قۇمۇلدىن تۇرپانغا قاراپ يول ئالدۇق. سەپەر جەريانىدا سۇمقاغو (Sumkagho) ۋە ئاستانە (Astina) بوستانلىقىدىن ئۆتتۇق. ئۇلارنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى مەنىسى بىرىنچى ئىستىھكام ۋە ئىككىنچى ئىستىھكام دېگەنلىك بولاتتى. بۇ ئىككى جايدا ھازىرغىچە قورشاۋ تام خارابىسى بار ئىكەن. مەن سۇمقاغودا تۇنجى قېتىم كارىزنى كۆردۈم. ئۇ يەر ئاستىغا قۇدۇق كولاش ئارقىلىق ئۆستەڭگە تۇتاشتۇرۇلىدىغان بولۇپ، تەكرىتاغىنىڭ ئېتىكىدىكى شېغىللىق جاڭگالنىڭ يەر ئاستى ئېقىنى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىكەن، نۆۋەتتە تۇرپاندىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىدا كارىز يەنىلا ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرىدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ خىل ئالاھىدە سۇغىرىش سىستېمىسى ئىراندىن تارقىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنى قۇمۇلنىڭ

ئاساسلىق بوستانلىق رايونلىرىغا باشلاپ كىرىش كېيىنكى ئىش بولسا كېرەك. بۇ بەلكىم شۇ يەرنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىمۇ موللاشتۇرۇشى مۇمكىن.

ئىلكۆلدىكى ئىبادەتخانا خارابىسى

مەن تۇغۇچىدا (خەنزۇچىدىكى مەنىسى ئۇچىنچى ئىستېھكام)، ئىككى كۈن تۇرغاندىن كېيىن، ئۇچىنچى كەنتتىن يولغا چىقىپ، ئىككى خارابىلىكنى زىيارەت قىلدىم، بۇلارنى مەن قۇمۇلدىكى چاغدا ئاڭلىغانىدىم. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرى ئىلكۆل كەنتىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، تۇغۇچىنىڭ غەربىي شىمالى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3 مىل كېلەتتى. بۇ خارابىلىكتە بىرنەچچە بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە كېمىر بار ئىدى، بەزى كېمىرلەرنىڭ ئىچىدە سىرتقا چىقىپ قالغان بېزەك ۋە بېزەلگەن تام رەسىملىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇبى بىز ئاراتامدا بايقىغان تام رەسىملىرىگە ئىنتايىن ئوخشايتتى. مەن شۇ ھامان مۇنداق يەكۈن چىقاردىم: بۇ خارابىلىك ئۇيغۇرلار دەۋرىدىلا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. بۇ نۇقتا شەرقىي شىمال تەرەپتىكى بىر گۇرۇپپا كېمىر قالدۇقىنىڭ ئىچىدىن تېپىلغان ئۇيغۇرلار بىلەن تىبەتلەرنىڭ ۋەسىقىلىرىدە ئىسپاتلانغانىدى. يەنە قوشۇمچە قىلىپ ئەسكەرتىپ قويىدىغىنىمىز، ئىلكۆل ئىبادەتخانىسى جايلاشقان سېرىق قاپتالدا تۇرۇپ، شەرقىي شىمالدىن تەخمىنەن 1 مىل كېلىدىغان جايدىكى بۇلاق سۇيىنى مەنبە قىلغان دەريا ئېقىنىنىڭ چىقىش ئېغىزىنى كۆزەتكىلى بولاتتى. بۇ دەريا بىز تىلغا ئالغان لاپچۇق يېزىسىنىڭ مۇھىم سۇ مەنبەسى ئىدى، بۇ خارابىلىكتە يېتەرلىك سۇ ۋە بۇك ـ باراقسان يېشىللىق بولغانلىقى ئۈچۈن، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى، يەنە بىر قىسىم بۇلاق سۇلىرى ئىككى خارابىلىك ئارىسىدىكى جىلغىنىڭ ئاستىدىكى تېمىز قىيادىن ئېقىپ چىقاتتى. بۇ يەرنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەت سورۇنى

قىلىپ تاللىنىشى شەك ـ شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ سۇ بېشى (سۇنىڭ باش مەنبەسى) ياكى لاپچۇق يېزىسىدىكى تېرىلغۇ يەرنى سۇغىرىدىغان سۇ مەنبەسىنىڭ باش قىسمى بولغانلىقى ئۇچۇندۇر.

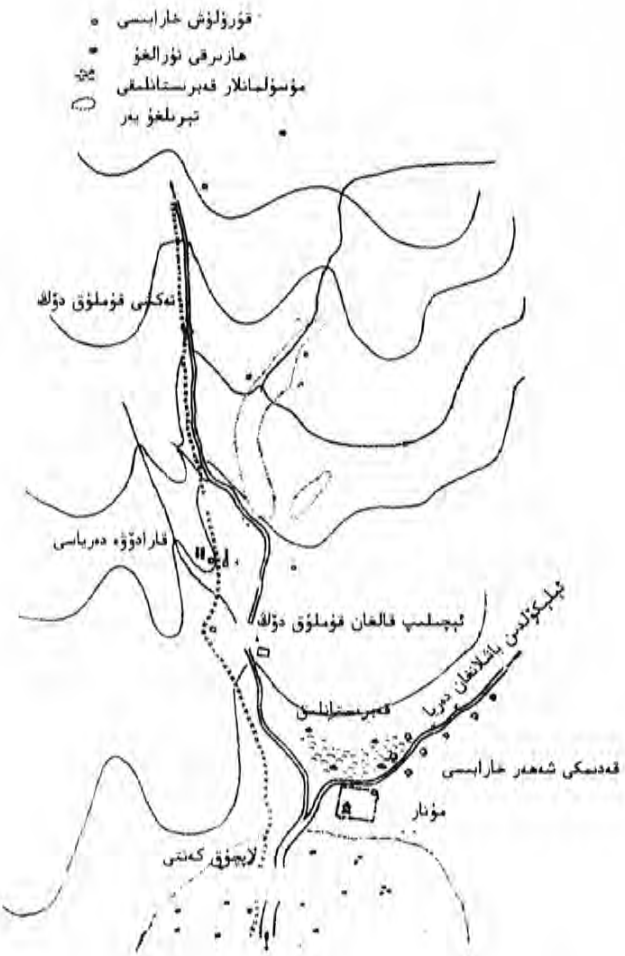
تۇغۇچنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بۇددا قەسرى

11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى تۇغۇچىنىڭ جەنۇبىغا قىلغان ئۇزۇن سەپەردە كاربدور شەكىللىك جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىنتايىن چوڭ ھەم ئەھمىيەتلىك خارابىلىكنى بايقىدىم. تۇزلەڭلىكتىكى تاشنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان، تۇغۇچى بىلەن ئىلىكۆلنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن باشلانغان دەريا ئېقىنلىرى بۇ جىلغىدىن ئۆتەتتى، ئۇنىڭ ئاستىنقى قىسمى تۆت تەرەپلىك شەكىلدە لاپچۇق ۋە قارادۆۋە (Kara-dobe) كەنتىگە جايلاشقانىدى. ئۇلار قۇمۇلنىڭ ئاساسلىق بوستانلىق رايونىنىڭ سىرتىدىكى ئەڭ چوڭ مۇنبەت دېھقانچىلىق رايونى ئىدى. تۇغۇچىدىن 1 مىل يىراقلىقتىكى كىچىك تاغ باغرىغا جايلاشقان ئەگمە شەكىلىك ئىمارەتلەر بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان بولۇپ، سىرتقى قىسمى تەخمىنەن 30 كىۋادرات فۇت كېلەتتى. ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق، بىز بۇنى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى دەپ قارىدۇق. شەرقىي قىسىمدىكى ئوچۇق كىۋادرات شەكىللىك بۇددا قەسرىنىڭ ئۇنىڭغا قارايتتى، يەنە بىرى غەربىي قىسمىدىكى پېچەتلەكلىك كاربدور ئىدى. بايقىشىمىزچە، بۇددا قەسرىنىڭ ئىچى قۇرۇق بولۇپ، قەسرىنىڭ ئەگمە گۇمبەزلىك ئۇستۇنكى تېمىدا يەنىلا رۇمبا شەكىللىك رەڭلىك ئىزنالارنى كۆرگىلى بولاتتى. رەتلىك تىزىلىپ، قىزىل ياكى يېشىل رەڭلىك كاسايا يېپىلغانلىرى كىچىك بۇت ھەيكەللەر ئىدى. قالايمىقان تىزىلغان كېسەك شەكلىدىكى سىزىقچىلار جەنۇب تەرەپكە داۋاملاشتۇرۇلغانىدى. قارىماققا، بۇ يەرگە ئىلگىرى بىر رەت كىچىك بۇت مۇنارى تىزىپ قويۇلغانىدەك كۆرۈنەتتى. لاپچۇققا

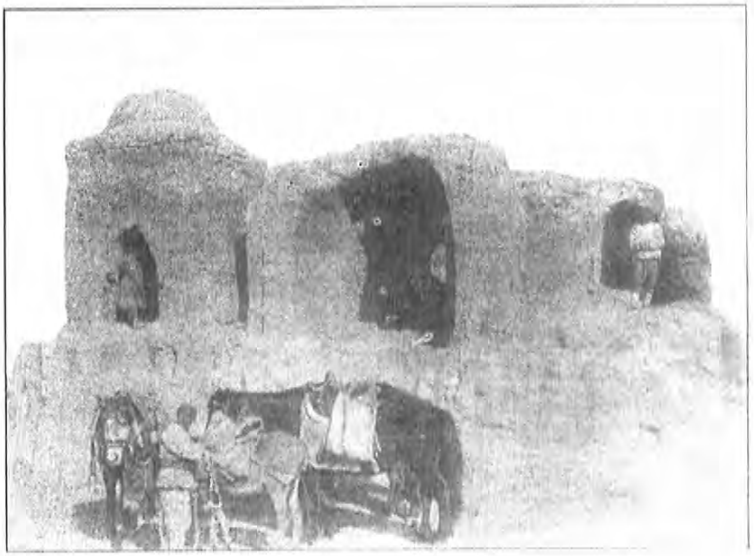
باردىغان يولنى بويلاپ يەنە 2 مىل ماڭغاندا، تازغانچۇق گۈمبىزى دەپ ئاتالمىدىغان بىر كىچىك خارابلىكنى ئۇچرىتىپ قالدىم. بۇ خارابلىكنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكى تۇغۇچى بىلەن ياربېشىدىكى سۇ قوشۇلمىدىغان جايىنى مەنبە قىلغان بولۇپ، بۇ شىددەت بىلەن ئاقمىدىغان بىر سۇزۇك سۇ ئېقىنىنى ھاسىل قىلغانىدى، ئۇ قارادۆۋە رايونىغا قاراپ ئاقاتتى. بۇ يەردىكى كېمىر ئىچىنىڭ يەر مەيدانى 5 فۇت 3 دىيۇم كېلەتتى. ئۇ يەردە پېچەتلەنگەن يەنە بىر كاردور بولۇپ، كەڭلىكى 2 فۇت كېلەتتى، ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىغا ئىشىك ئورنىتىلغانىدى.

لاپچۇق ئەتراپىدىكى بۇددىزم خارابلىكى

بۇ يەردىكى شېخىل تاشلار بىلەن قاپلانغان تېپىز جىلغا بارغانسېرى كېڭەيگەنىدى، جىلغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئاساسىي جەھەتتىن كولىنىپ دەريا قىنىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. تۇغۇچى بىلەن ئىلىكۆلدىن چۈشكەن سۇ قارادۆۋە ۋە لاپچۇقنىڭ ئېتىزلىرىغا ئېقىپ باراتتى. بۇ ئىككى دەريا ئېقىنى تۇتىشىدىغان جاينىڭ ئەتراپىدا كىچىك بىر رەت بۇددا قەسىرى بولۇپ، شەكلى باشتا تىلغا ئالغان كىچىك بۇددا قەسىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ۋاقىت چەكلىك بولغاچقا، مەن بۇ بۇددا قەسىرىنى تەكشۈرۈپ بولالمىدىم. تازغانچۇقتىن تۆۋەنگە 3 مىل ماڭغاندا بىر خارابلىكنىڭ ئىزنالىرىنى كۆرگىلى بولاتتى، ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن لاپچۇق كەنتى ئەتراپىغا جايلاشقانىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر خارابلىكتە 35 ـ، 36 ـ رەسىمدىكى I دە كۆرسىتىلگەندەك، بىر مەركىزي بۇددا قەسىرى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 10 فۇت، كەڭلىكى 9 فۇت بولۇپ، ئىككى تەرىپىگە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا كىچىك بۇددا قەسىرى سېلىنغانىدى، ئۇچ بۇددا قەسىرىنىڭ ھەممىسى ئەگمە شەكىلدە بولۇپ، پەقەت غەرب تەرەپتىكى بۇددا قەسىرىنىڭ چوققا قىسمى ساقلىنىپ قالغانىدى. بۇ ئۇچ بۇددا قەسىرىنىڭ

35 ـ رەسىم لاپچۇق ئەتراپىدىكى خارابىلىكنىڭ تەكشىلىكتىكى ئاددىي خەرىتىسى

36 ـ رەسىم قۇمۇل لاپچۇقنىڭ شىمالىدىكى ئىبادەتخانا

ئىشكىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن جەنۇبقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، مەركىزىي بۇددا قەسىرىنىڭ ئالدىنقى خانىسى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن. ئالدىنقى خانىنىڭ ئىچىدە كەڭلىكى 6 فۇت كېلىدىغان، پىچەتلەنگەن كارىدور بار بولۇپ، ئەگمە شەكىلدە ئىدى، پىچەن كارىدورنىڭ تېمىدا بېزەكلىك تام رەسىملىرىنىڭ ئىزنالىرى بار ئىدى، بەلكىم قەستەن بىر قەۋەت لاي بىرىلگەن ياكى تاشنى ئاق سىرلىغانلىقتىن يوقاپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئىمارەت بىر قاپتالغا سېلىنغان بولۇپ، بۇ جاي ئارىمافقا خام تۇپراقنىڭ قىرىنى تۆزلەپ سېلىنغاندەك قىلاتتى. بەزى ئالاھىدىلىكلەر بۇ جايىنىڭ بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس ماكانى ئىكەنلىكىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ جايدا كىشىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى.

ئىككى قەۋەت مۇپىسمان ئۆل ئۈستىگە ياسالغان بۇددا ئىبادەتخانىسى

بۇ خارابىلىكتىن غەربكە 40 يارد كېلىدىغان جايدا بىر بۇددا

ئىبادەتخانىسى قەسىرى بار ئىدى، ئۇ ئىككى قەۋەت ئېگىزلىكتىكى ئۇستىگە قوپۇرۇلغانىدى، تەكشىلىكتىكى رەسىم II دە كۆرسىتىلگەندەك، بۇددا قەسىرىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ يەر مەيدانى تەخمىنەن 10 كىۋادرات فۇت كېلەتتى، كۆپ قىسىم ئەگمە ئۆگزىلەر تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. ئېگىزلىكى تەخمىنەن 15 فۇت كېلىدىغان بۇ جاينىڭ شىمالىدىكى كىرىش ئېغىزى بۇزۇۋېتىلگەنىدى. بۇ خارابىلىككە ئىشلىتىلگەن كېسەك 15 × 7.5 × 3.5 ياكى 12 × 8 × 4 كېلەتتى. بۇددا قەسىرى ئېگىزلىكى 14 فۇت ئېگىزلىكتىكى خاڭدالغان تۇپىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغانىدى، ئۇ خاڭدالغان ئىنتايىن چوڭ جايغا سېلىنغان بولۇپ، تەخمىنەن 5 فۇت ئېگىزلىكتىكى خام توپىدىن بىۋاستە قوپۇرۇلغانكەن. بۇددا قەسىرىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدىكى پەلەمپەي بۇزۇۋېتىلگەن بولۇپ، جەنۇب تەرەپتىكى بەزى گۈمبەزسىمان يانتۇ دۆڭلۈكتىن يامىشىپ چىققىلى بولاتتى. بۇ خارابىلىكنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن 200 پارە كېلىدىغان جايدىكى پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەن قۇرۇلۇش خارابىلىكىنىڭ ئىچىدىن ئۇزۇنلۇقى 63 فۇت، كەڭلىكى 53 فۇت كېلىدىغان بۇددا قەسرىنى كۆردۇق. بۇ يەرگىمۇ توپىنى ئۇزلەپ ئىمارەت سېلىنغانىدى. بۇ خارابىلىكنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىدىكى شېغىل تاشلىق قىيادا بىر قانچە ئىمارەت خارابىسىنى كۆردۇق، ۋاقىت قىس بولغاچقا، ئۇلارنى تەكشۈرەلمىدۇق.

لاپچۇق بازىرىدىكى بۇزۇۋېتىلگەن ھويلا تام خارابىسى

بايا تىلغا ئالغان I ، II دىكى خارابىلىكنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بىر پارچە دۆڭلۈك بولۇپ، ئۇستىدىكى 800 پارچىن كۆپرەك يەردە مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى ۋە گۈمبەز خارابىلىكى بار ئىدى. بۇ خىل گۈمبەز خارابىسىنىڭ شەكلى ھازىرقى نۇرۇك قەبرىستانلىقىدا دائىم كۆرۈلىدىغان شەكىللەرگە ئوخشايتتى. بۇ

خارابلىكنىڭ سىرتىدا تام بىلەن توسۇلغان بىر بازار قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن كىۋادرات شەكلىدە بولۇپ، ئىشكى شەرققە قارايتتى. ھويلا تېمى 37 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەنگە ئوخشايتتى. ئۇ ئاساسەن خاڭداپ قويۇرۇلغاندى، بۇ ئارقىلىق ھويلا تامنى ئېگىزلىتىپ، تەبىئىي سىر قورغانىنى شەكىللەندۈرگەندى. جەنۇبىي ۋە شەرقىي تامنىڭ سىرتقى يۈزىنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئايرىم ـ ئايرىم تەخمىنەن 185 يارد ۋە 120 يارد ئىدى، شەھەر تېمىنىڭ شەرقىي شىمالى ۋە غەربىي جەنۇبىنىڭ ئەتراپىدىن ئىشكىنىڭ ئىزنالىرىنى پەرق ئەتكىلى بولاتتى. قورغاننىڭ غەربىي جەنۇب بۇلۇڭىدا 37 ـ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرىپىدە كۆرسىتىلگەندەك، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 40 فۇت كېلىدىغان چاسا شەكىللىك مۇنار بار ئىدى، ئوڭ تەرەپتىكى مۇنارنىڭ چوققا قىسمىدىكى كېسەكنىڭ قۇرۇلمىسىدىن مۇنارنىڭ يىل دەۋرىنىڭ بىرقەدەر كېيىنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. قورغاننىڭ غەربىي جەنۇب ئەتراپىدىكى تاشلاندۇق مەسچىتتىن باشقا، شەھەر تېمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خارابلىكلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئىمارەتلەر ئىدى. نۇرغۇن خام توپىلىق سۇپىلار ئىلگىرىكى يەر ئاستى ئۆيى ياكى تۇرالغۇ جاي خارابلىكىنىڭ ئورنى بولسا كېرەك. ھازىر بۇ يەر ئۇزۇن كەتكەن پاكار تاماللار ئارقىلىق ئايرىۋېتىلگەنىكەن. ئۇنىڭ ئۆيگە ئوخشايدىغان يەر ئاستى ئىمارەتلىرى ئۇستىدە نۇرغۇنلىغان كىچىك كېمىرلەر بار بولۇپ، دىيامېتىرى 2 ~ 3 فۇت كېلەتتى، ئېنىقكى، بۇ يەر ئاشلىق قاتارلىق بۇيۇملارنى ساقلايدىغان گەمە ئىدى. بۇ كىچىك كېمىرنىڭ ياسلىشى خۇددى رىم دەۋرىدىكى كىچىك ئىمارەتلەرنىڭ بىرلىكتە ياسلىپ، قوشنا ئىمارەتلەر توپىنى شەكىللەندۈرگىنىگە ئوخشايتتى، ئۇزۇن كەتكەن كاردىورمۇ چوقۇم قاتتىق يەرنى كولاش ئارقىلىق ئېچىلغاندى. مەن كېيىن يارغول قەدىمىي شەھىرى، يەنى تۇرپاننىڭ شەھەر خارابلىكىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خام

37 ـ رەسىم لاپچۇق قەدىمىي شەھىرىنىڭ تېمى، شەرقىي شىمال بۇلۇڭىدىكى بىر مۇنار ئېچىدىن سىرتىغا قارىغاندىكى كۆرۈنۈش

38 ـ رەسىم تۇرپاننىڭ (يارغولنىڭ) پۈتۈن كۆرۈنۈشى، قەدىمىي شەھەرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن غەربىي شىمال ھەم شىمال يۆنىلىشى بولۇپ، چوڭ بۇتخانىدىن سەل يىراقلىقتا

تۇپراقنىڭ ئۇستىگە بىۋاستە كاردورنى ياسىغانلىقىنى كۆرگىنىمىدە (38 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، تەبىئىيلا بۇلارنى چۈشەندىم، لېكىن يارغۇلدىكى كاردور بىلەن بۇنى سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ شىمالىي تام ۋە غەربىي تامنىڭ ئەتراپىدىن ئېگىز ھەم كەڭرەك ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئىلكۆلنى مەنبە قىلغان دەريا ئېقىنى بۇ يەردىن ئۆتۈپ، ئاساسلىقى لاپچۇقنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىغا ئىشلىنەتتى. بۇ دەريا

ئېقىنىنىڭ سىرتى بۇ كەنتنىڭ قەبرىستانلىقى بولۇپ، يىل دەۋرى ئۇزۇن ئىدى. جەنۇبىي تامنىڭ ئەتراپىدىكى دالىلاردا يەنە ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇراقلاشقانىدى. بايا تىلغا ئېلىنغان ھويلا تېمى دەل مۇشۇ خارابىلىكنىڭ ئەڭ شىمالىي چېتىدە ئىدى.

4 ـ بۆلۈم تۇرپاندىكى خارابىلىكلەرنى تەكشۈرۈش

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تەكشۈرۈش

تۇغۇچىدىن يولغا چىقىپ، تاغ يولى ئارقىلىق ئالتە بۆلەك مۇساپىنى تېزلىكتە بېسىپ ئۆتۈپ، 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى پىچان بوستانلىقىغا يېتىپ باردۇق، ئۇ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى مۇنبەت رايون ئىكەن. كۆپچىلىككە مەلۇم، بۇ رايون تارىخىي ۋە جۇغراپىيەلىك ئورنى جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەن بۇ قېتىم ئۇچ ھەپتە ئىچىدە تۆۋەندىكى بۇ خارابىلىكلەر، يەنى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىن غەربىي قىسمىدىكى قەدىمكى ئاستانە شەھىرى خارابىلىكىدىن يارغول قەدىمىي شەھىرىگىچە بولغان رايونلارنى تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرىمەن. تۇزكۆل تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئەڭ پەس يەر بولۇپ، يەر ئۈستىدىكى بارلىق قالدۇق سۇلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدا، چوڭ ھىسار (چوڭ قەلئە) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خارابىلىك بار، بۇ خارابىلىكنى ماڭا تۇرپاندىكى بىر ماتېرىيال رەتلىگۈچى ئېيتىپ بەرگەن. ئېيتىشلارغا ئاساسلانغاندا، ئىلگىرى چوڭ ھىسار سېلىنغان جايىنى ھازىر قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. مەن گېئولوگىيەلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈشكە قىزىققاچقا، بۇ جايىنى تەكشۈرۈشنى قارار قىلدىم. 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سەھەردە،

بىز ئاۋۇال قاقاس ۋە تار كەتكەن تاغ باغرىغا كەلدۇق، مانا بۇ جايدا پىچان رايونىمىزنىڭ سۈيى تاغ باغرى بىلەن كۆچمە قۇم ئارىسىغا سىڭىپ كېتەتتى. كېيىن سۇنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى ـ لەمجەن دەريا ئېقىنىدىكى بۇلاق ـ باراقسان بوستانلىق — لۇكچۇنگە باردۇق. بۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇكچۇنىڭ ئىگىلىگەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ دورغانبىگى تۇرۇشلۇق ئورۇن، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا ئاساسلىق پۇت تىرەپ تۇرىدىغان نۇقتىسى ئىدى. ئۆلچەش ئارقىلىق، لۇكچۇننىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى پەقەت 50 فۇد كېلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى.

سۇغىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى

بىز غەربىي شىمالغا قاراپ ماڭغان ئىككى كۈندە ئاجايىپ ئەھمىيەتلىك جۇغراپىيەلىك ھادىسىنى كۆردۇق، بۇنى تەرجىمھالمىدىكى بايانداىن كۆرۈۋالغايسىزلەر. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يېڭى سۇغىرىش ئۇسۇلى بولغان كارىز بارا ـ بارا ئىلگىرىكى مۇقىم بولمىغان سۇغىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىنى ئاپتۇ، بىر قىسىم چەت رايونلاردىكى يەرلەر سۈگەتلىك ئۆستەڭ ئارقىلىق سۇغىرىلىپتۇ. ئۆستەڭدە سۇ كەمچىل بولۇپ قالسا، بۇ خىل سۇغىرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدىكەن. تۇرپاندىكى كۆپ سانلىق ئولتۇراق رايونلاردا كارىز ئارقىلىق سۇغىرىش يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇنىڭغا شۇ يەردىكى نوپۇسنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن كۆپىيىشى سەۋەبچى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ رايونلارنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، تىنچلىقنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە گۈللىنىش ئەھۋالى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. لېكىن، شۇنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەككى، كارىزنىڭ قېزىلىشى تۇرپان رايونىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر قېتىملىق زامانىۋى ئىسلاھات بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ بالدۇر قىزىلغان ۋاقتىمۇ 18 ـ

ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا بارمايدۇ. بىر يۈرۈش قىدىرىپ تەكشۈرۈش نەتىجىسى ۋە تارىخىي ماتېرىيالىلاردىكى بۇ جاي توغرىسىدىكى خاتىرىلەردىن، بىز ئىلگىرى بۇ رايون نوپۇسىنىڭ ھازىرقى نوپۇسقا قارىغاندا زور دەرىجىدە كۆپلىكىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى سۇ مەنبەسىنىڭ ھازىرقىدىن كۆپ ياخشى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايمىز.

قۇرغاقچىلىقنىڭ بەشتام خارابىسىدە ئەكس ئېتىشى

بەشتام خارابىلىكىگە يېقىنلاشقىنىمىزدا، قۇرغاقچىلىقنىڭ بۇ يەرگە بولغان تەسىرىنىڭ زور ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق. قۇرغاقچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەب، قۇرغاقچىلىق يۈز بەرگەن ۋاقىت ھەم داۋاملاشقان ۋاقىت قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا ئويلاندۇق. لۈكچۈندىن كەڭرى كەتكەن تېرىقچىلىق رايونىنىڭ جەنۇبىغا 7 مىل كېلىدىغان جايدا بەشتام دېھقانچىلىق مەيدانى بار بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى بىرنەچچە كۆز كارىز ئارقىلىق سۇغىرىلىدىغان يەرلەرلا قالغانىدى. بىز كېيىن تاشلىنىپ قالغىنىغا خېلى بولغان كەڭ ئېتىزلىقتىن ئۆتتۇق، ئۇ يەردە قۇملۇقتا كۆپ ئۇچرايدىغان يانتاقلار ئۆسۈپ كېتىپتۇ. بىز ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە تېيىز دەريا قىنىدىن ئۆتتۇق، لۈكچۈندىكى ئۆستەڭنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ئاخىرىدا تۈزكۆلگە قۇيۇلىدىكەن، قىش پەسلىدە بۇ ئۆستەڭ ئىشلىتىلمەيدىكەن، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى ھەم تۇپراق تەرىپىدىن سۇمۇرۇلۇشى سەۋەبىدىن، ئەتىياز پەسلىدە بوستانلىق سۇغا ئېھتىياجلىق بولغان ۋاقىتتا سۇ ئۇنداق يىراق جايدىن كېلىپ بولالمايدىكەن ياكى تۇرپاننىڭ ياز پەسلىدىكى قۇرغاقچىلىق مۇھىتىدا سۇنىڭ ئېقىپ كېلىشىمۇ قىيىن ئىكەن. پەقەت يامغۇر سۇيى يېتەرلىك بولۇپ، يىراقتىكى تاغدىن كەلگەندە، بۇ يەرگە ئاندىن سۇ كېلىدىكەن. بۇ پەسىلىنىڭ دەريا ئېقىنىنىڭ جەنۇبىي قىسمى بولسا يانتاق ئۆسۈپ كەتكەن بىپايان قۇم شېغىللىق تۈزلەڭلىك

هەم يۇلغۇنلۇق قۇم بارخانلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، كۆچمە قۇم كۆرۈلمىدىغان جايدا قۇم ـ بوراننىڭ ھۈجۇمى تۈپەيلىدىن قاتتىق يەرلەردىمۇ كىچىك ـ كىچىك جىلغىلار پەيدا بولغان ھەمدە 1 ~ 2 فۇت ئېگىزلىكتىكى يارداڭ يەر شەكلى ھاسىل بولغان. بۇ خىل يەر شەكلى شەرقىي قىسمىدىن غەربىي قىسمىغا قاراپ كېڭەيگەن. ئەتىياز پەسلىدە تۈرپان ئويمانلىقىدا دائىم قاتتىق بوران چىقىپ، بوران شېغىللارنى ئۇچۇرتۇپ، قۇم بارخانلىرىنى ھەم شەرق تەرەپتىكى ئازگال دائىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. يىراقتىكى چوڭ ھىسار خارابىلىكى تېمى بىزنىڭ تەكشۈرۈش دائىرىمىزدە ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە چۆلتاغ قاپتىلىدىكى رەت ـ رەت چاقناپ تۇرغان ئاق رەڭلىك تۇزكۆل بويىنى كۆرگىلى بولاتتى.

چوڭ ھىسار خارابىسى

بەشتامدىن چوڭ ھىسار خارابىلىكىگىچە بولغان ئارلىق پەقەت 6 مىل كېلىدۇ، سۇ مەنبەسىگە خېلى يېقىن ئەتراپتا قويۇق ئوت ـ چۆپلەر ئۆسكەنىدى. قازغۇچىلارمۇ بۇ جايدىن خېلى ياخشى تۇرالغۇ تاپالايدىكەن، مېنىڭ تۇرپان ۋە پىچاندا يازغان ماتېرىياللىرىمدا بايان قىلىنغىنىدەك ، بۇ خارابە تۇرۇپ قېلىشقا ئەرزىيدىغان ياخشى ماكان ئىدى. خارابىلىكىنىڭ ئەتراپىدىكى قۇملۇقنىڭ دائىرىسى كىچىك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن ئىللىق كۆرۈنىدۇ. لېكىن ئىشىنىمەنكى، بۇ يەردە چوقۇم چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن، بولمىسا بۇ يەر تاشلىنىپ قالماس ئىدى. خۇددى 39 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگىنىدەك، بۇ خارابىلىك يەنە ئۇزۇن چاسا شەكىللىك ئىستېھكام ھەم سىرتقى ھويلا تامنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ھويلا تامنىڭ تۈزۈلۈشى قالايمىقان ئىدى. پۈتۈن خارابىلىك بىر تەبىئىي تۆپىلىك ئۈستىگە قۇرۇلغان، ئىمارەت ئاساسىي جەھەتتىن كېسەكتىن ياسالغان. ئۇزۇن چاسا شەكىللىك

39 ـ رەسىم چوڭ مىسار خارابىسىنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

ئىستېھكامنىڭ شەرقىي شىمال بۆرجەكلىكى (سىرتقى ئۆزۈنلۈقى 200 فۇت، كەڭلىكى 150 فۇت كېلىدۇ) ئېگىز تۇپىلىكنە تۈرغا ئوخشاپ كېتىدىغان چوڭ بىر ئىمارەت بار، بۇنى 40 ـ رەسىمدىن كۆرگىلى بولىدۇ.

كېسىر ئۆي ۋە زەمبىرەك سۇپىسى

ماڭا ئۇنجى قېتىم ئەڭ تەسىر قىلغىنى، ئىستېھكامنىڭ جەنۇبىدىكى تۇشقان ئۆڭىسىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان نۇرغۇن كىچىك كېسىر ئۆيلەر بىلەن زەمبىرەك سۇپىسى ئىدى (41 ـ، 42 ـ رەسىمگە قارالا)، يەنە كېلىپ سىرتقى ھويلا تېمىنىڭ ئىچىگىمۇ بۇ خىل ئۆيلەر ئىنتايىن زىچ جايلاشقانىدى.

بۇ خىل ئۆيلەر كۆپ جايلاردا بىر ئۆينىڭ ئۆستىگە يەنە بىر

40 ـ رەسىم چوڭ ھسار خارابىسىدىكى مۇڭگۇز شەكىللىك راۋاق، غەربتىن كۆرۈنۈشى

41 ـ رەسىم تۇرپاندىكى چوڭ ھسارنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى ۋە غەربىي بۇلۇڭىدىكى كىچىك ئۆي خارابىلىكلىرى، شىمالدىن كۆرۈنۈشى

ئۆينى سېلىش ئارقىلىق ياسالاتتى، ھەممىسى تەرتىپلىك ئەمەس ئىدى، ئۆينىڭ تېمى ھەم ئۈستۈنكى قىسمىدىكى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن كېسەك پارچىلىرى پاكار كىرىش ئېغىزىنى توسۇۋالغانىدى، ھەتتا ئاستىنقى قەۋەتتىكى ئۆينىڭ ئىچى پۈتۈنلەي كېسەك پارچىلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. بۇ خىل

42 ـ رەسىم چوڭ ھىسار خارابىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بۇددا قەسىرى
ۋە تۇرالغۇ خارابىسى، شىمالدىن كۆرۈنۈشى

ئۆيلەرنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 ~ 16 فۇت، 6.5 ~ 8.5 كەڭلىكى 8 فۇت كېلەتتى، بىر قاراشتىلا بۇ يەرنىڭ ئىمارەتچىلىك ئالاھىدىلىكىنىڭ تۈرپانىنىڭكىدىن تېخىمۇ ئۆزگىچە ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. شۇنداقلا بەزى ئالاھىدىلىكى ھازىرقى يېزا ـ بازار ۋە شەھەرلەردە يەنىلا ساقلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كېمىر (Kemer) دەپ ئاتىلىدىغان كۆتۈرۈلمە ئۆي، شۇنداقلا يەر ئاستىغا سېلىنغان ئۆيلەر كەمبەغەللەر ياكى بايلار بولسۇن، ھەممەيلەننىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشكەن. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئۆيلەرگە تاينىپ يازدىكى پىژغىرىم ئىسسىقتىن پاناھلانغان. كېمىر ئۆيىدە ئەتىياز يەسلىدىكى قاتتىق بوراننىڭ زەربىسىدىن پاناھلانغىلى بولاتتى. كېمىر ئۆي قىش پەسلىدە ئىسسىق، راھەت بولۇپ، سوغۇقتىن ساقلانغىلى بولاتتى. تۇرپاندا ياغاچ ماتېرىيال كەمچىل بولغاچقا، كېمىر ئۆي ھەممە يەردە ئومۇملاشقان، تۇغراق دەرەخلىرى تەكلىماكاندىكى بوستانلىق رايونلىرىدا ئومۇميۈزلۈك بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئۇلارنى قەتئىي كۆرگىلى بولمايتتى.

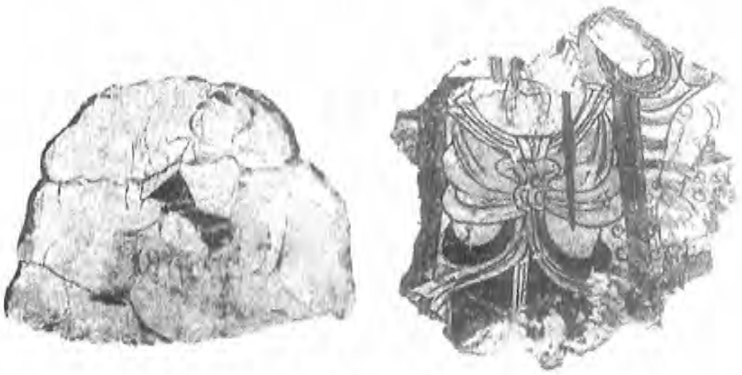
تۇرپاندىكى كېمىر ئۆي ـ ئىمارەتلەر

تۇرپان رايونىدا ئىلگىرى ياكى ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان كېمىر

ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي مەنىدىكى ئەگمە شەكىللىك ئۇسلۇبتا ئىدى. چۈنكى، كىشىلەر كېسەكنى بوي بۇنىلىشتە ئەگمە شەكىللىك قوپۇرۇپ چىققان، شۇنداقلا تىك كېشىكىن ھالەتتە كىرىشتۇرۇپمۇ قوپۇرۇپ چىققان. ئىسكىلىتىن ساقلىنىشقا قولايلىق بۇخىل ئۆيلەر ئېنىقكى ياغاچ ماتېرىيالنى تېجەش مەقسىتىدە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. سىمابلىق گاز بېسىمىغا ئاساسەن ئۆلچەنگەن سانلىق مەلۇماتلاردا ئېنىقلىنىشچە، چوڭ ھىسار ئويمانلىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 360 فۇت تۆۋەن ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان، بۇ بىر باي پەسلىدە ئىنتايىن ئىسسىپ كەتكەچكە، كېيىن شەكىللىك ئۆيلەردە ئولتۇرۇش ئومۇملاشقان.

بۇددا قەسرى خارابىسى

مېنىڭ ئالاھىدە دىققىتىمنى تارتقان توشقان ئۇۋىسىغا ئوخشايدىغان ئىمارەتلەردىن سىرت، يەنە بىر كىچىك بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ بار، ئۇ چاسا شەكىللىك ئىستېھكامنىڭ غەربىي جەنۇب تېمى تەرىپىگە سېلىنغان بولۇپ (39 ـ رەسىمدىكى !) سىرتقى ھويلا تامدىن كىرىدىغان ئىشىككە تۇغرىلانغان (42 ـ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرىپىدە كۆرسىتىلگەندەك. شىمالىي تەرەپتىن غەربىي شىمالدىكى تامنى بويلاپ سېلىنغان تۇراقنى ئۇي خارابىلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئىبادەتخانا كىچىك بۇددا قەسرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئىچكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 8.5 فۇت، كەڭلىكى 6.5 فۇت كېلىدۇ، يەنە كەڭلىكى تەخمىنەن 3 فۇت كېلىدىغان، ئېتىۋېتىلگەن كېمىر شەكىللىك كارىدورىمۇ بار. شەرقىي شىمال تەرەپتە ئالدىنقى خانىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئىمارەت بولۇپ، ئېگىزلىكى 19 فۇت، كەڭلىكى 4 فۇت كېلىدۇ، بۇددا قەسرى تېمىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 3 فۇت، قالدۇقىنىڭ ئېگىزلىكى يەنىلا 4 فۇت كېلىدۇ. كارىدورنىڭ سىرتقى تېمى بەك بۇزۇلۇپ

43 - رەسىم. تۆخۇم سېرىقى رەڭلىك تام رەسىمىنىڭ پارچىسى

كەتكەن بولۇپ، كېيىن ئۆگزىنىڭ ئېگىزلىكى 7 فۇت ئەتراپىدىكى ئورۇندىن باشلاپ ياسالغان. بۇددا قەسىرى بىلەن ئالدىنقى خانا قېزىلغان، لېكىن پاكىز بىر تەرەپ قىلىنمىغان. مەن لۇكچۇندە ئېرىشكەن ماتېرىيالدا چۈشەندۈرۈلۈشچە، بۇ يەرگە كەلگەن گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بۇ خارابىلىكنى ئالدىراپلا تەكشۈرۈپ ئۆتۈپ كەتكەن. شەرق تەرەپتىكى كىچىك خانىنى رەتلىگەن چاغدا، رەڭلىك تام رەسىمىنىڭ قالدۇقلىرى بايقالدى. ئېنىقكى، بۇ رەسىملەر تامدىن چۈشۈپ كەتكەن، بۇلارنى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەكشۈرگەندە تاشلاپ كەتكەن ياكى كېيىن يەرلىك «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر قىلغانىدى.

بۇددا قەسرىدىن تېپىلغان بېزەك يادىكارلىقلار

بۇددا قەسرى ھەم ئالدىنقى خانىنىڭ ئىچىدە بىر قەۋەت بۇرۇلمىغان لاي تام بار ئىكەن، بىز ئۇنى تەپسىلىي تازىلىغاندىن كېيىن نۇرغۇن تام رەسىملىرىگە ئېرىشتۇق. يەنە لاي ھەيكەل پارچىلىرى بولۇپ، ھەممىسى ئولتۇرغان بۇت ھەيكەللىرى ئىدى. ئېنىقكى، بۇلار ئىلگىرى بۇددانىڭ كەينىدىكى نۇر چەمبىرىكى

ئۇستىدە ئىدى. بۇددا قەسرىنىڭ تېمىدا گەۋدىلىنىپ تۇرغان قالدۇق لاي ھەيكەل پارچىلىرى ئۇستىدىن يورۇقلۇق چۈشمەيدىغان دائىرىنىڭ ئىزنالىرىنى بايقىدۇق. ئۇنىڭدىن باشقا ئىنتايىن چوڭ ھەيكەلنىڭ قول بارماقلىرىنىڭ قالدۇقلىرى چىقتى. مەسىلەن، 43 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، تۆخۇم سېرىقى رەڭلىك تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرىدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۇسسۇل ئويناۋاتقان بىر كىچىك بالا ۋە بىر بۇدساتۋانىڭ بەدىنى ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ قالدۇق پارچىلىرى ئىچىدە بىرى ئەينەن ئويۇلغان بولۇپ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئادەم بىلىكى چوڭلۇقىدىكى مودېل بار. شەرقىي جەنۇبتىكى كىرىش ئېغىزىدا كىچىك تېپتىكى قاپارتما نەقىشلىك بۇت ھەيكىلىنى بايقىدۇق. بۇلار ئاساسەن بۇزۇۋېتىلگەن، ئېنىقكى، بۇلار تامنى بېزەشكە ئىشلىتىلگەنىدى. يەنە مەلۇم جايلاردا تام رەسىملىرىنىڭ ئىزنالىرى بار ئىكەن. خارابىلەر ئارىسىدىكى تام رەسىملىرىگە بىر قەۋەت قومۇش چاپلانغان بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇ بۇددا قەسىرى تاشلىۋېتىلگەندىن كېيىن يەنە قايتا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. بەلكىم پادىچىلار ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. خۇددى نېمە، كروران ۋە مىرەن خارابىلىكلىرىدە بۇز بەرگەن ئىشلارغا ئوخشايدۇ. چوڭ بىر رەڭلىك رەسىم پارچىسى بولۇپ، ئۇ بۇزۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئىككىلا تەرىپىدىن قوينۇق

44 ـ رەسىم ساسان ئۇسلۇبىدىكى يىپەك توقۇلما پارچىسى

ئاق رەڭدە سىزىلغان ئۆرە تۈرغان بۇددا رەسمى ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى. بۇ خىل سىزىش تېخنىكىسى تۈرپاندىكى رەسىم يادىكارلىقلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. 44 ـ رەسىمدىكى يىپەك بۇيۇملارنىڭ قالدۇق پارچىلىرىدىكى يۇمىلاق چوڭ گۈل نۇسخىسى ساسان ئۇسلۇبىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقە پارچىسى

تەكىتلەپ قويۇشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئىككى پارچە رەڭلىك لاي پارچىلىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىنتايىن غۇۋا كۆرۈنىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلاردىن سىرت، يەنە بىرنەچچە پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقە پارچىسى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر جىلد نومنىڭ كېيىنكى قىسمىنىڭ پارچىلىرى بىلەن ئىككى پارچە خەنزۇ يېزىقىدىكى ۋەسقە پارچىسىنى بايقىدۇق. بۇ يادىكارلىقلار بۇددا قەسرىنىڭ ئۇيغۇرلار دەۋرىدە داۋاملىق ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى، شۇنداقلا بۇلارنىڭ ئىچىدىكى نەقىش بېزەكلەر ئۇنىڭ بۇ دەۋردىكى بۇيۇك ئىجادىيەتكە مەنسۇپلۇقىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى. بىز بۇ ئۆيدىكى ئەخلەتلەرنى تازىلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبتىكى هويلا تېمىغا تۇتىشىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. دېمەك، ئىستېھكامنىڭ (41 ـ رەسىمگە قارالسۇن) غەربىي بۇرجىكى ئەتراپىدا ئېرىشكەن نەتىجە بىلەن بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان يەكۈن ئوخشاش بولدى. بۇ ئۆينىڭ تورۇسى خېلى بۇرۇنلا بۇزۇۋېتىلگەن بولۇپ، كېيىن ئەخلەتخانا ئورنىدا ئىشلىتىلگەن، بۇ بىز مىرەن ئىستېھكامىدا كۆرگەن ئەھۋال بىلەن ئوخشاش ئىدى.

ئەخلەت دۆۋىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر

سامان ۋە ئەخلەتلەرنىڭ ئارىسىدىن 18 پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر

يېزىقىدىكى ۋەسىقە پارچىسى تېپىلدى. چالا ـ بۇلا يېزىلغان قەلەم ئىزناسى ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ـ ئىككى پارچە ۋەسىقە ئۇستىگە بېسىلغان قىزىل رەڭلىك تامغىدىن ئۇلارنىڭ خەت ـ چەك ياكى ھۆججەت ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولاتتى. باشقا جايلارنى رەتلىگەندە ھېچقانداق نەرسىگە ئېرىشەلمىدۇق.

دەسلەپكى دەۋرلەردىكى دېھقانلارنىڭ تۇرالغۇلىرى

چوڭ ھىسار ئەتراپىدىكى سېرىق توپلىق يەر ئىنتايىن مۇنبەت بولۇپ، شورلۇق ئەمەس ئىدى، لېكىن كۆلنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى نۇرغۇن يەرلەر ھازىر شورلىشىپ كەتكەچكە، سۇغا ئېھتىياجلىق ئىدى. ھازىرقىغا ئوخشاش لۇكچۇننىڭ پەسللىك دەريا سىنىڭ 4 مىل يىراقلىقتىكى خارابلىككىچە ئېقىپ بارغانلىقىغا قاراپ، چوڭ ھىسارنىڭ ئۇيغۇرلار دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا چوقۇم دېھقانچىلىق رايونى ئىكەنلىكىنى ھەمدە يېتەرلىك سۇ مەنبەسى بولغانلىقىنى، كېيىن قۇرغاقچىلىق تۈپەيلىدىن يەر يۈزىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولغانلىقىنى مۆلچەرلىدۇق.

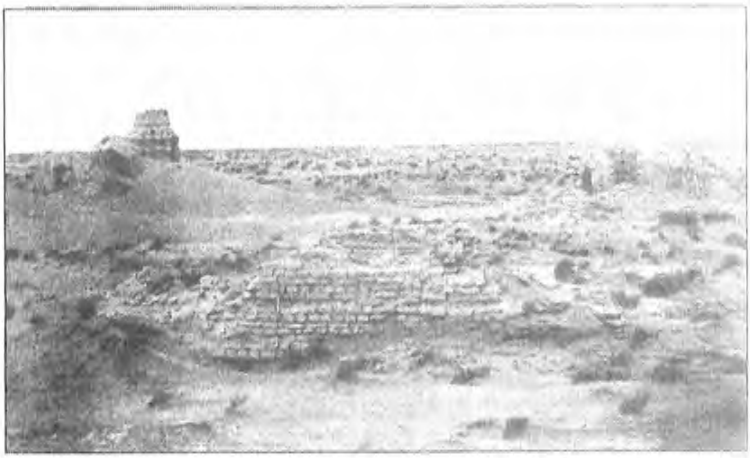
كىچىك ھىساردىكى بۇددا قەسرى خارابىسى

مەن چوڭ ھىساردىكى قارارگاھتىن «كىچىك قەلئە» دەپ ئاتىلىدىغان ئەھمىيەتلىك كىچىك بۇددا قەسرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتتىم ۋە تازىلىدىم. شۇنىڭ بىلەن، بۇ خىزمەت ئاخىرلاشتى. كىچىك ھىسار چوڭ ھىسارنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 2 مىلدىن ئارتۇق يىرگە جايلاشقان بولۇپ، دائىرىسى تېرىلغۇ يەرگىچە كېڭەيگەن ھەمدە يەر يۈزى شامالدا ئېغىر دەرىجىدە يالىڭىنىش تۈپەيلىدىن تاريىپ كەتكەنىدى. بۇ يەردىكى مۇنبەت سېرىق تۇپراق ۋە شامالدا يالىنىشتىن شەكىللەنگەن جىلغا شەرقتىن غەربكە قاراپ كېڭەيگەنىدى، بەزى جايلاردىكى جىلغىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 5 ~ 8 فۇتقا يېتەتتى. خارابىلىككە يېتىپ بېرىشتىن ئاۋۋال

قۇمنىڭ كۆچۈپ 8 ~ 10 فۇت ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆردۈق. بەلكىم مۇشۇ قۇم بارخانلىرىنىڭ يارديمىدە ئىككى تەرەپتىكى بۇددا قەسىرى خارابىلىكىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ قالغان بولسا كېرەك. 45 - رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، خارابە ئىزى كىچىك تېپىتىكى نۇر-غۇن مۇنارنى ھەمدە ئۇنىڭغا تۇتاش كەتكەن ئۆگزىسى گۇمبەزسى-مان كىچىك بۇددا قەسىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. ئەتراپىتا يەنە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان كىچىك بىر ئىمارەتنىڭ خارابىلىكى بولۇپ، ئۇ بەلكىم ئىبادەتخانىغا ئىشلىتىلىش ئۈچۈن سېلىنغان بولسا كېرەك.

تاتى شەكلىدىكى رايون

بۇ خارابىلىك غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقىچە بولغان 120 يارد يەرنى ئىگىلىگەن بولۇپ، بۇ يۇنىلىشتىكى ئارىلىق ئەڭ ئۇزۇن ئىدى. بۇ رايوننىڭ يەر شەكلى تاتى شەكلىك بولۇپ، بۇ يەر يۈزىنىڭ شىمالدا يالىنىشىدىن بولغانىدى. ھەممىلا يەردە كىچىك ساپال پارچىلىرى ۋە ئۇششاق سۆڭەك پارچىلىرىنى

45 - رەسىم كىچىك ھىسار خارابىسى III ~ I ، جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

كۆرگىلى بولاتتى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئادەم سۆڭىكى ئىدى. بارلىق ئىمارەت خارابىلىكى شامالدا يالىنىش تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن تۆپىلىككە جايلاشقانىدى. بۇ تۆپىلىك ئەتراپتىكى باشقا يېقىن يەرلەردىن 4 ـ 5 فۇت ئېگىز ئىدى. بۇنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياكى خارابىلىكلەردىكى بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان يەرلەردە، قۇم دۆڭلىرى يىغىلىپ ئون نەچچە فۇت كېلىدىغان قۇم بارخانلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. مەسىلەن، 45 ـ ، 46 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك. ئىمارەت خارابىسىگە ئىشلىتىلگەن كېسەكلەر مۇستەھكەم بولۇپ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئاساسەن 18 × 8 ~ 9 دىيۇم، 4 × 4.5 دىيۇمغىچە بولۇپ، چوڭ ھەسسار خارابىلىكىدە بايقالغانغا ئوخشاش ئىدى. تام ئىنتابىسى رەتلىك قويۇرۇلغان بولۇپ، بارلىق كېسەكلەر تەكشى قىلىپ توغرىسىغا ياتقۇزۇلغان، ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى كىرىشتۈرۈلۈپ سىرتقا قارىتا قويۇرۇلغان. ئىمارەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ مەنبەسى ئاساسەن ئوخشاش.

مۇنار، ئەگمە تۇرۇسلۇق بۇددا قەسرى |

خارابىلىكتىكى ئەڭ چوڭ بىرىكمە ئىمارەت غەربىي قىسمىدا، يەنى رەسىمدىكى | دە كۆرسىتىلگەن خارابىلىك بولۇپ، ئۇ شىمالىي تەرەپتىكى بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان بىر مۇنار، بىر بۇددا قەسرى ۋە ئەگمە شەكىللىك ئالدىنقى ھويلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان (46 ـ رەسىمگە قارالسۇن). جەنۇبقا قارايدىغان بولساق، ئېگىزلىكى 47 فۇت، كەڭلىكى 23 فۇت كېلىدىغان چوڭ زال ياكى ھويلا ـ قورۇ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆگزىسى باغاجتىس ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. غەرب تەرەپتىكى تامدا كىچىك ئەگمە شەكىللىك ئويۇق بار بولۇپ، ئۇنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. غەربىي جەنۇب تەرەپ بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان بىر رەت ئۆيلەر راھىبلار تۇرغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي تەرەپتىكى مۇنار 24 كىۋادرات فۇت

46 ـ رەسىم كىچىك ھىساردىكى قەدىمىي مۇنار ۋە ئىلاھىي قەسىر، شەرقتىن كۆرۈنۈشى

كېلىدىغان ئېگىزلىككە سېلىنغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 5 فۇت كېلەتتى. ئېگىزلىكنىڭ يېرىمىنى قۇم بېسىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدە يەنە بىر يۇمىلاق ئېگىزلىك بولۇپ، دىيامېتىرى 15 فۇت، ئېگىزلىكى 4 فۇت 6 دىيۇم كېلەتتى. بۇ جايدا يەنە مۇنار شەكىللىك ئىمارەتلەرمۇ بار بولۇپ، ئېگىزلىكى 10 فۇت كېلەتتى. ئۇ 3 ـ قەۋەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستى بارا ـ بارا ئېگىزلەپ، قەۋەتلەرگە بۆلۈنگەن ۋە مۇنار ياسالغان. بۇ مۇنارلارنىڭ ئۇلىنىڭ لايىھەلىنىشى بىلەن راۋاق مۇنارىنىڭ ئۇلى پۈتۈنلەي ئوخشاش. بۇ مۇنارلار كېرىست شەكلىدە بولۇپ، تۆت بۇلۇڭ شەكلىدىكى پەشتاقنىڭ پۈتۈن گەۋدىسىگە 20 بۇلۇڭ چىقىرىلغان، نېلۇپەر گۈلى يوپۇرمىقى شەكىللىك قاپارتما نەقىشنىڭ تەخمىنەن 1 فۇت كېلىدىغان يۇمىلاق بىر تەگلىكى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىدە سىلىندىر شەكىللىك، ئەگمە تورۇسلۇق مۇنار بار بولۇپ، ئۇستۇنكى قىسمى كەمتۈك ئىدى،

مۇنارنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى تەخمىنەن 24 فۇت كېلەتتى.

مۇنار 1 نىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى

ئۇچىنچى قەۋەتنىڭ شەرق تەرىپىدە بىر تۈشۈك بولۇپ، بۇ بايلىق قازغۇچىلارنىڭ مۇنارىدا ھېچنىمە قويماي ئېلىپ كەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. مۇنارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىنتايىن قىزىقارلىق بولۇپ، شەكلى كىچىك خانىغا ئوخشايتتى. ئىچكى خانىنىڭ كۆلىمى 3.5 كۋادرات فۇت بولۇپ، يۇمىلاق ئۈل ئۇستىگە سېلىنغان. بۇ سىرلىق خانىنىڭ ئەسلىدە كەڭلىكى 2 فۇت كېلىدىغان كىرىپ ـ چىقىش ئېغىزى بار ئىدى. بۇ خانىنىڭ ئىچىدىكى ئوغرىلار تەشكەن تۈشۈكنىڭ ئۈستىدىكى جايدا لاي بىلەن سۇۋالغان ئەگمە شەكىللىك تۇرۇسلا قالغانىدى. بۇ خانىنىڭ ئىشكى ياكى دېرىزىسى ئەسلىدە 3 فۇت بولۇپ، كېيىن «بايلىق قازغۇچى»لار تەرىپىدىن كۆلىمى چوڭقۇرلۇقى 6 فۇتقا يەتكەن. ئوغرىلار تەشكەن تۈشۈكنىڭ تەسىرى تۈپەيلى، ئىلگىرىكى ئىشكىنىڭ كېيىن مەلۇم خىل ئۈسۈلدا ئېتىۋېتىلگەن ياكى ئېتىۋېتىلمىگەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلمىدىم. «ئىشىك ئاساسەن ۋاقىتلىق خاراكتېرلىك نەرسە ـ چىراغ بۇيۇملىرىنىڭ بىخەتەر تۇرغان ـ تۇرمىغانلىقىنى قەرەللىك تەكشۈرۈشنە ئىشلىتىلگەن. مېنىڭ بۇ يەردە تولۇقلاپ ئىزاھلايدىغىنىم شۇكى، III گۇرۇپپا مۇنارنىڭ كۆلەم جەھەتتە كىچىكرەكلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۇنار بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئۇنىڭدا يەنە كۆلىمى 3.5 كۋادرات فۇت كېلىدىغان ئىچكى خانا بار بولۇپ، شەرقىي قىسمى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋېتىلگەنلىكتىن، ئىلگىرىكى ئىشكىنىڭ ئورنىنى يەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. ئوغرىلار مۇنار I خارابىلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن ئىچكى خانىغا تۇتىشىدىغان تۈشۈك تېشىپلا قالماي، شىمال تەرەپتىن يۇمىلاق مۇنار ئۈلىغا قارىتىپ بىر تۈشۈك تەشكەن.

بۇددا قەسرى ٧٠١ نىڭ ئىچىدىكى تام رەسىمى

بۇددا قەسرى ٦ دىكى كىچىك قەسىر ٧ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر بۇددا قەسرىگە يېقىن جايلاشقان بولۇپ، ئىچكى قىسمىنىڭ كۆلىمى 8 فۇت، 4 دىيۇم كېۋادرات كېلىدۇ. ئىچكى قىسمىدىكى يەر يۈزىگە قېلىنلىقى 2 فۇت كېلىدىغان شېغىل ۋە لاي پارچىلىرى يانقۇزۇلغان بولۇپ، ئۇ ئېنىقكى، ئوغرىلانمىغان. ئىس ـ تۈتەك تۆپەيلى قارىداپ كەتكەن تام ـ تورۇس ۋە قالدۇق تامدىكى قالايمىقان سىزىقلاردىن كىشىلەرنىڭ بۇددا قەسرىنىڭ بىزىلىشىدىن ئانچە رازى ئەمەسلىكىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. گۈمبەز ئۈستىدىكى شار شەكىللىك تورۇستا پەقەتلا تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر رەت كېچىك بۇت ھەيكەللىرى تەسۋىرلەنگەنىدى. شەرقىي ۋە غەربىي تامنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ئاسراش قەۋىتىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە بىر قىسىم تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ رەڭلىرى يەنىلا كۆركەم ئىدى، شەرقىي جەنۇبىي بۇلۇڭ ئەترايىدىكى سەپەرگە ئالتىنىش مەزمۇن قىلىنغان رەسىمنى پەرقلەندۈرگىلى بولمىدۇ. ئۇنىڭدا تامامەن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئات، ئات ئۈستىدىكى چەۋەندازلار غايىب بولغان، ئۇنىڭ كەينىدىكى كىشى ئەگىشىپ ماڭغان، ئۇنتۇرىدىكى ئات چۆچۈپ كەنكەنلىكتىن ئىككى پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرگەن، ئۇنىڭ كەينىدىكى ئەگىشىپ ماڭغان كىشى قوڭۇر رەڭلىك ھايۋانىنى، يەنى قاپلان ياكى بۆكەن كۆتۈرۈۋالغان كۆرۈنۈش ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. غەربىي تامدىكى رەسىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋېتىلگەن، سوياۋېتىلگەن ئەۋرىشكە قالدۇقى تېگى قىزىل، ئۈستى باشقا رەڭدە سىزىلغان رەسىم پارچىلىرى بولۇپ، رەڭگى ئىنتايىن كۆركەم ئىدى. بۇددا قەسرىنىڭ شىمالىي تېمىدا چوڭ بىر پارچە رەڭلىك سىزما ساقلانغان بولۇپ، ئىلگىرىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەلنىڭ ئورنى بولسا كېرەك، ئۇنىڭ ئوڭ

تەرىپىدىكى نېلۇپەر تەگلىك ئۇستىدە، ئېسىل كىيىنگەن بىر كىشىنىڭ ئاستىنقى بەدىنىنىڭ كۆرۈنۈشى بار ئىدى. بۇددا قەسىرى ۋە ئالدىنقى قەسىرنىڭ ئىچىدىن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرىنى بايقىغاندىن سىرت، يەنە كىچىك بۇت مۇنارىنىڭ مودېلى بىلەن قاپارتما نەقىشلىك بۇت ھەيكەل تاپتۇق، ئۇلار ئاساسەن لايدىن ياسالغان بولۇپ، ئېنىقسىز تۈۋىنىغۇچىنىڭ ھەيكىلى ئىدى. بۇددا قەسىرىنى تازىلىغاندا قەغەز پارچىلىرىنى بايقىدۇق، ئۇلار خەنزۇچە بۇددا نوملىرىنىڭ قالدۇق پارچىسى ئىدى.

ئەگمە تورۇسلۇق بۇددا قەسرى i.III دىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار

ئالدىدا بايان قىلىنغان بۇددا مۇنارى ۋە بۇددا قەسىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى شامالدا يالىنىش ئېغىر بولغان ئىمارەت II نىڭ ئىچىدە، يەنى 45 ـ رەسىمنىڭ ئاستىنقى قىسمىدا كۆرىستىلگەندەك، تامنىڭ ئاساسىي قىسمىدىن باشقا جايلاردىن، يەنە ئاز مىقداردىكى يادىكارلىقلارنى قېزىپ چىقتۇق. ئەمما، ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى 50 فۇت كېلىدىغان ئورۇندىكى بىر كىچىك ئىبادەتخانا III بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. ئۇنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان ئەھمىيەتلىك يادىكارلىقلارنى قېزىپ چىقتۇق. ئەگمە تورۇسلۇق بۇددا قەسرى i نىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 7 فۇت، 2 دىيۇم كېۋادرات بولۇپ، بۇ يەردە ئېنىقلىكى چارۋىچىلار ياكى باشقا كىشىلەر ئۆزۈن مۇددەت ئولتۇراقلاشقان، ئۇنىڭ ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان قالدۇق نام رەسىملىرى ئىنتايىن ئاز ئىدى. ئەمما، شەرقىي شىمال بىلەن تۆتىشىدىغان، لاي ـ كېسەكلەر بىلەن تولغان كارىدوردىن ئۇچ پارچە كاناپقا سىزىلغان رەسىمنى بايقىدۇق. رەسىمدىكى مىڭ قوللۇق بۇتنىڭ ئۇستىدە قاتار تىزىلغان كىچىك بۇتلار بار ئىدى. كاناپتىكى رەسىمنىڭ بويىقلىرى ئۆڭۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەقىقەتەن بىر ئېسىل سەنئەت بۇيۇمى

ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلگەن ئىزنالىرىدىن قارىغاندا، بۇ رەسىم جىلى بۇرۇن سىزىلىپ، كېيىن بۇ جايغا سەدىقە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. شىمالىي قىسىمدىكى بۇددا مۇنارى بىلەن ئوتتۇرىدىكى يەنە بىر بۇد قەسىرىدىن نۇرغۇن نەپىس ياسالغان قاپارتما ھەيكەلنىڭ پارچىلىرىنى بايقىدۇق. ئوتتۇرىدىكى بۇددا ھەيكىلىنىڭ ئۇلىغا يېقىن بولغان ھەربىر بۇلۇڭدىكى نەپىس بىر قەۋەت قۇمنىڭ ئاستىدىن نۇرغۇن تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇق پارچىلىرىنى بايقىدۇق، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى ئالتۇن رەڭدە ئىدى. بۇ جايدىن بىز يەنە خەنزۇ يېزىقىدىكى نەچچە پارچە بۇددا نومىلىرىنىڭ قالدۇق پارچىلىرىنى ۋە يېنىغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىزاھ بېرىلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىراخمى يېزىقىدىكى قالدۇق پارچىلارنىمۇ بايقىدۇق.

مۇنار III نىڭ ھويلا تېمى ئېچىدىكى يادىكارلىقلار

مۇنارنىڭ ئەتراپىغا ئىلگىرى كىچىك ھويلا تېمى سېلىنغان، ھويلا تامنىڭ كۆپ قىسمى شامالدا يالىنىش سەۋەبىدىن تامامەن بۇزۇلۇپ كەتكەنىدى. مۇنار III نىڭ ئەتراپىدىكى قۇمسىمان لاتقىغا نەچچە قەۋەت تام سۇۋاقى كۆمۈلۈپ كەتكەنىدى، ئۇنىڭ ئېچىدىن يەنە، ئولتۇرغان ياغاچ بۇددا ھەيكىلىنى قېزىپ چىقتۇق (47 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ياغاچ بۇددا ھەيكەلنىڭ دۇمبىسىدىكى ياغاچ مىخ قالدۇقلىرى ئۇنىڭ ئىلگىرى مۇنارنىڭ ئۇلىغا مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. بۇ ئۇنىڭ قېزىپ چىقىرىلغان ئورنى بىلەن ئىنتايىن ماس كېلەتتى، ئۇ يەر يۈزىدىن تەخمىنەن 2.5 فۇت كېلىدىغان ئورۇندىن قېزىۋېلىنىدى. مۇنار ئۇلىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىنىڭ ئاستىدىن يەنە نەچچە يۈز پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ قالدۇق پارچىلىرى قېزىۋېلىندى. ئۇنىڭ ئۇستىدە قىزىل رەڭلىك تامغىنىڭ ئىزناسى بولۇپ، قەستەن يىرتۋېتىلگەنلىكى ئېنىق ئىدى، لېكىن بۇ ئەندىرە ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغانلىقى

ئوخشاشمۇ ياكى ئوخشاش ئەمەسمۇ، ئۇنى بۇ جايغا سەدىقە قىلغانمۇ ياكى ئۇ ئاشۇ نادان ئادەملەر تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەنمۇ؟ دېگەنلەر ئېنىق ئەمەس. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، خارابىلىكتە يەنە كىچىك بىر بۇتخانىمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋېتىلگەن مۇنارمۇ بار ئىدى، ئۇ مەركىزىي خارابىلىك ii نىڭ شەرقىي شىمالىدىكى 30 يارد كېلىدىغان ئورۇنغا جايلاشقان (45 ـ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قارالا) بۇ مۇنارنىڭ ئاستىدىكى ئىككى قەۋەت قىسمىلا ساقلىنىپ قالغان، باشقا قىسمىنى «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر قېزىش جەريانىدا بۇزۇۋەتكەن. كېسەك بىلەن تىندۇرۇۋېتىلگەن بۇتخانىنىڭ ئىچىدىن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەلنىڭ پارچىلىرىنى قېزىپ چىقتۇق، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى ئادەم چوڭلۇقىدىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەلنىڭ پارچىلىرى ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، يەنە بىرنەچچە پارچە رەڭلىك تام رەسىمنىڭ پارچىلىرى، ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە پارچىسى ۋە كىچىك بىر پارچە مۇكەممەل ساقلانغان تىبەت يېزىقىدىكى ۋەسىقە پارچىسىنىمۇ قېزىپ چىقتۇق. مۇنارنىڭ ئەتراپىدىكى كېسەل دۆۋىسى ئارىسىدىن كۆپ مىقداردىكى تىبەت يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ پارچىلىرىنىمۇ قېزىپ چىقتۇق.

47 ـ رەسىم ئولتۇرغان ياغاچ بۇددا

كىچىك ھىسار خارابىسىنىڭ ئورنى

كىچىك ھىساردىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى

ۋەسىقىلەر بۇ خارابىلىكنىڭ ئۇيغۇرلار دەۋرىدە بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىزچىل تۇرده بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چوڭ ھىسارنىڭ رولى بۇ جاي ئىگىلىگەنگە قەدەر ئۆزگەرمىگەن. شاھرۇخنىڭ ئەلچىسى بۇ جايغا كەلگەنگە قەدەر، تۇرپاننىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدىكى كىشىلەر يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، باشقا جايلارنىڭ يەرلىك ئېتىقاد تەجرىبىلىرىنى بىرلەشتۇرگەنده، شۇ يەرنىڭ ئېتىقادى بىلەن خارابىلىكى زىچ باغلىنىشقا ئىگە بولغان ئىدى، ئۇنداق بولمىغان بولسا، ئۇ تاشلىنىپ قالغان بولاتتى. لېكىن، بۇ بۇتخانا خارابىلىكىگە تاۋاپ قىلغىلى كەلگەن ئەڭ ئاخىرقى تەقۋادار ئېتىقادچىنىڭ قاچان كەلگەنلىكىنى جەزملەشتۇرۇش ئىنتايىن قىيىن ئىدى. مەن ئەتراپتىن ھېچقانداق ئولتۇراق جاي خارابىلىكىنىڭ ئىزىنى تاپالمىدىم. بۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىمنىڭ بىرقەدەر قىسلىقى تۇپەيلىدىن تۆپىلىك نەزىرىمدىن چۈشۈپ قالغانىدى. لۈكچۈندىن سىڭگىمگە بارىدىغان يول خارابىلىكنىڭ شەرقىي قىسمىدىن ئۆتىدۇ. بۇ بەلكى بۇتخانىنىڭ ئۆزئارا ئايرىلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن.

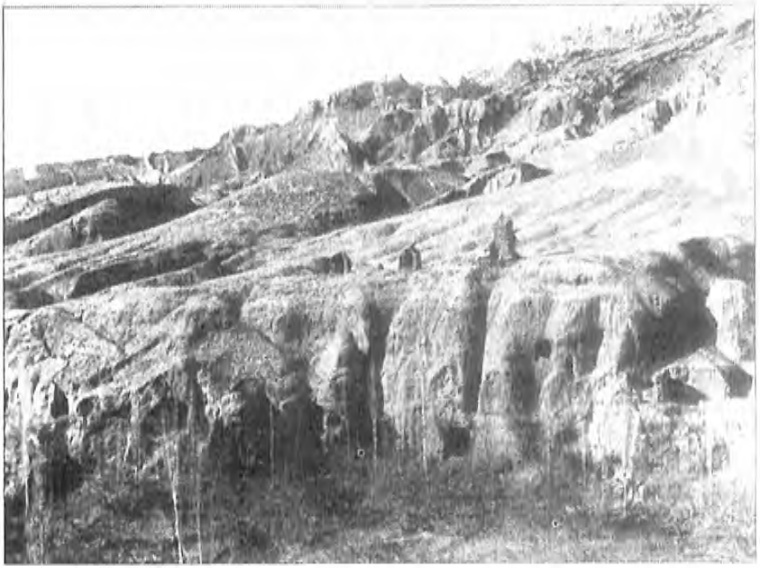
تۇرپان خارابىلىكىنى زىيارەت قىلىش

11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى بەشتامدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، شىمالغا قاراپ مېڭىپ، ئاخىر ئۈزۈمى بىلەن داڭلىق كىچىك بازار ـــ تۇيۇقتا يېتىپ باردىم. تۇيۇقتىنلا ئۇستى تەرىپىدىكى مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل تار سايدا قاتار كەتكەن بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە ئۆڭكۈر بار ئىكەن (48 ـ رەسىمگە قارالا). مەن بۇلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق تۇرپان رايونىدىكى قەدىمكى خارابىلىكلەر بىلەن تېزلا تونۇشۇپ چىقتىم. بۇنىڭ ئىچىدە قاراغوجا ۋە ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرىنى زىيارەت قىلدىم. ئۇ تاڭ سۇلالىسى ۋە ئۇيغۇرلار دەۋرىدىكى تۇرپاننىڭ مەركىزىي

شەھىرى بولۇپ، كېشىدە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇراتتى (49 ـ ، 50 ـ رەسىمگە قارالا). مۇرتۇق ۋە سىڭگىمىنالا تۆۋەن تەرىپىدىكى جىلغىغا بىر قاتار مۇھىم بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە مىڭئۆي ئىبادەتخانىسى جايلاشقان بولۇپ، بىزەكلىك مىڭئۆيىدە نەپىس تام رەسىملىرى بار ئىكەن. كېيىن يەنە بىز تۇرپان بازىرىدىن بويلۇقنىلا شەرقىي قىسىم تاغ باغرىدىكى كىچىك خارابىلىكنى بويلاپ ماڭدۇق. 1914 ـ ، 1915 ـ يىللىرى بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشىم، يۇقىرىقى خارابىلىكلەرنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىشىمگە سەۋەب بولدى.

يارغول قەدىمىي شەھىرى

غەربىي قۇرۇقتاغقا بېرىپ گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئۈچۈن قاتناش قوراللىرىنى تەييارلاش مەقسىتىدە، تۇرپاندا بىر ھەپتە تۇرۇپ قالدىم. مەن ۋاقىت چىقىرىپ يارغول قەدىمىي شەھەر خارابىلىكىنى زىيارەت قىلدىم. بۇ جاي تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە تۇرپاننىڭ مەركىزىي شەھىرى بولغانىدى. ئۇ ئۆزگىچە جۇغراپىيەلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئىككى قاتار چوڭقۇر يار ـ جىلغا ئارىسىغا جايلاشقان. شۇ سەۋەبتىن ھازىرقى «يارغول» دېگەن نام كېلىپ چىققان. بۇ نامنىڭ يېرىمى تۇركچە، يېرىمى موڭغۇلچە ئىدى. قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا «ئۇ ئۆزئارا كېسىشكەن (ياكى ئۇچراشقان) دەريا» دېگەن مەنىنى چۈشەندۈرۈلگەن، بۇلارنى بەلكىم كۆپچىلىك ئىنتايىن ياخشى بىلىشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبتىن مەن بۇ توغرىسىدا ئارتۇق چۈشەنچە بەرمىدىم. 51 ـ رەسىمنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىدىكىسى دەل مۇشۇ خارابىلىك بولۇپ، بۇ، خارابىلىكنىڭ تۇرپان بازىرىدىكى ئورنىنى چۈشەندۈرۈشكە پايدىلىق، ئۇ تار كەلگەن، ئارالغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئېگىزلىكنىڭ جەنۇبىي يېرىمىغا جايلاشقان. بۇ شەھەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئالاھىدە بولغان سىرتقى ئالاھىدىلىككە ئىگە، شۇنداقلا، ئۇ غايەت زور خارابىلىكنى ئوخشىمىغان قىسىملارغا بۆلۈۋەتكەن. بۇ خارابىلىكنىڭ پۈتۈن

48 ـ رەسىم تۆيۇق جىلغىسىنىڭ ئاستىدىكى غارلار ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىش، شەرقتىن جەنۇبقا نەزەر

49 ـ رەسىم تۆرپان ئىدىقۇت خارابىسىدىكى پەلەمپەيسىمان بۇددا قەسىرى خارابىسى، شەرقتىن جەنۇبقا نەزەر

50 ـ رەسىم ئىدىقۇت شەھىرى خارابىسىدىكى «قاغان ئوردا قەسىرى»نىڭ ئىزناسى شەرقتىن جەنۇبقا نەزەر

كۆرۈنۈشلۈك رەسىمى (38 ـ، 52 ـ، 53 ـ رەسىمگە قارالسۇن) دە، ئاساسلىقى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى شەھەرنىڭ مەركىزىي قىسمى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ بىزدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

ئېچىلىپ قالغان تۇرالغۇ خارابىلىكى

مەھەللە ـ كەنت خارابىلىكى ئىگىلىگەن كەڭ زېمىن، شۇنداقلا بۇ ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدىكى كۆپ قىسىم ئۆيلەر ئاساسەن خام كېسەكتىن سېلىنغان، مەيلى قايسى ۋاقىتتا بولسۇن، بۇ خارابىلىككە نىسبەتەن ئومۇمىيۈزلۈك ۋە سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئىنتايىن جاپالىق ئىدى. بىر قاراشتىلا خاراب بولغان بۇ شەھەرنىڭ قوغدىنىش تەدبىرلىرىنىڭ كەملىكى سەۋەبىدىن قۇملۇقتا تاشلىنىپ قېلىپ، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خارابىلىكتە كېيىنچە كۆچمە قۇمنىڭ زەربىسىدىن يادىكارلىقلار كۆمۈلۈپ قېلىش ياكى يوتكىلىش ئەھۋالى كۆرۈلمىگەن. لېكىن، ئەتراپتىكى دېھقانلار بۇ خارابىلىكنىڭ توپىسىنى كولاپ ئوغۇت ئورنىدا ئىشلەتكەچكە، چوڭ ـ كىچىك ئۆيلەردە قاتتىق توپىلا

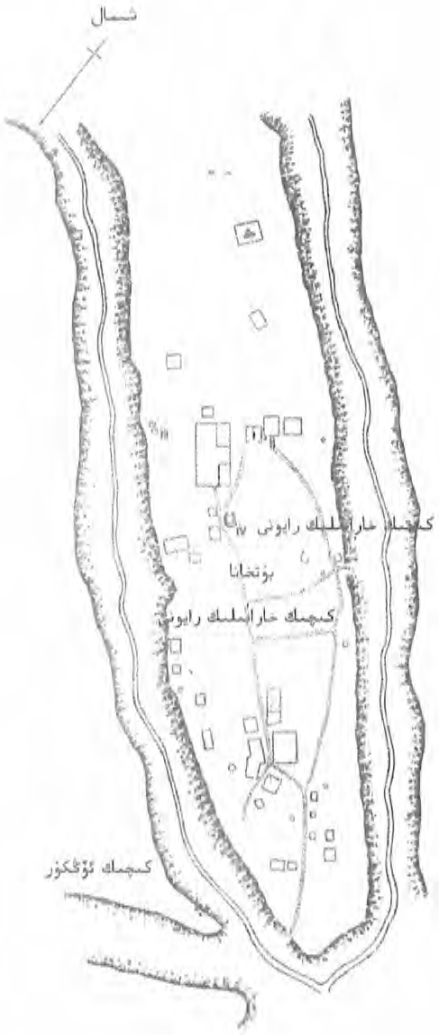
قاپتۇ. بۇ خارابلىكنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتى بۇ شەھەرنىڭ شىمالىي يېقىسى ۋە تېخىمۇ يىراقتىكى بوش يەر(54، 55 ـ رەسىمگە قارالسۇن)دىن بايقالغان بۇتخانا خارابلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈشكە تېخىمۇ ماس كېلىدۇ. بۇتخانىنىڭ تېمى ئۆرۈلۈپ كەتكەن بولۇپ، ئىچى توپا بىلەن لىق توشۇپ كەتكەنىدى. بۇ نېمە ئۇچۇن ئىلگىرىكى ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ بۇتخانا خارابلىكىنىڭ ئىچىنى تازىلاش بىلەنلا چەكلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۇرالغۇ جاي خارابلىكنىڭ قېزىلىشى

يېقىن ئەتراپتىكى مەھەللە ـ كەنتلەردىكى دېھقانلار ماڭا دائىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى سېتىپ بېرەتتى. مەن بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئاساسەن ئەتراپتىكى خارابلىكتىن قېزىپ كېلىنگەنلىكىنى بىلەتتىم. مەن ئادەتتىكى ئىككى خارابلىكنى سىناق نۇقتىسى قىلىپ تاللاپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تازىلاپ تۇگەتتىم. تاللانغان بىرىنچى خارابلىك كىچىك بىر تۇرالغۇ بولۇپ (51 ـ رەسىمدىكى i)، ئۇنىڭ ئاستىدىكى بىر قەۋەت ئىمارەت يەرنى كولاپ گەمسىمان سېلىنغانىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئىنتايىن قېلىن، بۇزۇلمىغان لاي ـ كېسەك ساقلانغان بولۇپ، ئۇنى باشقىلار كولاپ كېتەلمىگەن.

تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ پۇللارنىڭ بايقىلىشى

بىز يەر يۇزىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۆت دانە «كەييۇەن» مىس يارمىقىنى تېپىۋالدۇق. تۆۋەنگە قاراپ نەچچە فۇت كولىغاندا، يەر يۇزىدىن 5 فۇت ئېگىزلىكتىكى جايدىن 96 دانە مىس يارماقنى بايقىدۇق، ئۇلار يېنىقا ئۆتكۈزۈلگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 93 دانىسىدە «كەييۇەن» دېگەن خەت ئويۇلغان، بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى مىلادىيە 618 — 627 ـ يىللىرى تۇنجى قېتىم قۇيدۇرغان پۇل ئىدى، كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى بۇ پۇلنى بىر

51 ـ رەسىم تۇرپان يارغول قەدىمىي شەھەرنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

52 ـ رەسىم تاشلاندۇق ئىبادەتخانىغا ئۇدۇل تۇرۇدىغان يارغول قەدىمىي شەھەرنىڭ مەركىزىدىكى چوڭ يول ۋە قەدىمىي شەھەرنىڭ شەرقىي قىسمى، غەربىي شىمال تەرەپتىن كۆرۈنۈشى

53 ـ رەسىم يارغول قەدىمىي شەھەرنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى مەركىزىي چوڭ يول، شەرقتىن جەنۇبقا قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

54 ـ رەسىم يارغولدىكى چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ھويلا قىسمى ۋە ئاساسىي ئىبادەتخانىنىڭ خارابىسى، جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

55 ـ رەسىم يارغولنىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى ھويلىسى مەركىزىدىكى بۇددا مۇنارلىرى

ئەسىرگىچە ئىشلەتكەن. بۇ پۇلنىڭ ئىككى دانىسى «چىەنيۈەن» يارمىقى (758 — 760 ـ يىللار)، يەنە بىر دانىسى مىلادىيە 600 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى بەش جۈلۈق يارماق ئىدى. قېزىلىش ئەھۋالىنى ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئاساسەن تاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى پۇل ئىكەنلىكىنى، ئىلگىرى ئۆيلەرنىڭ تام ـ تورۇسلىرىغا قويۇلغانلىقى، كېيىن تاملار ئۆرۈلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن بايقىلىپ قالغانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ. بىر دانە پىچاقنىڭ سېپى بايقالغان بولۇپ، نەپىس ئويما گۈل شەكىللىرى بىلەن زىننەتلەنگەن. نەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن ئاستىنقى قەۋەتتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئۆزئارا تۇتاشقان جايىدا ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان تۇرغۇن كىچىك بۇتخانا ii نىڭ تاملىرىنى بايقىدۇق. بۇتخانىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 4 كۋادرات فۇت بولۇپ، ئىچىدە 1.5 فۇت كېڭىلىكتىكى توسۇۋۇتىلگەن كاردور بار ئىدى. كاردورغا تولدۇرۇۋېتىلگەن كېسەكلەرنىڭ ئارىسىدىن بىر پارچە قەغەز بايقىدۇق، ئىككى تەرىپىدە ئىنىر ـ چىنىر يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بار ئىدى.

iii. بۇددا قەسرى خارابىسىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار

بۇ بۇتخانا خارابىلىكىدىن غەربىي جەنۇبقا 200 ياردچە ئاڭىداندا، يارنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن تۇتىشىدىغان ئەڭ يېقىن ئارىلىقتىكى ئۆزگەرتىپ ياسالغان شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چوڭ بىر ئۆڭي iii بار. ئۇ يېرىمى قېزىۋېلىنغان بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى يېغانلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن (ئۇلار توپىنى ئوغۇت ئورنىدا ئىشلەتكەچكە، خارابىلىك توپىسىنى ئەكىتىدىغان ئىشلار دائىم كۆرىلەتتى ـــ مۇھەررىدىن) ساقلىنىپ قالغان، شۇڭا بۇ يەر دىققىتىمىنى تارتتى. ئۆڭنىڭ ئىچىدىن ئەھمىيەتلىك ئويما مىس بۇيۇملارنى بايقىدىم (57 ـ رەسىمگە قارالا). ئېنىقلىكى، ئۇ چوڭ

بىر نەرسىنىڭ ئۈستىدىن ئاجراپ كەتكەن بولۇپ، نېيلۇيەر تۈۋرۈك ئۈستىدە يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان، ئالتۇن يالتىلغان بىر كىچىك بۇددا ھەيكىلى ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، خادىلىق خارابىلىكىدىن بايقالغان، شەكىل جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ياغاچ ئاچقۇچ ۋە قاسىراقسىمان بېزەلگەن نەپىس پاختىلىق ئاياغ بايقالدى. ئوخشاش بىر ئورۇندىن يەنە ئىككى دانە مىس پۇل بايقالدى. ئۇنىڭ بىرىنىڭ يىلنامىسى جىيەنجۇڭ (مىلادىيە 780 ــ 784 ـ يىللار)، يەنە بىرىنىڭ كەيپۇەن ئىدى. ئالدىدا تىلغا ئالغان Vi نىڭ جەنۇبىدىكى بۇتخانا بىر ئېگىز تۆپىلىككە سېلىنغان بولۇپ، تۆپىلىكنى كولاپ ئىمارەت سېلىش بۇ خارابىلىكتە ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەن ئۇسۇل ئىدى. ئىلگىرى بۇ يەرگە تەكشۈرۈشكە كەلگەن كىشىلەر بۇنداق ھەيكىلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلغان مەركىزىي ئورتىنىڭ ئارقىسىدىكى يولنى بايقىيالمىغان، تەكشۈرگەندىن كېيىن، بىز نۇرغۇنلىغان نەپىس ئىشلەنگەن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ قالدۇق پارچىلىرىنى تاپتۇق. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئادەمچىلىك چوڭلۇقتىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەلنىڭ يۇز قىسمى ئىدى. ئوتتۇرىدىكى سۇپا تەگلىكىنى زىننەتلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن نەپىس تام رەسىمنىڭ كىچىك بىر پارچىسى ساقلىنىپ قالغان ئىدى.

56 ـ رەسىم مىس پىچاقنىڭ دەستىسى

57 ـ رەسىم ئۆتمە ـ قاپارتما نەقىشلىك مىس بېزەك

تۆتىنچى باب

قاراشەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلەر

1 ـ بۆلۈم قاراشەھەرنىڭ تارىخىي جۇغراپىيەسى

تۇرپاندىن قارا شەھەرگە تۇتىشىدىغان يول

مەن 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تۇرپاندىن قاراشەھەرگە قاراپ ماڭدىم. تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىشتىن ئىلگىرى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قېزىشقا كېتىدىغان ۋاقىتنى تېجەش ئۈچۈن، بۇ تاغ يولىنى تاللاشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇ يولنىڭ بىرىنچى بۆلىكى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىنى بويلاپ ئۇدۇل توقسۇن (Tok sun) بوستانلىقىغچە تۇتىشىدۇ، ئاندىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، تىك، ئېگىز سۇباشى (Su-bashi) ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا قاقاسلىق تاغ ـ ئېدىرلىق ۋە ئېگىزلىك بەلبېغىغا تۇتىشىدىغان جايغىچە باراتتى، يەنى بۇ غەربىي قۇرۇقتاغ بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تەڭرىتاغ تىزمىسى تۇتىشىدىغان جايدۇر. بۇ يولنىڭ غەربىدىن ئۆتكەندىكى كۆپ قىسىم رايونلاردا سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ كەمچىل ئىدى. تۇرپاندىن تەخمىنەن 140 مىل ماڭغاندا ئاندىن كېڭ كەتكەن قاراشەھەر ئويمانلىقىدىكى بىرىنچى تېرىقچىلىق رايونى

ئۇششاقتال (Ushak–tal)غا بارغىلى بولىدۇ. توقسۇننىڭ غەربىي شىمالىدىكى چاتقاللار ئۆسۈپ كەتكەن شورلۇق تۈزلەڭلىكتە ئويتام (Oi–tam) دەپ ئاتىلىدىغان جايدىكى تۈردىن باشقا، بۇ ئۆتۈشمە يولدا ھېچقانداق مۇھىم ئارخېئولوگىيەلىك بايقىلىش ياكى ھاسىلاتلار يوق ئىدى. خاڭداپ سېلىنغان تۈرنىڭ ئېگىزلىكىگە قاراپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنىڭ بىرقەدەر بالدۇر ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ يول ئىزچىل ھالدا تۈرپاندىن قاراشەھەر ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى بوستانلىق رايونلىرىغىچە بارىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. بۇ يولنى بويلاپ شەرققە ماڭغاندا لوپنۇر رايونىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. گەرچە ئۇ ئەڭ قىسقا ئۇدۇل يول بولمىسىمۇ، بىراق ئىزچىل ھالدا قەدىمكى تۈرپان بىلەن لوپنۇر رايونىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ناھايىتى قۇلايلىق يول ئىدى.

قاراشەھەر رايونىنىڭ ئورنى

قاراشەھەردە تۇرغان ۋاقتىم تولىمۇ قىسقا بولدى. پەقەت ئاساسلىق قاتناش يوللىرىنى بويلاپ، بىرقانچە جاي ۋە بىرقانچە خارابىلىككە باردىم. شۇڭا، بۇ يەردە سىستېمىلىق ھالدا بۇ جاينىڭ جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكىنى تونۇشتۇرۇشقا ھەمدە بىز ئېگىلىگەن قەدىمكى تارىخي ماتېرىياللارنى رەتلەشكە ئامالسىزمەن. ئەمما، يەر شەكلى جەھەتتە قاراشەھەرنىڭ تارىخي قىياپىتىنى بەلگىلەيدىغان بىر قانچە جاي بولۇپ، ئۇلارنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارىدىم.

قاراشەھەرنىڭ بەزى جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكى تارىم ئويمانلىقىدىكى باشقا رايونلاردا كۆرۈلمەيدۇ. ئۇنىڭ شەرقي شىمال قىسمى كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىك بىلەن بىۋاستە تۇتىشىدۇ ھەمدە تاكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىگىچە سوزۇلىدۇ، تارىم دەرياسى يەنە قاراشەھەرنىڭ شەرقي قىسمىدىن

غەربىي قىسمى (يۇقىرىدا دېيىلگەن يۆنىلىشتە خاتالىق بولۇشى مۇمكىن ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) غىچە ئېقىپ بارىدۇ، ئاخىرىدا تارىم دەريالىرى دېلتىلىرىغىچە ئېقىپ بېرىپ، ئالاھىدە ئويمانلىقنى شەكىللەندۈرىدۇ. قاراشەھەر ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى ئوتتۇرا قىسىم تەكرىتاغ تىزمىسىنىڭ بىر بۆلىكى بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ، يەنى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسىم چېگرالىرىدىن تاكى يۇلتۇز (Yulduz) تۇزلەڭلىكىگىچە تۇتىشىدۇ. شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمى قاقاس كەتكەن قۇرۇقتاغ تىزمىسىنىڭ كېچىك تاغ بۆلىكى بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. بۇ كېچىك تاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن تەكرىتاغ تىزمىسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي بۆلىكى ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ يەر دەل كورلىدىن كۆچاغا ئېقىپ باردىغان تارىم دەريالىرى تۇزلەڭلىكىنىڭ چېت ـ ياقىلىرىدۇر. تەكرىتاغ بىلەن قۇرۇقتاغنىڭ ئەڭ غەربىدىكى تارماق تاغ تىزمىسى ئوتتۇرىسىدا بىر تار ئۆتكەل بار بولۇپ، ئۇ كورلا بوستانلىقىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا جايلاشقان. قاراشەھەر كۆلى ياكى باغراش كۆلىگە تۇتىشىدىغان ئايغىرىۋلاق دەريالىرى دەل مۇشۇ جايدىن ئۆتۈپ (كۆنچى دەريالىرى بولۇشى كېرەك ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن)، تارىم تۇزلەڭلىكىگە يېتىپ بارىدۇ.

قاراشەھەر ئويمانلىقىدىكى چوڭ كۆل

قاراشەھەرنىڭ ئەڭ مۇھىم ھەم تىپىك ئالاھىدىلىكىكە ئىگە بولغان يەر شەكلى دەل مۇشۇ چوڭ كۆل ــ باغراش كۆلىدۇر. روبروۋسكىينىڭ ئىشەنچلىك تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، كۆلنىڭ چېتىدىكى سازلىق شەرقتىن غەربكىچە 50 مىلدىن كۆپرەك كېلىدۇ، ئەڭ كەڭ جايى 30 مىل كېلىدۇ. ئۇ ئانچە چوڭقۇر بولمىسىمۇ، ئەمما سۇ مىقدارى بۇ رايون بويىچە ئەڭ كۆپ. سۇ مەنبەسى ئاساسلىقى قايدۇ دەريالىرى (Khaidu-gol)دىن كېلىدۇ، كۆل ئىچىدە نۇرغۇن بېلىقلار بار. قايدۇ دەريالىرى بولسا

ئەسلىي يۇلتۇز ئېگىزلىكى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ھەم ئېگىز، ھەم چوڭ تەكرىتاغ تىزمىلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىغان چوڭ دەريا ئېقىنى بولۇپ، ئۇنىڭ سۇ مىقدارى قاراشەھەرنىڭ يۇقىرى بۆلىكىدە كۆپمۇپ باردۇ. چۈنكى، بۇ يەردە شىمالىي قىسىم تارماق ئېقىن بىلەن قوشۇلىدۇ. بۇ تارماق ئېقىن قاراشەھەر ۋە ئۇرۇمچى ئوتتۇرىسىدىكى بىرقەدەر يىراق بولغان قارلىق تاغدىن ئېقىپ كەلگەن. قايدۇ دەرياسى تاغ جىلغىسى قاراشەھەر بازىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە كېڭىيىپ باردۇ، ئەڭ كەڭرى جايى 60 مىلغا يەتكەن بولۇپ، ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى مۇھىم جايغا ئايلانغان.

سۇ مەنبەسى يېتەرلىك

سۇ مەنبەسىنىڭ يېتەرلىكلىكى بۇ رايونىنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. بۇنى مەزكۇر رايونىنىڭ كۆل سۈيى بىلەن قاپلىنىش كۆلىمى ۋە ئۈزۈن مەزگىل كۆنچى دەريا سۇغا قۇيۇلىدىغان مۇقىم سۇ مىقدارىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كۆنچى دەريا سىنىڭ سۈيى باغراش كۆلى ھەمدە يۇقىرىدا بايان قىلغان كورلىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى تار جىلغىدىن كەلگەن. كۆزىتىشىمچە، تارىم ئويمانلىقىدا چوڭ ـ كىچىكلىكى مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان ھەم مول سۇ مەنبەسى ياخشى، قولايلىق سۇغىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان يەنە بىر جايىنى تاپقىلى بولماسلىقى مۇمكىن. يۇقىرىدىكى ئەۋزەللىكتىن تاشقىرى، بۇ يەرنىڭ كىلىمات شارائىتى ناھايىتى ياخشى ئىدى. ھەر خىل ھادىسىلەرنى كۆزىتىش ۋە تەھلىل قىلىش ھەم ئۆزۈمنىڭ شورچۇق (Shorchuk) نىڭ شىمالىي قىسمىدىكى خارابىلىكتە تۇرغانلىدىكى سەرگۈزەشتىم ئارقىلىق، بۇ يەرنىڭ نەملىك دەرىجىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسىم چەتلىرى ۋە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تارقالغان بۇ بوستانلىق رايونلىرىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. بۇ خىل كىلىمات

بولۇپمۇ باغراش كۆلى ئەتراپىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلۋېغىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلۋېغى تاكى تاغ ئېتىكىگىچە سوزۇلىدۇ.

چەكلىك تېرىلغۇ رايون ۋە ئۇنىڭغا سەل قاراش

قاراشەھەرنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتى تېرىقچىلىق قىلىشقا تولىمۇ ماس كېلىدۇ ھەم قاراشەھەر دەرياسىدىن باشلاپ كېلىنگەن ئۆستەڭنىڭ سۇ مىقدارى ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى كەڭ كەتكەن تۇپراقنى سۇغىرىشقا يېتىدۇ. ئەمما، بىزنىڭ بۇ يەردە بايقىغان ئۇزۇن مەزگىللىك ئولتۇراق رايوننىڭ كۆلىمى ۋە سانى چەكلىك بولۇپ، بۇ خىل پەرق دىققىتىمىزنى تارتماي قالدى. ھەر قېتىم قاراشەھەر ئويمانلىقىغا قەدەم قويغىنىمدا، چەكلىك بولغان تېرىقچىلىق رايونى ۋە كەڭ كەتكەن زېمىن مېنى تولىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ، بۇ كەڭ تېرىقچىلىق يەرلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن سەل قارالدىمۇ، قانداق؟

ئىرق ئارىلاشمىسى

بۇ خىل ماس كېلىمگەن ھادىسە بىلەن مەزكۇر رايوننىڭ ئاھالە قۇرۇلمىسىدىكى ئالاھىدە ئامىل ئوتتۇرىسىدا قويۇق مۇناسىۋەت بار. بۇ يەردىكى ئاساسلىق ئاھالە موڭغۇللار بولۇپ، ئۇلار ئەمدىلا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ھازىر ئۇلار ئاۋۇالقىدەكلا يېرىم چارۋىچىلىق تۇرمۇش باسقۇچىدا ئىدى. خەنزۇلار جۇڭگو بۇ رايونىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاندىن كۆچمەن بولۇپ كەلگەن. بۇ يەردە دېھقانچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان تۇڭگان(Tungan) ۋە ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلار بار، بۇ ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بوستانلىقلاردىن كەلگەن سودىگەر، يايمىچىلار ئىدى. شىمالىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە موڭغۇللار بار بولۇپ، ئۇلار ئەنئەنىۋى ئۇسۇل بويىچە چارۋىچىلىق بىلەن

تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇيغۇرلار ئۇلارنى قالماق دەپ ئاتايتتى، ئۇلار تورغۇت (Turgut) لارنىڭ ئوخشىمايدىغان قەبىلىسى ئىدى. 18 ـ ئەسىردىكى قاراشەھەرگە ئالاقىدار خەنزۇچە ماتېرىياللاردا، ئۇلارنىڭ تەرتىپسىز خاراكتېرى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭغا خۇمار ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلىنىپ، مۇشۇ ئامىل سەۋەبلىك شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مۇنبەت زېمىننى تاشلاپ يىراقلا كۆچۈپ كەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. ماتېرىياللاردا يەنە 19 ـ ئەسىردىكى جۇڭغار توپلىڭىدىن باشلاپ، يەرلىك ئاھالە بولغان ئۇيغۇرلار قوغلۇقتىلگەندىن كېيىن، قاراشەھەردە ئادەم ئازلاپ كېتىپ، دېھقانچىلىقنىڭ تاشلىنىپ قالغانلىقىدىن مەلۇمات بېرىلگەن.

كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ بېسىپ كىرىشىدىكى قولاي شارائىت

نۆۋەتتىكى قاراشەھەرنى كۆزىتىش ئەھۋالى شۇنى ئېنىق ئىپادىلىدىكى، مەزكۇر رايونىنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى تەبىئىي شارائىتى گەرچە ئىنتايىن پايدىلىق بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى دېگۈدەك ياخشى ئەمەس ئىدى. قاراشەھەر تاغ يولىغا يېقىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە تاغ رايونىدىكى يول قەدىمدىن تارتىپلا ئىشلىتىلىپ كېلىنگەچكە، كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتقان. ئۇيسۇن ۋە ھۇنلاردىن كېيىن تەڭرىتاغ لىنىيەسىنى بەزى چوڭ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىگىلىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا كۆچمەنلىرىگە تەۋە بولغان بۇ قەبىلىلەر ھەمىشە مەشھۇر يۇلتۇز ئېگىزلىكىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالغان. بۇلارنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. قاراشەھەر يۇلتۇز ئېگىزلىكىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى چوڭ تاغ جىلغىسىنىڭ تاغ ئېغىزىغا جايلاشقان بولۇپ، خۇددى قاناتلىق ئىشىككە ئوخشايدۇ، ئۇ بۇ ئېگىزلىككە يازنى ئۆتكۈزگىلى كەلگەن كىشىلەرنى قارشى ئېلىۋاتقاندەك كۆرۈنىدۇ. بۇ يەر يەنە جەنۇبىي قىسمىدىكى بوستانلىقتىكىلەرنىڭ نەزىرىدە تاجاۋۇز قىلىدىغان ۋە قاقتى ـ

سوقتى قىلىدىغان مۇنبەت تۇپراق ئىدى. ھەر دائىم جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىق تەسىرى تۇرپاندىن قاراشەھەرگە ياكى تېخىمۇ يىراق جايلارغا كېڭەيگەندىمۇ، بۇ جاي تىنچ ـ ئامان تۇراتتى. ئوخشاشلا، يەرلىك كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىچىدە زىددىيەت كىبلىپ چىققان چاغلاردا، شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ كۈچى ئاجىزلايتتى، بۇ چاغدا بۇ چوڭ دەرۋازا يەنىلا ئېتىكلىك تۇراتتى. ئەمما، خەتەر ھەر ۋاقىت يۇز بېرىپ، قاراشەھەر خەتەرگە ئۇچراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ غەربىدىكى بوستانلىق تاجاۋۇزچى ۋە بۆلگۈنچىلارغا ئېچىۋېتىلگەنىدى. مۇشۇنداق بولسىمۇ، كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر بۇ يەردە يەنە ئۇزۇن مەزگىل ئولتۇراقلاشقانىدى. بۇ يەر ئەسلىدىنلا تولىمۇ ياخشى يايلاق بولۇپ، بىر چوڭ چارۋىچى قەبىلىنى بېقىپ كېتەلەيتتى.

دەسلەپتىكى خەنزۇچە ھۆججەتلەردىكى قاراشەھەر

ئەگەر، قاراشەھەرنىڭ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ئوينىغان رولىنى بىلمەكچى بولسا، ئۇنداقتا چوقۇم يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قارا شەھەرنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك مۇھىتىنى ئويلىشىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنى ئۇنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكىگە دىققەت قىلىش لازىم. مەيلى سىياسىي جەھەتتە بولسۇن ياكى بۇددىزم مەدەنىيىتى جەھەتتە بولسۇن، قاراشەھەر كۆچا، قەشقەر، خوتەن، يەكەنلەردەك ئۇنداق مۇھىم ئەمەس ئىدى. «خەنىنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە قاراشەھەر غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئىچىدە ئاھالىسى بىرقەدەر كۆپ بولغان خانلىق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قاراشەھەرنىڭ سىياسىي تەقدىرى باشتىن ـ ئاخىر شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى تەسىرى كۈچلۈك بولغان قوشنا رايونلار بىلەن، يەنى كۆچا، تۇرپان بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەن، دېيىلگەن. «كېيىنكى خەنىنامە»دە شەھەر توغرۇلۇق مۇنداق خاتىرە

قالدۇرۇلغان: «بۇ بەگلىكىنىڭ تۆت تەرىپى تاغ، كۆسەن بىلەن تۇتىشىدۇ. يوللارنى ساقلاش ئاسان». ئەڭ ئاخىرقى جۈملىدە دېيىلگەن يول ئېنىقكى، جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدىن قاراشەھەرگە باردىغان يولنى كۆرسىتىدۇ. «تۆت ئەتراپتىكى تاغ ئىچىگە ئېقىپ كىرىدىغان بىر كۆل بار» دېگەن خاتىرە ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بولۇپ، ھۆججەتتە خاتىرىلەنگەن شەھەرنىڭ ئورنى بىلەن ھېزىنىڭ كۆرگىنىمىز بىلەن بىردەك. «جىنىنامە»دىكى قاراشەھەرگە ئائىت خاتىرىلەردە يۇقىرىدا دېيىلگەن گەپلەر تەكرارلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاراشەھەرگە تۇتىشىدىغان يوللارنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكى تەكىتلەنگەن ھەمدە «ئەگەر 100 ئادەم قوغدىسا، 1000 ئادەممۇ ئۆتەلمەيدۇ» دەپ تولۇقلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

فاشىەن ۋە شۈەنزاڭنىڭ بايانلىرى

ئالاھازەل مىلادىيە 400 ـ يىلى، فاشىەن پىچاندىن يولغا چىقىپ، قاراشەھەرنى زىيارەت قىلغان، ئۇ بۇ يەرنى ۋۇيى (قاراشەھەر، 乌夷) دەپ ئاتىغان، ئۇ پەقەت شەھەردە 4000 نەپەر ھىنايانا راھىبلىرىنىڭ بارلىقىنىلا تىلغا ئالغان. شۈەنزاڭنىڭ قاراشەھەر توغرىسىدىكى بايانلىرى كۆچا ۋە باشقا مۇھىم رايونلارغا ئوخشاش تەپسىلىي ئەمەس، ئۇنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرى «كېيىنكى خەننامە»دىن كۆچۈرۈلگەندەك قىلىدۇ. بىراق، ئۇ قاراشەھەر سۇيىنىڭ مولۇقى، يەرلىك مەھسۇلات تۇرىنىڭ كۆپلۈكى، ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئادەمگە ياقىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئالغان. ئۇ بۇ يەردە كۆرگەنلىرىگە ئاساسەن: «ساڭىراملار ئوندىن ئارتۇق، راھىبلار 2000 دىن ئارتۇق، ھىنايانا مەزھەپىنىڭ سارۋاستىۋادىن (sarvastivadin) تەلىماتىغا ئىخلاس قىلىپ ئۆگىنىدۇ، پەرھىز ۋە ۋىنايالىرى بار، كىشىلەرنى پاكلىققا دەۋەت قىلىدۇ » دەپ يازغان.

«تاڭنامە»دىكى قاراشەھەرگە دائىر خاتىرىلەر

«تاڭنامە»دە قاراشەھەرگە ئائىت خاتىرىلەر بىرقەدەر كۆپ، بۇ خاتىرىلەردىن بىز بۇ قەدىمكى خانلىقنىڭ «ئىزچىل غەربىي تۇركىلەرنىڭ كونترول‌لۇقى»دا تۇرغانلىقىنى بىلەلەيمىز. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەردە ھاكىمىيەت تىكلىنىشتىن ئىلگىرى يۇز بەرگەن ھەر خىل ۋەقەلەر بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، قاراشەھەرنىڭ جۇغراپىيەلىك جايلىشىشى توغرىسىدىكى بايانلاردىنمۇ بۇنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. قاراشەھەر ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى مەۋەبلىك، مىلادىيە 719 ـ يىلىدىن باشلاپ «تۆت قورغان (شەھەر)»نىڭ بىرى قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ شىنجاڭغا بولغان كونترول‌لۇقىغا كاپالەتلىك قىلغان. بۇ خانلىق بىرقەدەر كىچىك بولۇپ، ئاھالىسىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. ئەمما، «تاڭنامە»دە بۇ يەردە 4000 تۇتۇن، 2000 ئەسكەر بارلىقى خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەينى چاغدىكى قاراشەھەر ئاھالىسىنىڭ ھازىرقىدىن كۆپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چوڭكۆلدىكى سېپىل خارابىسى

قاراشەھەر رايونىنىڭ ھاۋاسى نەم بولغاچقا، بۇ رايوندا قەدىمكى خارابىلىكلەر ئانچە ساقلىنىپ قالمىغان. مەن ئاۋۇال قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى زىيارەت قىلدىم، بۇ يەر چوڭكۆل دەپ ئاتىلىدىكەن، شۇ يەردىكى خەنزۇلار دالاۋبا «大湾坝» دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ ئۇششاقتالىنىڭ جەنۇبىغا 6 مىل كېلىدىكەن. ئۇ قويۇق چاتقاللىق ۋە توغراقلىق ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، ھازىرقى تېرىقچىلىق رايونى بىلەن بولغان ئارلىقى 1 مىل كېلىدۇ، ھازىر تېرىلمايدىغان قاقاس تېرىقچىلىق يېرى بىلەن بولغان ئارىلىقى يېقىن. سېپىل ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك بولۇپ، تۆت بۇلۇڭى ئاساسەن دېگۈدەك شەرققە قارايدۇ، غەربىي جەنۇب تەرىپى

تەخمىنەن 270 يارد، شەرقىي شىمال تەرىپى 308 يارد كېلىدۇ. سېپىل ئەسلىي خاكداپ سېلىنغان، ھازىر يىمىرىلىپ توپا دۆڭ ۋەسىگە ئايلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 20 ~ 25 فۇت كېلىدۇ. سېپىلنىڭ ئوخشىمىغان جايلىرىدا قەلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان بىر قەۋەت چاتقال ۋە قومۇش بار ئىدى. سېپىل تورۇسىنىڭ قېلىنلىقى 15 فۇت كېلىدۇ. ئارىلىقى ئوخشاش بولمىغان جايلاردا خاكداپ سېلىنغان سېپىل تېمى بار ئىدى. نەملىك سەۋەبىدىن تام قىيسىيىپ قالغان بولۇپ، تامنىڭ ئېچىدە بىر قەۋەت نېپىز شور شەكىللەنگەن. سېپىل تېمى ئېچىدە ئىمارەت خارابىسى يوق ئىدى. ئۇ يەردىكى بىردىنبىر خارا-بە شەرقىي شىمال تەرەپتىكى سېپىلىغا يېقىن كېلىدىغان ئەخلەت دۆڭىسى ئىدى. سېپىل ئېچىدىن پەقەت تۇرمۇش ئەخلەتلىرى، يا-غاچ قېرىندىسى ئارىلىشىپ كەتكەن سامان ۋە دان قاتارلىقلار بايقالدى. غەربىي جەنۇبتىكى سېپىلدىن «چىيەنيۈەن يىلى (مىلا-دىيە 758 ـ 760 ـ يىللىرى) دەپ خەت ئويۇلغان بىر دانە يارماق تېپىۋالدۇق. سېپىل ئېچىدىكى بۇ ئەھۋاللاردىن ھېچقانداق ئار-خېئولوگىيەلىك ھاسىلاتقا ئېرىشەلمەيدىغانلىقىمىزنى ھېس قىلدۇق. بۇ سېپىلنى دەسلەپكى مەزگىلدىكى مۇسۇلمانلار سالغان بولۇپ، كېيىن ئارىلاپ ئىشلىتىلگەن. ئۇششاقتالدىكى كىچىك ئۆستەڭنىڭ چىقىش ئېغىزىدىكى كىچىك تاغ تىزمىسىدا بىر چوڭ غار بولۇپ، ئۇ كەنتنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا 3 مىل كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پىروفېسسور گرۇنۋېدىل بۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانكەن. قىش پەسلى-دە كۈن قىسقا بولغاچقا، چوقۇر (chokkur) غا بارىدىغانغا ۋاقىت چىقمىرالمىدىم.

چۈقۇردىكى سېپىل خارابىسى

ئەڭ ئاخىرىدا تىلغا ئالغان جاي، يەنى دەل بىزگە مەلۇم قىلىنغان خارابىلىك چوڭكۆل بەلبېغىدىكى سېپىلى بار

خارابىنىڭ شەكلى ۋە تۈزۈلۈشى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشايتتى. خانداپ ياسالغان كۈنگۈر(سېپىلدىكى ئوق ئاتىدىغان تۆشۈك – مۇھەررىدىن) نىڭ ئۈزۈنلۈقى 25 فۇت، كەڭلىكى 19 فۇت كېلىدۇ. كۈنگۈرنىڭ ئارىسىدىكى كىچىك بوشلۇققا بىر كۈنگۈر ياسىلىپ سېپىل مۇستەھكەملەنگەن. سېپىلنىڭ قېلىنلىقى 7 فۇت بولۇپ، ئىككى يانتۈلۈقنى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن چالمىلار بېسىۋالغانىدى. سېپىل ئىچىدە ئىمارەت خارابىسى ساقلىنىپ قالمىغان، دېھقانلار بۇ يەردە ئوغۇت ئۈچۈن توپا كولاپ، پەرقلەندۈرگىلى بولمىدىغان ئىمارەتنىڭ قۇرۇلما يۈزىنى تامامەن بۇزۇۋەتكەن. دىيامېتىرى 50 فۇت كېلىدىغان توپا دۆۋىسى مەركىزىي ئىمارەت ئورنىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالغان. سۇيى ئەلۋەك كىچىك تېرىقچىلىق رايونىنىڭ مەركىزىدە بىر مۇھىم بازار بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى بۇك – باراقسان توغراقلىق ۋە ئوت – چۆپلەر بىلەن قاپلانغان. بىز بۇ خىل يەر شەكلىدىن، يەنى باغراش كۆلى بويىغا يېقىن بولغان قومۇشلۇقتىن ئۆتۈپ، يەنە 30 مىل يۇرۇپ قاراشەھەر بازىرىغا يېتىپ كەلدۇق، ئۇ كۈنى 12 – ئاينىڭ 8 – كۈنى ئىدى.

بوغدا شەھرى خارابىسى

بۇ يەردە مەن بوغدا شەھىرى (Boghdad-shahri) خارابىسىنى تەكشۈردۈم. شۇرچۇقنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى مىڭئۆيدىن باشقا، ئۇ بۇ رايوندىكى بىردىنبىر خارابىلىك ئىدى. تاغ يولىنى بويلاپ، كورلىغا ماڭغاندا، يېرىم چاقىرىم كېلىدىغان دەريا قىنىدىن، ئۇنىڭدىن كېيىن كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىكتىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى مۇنبەت بولۇپ، تېرىقچىلىق رايونى تارقاق جايلاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، سۇيى ئەلۋەك بولۇپ، بىرقانچە يېڭى ئۆستەڭ قېزىشقا يېتىدۇ، ئەمما ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، دەريا بويىدىكى كىچىك بازار بوستانلىقىدىن باشقا چوڭراق بوستانلىق بەلبېغى يوق. بوغدا

شەھىرى خارابىسىنىڭ كېيىنكى خارابە بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 9 مىل كېلىدۇ، يان تەرەپتە ئۇزۇنچاق، تار كەلگەن تېرىقچىلىق رايونىنىڭ شەرقىي چېتى بار ئىدى. بۇ تېرىقچىلىق رايونىنىڭ مەركىزىي يول ياقىسىدىكى دەنزىل (Danzil) ئۆتكىلى ئىدى. خارابىلىكىنىڭ ئىنتايىن چوڭ، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك سېپىل تېمى شۇبھىسىزكى، بۇ جايىنىڭ بىر مۇھىم بازار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

قورشاۋ سېپىللىق شەھەر ـ بازار خارابىسى

بۇ بازارنىڭ ھەرقايسى بۇرجەكلىرى بىردەك شەرققە قارايدۇ، غەربىي شىمال يۇزى تەخمىنەن 1030 يارد، غەربىي جەنۇب يۇزى تەخمىنەن 935 يارد كېلىدۇ. غەربىي بۇرجىكى ئەتراپىدىكى سېپىل قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، قالغان قىسىملىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ساقلىنىپ قالغان سېپىل قالدۇقلىرىدىن ئۇنىڭ خاڭداپ ياسالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ خاڭدالما قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 3 دېيۇم، سېپىلنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 9 فۇت كېلىدۇ. كەڭ كەتكەن مۇداپىئە سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى 12 ~ 15 فۇت كېلىدۇ، سېپىلنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدە ئېگىزلىكى 25 فۇتچە كېلىدىغان توپا دۆۋىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ تەكشى يۈزىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 25 يارد كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سېپىل ئىچىدە ھېچقانداق ئىمارەت خارابىسى ساقلىنىپ قالمىغان. غەربىي جەنۇبتىكى سېپىل مەركىزىگە ئانچە يىراق بولمىغان جايدا يەنە بىر ئۆلچەمسىز شەكىلدىكى توپا دۆۋىسى بولۇپ، پۈتۈن يەر يۈزى بىر قەۋەت شورلاشقان پاكار پاسىل ۋە كىچىك دۆڭلەر بىلەن قاپلانغان. ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپىدە بىر چاسا شەكىللىك تامنىڭ ئىزى بايقالدى، روشەنكى، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بىرقەدەر كېيىن ئىدى. بۇ يەردە جەنۇبقا «中建» (مىلادىيە 780 ـــ

784 يىللىرى) دېگەن يىلنامە چۇشۇرۇلگەن بىر دانە يارماق بايقالدى، بىز دۆڭدىن يەنە نۇرغۇن ساپال پارچىلىرىنى بايقىدۇق. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن توپا دۆۋىسى ئۈستىدىن تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ «كەييۇەن تۈڭباۋ» يارمىقىدىن بىرنى تاپتۇق.

قەدىمكى ئاستانە خارابىسى

شورلاشقان بۇ تۈپراقنى كۆرۈپلا، يەر ئاستىغا سىڭىپ كەتكەن سۇ بىلەن يەر يۈزىدىكى نەملىكنىڭ بۇ يەردىكى بارلىق قەدىمكى خارابىلىكلەرگە، يەنى بەزى چىرىمەيدىغان قاتتىق جىسىملاردىن باشقىلىرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندىم. بۇ خارابىلىكنى سىستېمىلىق تازىلىغان ھالەتتىمۇ ئانچە كۆپ ھاسىلاتلارنىڭ بولۇشى ناتايىن ئىدى، يېقىن ئەتراپتىكى ئاھالىلەر ئارىسىدىمۇ «بايلىق» ئۈچراتقانلارنىڭ يوقلۇقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. بىۋاستە ئارخېئولوگىيەلىك پاكىتلار كەمچىل بولسىمۇ، ئەمما يەنە نۇرغۇن پاكىتلار قورشاۋ سېپىللىق بوغدا شەھىرى خارابىسىنىڭ قاراشەھەرنىڭ مەركىزى ــ ئاستانىسى ئىكەنلىكىنى، ھېچبولمىغاندىمۇ تاڭ دەۋرىدە شۇنداق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى. يۇقىرىقى تەكشۈرۈش ۋە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان «تاڭنامە»دىكى خاتىرىلەردىنمۇ بۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇنىڭ ئورنىنى قاراشەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى دەريا ساھىلىدىن ئىزدەشكە بولىدۇ①. «تاڭنامە»دىكى باشقا بىر خاتىرە بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى ھەمدە ئاستانىنىڭ چوقۇم باغراش كۆلى ساھىلىدا ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۆل ئاستانىگە قىلغان ھۇجۇمدىن مۇداپىئەلىنىدىغان ياخشى جاي بولۇپ، ھېچبولمىغاندىمۇ بەلگىلىك قوغداش رولىنى ئوينىغانكەن.

---

① ئۈچىنچى بابنىڭ 4 ـ بۆلۈمگە قارالا.

كۆلنىڭ ئەتراپى

يۇقىرىقى بىر ئابزاس ۋەسىقىدە «يېڭى تاڭنامە. ئاگىنى تەزكىرىسى»نى كۆرسىتىدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن) ئاستانىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 چاقىرىم ئەتراپىدا كېلىدۇ، دېيىلگەن (قورشاۋ سېپىللىق قەلئەنىڭ ئۆزى ئەمەس)، بۇنى بوغدا شەھىرى خارابىسىگە سېلىشتۇرغاندا ئەمەلىي كۆلىمى چوڭراق ئىدى. بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن، شۇەنزاڭ ئۆزى كۆرگەن ئاستانە دائىرىسىنىڭ 6 ـ 7 چاقىرىم ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ بىز پەرەز قىلغان ساندىن 2 مىلچە پەرقلىنىدۇ. بوغدا شەھىرى خارابىسى باغراش كۆلىنىڭ قىرغىقى بىلەن تولىمۇ يېقىن ئىدى، مەن تەكشۈرگەن ۋاقىتتا كۆلنىڭ چېتىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدىغان بولۇپ كەتكەنىدى. چۈنكى، شورلۇق بەلباغ خارابىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمى ۋە شەرقىگىچە سوزۇلغان بولۇپ، قىشتا كۆل سۈيى مۇز تۈتۈپ، كۆلنىڭ پاسىلى تارىيىپ كەتكەنىدى. قاراشەھەردىكى يەرلىك خەنزۇلار (مەن بۇنىڭ رىۋايەت ياكى دەللىلەنگەن نەتىجە ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلمەيمەن) خارابىلىكنى تاڭ دەۋرىدىكى خارابىلىك دەپ قارايدىكەن، ئۇ يەردىن بايقالغان ئىككى دانە تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ يارماقمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. بىراق مېنىڭ قارىشىمچە، «تاڭنامە» ۋە «شۇەنزاڭ» نىڭ خاتىرىسىدە بايان قىلىنغان يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى ھەممىدىن مۇھىم، ئۇنىڭدىن باشقا كۆلنىڭ غەربىي ساھىلىدىن ھېچقانداق سېپىل خارابىسى بايقالمىدى.

2 ـ بۆلۈم شۇرچۇقنىڭ شىمالىدىكى مىكئۆي خارابىسى

خارابىلىككە يېتىپ بېرىش

12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، مەن قاراشەھەر بازىرىدىن يولغا

چىقىپ، كورلىنىڭ تاغ يولىدىن ئۆتۈپ شۇرچۇقىغا يېتىپ كەلدىم. بۇ يەر قاراشەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 16 مىل كېلەتتى. شۇ كۈنى ئۈنىڭ شىمالىي تەرىپىگە 4 مىل كېلىدىغان چوڭ بىر بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىنى تەكشۈردۈم. يەرلىك نۇرۇك تىلىدا بۇ يەرنى مىڭئۆي (Ming – oi) دەپ ئاتايتتى، ئۇ «مىڭ ئېغىزلىق ئۆي» دېگەن مەنىنى ئىدى. خارابىلىكنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە 3 چاقىرىمچە كېلىدىغان دائىرە ئىچىدە تارقاق ئولتۇراقلاشقان موڭغۇللارنىڭ بىر قىسىم تېرىقچىلىق يەرلىرى شىكشىن(shikshin) گىچە سوزۇلغانىدى. ياۋروپا سەييياھلىرى، يەنى دوكتور سۋېن ھېدىن قاتارلىقلار كۆپ قېتىم بۇ خارابىلىككە كېلىپ تەكشۈرۈگەن. بىلىشىمچە، پىروفېسسور گرۈنۋېدىل 1906 ـ 1907 ـ يىللىرى بۇ يەرگە ئىككى قېتىم كېلىپ خارابىلىكنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن بىرقانچە ھەپتە تۇرغان. بىراق، بۇ چاغدا تۇرپاندىن كەلگەن خەۋەردە، ئۇنىڭ تەكشۈرۈش ئېتىرىتىنىڭ ئاساسلىق نىشانىنى خارابىلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى غارلارنى تازىلاشقا قارىتىلىقى، ئۇنىڭ بۇ خارابىلىكنى ئالدىراپ ـ تېنەپلا تەكشۈرۈپ بولدى قىلغانلىقى ئېيتىلغان، شۇ سەۋەبلىك بىزگە سىستېمىلىق قېزىشقا بولىدىغان نۇرغۇن خارابە ئىزلىرى قېپقالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شۇ يەرنىڭ شارائىتى پىروفېسسور گرۈنۋېدىل قاتارلىقلارنىڭ تېزدىن خارابىلىككە بولغان تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى، شۇڭا قارارگاھ ياساش ۋە ئەمگەك كۈچى جەھەتلەردە ئېدىتىلىق بولۇپ، ۋاقىت تىراپ قىلماسلىقنى ئىپادىلەپ تۇراتتى.

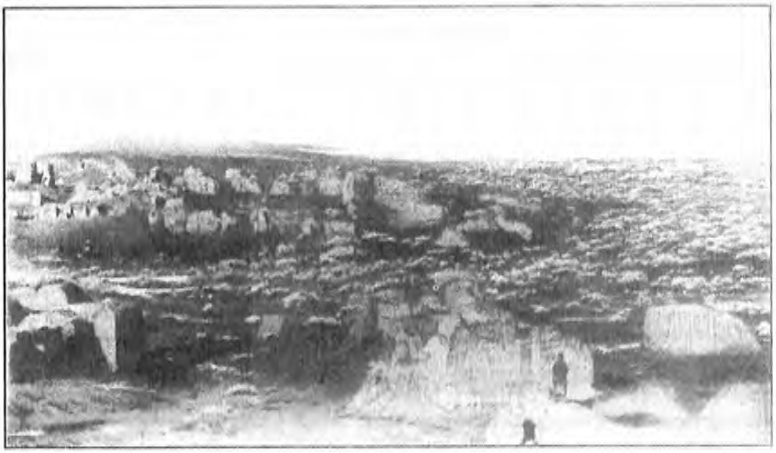
خارابىلىكنىڭ ئورنى

خارابىلىكنىڭ ئاساسلىق قىسمى كىچىك گىرانىت تاشلار بىلەن قاپلانغان تاغ قاپتىلىنىڭ ئۇستى تەرىپى ۋە يانتۇ تېتىكىگە جايلاشقان، 58 ـ، 59 ـ، 60 ـ، 61 ـ، 62 ـ

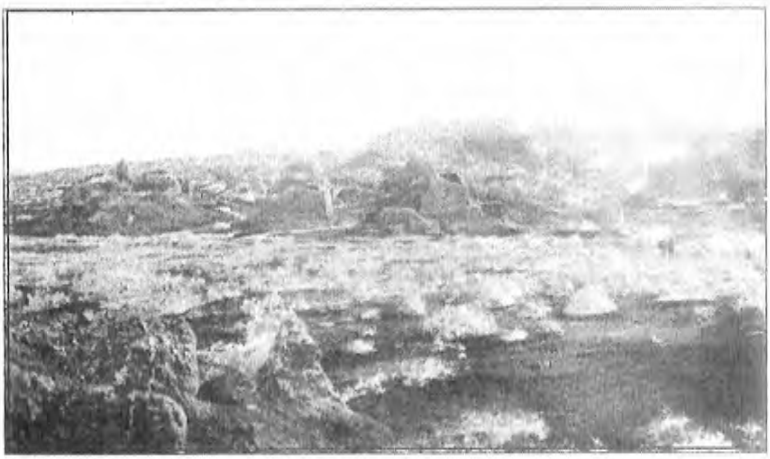
رەسىملەردە كۆرسىتىلگەندەك. تۈزلەڭلىكتىكى گىرانىت تاشلاردىن ئېگىزرەك يەرگە جايلاشقان بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇب تەرىپى قايدۇ دەريا‌سى تاغ جىلغىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاغ تىزمىلىرىغىچە سوزۇلغان. ئۇزۇن كېچىك ئېگىزلىكى مۇڭاپىق جاي شەرقىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان بولۇپ، خارابىلىك 1/3 مىل دائىرىنى ئىگىلەيدۇ. ئىمارەت خارابىسى ئىگىلىگەن يەرنىڭ كەڭلىكى 200 ~ 300 يارد كېلىدۇ، بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر پارچە ئويمانلىق بۇ يەرنى غەربىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلۈۋەتكەن. ئەڭ غەربىي ئۇچىدىكى ئىككى تاغ ئېتىكىدىكى چوڭقۇر جىلغىدىن ئېقىپ چىققان ئىككى بۇلاق سۇيىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان كىچىك بىر ئېرىق شەرقە قاراپ ئېقىپ، چاتقاللىق بىلەن قاپلانغان تۈزلەڭلىككە سىڭىپ كېتىدىكەن. ئوخشاشلا تېيىز ئېرىقتىن ئېقىپ چىققان سۇ تاغ بىلەن تاغ قاپتىلى ئارىسىدىكى يىلان باغرى ئويمانلىقىنى شەكىللەندۈرگەن (59 ـ، 60 ـ، 61 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

58 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆيى خارابىسىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى، بۇددا ئىبادەتخانىسىغا يېقىن Mi . xxvi، جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

59 ـ رەسىم ئومۇمىي كۆرۈنۈش، ئالدىدىكىسى قۇرۇلۇش توپى I دىن II نىڭ شىمالىي ئۇچىغىچە سوزۇلغان، سول تەرەپتىكىسى غەربىي شىمال قىسمىنىڭ مەركىزىدىكى ئىمارەت توپىدىكى بۇتخانا

60 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى بۇتخانا توپى II ۋە III ، غەربتىن كۆرۈنۈشى

61 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسىنىڭ غەربىي قىسىم مەركىزىدىكى بۇتخانا توپى II ۋە III ، غەربتىن كۆرۈنۈشى

62 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بۇددا قەسىرى، ئىمارەت توپى II نىڭ ئۇچى، جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

خارابىلىكنىڭ تارقىلىشى

رەسىم I ـ III دە كۆرسىتىلگەندەك، دۆڭلۇكنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئۇچ گۇرۇپپا خارابىلىكنى ناھايىتى ئاسانلا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ، ھەربىر گۇرۇپپا قاتار، زىچ ئىمارەتنىڭ ئۇل ئىزىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىكى خارابىلىكنىڭ تارقىلىشى تەرتىپسىز ئىدى. ئېگىزدىن قارىغاندا

چوڭقۇر جىلغىنىڭ مەركىزىدىكى تۆپىلىكتە ئىبادەتخانا توپى xi — xvii بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە چوڭ ئىبادەتخانا توپى خارابىسى بولۇپ، كىشىنىڭ ئىنتايىن دىققىتىنى تارتىدۇ. ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يانتۇلۇقتا شەرق ۋە غەربكە سوزۇلغان تار تۆپىلىكنىڭ ئۈستىدە نۇرغۇن ئىمارەت خارابىسى بار، ئۇنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك. ئەڭ غەرب تەرەپتىكى تاغ ئومۇرتقىسى تىك بولۇپلا قالماي، يەنە چوققىسى تارراق ئىدى، بۇ يەردە بىر - ئىككى گۈرۈپپا كىچىك ئىبادەتخانا بولۇپلا قالماي، ئوتتۇرىدا يەنە بىر بۇلاقمۇ بار.

دەسلەپتە ئۇغرىلانغان غار ئىبادەتخانىسى

يۇقىرىدا دېيىلگەن غار ئىبادەتخانىسى خارابىلىكنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى 3/4 مىل كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. خارابىلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاغ چوققىسى ۋە تاغ قاپتىلى شەرققە قاراپ مۇشۇ يەرگىچە سوزۇلىدۇ. قۇم - شېغىللىق تاش ئاغنىڭ غەربىدىكى تىك تاغ باغرىدا تولىمۇ زىچ جايلاشقان غارلارنى بايقىدۇق. بىرلا غاردىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردە بولۇپ، تاغ بىرقەدەر ئېگىز ئىدى. بۇ يەردىكى توققۇز ئېغىز غار ئىبادەتخانىسى ھەم ئۇنىڭغا قوشنا بولغىنى بىر قىسىم تاش قەبرىنىڭ ئورنى بولۇشى مۇمكىن. بۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي ئەھۋالنى گرۇنۋېدېلنىڭ ئېيلان قىلغان ماتېرىياللىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، چۈنكى ئۇ ئىلگىرى بۇ يەرنى سىستېمىلىق تەكشۈرۈپ، پۈتكۈل تەكشۈرۈش جەريانىنى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئېغىز دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان كىچىك غارلاردىكى بىر قىسىم تام رەسىملىرى ۋە قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلار ھەيكەلتىراشلىق ئىلمى قىممىتىگە ئىگە.

ئىبادەتخانىنى تازىلاش

نايك رام سىنگنىڭ مەردانلىك بىلەن يارىدەم بېرىشى ھەمدە

جاڭ بېگىم ۋە قۇرۇقتاغدىن كەلگەن لار. سىنگىنىڭ يارىمىدە سەن خارابىلىكتە 12 كۈن ئەتراپىدا تۇرۇپ، ئىبادەتخانىنىڭ كۆپ قىسمى ۋە باشقا خارابىلىكنى تەكشۈرۈپ چىقتىم. بىرقانچە ئىبادەتخانا خارابىسىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن، كۆيۈپ كەتكەن بىر دۆۋە كېسەك ۋە كاھىشنى بايقىدىم. بۇ ئەھۋال ئىبادەتخانىنىڭ ئوت ئاپىتىگە ئۇچراپ، تاملىرىنىڭ ئىچىگە ئۆرۈلۈپ چۈشكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن قىممىتى بار يادىكارلىقلارنى قېزىپ چىقىش ئارزۇيىمىز يوققا چىقىپ، خىزمىتىمىزنى توختاتتۇق.

قۇرۇلۇشنىڭ شەكلى ھەم ماتېرىيالى

ئاساسلىق خارابىلىك رايونىدا يۈزدىن ئارتۇق ئىبادەتخانا بار بولۇپ، ئۇلار كۆلەم جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئەڭ كىچىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 فۇت، كەڭلىكى 6 فۇت كېلىدۇ، ئەڭ چوڭ تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 فۇت كېلىدىغان ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە. ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ، پەقەت بىرقانچە خىل ۋەكىل خاراكتېرلىك شەكىلدىن باشقا، قالغانلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئىچكى قىسمىنىڭ بېزىلىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىمارەتلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك كېسەك ئىشلىتىلگەن، كېسەكنىڭ ئۆلچىمى 12 × 6 × 3 ~ 4 دىيۇم، بىر قىسىم چوڭ ئىبادەتخانىلارغا كۆپ مىقداردا ياغاچ ماتېرىياللىرى ئىشلىتىلگەن. ياغاچ ماتېرىياللار خىشنىڭ ئارىسىغا ئېلىنىپ، قۇرۇلۇشنىڭ چىدامچانلىقى ئاشۇرۇلغان. ئېگىز تۆپىلىكتىكى بەزى قۇرۇلۇشلارنىڭ تاملىرىنىڭ ئارىلىقىدا بىرقانچە قەۋەت ئوت - چۆپنى كۆردۈم. بۇ ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتىكى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ھازىرقىغا ئوخشايدىغانلىقىنى، كېسەك قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇستەھكەم بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

گۈمبەز تورۇسلۇق ئىبادەتخانا ۋە بۇددا قەسرى

بىز ئاۋۇال خارابىلىكتە دائىم كۆرۈلىدىغان بىرقانچە خىل شەكىلنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكىنى بايان قىلىپ ئۆتەيلى. ئۇنىڭ تەپسىلاتىنى ھەربىر ئىبادەتخانىنى بايان قىلغاندا توختۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز. كىچىك تىپتىكى ئىبادەتخانىدا ئەڭ نېسىك، ئومۇملاشقان شەكىل ئاددىي بۇددا قەسرى، چاسا شەكىل ياكى تىك تۆتبۇلۇڭلۇق شەكىلدۇر. ئۇلار تۆپىلىككە جايلاشقان بولۇپ، باشقا بۇددا قەسرلىرى بىلەن تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلغان، بەزىدە كارىدور ئارقىلىق ئۆزئارا كىرىپ چىققىلى بولىدۇ. I ۋە II گۇرۇپپا بۇتخانىنىڭ شىمال تەرىپىگە يېقىن جايدا بىر قىسىم ئەگمە تورۇسلۇق قۇرۇلۇشنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. شۇڭا، بىز بۇ بۇتخانا خارابىلىرىنى گۈمبەز تورۇسلۇق بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدۇق. باشقا جايلاردىمۇ كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بۇنداق تورۇلۇش ئۇلى بار ئىدى. يەنە بىر يەردىكى بۇددا قەسرىنىڭ ئالدىدا گۈمبەز تورۇسلۇق تار خانا بولۇپ، ئۇنىڭ ئالدىدىكى تام كارىدورغا ئۇدۇل ئىدى. يان تەرەپ تامدىكى بىرقانچە جايدا پاكار يۇگمە تورۇسلۇق كارىدور بار، بۇ يەردىن تار بولغان كىچىك خانىغا پاكى كارىدورغا كىرگىلى ھەمدە ئوتتۇرىدىكى ھەيكەلنى ئايلانغىلى بولىدۇ. بۇ ھەيكەل ئەسلىدە كارىدورنىڭ ئۇدۇلىدىكى تامغا قويۇلغان. بۇ ئۆتۈشمە كارىدورنىڭ كەينى تەرىپىمۇ ئەگمە شەكىللىك بولۇپ، ئىلگىرى تام رەسىمى ياكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر بىلەن بېزەلگەن ئىكەن. ئوخشاش بولغان يەر يۈزىدىكى ئىمارەتلەر مەزكۇر خارابىلىكتىكى غار ئىبادەتخانىلىرىغا ئومۇميۈزلۈك تارقالغان.

كارىدورى ئېتىۋېتىلگەن بۇددا قەسرى

ئۇچىنچى خىل تىپ — چوڭ تىپتىكى ئىبادەتخانا تۈرىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇ خوتەن خارابىلىرىدىكى (دەندەن ئۆيلۈك

ۋە خادىلىق قاتارلىقلار) بۇددىزم ئىبادەتخانىلىرىدا ئومۇملاشقان شەكىلگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بىز بۇ يەردە بىر بۇددا قەسىرىنى بايقىدۇق، ئۇنىڭ گەۋدىسى ئاساسەن چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇ يەرگە ئالدى تەرەپتىكى كارىدوردىن كىرگىلى بولىدۇ. قالغان ئۈچ تەرىپى ئېتىۋېتىلگەن كارىدور ئوخشىتىش ئايلىنىشقا (Pradaksina) قالدۇرۇلغانىدى. بۇ خىل شەكىلدىكى چوڭ ئىبادەتخانىنىڭ كارىدورى بۇددا قەسىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە بارغاندا كېڭىيىپ، ھەيكەل يىلەن بېزەلگەن ئۆينى شەكىللەندۈرگەن، باشقا جايلاردىكى كارىدور يەقەت تام رەسىملىرى بىلەنلا بېزەلگەن.

قەبرە خارابىسى

تۆتىنچى ۋە بەشىنچى تۇردىكى خارابىلىك كۆمۈلۈپ قالغان مەلۇم قەبرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرسە كېرەك. تۆتىنچى تۇردىكى خارابىلىك تاشقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا يۇمىلاق تۈۋرۈكلۈك گۈمبەز بۇددا مۇنارىغا ئوخشايدۇ، ئۇ بۈۋاستە پاكار سۇپا ئۈستىگە سېلىنغان ياكى ئوخشىمىغان شەكىلدىكى ئۇلدىن باشلاپ قويۇرۇلغان. مەسىلەن، يۇمىلاق شەكىللىك، ئۇزۇنچاق ياكى چاسا شەكىللىك بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چاسا شەكىللىك قورشاۋ تېمى بار ئىدى. 63 - ۋە 64 - رەسىم بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ بۇددا مۇنارلىرىنىڭ ئىچكى قىسمى بىردەك بوش ئىدى، بىر قەدەر ياخشى ساقلانغانلىرىدىن ئىچكى خانىغا تۆتىشىدىغان ئەگمە تورۇسنىڭ باشلىنىش ئىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەگمە تورۇسلۇق يۇمىلاق خانىنى تەكشۈرۈپ ۋە تازىلاپ ھېچقانداق نەزىر - چىراغ بۆيۈمى ۋە ئادەم سۆڭىكىنى تاپالمىدۇق. تۆتىنچى ۋە بەشىنچى تۇردىكى خارابىلىك بىلەن ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى قوشگۈمبەز (Kosh - gumbaz) دە

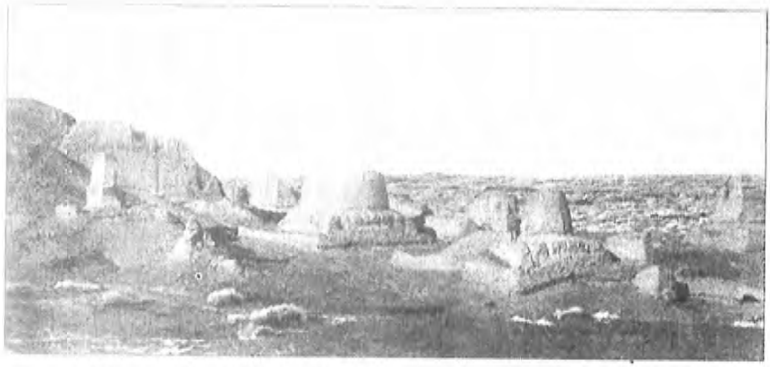
بايقالغان بۇددا مۇنارى پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىدى، بۇلارنى دەپنە قىلىشقا ئىشلىتىش مەقسىتىدە ياسالغان دېيىشكە بولىدۇ. بەشىنچى تۇردىكى مەركىزىي تۇۋرۇكلۇك ئىمارەتنىڭ ئاستى قىسمىدا بايقالغان جەسەت كۆلى كومزىكى بىلەن قۇتا بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ (64 ـ، 65 ـ رەسىمگە قارالسۇن). مۇنارنىڭ شەكلى مەيلى كۆپ تەرەپلىك ياكى چاسا شەكىللىك بولسۇن، ھەممىسىنىڭ قورشاۋ تېمى بار بولۇپ، يۇقىرىلاپ بارغانسېرى كىچىكلەپ بارىدۇ. بۇ خىل تاشقى شەكىل كىشىگە قەدىمكى رىملىقلارنىڭ قەبرىلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

خارابىلىككە تەسىر كۆرسەتكەن ھاۋا گىلىمات شارائىتى

بىرقانچە جايدىكى ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارنى تونۇشتۇرۇشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن خارابىلىكلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن ھاۋا كىلىمات شارائىتىنى سۆزلەپ ئۆتەيلى. سىرتقا ئېچىلىپ قالغان بۇ خارابىلىكلەرنىڭ يامغۇر ۋە قارنىڭ

63 ـ رەسىم شۇرچۇق مىكۈيۇ خارابىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى بۇددا مۇنارى ۋە بۇتخانا، غەربىي شىمالدىن كۆرۈنۈشى

64 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەبرە نومى، جەنۇبتىن قارىغاندىكى كۆرۈنۈشى

65 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسىدىكى قەبرە ئابىدىسى xxii – iii سىرتقى تامدا بىر جەسەت كۆلى قۇتىسى بار

ئېغىر بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىشى تۇرغانلا گەپ. مەن ئالدىدا قاراشەھەر تاغ جىلغىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتى توغرۇلۇق سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم. بۇ يەرنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونى ياكى بۇنىڭغا ئوخشايدىغان تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن سېلىشتۇرساق، ئانچە قۇرغاق ئەمەس. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاغ جىلغىسىدا يازلىق قاتتىق يامغۇر ياغىدىكەن، بىز بۇ تاغ جىلغىلىرىغا بارغۇچە ھەممىمىز بۇ يەرلەردىن ئارخېئولوگىيەلىك ئىسپاتلارغا ئېرىشتۇق. بىر قىسىم قەبرە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ سىرتقى تېمىدىكى قاپارتما نەقىشلەر ۋە تام رەسىملىرىنىڭ يۇزىدىكى گەچ پۈتۈنلەي دېگۈدەك چۈشۈپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىيادەتخانىنىڭ تېمىدىكى گەچلەرمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يۇيۇلۇپ كەتكەنىدى.

باغراش كۆلىدىكى سۇس تۇمان

قۇم ـ شېغىللىق دۆڭلۈكتىكى ئىمارەت خارابىسىنىڭ ئورنى پەس بولسىمۇ، ئەمما ئەتراپتىكى تۇزلۇقلۇق يەر ئاستى سۇيىنىڭ يالىمىدىن، شورلىشىشتىن ھەمدە يىمىرىلىشتىن ساقلىنىپ قالغان، شورنىڭ يىمىرىش رولى قاراشەھەردىكى خارابىلىكلەردە ناھايىتى ئېغىر. خارابىلىك بوغدا شەھىرىنىڭ 6 مىل كېلىدىغان دائىرىسى ئىچىگە جايلاشقان، شۇنداقلا باغراش كۆلىگە تېخىمۇ يېقىن بولغاچقا، كۆل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى نەم ھاۋانىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك تەسىرىگە ئۇچراپ كەلگەن. 12 ـ ئاي شىنجاڭنىڭ ئەڭ قۇرغاقچىلىق مەزگىلى بولغاچقا، بىز بۇنىڭغا تەييارلىق قىلىپ قويغانىدۇق. بىز خارابىلىكتە تۇرغان مەزگىلدە جەنۇب تەرەپتىكى كۆلدىن كۆتۈرۈلگەن سوغۇق سۇس تۇمان پۈتۈن خارابىلىك ۋە قارارگاھىمىزنى قاپلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 42 گىرادۇسقا چۈشۈپ، خىزمىتىمىزگە تۇرغۇن قىينىچىلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. كېچىدىكى قىرو قارغا ئوخشاش زېمىننى قاپلاپ كەتكەچكە،

قىرو قۇياش چىقىقاندىمۇ ئېرىمىدى. بىز مۇشۇ پۇرسەتتە يادىكارلىقلارنى رەسىمگە تارتتۇق، رەسىمدە قىرو ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ئىبادەتخانا

بىز خارابىلىكنى بىر مەزگىل قارىغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا بۇتخانىغا بولغان بۇرغۇنچىلىقنىڭ نەملىككە قارىغاندا نېخىمۇ چوڭلۇقىنى بايقاپ، خىزمىتىمىزنى توختاتتۇق. شۇبھىسىزكى، پۈتكۈل خارابىلىك بىر قېتىملىق چوڭ ئوت ئاپىتىگە ئۇچرىغانىدى. خارابىلىكتىكى چوڭ تېپتىكى ئىبادەتخانىغا كۆپ مىقداردىكى ياغاچ ۋە باشقا ئاسان ئوت ئالىدىغان ماتېرىياللار ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇلار ئوتنىڭ نېخىمۇ ئۇلغۇيۇپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغانىدى. ئوت ئاپىتىدە تامدىن چۈشكەن كېسەكلەر نېخىمۇ قاتتىقلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ قېزىش خىزمىتىمىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. تەلىيىمىزگە يارىشا ئاسان چېقىلىدىغان قىزىل ساپالدىن ياسالغان نۇرغۇن كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر ئوتتا نېخىمۇ چىڭىپ، ساقلىنىپ قالغانىدى. بىراق، چوڭ تېپتىكى ھەيكەللەر چېقىلىپ كەتكەچكە، يۆتكەشكە ئامال بولمىدى. كىچىك تېپتىكى ئىبادەتخانىلار بۇ ئوت ئاپىتىنىڭ تەسىرىگە ئانچە ئۇچرىمىغان بولۇپ، كېسەكلىرى ھەر ھالدا ياخشى ساقلىنىپ قالغانىدى.

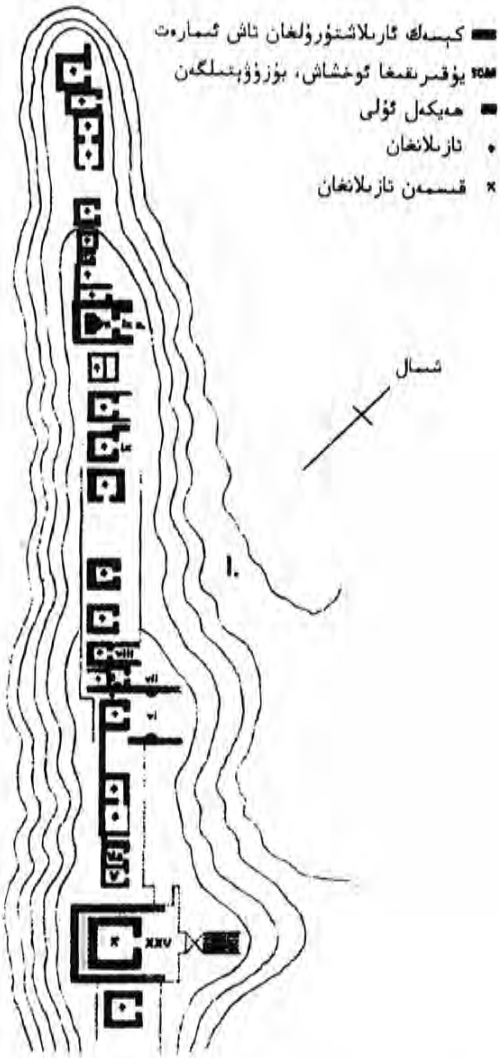
خارابىلىكنىڭ بۈزۈلۈشى

ھەيكەل ئۇلىنىڭ ئەتراپىدىن ياكى باشقا جايلاردىن سەدىقە قىلىنغان نۇرغۇن مىس يارماقلار بايقالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى جۈڭگونىڭ مىس يارمىقى بولۇپ، يەل دەۋرى مىلادىيە 8 ـ ئەسىردىن كېيىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە رەڭگارەڭ رەسىملەر ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ دەسلەپكى

مەزگىلى (مىلادىيە 9 ـ 10 ـ ئەسىرلەر) دە كىشىلەرنىڭ يەنىلا بۇ بۇتخانىغا كىلىپ تاۋاپ قىلىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. بۇ پاكىتلار، بۇ ئوت ئاپىتىنىڭ مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارلۇق تۈركىلىرى بىسىپ كىرگەندە، بۇتپەرەسلەرنىڭ نەرسىلىرىنى كۆيدۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. قايدۇ دەرياسى ۋادىسىدىن ئېگىز بولغان خورا (khora) خارابىلىكىدىكى ئىبادەتخانا خارابىسىنىمۇ ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتكەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئەڭ غەربتىكى بىر گۇرۇپپا XXV بۇددا قەسرى

بىرقانچە جايدىكى خارابىلىكىنى تەرتىپ بويىچە غەربىي جەنۇب تەرەپتىن باشلاپ بايان قىلىپ ئۆتىمەن. بىرىنچى گۇرۇپپا بۇددا قەسرى ئالدىدىكى مەزمۇندا بايان قىلغان ئۇچ تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ ئەڭ غەربىي ئۇچىغا جايلاشقان. ئىبادەتخانا (66 ـ رەسىمدىكى XXV) ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، قارىماققا نەملىشىپ بۇزۇلغاندەك كۆرۈنەتتى. بۇددا قەسرىنىڭ كۆلىمى 20 كىۋادرات فۇت بولۇپ، ئالدى تەرەپتە يەنە چوڭ بىر قەسىر بار. ئالدى قەسىر بىر تۆپىلىككە سېلىنغان بولۇپ، تۆپىلىك تاغنىڭ يانباغرىغا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. پەشتاق ئارقىلىق ئۇ جايغا چىقىپ ـ چۈشكىلى بولىدۇ. بۇددا قەسرى بىلەن ئالدى سارايدىكى قىسمەن ئىزلار، پىروفېسسور گرۇنۋېدىلنىڭ بۇ يەردە تازىلاش ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇددا قەسرىدىكى كېسەك دۆۋىسىنىڭ ئېگىزلىكى 7 فۇت بولۇپ، بۇددا قەسرى ۋە ئەتراپتىكى ئېتىۋېتىلگەن ئېغىزلارغا دۆۋىلەنگەن. بىز شىمالىي تەرەپتىكى بۇددا قەسرى بىلەن ئۆتۈشمە يول ئىچىنى قازدۇق. ئۆتۈشمە يولدا ئون پارچىدىن كۆپرەك كىچىك تېپتىكى رەڭلىك رەسىم تاختىسىنى بايقىدۇق، نەملىك تۇپەيلىدىن ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى چىرىپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بىر قىسىم كىچىك

66 ـ رەسىم قاراشەھەر شىكشىن مىڭئۆي I گۇرۇپپا بۇتخانا خارابىسىنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

67 ـ رەسىم ئەگمە شەكىللىك ياغاچ پارچىسى　　68 ـ رەسىم ياغاچ ئويما

ئەگمە شەكىللىك ياغاچ پارچىلىرىنى (67 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بايقىدۇق، ئۇنىڭغا رەڭلىك بۇددا رەسىملىرى سىزىلغانىدى.

a. ٧ ـ ٧ ـ بۇددا قەسرىدىكى بايقاش

بىز شىمال تەرەپتىكى ئىككى كىچىك بۇددا قەسرىنى ئورۇل ـ كېسىل تازىلاپ ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتۇق. بۇددا قەسرى ٧ دىن نۇرغۇن رەڭلىك ياغاچ ئويمىلارنى تاپتۇق، ئۇلار ئاساسلىقى تامنى بېزەشكە ئىشلىتىلگەن ئىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى قوش ئەجدىھانىڭ گۆھەر ئۇيناۋاتقان كۆرۈنۈشى نەقىشلەنگەن كىچىك ئەگمە ياغاچ دىققەت قىلىشقا ئەرزيىتى(68 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ ياغاچ ئويمىلار ئىچىدىكى تەخمىنەن 12 پارچە

ياغاچ تاختىغا نېلۇپەر شەكلى قوپال قىلىپ نەقىشلەنگەن. V ئا يېقىن بولغان كىچىك بۇددا قەسىرى a. V نىڭ كۆلىمى 9 كىۋادرات فۇت بولۇپ، ھەر تەرەپتىكى تامدا 4 دانە فاپارتما نەقىشلىك بۇدساتۋانىڭ رەسىمى بار ئىكەن. گەرچە رەسىمنىڭ ئۈستى بىر قەۋەت لاي بىلەن سۇۋالغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ مەيدىسى ۋە بىلەكلىرى تەپسىلىي بېزەلگەن، كىيىملىرى ئوستىدە كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرغۇن رەڭلەر ساقلىنىپ قالغان. بۇلار ئىلگىرى ئولتۇرغان ھالەتتىكى چوڭ ھەيكەلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۇپا ئۈستىگە قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇلار ھازىر پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەنىدى.

vii، vi بۇددا قەسرىنى تازىلاش

خارابىلىكنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى تۆت ئېغىزلىق ئۆيدىن، ھېچقانداق يادىكارلىق بايقالمىدى. بىراق، ئەڭ ئاخىرقى بىر بۇددا قەسرىنىڭ ئالدى قەسىرى vi نىڭ بىرقانچە تەرەپتىكى تېمى تاغنىڭ يانباغرىغا يۆلەپ قويۇرۇلغاچقا، تاغنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن يېرىمى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ئەمما ھەر تەرەپتىكى تامدا چوڭ ھەيكەلنىڭ نېلۇپەر سۈپىسى ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردىن پەقەت چوڭ ھەيكەلنىڭ بىلىكى تېپىلدى. ئۇنىڭغا زور بىر مەخلۇقنىڭ بېشى نەقىشلەنگەنىدى، ئۇ 69 – رەسىمدىكىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ ساۋۇتنىڭ مۇرە قىسمىنىڭ پارچىسى بولسا كېرەك. مەسىلەن، ئۇ مىڭئۆيدىكى مەھاراجە كىيىۋالغان ساۋۇتقا ئوخشايتتى. لاي ھەيكەل پارچىسى ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەچكە، يۆتكەشكە ئامال بولمىدى. vi نىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە يېقىن جايدا ئۆلچەمسىز بىر پاكار تۆپىلىك بولۇپ، بۇددا قەسرى vii دەل مۇشۇ جايدا ئىدى. بۇ بۇددا قەسرىنىڭ ئالدى خانىسى بار ئىدى، ئۇنىڭ پەقەت ئۇل قىسمىلا قېپىقالغان. ئەمما، ساقلىنىپ قالغان يوغان كېسەك دۆۋىسى ئاستىدىن نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك يادىكارلىقلار تېپىلدى.

ئاستىدىكى يۇمشاق توپا قاتلىمى ۋە كۆيگەن ياغاچ پارچىلىرى ئارىسىدىن بىر پارچە تار ياغاچ تاختا چىقتى، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە نۇرغۇن گۈللۈك نەقىش سىزىلغانىدى. رەڭلىرى نولىمۇ كۆركەم بولۇپ، ئۇستىگە بىر ئاھىمى يېرىقىدا 15 قۇر خەت يېزىلغان. ئېھتىمال گەج ئۇستىگە سىزىلغان تام رەسىملىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئەتراپىدىن باشقا بۇيۇملار بولمايدىغان بىر قانچە نەقىش بايقالدى.

69 ـ رەسىم ساۋۇتنىڭ مۇرە قىسمىنىڭ قالدۇقى

قەندەھار ئۇسلۇبىدىكى رەڭدار نەقىشلىك سىزمىچىلىق تاختىسى

بۇ بايقىلارنىڭ يان تەرىپىدە كىچىك بىر بۇت تۇيۇقچىسى بايقالدى. ئىچىدىكى ھەيكەل سۈپىسىنىڭ ئاستى تەرىپىدىن بولىمۇ نەپىس رەڭدار نەقىشلىك ياغاچ تاختا (70 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بايقالدى. ئۇ گەرچە يېرىلىپ ئۈچ پارچە بولۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولاتتى. ياغاچ تاختا ئۇستىگە ياۋروپا ئۇسلۇبىدىكى بىر بۇدساتۇانىڭ رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، بۇدساتۇا ئات تاقىسى شەكلىدىكى ئەگمە كۆتىكلىك تەختىتە ئولتۇرغانىدى. ئادەم ۋە كىيىم ـ كېچەكنىڭ سىزىلىش ئۇسۇلىدا قەندەھار ئۇسلۇبى گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. ئەگمە ئىشىكنى تىرەپ تۇرىدىغان تۈۋرۈكنىڭ بېزىكى كىشىگە ئادەمكى يۇنان، رىمنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئىمارەتچىلىك ئۇسلۇبىنى ئەسلىتەتتى. ئوخشاش بىر جايدىن ئۆرە تۇرغان بۇتنىڭ رەسىمى سىزىلغان ئىككى پارچە ياغاچ تاختا تېپىلدى. بۇ سىزمىچىلىق تاختىسى ناھايىتى نەپىس ياسالغانىدى، ئۇنىڭ سۇلىنارلىقى ئۈيغۇر ۋە كۆيۈپ كەتكەن. ئۈچ پارچە سىزمىچىلىق تاختىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئوخشاش، 70 ـ

70 ـ رەسىم رەڭدار نەقىشلىك ياغاچ تاختا

رەسىمگە قاراپ ئۆلارنىڭ جەسىلاشتۇرۇلۇپ بىر پۈتۈن قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياغاچ تاختىنىڭ ئوستى ۋە ئاستىنقى قىسمى يېزىلمىغەنىدى، ئۇ ئېھتىمال قاپاق قىسمى بولۇشى مۇمكىن. بارلىق ياغاچ تاختىلارنى قۇراشتۇرسا ھەيكەلنىڭ سۈپا ئۇلى شەكىللىنەتتى. يەنە نۇرغۇن چوڭ لاي ھەيكەل پارچىلىرى تېپىلدى، بۇ توغرۇلۇق كېيىن توختىلىمەن بۇددا قەسرى vii نىڭ ئارقا تەرىپىدىكى نېپىز توسۇق تامدا ساخاۋەتچىلەرنىڭ كىچىكرەك رەسىمى ساقلىنىپ قالغان.

قاپارتما نەقىشلىك ياغاچ تاختا

vii غا يېقىن بولغان viii بۇددا قەسرىدىن بىرقانچە پارچە ياغاچ تاختا تېپىلدى. ئۇ ھېچقانداق يېزىلمىغەنىدى، ئۇ ھەيكەل سۈپىسى قىلىپ ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. كېيىن تازىلىغان ئۇچ ئىبادەتخانا ئىچىدىن ھېچقانداق يادىكارلىق

تېپىلمىدى، بىراق ix كېچىك بۇتخانىدىن بىر پارچە ئەھمىيەتلىك يادىكارلىق بايقالدى. گەرچە بۇ بۇتخاننىڭ تېمىنى يامغۇر سۇيى ئۇپرىتىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما مۇئەييەن ئېگىزلىكتە ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئىچىگە ئېگىزلىكى 3 فۇت كېلىدىغان لاي ـ كېسەكلەر دۆۋىلەنگەن. بۇ لاي ـ كېسەك دۆۋىسىدىن بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان، ئۇستىگە قەدەر ئۇسلۇبىدىكى نەپىس قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر ئويۇلغان ياغاچ تاختا (71 ـ رەسىمگە قارا) تېپىلدى. بۇ ياغاچ تاختىنىڭ ئېگىزلىكى 11 دېيۇم بولۇپ، ئارقا تەرىپى يېرىم يۇمىلاق سەكىلدە ئىدى. روشەنكى، بۇ ياغاچ تاختا مىخ بىلەن تامغا ياكى باشقا ئارقا كۆرۈنۈش ئۇستىگە مىخلانغان، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى مىس مىخ ساقلىنىپ قالغان. ياغاچ تاختىنىڭ ئوڭ يۇزىگە ئىككى پارچە رەسىم ئاستى ـ ئۇستى قىلىپ سىزىلغان بولۇپ، بۇددا رىۋايەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان. ياغاچ تاختىنىڭ ئاستىنقى ئۇچىدىكى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان قىسمى ئىككى ئويۇقچىغا ئايرىلغان بولۇپ، ئوڭ تەرەپتىكى ئويۇقچىدا ئىككى تاۋاپچى تىزلىنىپ ئولتۇراتتى. بۇلار ساخاۋەتچى بولۇشى مۇمكىن. سول تەرەپتىكى ئويۇقچا ئىچىدە قولىدا ئىلاھ ھاسسىسىنى كۆتۈرۈۋالغان ئۆرە تۇرغان ھەيكەللەر بار ئىدى. ئۇستى تەرەپتىكى ئىككى پارچىسى نۇر ھالقىسى بار بۇددا رەسىمى بولۇپ، بەللىكتىن باشقا كىيىمى يوق ئىدى، بۇ رەسىمدە قانداق مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلگەنلىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئاستى تەرەپتىكى ئىككى

71 ـ رەسىم قەدەھەر ئۈسلۇبىدىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل گۈرۈپپىسى

پارچه رەسمده، بېشىغا تاج تاقىغان بىر تاۋاپچىنىڭ بۇددانىڭ ئايىغىغا تىزلانغان قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بۇ قەندەھ ئويما نەقىشلىرىدە دائىم كۆرۈلىدىغان دىپەنكەرە جاتەكە (Dipankara-jataka) بۇددانىڭ يارالمىش ھېكايىسىدۇر. ئۇنىڭدىكى ئادەمنىڭ ئوبرازى ۋە ياسىلىش ئۇسۇلى قەندەھ ئۇسلۇبىغا يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. ئەگەر ئىككى نەپەر تاۋاپچىنىڭ باش بېزەكلىرى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارغا ئوخشىمىغان بولسا، بۇ كىچىك ھەيكەلنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبىنى بۇ ئاسىتە ھىندى دەريا سى ۋادىسىدىن كەلگەن دەپ قاراشقا بولاتتى. چۈنكى، خارابىلىكتىكى باشقا بۇددا ئىمبادەتخانىلىرىدىن تېپىلغان كۆپ مىقداردىكى لاي ھەيكەل پارچىلىرىدا يۇنانلاشقان بۇددىزم سەنئىتى ئۇسلۇبىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆرۈنەرلىك ئىدى. ئوخشاش بىر بۇددا قەسرىدىن نەپس نەقىشلەنگەن بىر دانە ياغاچ تىرەك تېپىلدى.

I گۇرۇپپىدىكى باشقا بۇددا قەسرى

I گۇرۇپپىدىكى باشقا بۇددا قەسرىلىرىدە ئالاھىدە قىزىققۇدەك نەرسە بايقالمىدى. ئەمما، ix ئىمبادەتخانىنىڭ كۆلىمى چوڭراق بولۇپ، بىرىنچى تېپىقا نەزەر ئىدى، مەركىزىي تۈزۈلمىنىڭ ئايلانما كارىدورىدىن بىر قىسىم قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر بايقالدى، ئەمما نەملىك تۈپەيلىدىن كۆپ قىسمى چىرىپ كەتكەنىدى.

II گۇرۇپپىدىكى i، ii بۇددا قەسرى

II گۇرۇپپىدىكى بۇددا قەسرى ئاساسەن تاغ چوققىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، كۆپىنچە بۇيۇملار جەنۇب تەرەپتىكى كىچىك بۇددا قەسرىدىن تېپىلدى. بۇددا قەسرىلىرىنىڭ تېمى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولغاچقا، بالدۇرلا ئۆرۈلۈپ چۈشكەنىدى. بۇددا قەسرى i بىلەن تار ئوتتۇشمە كارىدور يول

ئارقىلىق تۇتىشىدىغان بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر قاتار بۇتخانىلارنىڭ ئەڭ جەنۇب تەرەپتىكى كىچىك بۇددا قەسىرىدىن نۇرغۇن چىمىلىدىق پارچىلىرى تېپىلدى. بۇلار لايدىن ياسالغان بولۇپ، كۆپۈنگى بۇلۇڭلارنى بېزەشكە ئىشلىتىلگەن. چىمىلدىقنىڭ ئۈستىگە گۈللۈك جىيەك نۇتۇلغان، ئاستىغا قاتار كەتكەن ئۈچ بۇرجەك شەكىللىك پەردە ھەم پۈپۈك چىقىرىلغان، بۇ نىيە خارابىسىدىكى مەركىزىي چوڭ بۇددا قەسىرى NIII نىڭ تېمىدىكى رەڭلىك چىلدىقنىڭ نەقشى بىلەن ئاجايىپ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ دىن باشقا، بىر قىسىم كىچىك تېپىتكى لاي ھەيكەل پارچىلىرى بايقالدى. ئۇلار ئەسلىي ئۆتۈشمە تامنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئوتتۇرا ماڭلاي ياغىچىدا بولۇشى مۇمكىن. تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدىغىنى، ھەيكەلنىڭ نەپىس يۈز قىسمى قېلىپتا ئۇستىلىق بىلەن قۇيۇپ چىقىرىلغانىدى. I گۈرۈپپىدىكى كىچىك بۇددا قەسىرى ئالدىدا يەنە بىر نېلۇپەر سۇپىسىنىڭ ئۇل قىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ تۆت دانە يارماق تېپىلدى، ئۇلار ئەتىۋارلىنىپ بۇشۇ يەردە ساقلىنىپ قالغاندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىككىسىگە كەيىۋەن نامى، ئىككىسىگە دالى يىلنامىسى ئويۇلغان. ئۇلار ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ھېچقانداق داتلاشقان ئىز يوق. i كارىدورنىڭ شىمالىي قىسمىدا بۇددا قەسىرى ii بولۇپ، ئازراق بۇزۇلغاندى، ئۇنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن كىچىك ھەيكەل پارچىسى تېپىلدى، ئۇنىڭ بەزىلىرى ئادەم چوڭلۇقىدىكى ھەيكەل

72 ـ رەسىم قول

نىڭ بىر قىسمى ئىدى، ئۇ يەردە يەنە بەئەينى راست قولدەك گو- يۇپ ياسالغان قولمۇ (72 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بار ئىدى.

ياغاچ ئويما بېزەك ۋە چاسا خىش

ئۇنىڭدىن باشقا، بىر تار كارىدور xxii بايقالدى، ئۇ كىچىك مۇنار ئۇلىنىڭ ئايلانما كارىدورى ئىدى، ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە مۇئەييەن مىقداردىكى ياغاچ بېزەكلەر ساقلانغان. مەسىلەن، بېزەلگەن تۇۋرۇك بېشى (73 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، ئۇسلۇبى ھەر خىل ئىككى دانە ئەجدىھا بېشى (رەسىمدىكىسى ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرى)، نەپىس گۈللۈك نەقىشلىك ياغاچ تاختا (74 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، نەپىس ياسالغان چاسا خىش (75 ـ رەسىمگە قارالسۇن) دېگەندەك. بۇ چاسا خىشنىڭ ئۈستى تەرىپىدە چاسا شەكىللىك رامكىغا ئېلىنغان بىر بۇدساتۇانىڭ قاپارتما نەقىشلىك باش قىسمى بار بولۇپ، قەدىمىي ئۇسلۇبىدا ئىدى. باشقا خارابىلەردىنمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ياكى ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىلەر بايقالدى.

قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل ياسايدىغان قېلىپ

شىمال تەرەپتىكى ئىككى بۇددا قەسىرى xxvii ، xxvi دىن ئالتە پارچە بىراھمى يېزىقىدىكى بودى ياپراقچىسىدىن باشقا. يەنە قاپارتما نەقىشلىك بېزەك تاختا (76 ـ رەسىمگە قارالسۇن) ۋە ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر پارچە ياغاچ تاختا پارچىسى تېپىلدى. بۇددا قەسىرلىرىدىن باشقا بۇ يەرگە يەنە بىر قاتار ئويۇقچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، تام مۇئەييەن ئېگىزلىكتە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، نەملىك تۇپەيلىدىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. بۇ يەردىن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يۇنان ئۇسلۇبىدىكى گەچ قېلىپ (77 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بايقالدى. بۇ قېلىپ چوڭ ـ كىچىك ھەيكەللەرنىڭ بۇدۇر ياكى دولقۇنسىمان چېچىنى قۇيۇپ ياساشقا ئىشلىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئالاھىدە بايقاش بىزگە ئۇنىڭ باشقا خارابىلەردە

73 ـ رەسىم ئەجدىھا باشلىق تۇۋرۇك بېشى

74 ـ رەسىم نەپىس گۈللۈك
نەقىشلىك ياغاچ تاختا

75 ـ رەسىم قەندەھەر ئۇسلۇبىدىكى بۇدا.
ساتۇا بېشى چۇشۇرۇلگەن چاسا خىش

بايقالغان كۆپ مىقداردىكى، كۆپ خىل ئۆزگىرىشلىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەلنىڭ قېلىپى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. پروفېسسور گرۈنۋېدىلمۇ چوڭ بايقاشقا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئەترىتى II گۇرۇپپىدىكى ئىككى بۇددا قەسىرىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان 30 دىن كۆپرەك گەچ قېلىپىنى بايقىغان، بۇ ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشكە ياردەم بېرىدۇ. مەن خادىلىقتا قولغا چۈشۈرگەن قېلىپىمۇ مۇشۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئوخشايتتى.

76 ـ رەسىم قاپارتما نەقىشلىك
بېزەك تاختا گەچ قېلىپ

77 ـ رەسىم يۇنان ئەكسلىدىكى

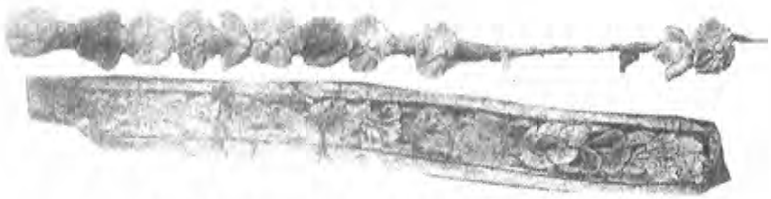
III گۇرۇپپا xxi بۇددا قەسرى

III گۇرۇپپىدىكى تازىلانغان ئىبادەتخانىلار تاغ تىزمىسىنىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان. تازىلانغان ئۇچ ئىبادەتخانا ئىچىدە xxi بۇتخانىدىن باشقا ئىبادەتخانىلاردىن ھېچنېمە بايقالمىدى. بۇددا قەسرى xxi دە سەككىز تەرەپلىك بىر تۇۋرۇك بولۇپ، ئۇنىڭ ھەربىر تەرىپىگە بىر قۇردىن بىراھمى يېزىقى يېزىلغان. مەسىلەن، 64 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، تۆت ئەتراپى قورشاۋ تاملىق تۇز سۇپا ئوستىدە ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا ئىمارەتلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تەكشى سۇپىنىڭ چوققا قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 80 فۇت، كەڭلىكى 86 فۇت كېلىدۇ. ئىلگىرىكىلەر بۇ يەرگە شەرقىي شىمال تەرەپكە سوزۇلغان پەشتاق ئارقىلىق كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. ھازىر بۇ يەر خام كېسەك بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى، ئۇنىڭ ئوستىگە بۇ يەرنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تازىلاپ چىققىلى بولمايتتى. بۇددا قەسرىنىڭ كۆلىمى 22.5 كۋادرات فۇت بولۇپ، سىرتقى قورشاۋ تېمى 3 فۇت كېلىدۇ، ئۇ ئوتتا كۆيۈپ كەتكەچكە رەڭگى قىزغۇچ ئىدى. ئۇنىڭ ئوستىگە ئىلگىرىكىدىن تېخىمۇ

قاتتىقلىشىپ كەتكەندى، ئۇنىڭ ئىچىمۇ خام كېسەكلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بولۇپ، ئېگىزلىكى 8 فۇت كېلىدۇ، كاربىدورنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 6 فۇت كېلىدىغان بولۇپ، دېرىزە ئارقىلىق بورۇتۇلغان، غەربىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇبتىن تەخمىنەن 11 فۇت كېلىدىغان كەڭلىكتىكى ئارقا خانىغا ئۆتكىلى بولىدۇ. ئادەتتە بۇددا قەسىرىگە كىرىشتە ئالدى خانا ياكى ئالدى سارايدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. كاربىدورنىڭ كۆلىمى 37 فۇت ئىدى. بۇ يالىڭاچ ئوڭ ـ سول تەرىپىدە كىچىك يان ھوجرا بولۇپ، تەخمىنەن 8 كىۋادرات فۇت كېلىدۇ، بۇ كەم تېپىلىدىغان يەنە بىر تىپقا تەۋە ئىدى.

قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىسى

ئالدى سارايىنى تازىلاپ، ئاز مىقداردىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرىنى تاپتۇق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىككى كىچىك ھەيكەل بىسىمۇ بار ئىدى. بۇددا قەسىرى ئىچىدىكى كۆيۈپ كەتكەن كېسەكلەرنىڭ يېرىمىنى تازىلاپ، بىرقانچە كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرىنى ئۇچراتتۇق، ئەسلا ئۇنىڭ شەكلىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايتتى. ئوت ئاپىتىدە ئافلىتىپ قالغان يول تېمىنىڭ غەربىي تەرىپىدىن نۇرغۇن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرى تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇسلۇبىگە گۈللۈك نەقىش چۈشۈرۈلگەن ياغاچ تاختىمۇ بار ئىدى(78 ـ رەسىمگە قارالا). ئۇلار xxi ئىبادەتخانىلارغا لوخشاش سىرتقى تامنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كېشەكتىن چۈشۈپ كەتكەن بىزەك رەسىم پارچىسى ئىدى. بەزى جايدىكى تامدا ياغاچ قورۇق بار بولۇپ، ئۇ رەسىم تاختىسىنى تامغا مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنىدى. تۆپىلىكنىڭ شەرقىي جەنۇبى بۇرجىكىدىن (ئىبادەتخانا xxi خايلاشقان تۆپىلىكنىڭ شەرقىي جەنۇبى بۇرجىكىدە) ساپالدىن ياسالغان، ئىچىگە جەسەت كۆلى ياجىلانغان كومزەك تېپىلدى.

78 ـ رەسىم گىرۋىكىگە رەڭلىك بەزىش چۈشۈرۈلگەن ياغاچ تاختا

قەبرە قۇرۇلۇشلىرى

III گۇرۇپپا ئىبادەتخانىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى يەس جايلاردا ئالدىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتكەنىدەك ئىككى خىل شەكىلدە ياسالغان قەبرە بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ يەس ھەم ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك قورشاۋ تېمى بار ئىدى. بۇ خىل تۈرىسى يۇمىلاق بۇددا مۇنارى بىلەن قىرغىز (kirghiz) ۋە موڭغۇللارنىڭ ئاق كىگىز ئۆيى (AK-Ois) ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ قەبرىلەردە كۆيۈپ كەتكەن ھېچقانداق ئىز يوق ئىدى. قەبرىلەر «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر تەرىپىدىن بىرقانچە قېتىم ئاختۇرۇلغانىدى. xxvi خارابىلىكىنىڭ يېقىن جايىدىكى ياخشى ساقلانغان بىر قەبرىدىكى (64 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، دىيامېتىرى تەخمىنەن 31 فۇت كېلىدىغان گۈمبەز تورۇسلۇق لەھەتنى تاراپ ھېچ نەرسە تاپالمىدۇق. 64 ـ رەسىمدە كۆرگەنىدەك، xxi خارابىلىكنىڭ 5 ـ خىل تىپقا تەۋە بولۇپ، ئانچە چوڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان، ئۇنىڭ تورۇسى بولسا ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان كېسەك بىلەن قوپۇرۇلۇپ بېزەلگەن، ئېگىزلىكى 81 مىل فۇت كېلىدۇ. چاسا شەكىللىك كىچىك قەبرىنىڭ يەر يۈزى ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئارىلىقىدا 1 فۇت 5 دىيۇم كېلىدىغان بوشلۇق بار، روشەنكى، بۇ قەبرە ناھايىتى بۇرۇنلا ئوغرىلىنىپ ھېچنېمىسى قالمىغان.

جەسەت كۆلى كوزىسى ۋە قۇتسى

قورشاۋ تام ئىچىدىكى مۇنار سۇپىسىغا يېقىن جايدىن بەش دانە جەسەت كۆلى كوزىسى (شارىر) تېپىلدى، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1 فۇت كېلەتتى. 65 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، ساپال بىرقەدەر قوپال بولۇپ، تورساق قىسمى قىزىل، قارا ئىككى خىل رەڭدە ئىدى. كوزا ئىچىدە جەسەت كۆلى ۋە كۆيدۈرۈلگەن سۆڭەك بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئىككى تال كىچىك ياغاچ قۇتا تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ياسىلىشى قوپالراق بولۇپ، چوڭلۇقى تەخمىنەن 51 دىيۇم × 4 دىيۇم × 4 دىيۇم كېلەتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ ئۇششاق سۆڭەك پارچىلىرى بولۇپ، ياغاچ قۇتىلار داكىغا ئوخشاش ناھايىتى نېپىز توقۇلما رەخت بىلەن ئورالغان. جەسەت كۆلى قۇتىسى ۋە كوزىدىن ھېچقانداق پۈتۈك بايقالمىدى.

3 ـ بۆلۈم مىكئۇي خارابىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىن بايقالغان لاي ھەيكەل ۋە تام رەسىملىرى

مەركىزىي ئىبادەتخانىنىڭ ئەڭ غەربىي ئۇچى

خارابىلىكىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى ئىبادەتخانا خارابىسىدىن نۇرغۇن نەرسىلەر بايقالدى. تۆپىلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭراق بىر گۇرۇپپا ئىبادەتخانا بولۇپ، قىسمەن جايلىرى جەنۇب تەرەپتىكى تۆپىلىككىچە تۇتىشاتتى (58 ـ، 59 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئۈدۈلىدا خارابىلىكنى نوغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن تېمىز ئېرىق بارئىدى. ئېگىزدىن قارىغاندا جەنۇب تەرەپتىكى تۆپىلىككە سېلىنغان بىر گۇرۇپپا كىچىك ئىبادەتخانىنى كۆرگىلى بولاتتى. مەركىزىي

ئىبادەتخانىنىڭ غەرب تەرىپىنىڭ يېرىمى قورشاۋ تاملىق قاپتاللىق تۆپىلىككە سېلىنغان، 79 ـ رەسىمدىن ئۇنىڭ ئالدى تەرىپىنى كۆرگىلى بولىدۇ. 61 ـ رەسىمدىن ئۇنىڭ ئارقا تەرىپىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئىبادەتخانا چۆرىسىدىكى تامنىڭ قېلىنلىقى 4 فۇت، سىرتقى تامنىڭ قېلىنلىقى 5 فۇتتىن كۆپرەك كېلەتتى. قورشاۋ تامنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى 16 فۇتتىن كۆپرەك كېلەتتى. قورشاۋ تامنىڭ ئىچىدە ئەك پاكار بولغاندىمۇ 6 فۇتتىن ئېگىزرەك كېلىدىغان توپا دۆۋىسى بولغاچقا، قورشاۋ تام ئىلگىرى بۇنىڭدىنمۇ ئېگىز بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىدۇق. بۇ ئىبادەتخانىدا كۆلىمى 20.5 كىۋادرات فۇت كېلىدىغان، 6 فۇت كەڭلىكتىكى ئايلانما كارىدورى بولغان بىر بۆددا قەسىرى بار ئىدى. ئايلانما كارىدورنىڭ ئارقا قىسمىنىڭ كەڭلىكى 10 فۇت، ئالدى سارايى ئارقىلىق ئىبادەتخانىغا كىرىدىغان يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40 فۇت كېلەتتى، ئېگىزلىكى ئېنىق ئەمەس، ئالدى قەسىرىنىڭ ئالدىدا ئىشىك بار ئىدى.

79 ـ رەسىم شۇرچۇق سىگنۈي خارابىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى بۇتخانا خارابىسى Mi . X Xii نىڭ شەرقىي جەنۇبتىن كۆرونۇشى

x . Mi دا بايقالغان قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل

x بۇددا قەسرىنى تازىلىغاندا نۇرغۇن كىچىك قاپارتما نەقىشلىك لاي ھەيكەللەر بايقالدى. بۇ ئەھۋال بۇددا قەسرى ۋە ئۇنىڭ ئارقا خانىسىدا نۇرغۇن ھەيكەللەرنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئالدى سارايدىن تېپىلغان ھەيكەل پارچىسى بىلەن كېيىن بۇددا قەسرىنىڭ ئارقا خانىسىدىن تېپىلغان ھەيكەل پارچىلىرىنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوق ئىدى. بۇ تۈرۈلۈق كېيىن توختىلىمەن. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز ئېگىزلىكى 1 – 4 فۇت كېلىدىغان كېسەك دۆۋىسىدىن 14 دانە يارماق تېپىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئون دانىسى تاڭ دەۋرىدىكى يارماق ئىدى، قالغانلىرى ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەن بەش جۈلۈق يارماق ئىدى، ئۇلارنىڭ تېپىلغان ئورنىدىن قارىغاندا، بۇ يارماقلار مۇشۇ جايغا سەدىقە قىلىنغان ئىدى. ئۇلار ئەسلىدە تامدىكى جازا ئۈستىگە قويۇلغان. بۇ ئىبادەتخانا ئىشىكىنىڭ ئاڭلاي ياغىچى خۇددى باشقا ئىبادەتخانىنىڭكىگە ئوخشاش قاپارتما نەقىشلىك ئىدى. بۇددا قەسرىنىڭ كىرىش ئېغىزىغا يېقىن جايدىن ئۈچ دانە ئەينەك پارچىسى تېپىلدى (80 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك). ئېنىقكى، بۇ بىر مەرۋايىت ياساشدىغان سېختىن كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن بۇ يەردە ئىلگىرى ئەينەك ئىشلەپچىقىرىلغانلىقى جەزملەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

xi - Mi بۇددا قەسرىدىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل

xiبۇددا قەسرىدە كۆپ مىقداردا تىپى ئوخشىمايدىغان، چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر ساقلانغان. بۇ ھەيكەللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆيۈپ قاتتىقلىشىپ كەتكەچكە، ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوت تۇپەيلى نۇرغۇن لاي ھەيكەلنىڭ پەقەت بىرقانچە پارچىلىرىدا ئىلگىرىكى رەڭدار نەقىش ئىزنالىرى ساقلىنىپ قالغان.

80 - رەسىم ئېنەك بۇيۇملار

قاپارتما نەقىشلىك ماڭلاي ياغاچنىڭ ئورنى

پۈتكۈل ئىبادەتخانىدا چوڭ ھەيكەل ۋە ھەيكەل سۇپىسىنىڭ ئازلىقى ئىبادەتخانا ئىچىدىكى بېزەكلەرنىڭ ئاساسەن تامدىكى قاپارتما نەقىشلىك ماڭلاي ياغاچتا ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئىپادىلەپ بەردى. بۇ نۇقتىنى تامدا ساقلىنىپ قالغان ئۇچ قاتار چاسا شەكىللىك ياغاچ قوزۇق تۆشۈكچىلەر ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا بولىدۇ، بۇ تۆشۈكچىلەر ماڭلاي ياغاچنى مۇقىملاشتۇرىدىغان ياغاچ ئىلمەككە ئىشلىتىلگەنىكەن (79 - رەسىمگە قارالسۇن). چاسا شەكىللىك تۆشۈكچىنىڭ دىيامېترى 3 دىيۇم، ئارىلىقى 2 فۇت كېلىدۇ. ھەربىر رەتتىكى تۆشۈكچىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 5 فۇت، ئەڭ پەستىكى بىر رەتنىڭ يەر بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 2 فۇت كېلىدۇ. قاپارتما نەقىشلىك ماڭلاي ياغاچلار بۇددا قەسىرىنىڭ ئۈزىرىشىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇلغاچقا ھەرقايسى جايلاردىن چىققان يادىكارلىقلارنىڭ سانىمۇ ئوخشاش بولمىغان.

ئوت ئاپىتىنىڭ تەسىرى

كۆپ سانىدىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر شەرقىي تامدىن بولۇپمۇ تامنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇلۇڭىدىن تېپىلدى. ئەمما، غەرب تەرەپتىن تېپىلغانلىرى ئاز ئىدى. بۇ ئەھۋال ئوت ئاپىتىنىڭ غەرب تەرەپتىن باشلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چوڭ ھەيكەللەر ئوتتا كۆيۈپ قېتىپ كېتىشتىن بۇرۇن تامدىكى ياغاچ

ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، پارچىلىنىپ كەتكەن. شەرقىي تامدىكى قاپارتما نەقىشلەر ئوتتا بىرقەدەر ئۇزۇن كۆيگەن بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى قاپارتما نەقىشنىڭ ياغاچ تىرىكى ئوتتا كۆيۈپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىدىكى ھەيكەللەرمۇ ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ، پارچىلىنىپ كەتكەن. بۇ پەرەزنى شەرقىي تامدىكى ئىككى تۈشۈكچىدە ساقلىنىپ قالغان ياغاچ قوزۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئوخشاش سەۋەبتىن، قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرى تامدىكى ئۈستۈنكى ماڭلاي ياغاچنىڭ نەقىشلىرى بولسا كېرەك. بۇددا قەسرىلىرىدىن تېپىلغان ئۇچ دانە مىس يارماق تاك سۈلالىسىگە مەنسۇپتۇر.

xii بۇددا قەسرىنىڭ ئارقا خانىسىدىن تېپىلغان لاي ھەيكەل

ئالدىدا تىلغا ئالغان ئىمارەتخانىلارغا ئوخشاش بۇ جايدىكى ئىمارەتخانىنىڭ بۇددا قەسرىنى ئوراپ تۇرىدىغان ئايلانما ئارىدورى ئوت ئاپىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ساقلىنىپ قالغان، ئەمما زەيلىشىپ كەتكەنىدى. شەرق ۋە غەرب تەرەپتىكى ئۆتۈشمە بولدا قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل بېزەكلىرى يوق دېيەرلىك ئىدى. ئەمما، تامنىڭ يۇرى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا، ئىلگىرى تامنى بېزىگەن تام رەسىملىرىنىڭ ئىزىنى تاپقىلى بولمايتتى. كېشىنى ئەڭ قانائەتلەندۈرىدىغىنى، xii بۇددا قەسرىنىڭ ئارقا خانىسىدىن تېپىلغان كۆپ مىقداردىكى ھەيكەل بېزەكلىرى ئىدى. ئارقا خانىنى ئەستايىدىل تازىلىغاندىن كېيىن، بىز بىر گۇرۇپپا كىيىمىنىڭ قاتلاق ئىزنالىرى كۆپ بولغان قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنى بايقىدۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئېگىز قاپارتما نەقىشلىك ئەسەرلەر بولۇپ، ئادەم چوڭلۇقىدا ئىدى، بۇلار تامنىڭ غەربىي شىمال ۋە شەرقىي شىمال بۇلۇڭىنىڭ سىرتقى تام ئۇلىنىڭ پاكار سۈپىسى ئۈستىگە تارقالغانىدى (81 ـ رەسىمگە قارالسۇن). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يەردىن يەنە كۆپ مىقداردا كىچىك ھەيكەللەر بايقالدى. بۇ

ھەيكەللەرنىڭ ھەممىسى شىمال تەرەپ سىرتقى تامدىن 9 فۇت ئېگىزلىكتىكى ماڭلاي ياغاچتىن چۈشۈپ كەتكەنكەن. نەملىك سەۋەبىدىن لاي ھەيكەللەر ئاسانلا پارچىلىنىپ كېتىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى يۆتكەش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھەتتا كىسەك دۆۋىسىدىن تېپىلغان ئوچ - تۆت پارچە لاي ھەيكەللىك بېشىنىمۇ شۇ سەۋەبلىك يۆتكىگىلى بولمىدى. ئۇلار چوقۇم ناھايىتى بۈرۈنلا ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، چۈنكى ئۇلار ئاسان پارچىلىنىپ كېتىدىغان بولغاچقا، بىخەتەر يۆتكەش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى بىر گۇرۇپپا ھەيكەل پۈتىنىڭ ئاستىدىن بايقالغان 6 دىيۇم ئېگىزلىكتىكى ئىككى دانە ئادەم ھەيكىلىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىدى، ئۇلار تېۋىنغۇچى ياكى تاۋاپچىلار بولۇشى مۇمكىن.

كارىدورنىڭ بۇلۇڭىدىكى لاي ھەيكەللەر

كارىدورنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە بىر گۇرۇپپىدىن ھەيكەللەر بار بولۇپ، بەش - ئالتە قاتار زىچ تۇرغۇزۇلغان ئادەم ھەيكەللىرىمۇ شۇلار - نىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەڭ چەتتىكى ھەيكەل خېلىلا بۇزۇلغانىدى. بەزى ھەيكەل - لەر ئاللىقاچان بۇزغۇنچى - لىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق ساقلىنىپ قالغان ياغاچ ۋە ئوت - چۆپ باغ - لىرىدىن ئۇلارنىڭ ئورنىنى بېكىتكىلى بولاتتى، چۈنكى

81 - رەسىم مىكئۆي خارابىسى ئىبادەتخانىسى Mi . X ii كارىدورنىڭ غەربىي شىمال بۇر - جىكىدىكى قاپارتما نەقىشلىك لاي ھەيكەل توپى

لاي ھەيكەلنىڭ ئىچى ياغاچ ۋە ئوت ـ چۆپلەردىن، تېشى لايدىن ياسىلاتتى. ھەيكەلنىڭ كىيىم ـ كېچىكى ۋە قىياپىتىدىن قارىغاندا، كۆپ قىسمىنىڭ بۇددا ھەيكىلى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. ئەمما، مەن 81 ـ رەسىمدىكى سول تەرەپتىكى ھەيكەلدىن ھازىرغىچە گۇمانلىنىمەن. ھەيكەللەرنىڭ ئۇسلۇبى يۇنانلاشقان بۇددىزم ئۇسلۇبى بولۇپ، ئۇلار 1901 ـ يىلى راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان چوڭ ھەيكەللەر بىلەن ھەيران قالارلىق دەرىجىدە ئوخشىشىپ كېتەتتى. شەرقىي شىمال بۇلۇڭىدىن تېپىلغان تاۋاپ قىلغۇچىنىڭ ھەيكىلى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىدى، ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، مەيدىسىنى كېرىپ تۇرغان ھالەتتە بولۇپ، مەن بۇ ھەيكەلگە قايىل قىلارلىق ئىزاھات بېرەلمىدىم. شەرق ۋە غەرب تەرەپ تامدىكى ئويۇقچىغا گۈرۈپپىلانغان ئويما ھەيكەللەر قويىدىغان چاغدا، ئالدى بىلەن كاربىدورنىڭ بوشلۇقىنى ئويلاشقاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇلارنىڭ ئورنى بېكىتىلگەن. ئوخشاشلا ھەربىر بۇلۇڭدىكى قاتار ھەيكەللەرنىڭ ئورنىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، چۈنكى مۇشۇنداق جاي بولغاندىلا بۇ ھەيكەللەرگە كاربىدوردىن يېتەرلىك كۈن نۇرى چۈشۈپ تۇراتتى.

ماڭلاي ياغاچتىكى كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر

شىمالىي تامدىكى لايدىن ياسالغان ئۇستۇنكى ماڭلاي ياغاچ ئۇستىگە ئەسلىدە بىر قاتار كىچىك ھەيكەللەر قويۇلغان. ئۇنىڭ بايقىلىشى ئادەمنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇ قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ماڭلاي ياغىچىنىڭ قانداق قىلىپ xi بۇددا قەسىرىگە ۋە بۇ خارابىلىكىنىڭ باشقا جايلىرىغا مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. 81 ـ رەسىمدىن يۇقىرى كېشەكنىڭ ئەڭ ئاستى تەرەپ قىسمىنىڭ 6 دىيۇم كۆتۈرۈلۈپ چىقىرىلىنىشى، ئۇنىڭ ياغاچ رامكا ۋە سامان ئارىلاشتۇرۇلغان لاي رامكىدا ياسالغانلىقىنى، ئېگىزلىكىنىڭ تەخمىنەن 6 فۇت كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى

بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىدە شىنا قاقىدىغان بىر قاتار تۆشۈكچىلەر بولۇپ، ئۇ ماڭلاي ياغاچتىكى كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنى مۇقىملاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن بىز ماڭلاي ياغاچنىڭ ياسىلىش تېخنىكىسىنى بىلىۋالالايمىز. بىز يەنە بۇ جايدىن تېپىلغان لاي ھەيكەل پارچىلىرىنىڭ قالدۇقلىرىدىكى ۋە ماڭلاي ياغاچتىكى قاپارتما نەقىشلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئۇنىڭدىن پايدىلىنالايمىز. ئەمما، ئۇنىڭ بەزىلىرى نىسبەتەن ئەھمىيەتلىك بولۇپ، خېلى ياخشى ساقلانغانىدى، ئۇلارنىڭ سانىمۇ بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس توختىلىمىز.

xii بۇددا قەسىرىدىن تېپىلغان كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ كۆپ قىسمىدا ئەسلىدىكى رەڭلەر ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ قىممەتلىك ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

ماڭلاي ياغاچتىكى ياساۋۇل

ماڭلاي ياغاچتىكى ھەيكەل ھەر خىل مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ مۇقەددەس ئىلاھ ياكى ئەمەسلىكىنى ئېنىقلاشقا ئامالسىزمىز. بىراق، شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولىدۇكى، بۇ ھەيكەل قالدۇقلىرىنىڭ بىر قىسمى ياساۋۇل ھەيكىلىنىڭ پارچىلىرى ئىدى (82 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ياساۋۇلنىڭ بېشى ۋە بەدىنىگە بېلىق قاسىرىقى شەكىللىك دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيگۈزۈلگەنىدى، ئۇنىڭ تاشقى شەكلى بىلەن مىرەندىكى تىبەت قورغىنىدىن تېپىلغان، سىر بېرىلگەن تېرە دۇبۇلغا ـ ساۋۇت ئىنتايىن ئوخشايتتى. دۇبۇلغا ـ ساۋۇتنىڭ كۆكرەك قىسمى كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتاتتى. ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلىمۇ كۆپ خىل ئىدى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرى تېرىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان بولۇپ، يۇمىلاق شەكىللىك، بەش دانە مونەكچە بېزەك چاپلانغانىدى (83 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

قاپارتما نەقىشلىك يۇنان ئىلاھەسىنىڭ دۇبۇلغا ـ ساۋۇتى

بۇددا قەسىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۇنان ئىلاھەسىنىڭ نەپىس قاپارتما نەقىشلىك ھەيكىلى (84 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بار بولۇپ، سېتالغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنى كلاسسىك ھەيكەلتىراشلىقىنىڭ ئېپتىدائىي شەكلى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغىنى، بۇ دۇبۇلغا ـ ساۋۇت بىلەن يونقان ۋە خوتەن خارابىلىكىدە دائىم ئۇچرايدىغان غەرغۇچ رەڭلىك قۇتىغا چاپلانغان گۈل نۇسخىسى ئوخشاش بولۇپ، قەدىمكى يۇنان ئىلاھەسىنىڭ باش ھەيكىلىدىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

82 ـ رەسىم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ياساۋۇل ھەيكىلى

قىلىپ بىلەن ياساش ئۇسۇلى

قىلىپتا ياسالغان قەدەھنىڭ ئۇسلۇبىدىكى بۇدساتۋا ھەيكىلىنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. يەنە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان بىر ئەرنىڭ ھەيكىلىنىڭ (85 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، قىياپىتى تولىمۇ ئۆزگىچە ئىدى. يەنە بىر قىسىم شەخسلەرنىڭ باش ھەيكىلىمۇ دىققىتىمىزنى ئالاھىدە قوزغايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ھەيكەللەرنىڭ قىلىپتا قانداق ياسالغانلىقىنى ھەمدە ھەيكەللەرنىڭ ھەر خىل قىياپىتىنىڭ قانداق قىلىپ يارىتىلغانلىقىنى تولۇق نامايان قىلىپ بەردى. شۇبھىسىزكى، يۇز قىسمى قىلىپتا ياسالغان ياساۋۇل ھەيكىلىنىڭ باش قىسمىمۇ بىر

تۇردىكى قېلىپتا قۇيۇلغان. ئۇنىڭ پېشانىسىدە دۇبۇلغىنىڭ ئىزناسى بار ئىدى. ئەلۋەتتە، بېشىدىكى يۇقىرىغا قارىتىپ تارالغان بىر تۇتام چاچ ئۇنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىغا ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، بىر خىل ئالاھىدە ئۆزگىرىشنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قېلىپتا قۇيۇلغان قالتىس بىر ھەيكەل بېشى بار (86 - رەسىمگە قارىڭ) بولۇپ، ئۇنىڭ چىرايى يىغلاۋاتقاندەك كۆرىنەتتى، (شۇبھىسىزكى موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە) بېشىغا ھىندى ئۇسلۇبىدىكى باش بېزەك تاقالغان، نەپىس باش بېزىكى قەندەھەر ئۇسلۇبىدىكى ھەيكەللەردە دائىم كۆرۈلىدۇ.

83 - رەسىم تېرىدىن ياسالغان دۇبۇلغا

ھايۋان شەكلىنىڭ ئەينەنلىكى

سەنئەتكارلار قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل ياساش قېلىپىنى ھايۋانلارنىڭ ھەيكىلىنى ياساشقىمۇ ئىشلەتكەن، ئۇلار ھەقىقەتەن ھەر خىل ھايۋانلارنىڭ ھەيكىلىنى ئەينەن ياساپ چىققان بولۇپ،

84 - رەسىم يۇنان ئايال ئىلاھەسى

85 - رەسىم باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ئەرنىڭ ھەيكىلى

تېخنىكىسى يۇقىرى ئىدى (87 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك). نەپىس ياسالغان تۆگىنىڭ باش قىسمىنى بۇنىڭغا مىسال قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا 88 ـ رەسىمدىكىسى ئىمارەت قۇرۇلما بۆلەكلىرىنىڭ پارچىسى بولۇپ، بۇلارمۇ قەندەھەر ئۇسلۇبىدىكى ھەيكەللەردە كۆپ ئۇچرايدۇ. روشەنكى، بۇلار كلاسسىك سەنئەتتىن ئۆرنەك ئېلىنغان ياكى تارەققىي قىلىپ كەلگەنىدى.

86 ـ رەسىم لاي ھەيكەل بېشى

قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ يىل دەۋرى

كىچىك بىر ياغاچ بۇددا مۇنارىنىڭ ئۇستىدىكى بىزەكتىن ئۇنىڭ كۆڭۈل قويۇپ ياسالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز (89 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئۇنىڭ نەپىس نەقىشلىرى بىز ھىندىستانىنىڭ غەربىي شىمال چېگرا ئىدا كۆرگەن مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان، تاشتىن ياسالغان كىچىك تېپتىكى مۇنارنىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىز بۇ ھەيكەلنى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا ئۇنىڭ تېپىلغان ئورنى ۋە ياسىلىش ئۇسلۇبى (ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن)نى بىلگۈمىز كەلدى. بىز يەنە ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى پەرەز قىلىپ، قەندەھەر ئۇسلۇبىدىكى يۇنانلاشقان بۇددا ھەيكىلى مودېلىنىڭ يىل دەۋرى بىلەن بىرگاز بېقىنلىشىپ كېتىدىكەن، دەپ قارىدۇق. شۇڭا، بىز تەكشۈرگەن ئىبادەتخانىلاردىن تېپىلغان يېزىق ئويۇلغان پۇلارنىڭ يىل دەۋرىگە ئېتىبار بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇق ھەمدە رەت تەرتىپى بويىچە قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل بىزەكلىرىنىڭ ئىبادەتخانىغا ئىشلىتىلگەن ئەڭ ئاخىرقى يىل دەۋرى ئارقىلىق ھۆكۈم قىلىشنى زۆرۈر دەپ قارىدۇق. غەربىي شىمال بۇلۇڭىدىكى

87 ـ رەسىم تۆگىنىڭ باش قىسمى

88 ـ رەسىم ئىمارەت قۇرۇلما بۆلەكلىرىنىڭ پارچىلىرى

بۇددا ھەيكىلى سۇپىسىدىن يەتتە دانە جۇڭگو يارمىقى تېپىلدى، بۇلار ئېھتىمال مەقسەتسىزلا تاشلاپ قويۇلغان ۋە ياكى مەقسەتلىك يوشۇرۇپ قويۇلغان بولسا كېرەك.

تاڭ دەۋرىدىكى يارماقنىڭ بايقىلىشى

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر دانە يارماققا «خۇچۇەن» دېگەن خەت ئويۇلغان، ئۇ ۋاقتى ماڭ دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن پۇل بولۇپ، يىل

89 - رەسىم كىچىك ياغاچ بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈستىدىكى بېزەك

دەۋرى مىلادىيە 14 — 16 - يىللارغا تۇغرا كېلىدۇ. ئەمما، بىزنىڭ يىلىشىمىزچە، جۇڭگونىڭ ئوخشىمىغان تۈردىكى يارماقلىرى قايتا قۇيۇلۇش ئارقىلىق ئۇزۇن مەزگىل ئىشلىتىلگەن. شۇڭا، باشقا ئۇچ دانە دالى ۋە جيەنجۇڭ يىللىرىدىكى يارماق ھەم بىر دانە كەيپۇەن تۆڭباۋ يارمىقىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بىز كىشىلەرنىڭ بۇ خىل ئالاھىدە شەكىلگە تاكى مىلادىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەزگىلگىچە قارىغۇلارچە ئىخلاس قىلغان، دەپ جەزملەشتۇردۇق. بۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىمات شارائىتى قاراشھەر بىلەن ئوخشىشىپ كەتكەچكە، لايدىن ياسالغان ھەيكەللەرنىڭ قانچىلىك ساقلىنىشىنى پەرەز قىلغىلى بولمايتتى، شۇنداقلا بۇنداق ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە ھەيكەلنىڭ ئۇسلۇبىدا ئۆزگىرىش بولمىدى، دېگىلىمۇ بولمايتتى.

Mi . Xi بۇددا قەسىرىدىن تېپىلغان ئويما ھەيكەللەرنىڭ تېپى

بۇددا قەسىرى xi بىلەن ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان ئالدى قەسىر - دىن تېپىلغان ھەيكەل پارچىلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ بولسە - مۇ، ئانچە ياخشى ساقلانمىغان. بۇ ھەيكەل پارچىلىرىنى كۆرگەن - دىن كېيىن، بۇددا قەسىرى xii دىن چىققان ھەيكەل پارچىلىرى - نىڭ سەنئەت سەۋىيەسىگە بولغان تونۇشۇم تېخىمۇ چوڭقۇرلاش - تى. بۇددا قەسىرى xi دىن چىققان ھەيكەل پارچىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى ئاساسەن ئوخشاش دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، بۇ ھەيكەل پارچىلىرى پەقەتلا بارلىق ھەيكەل تۈرلىرىنىڭ

بىر قىسمى ئىدى، ئوچ تال ئىشىك كېشىكىدە ئەسلىدىلا بار بولغان ھەيكەل بەلكىم ئۇلاردىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار ئىپادىلىگەن مەزمۇنلارنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئامالسىز. بىراق، ئۇلار بىلەن باشقا جايلاردىن تېپىلغان رەسىم يادىكارلىقلىرىنى سېلىشتۇرۇپ پەرەز قىلىشقا ياكى رەسىم مۇنەخەسسىلىرىنىڭ مەلۇم ھەيكەل پېرسوناژلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى سېلىشتۇرۇپ تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۇدساتۋا بىلەن ئوخشاش تۇردىكى ھەيكەللەر كۆپرەك بولۇپ، بۇ بىزنىڭ ئويلىغىنىمىز بىلەن ئوخشاش ئىدى. بىز يەنە بۇ ئويما ھەيكەللەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ۋە ئىنچىكىلىكىدە پەرق بار لىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاساسلىقى ئوخشاش بولمىغان قىلىپ بىلەن ئوخشاش بولمىغان بۆلەكلەر ياسالغان. مەسىلەن، بەدەن، باش بىزنىكى، پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازى قاتارلىقلار. قىلىپ بىلەن ياسالغان ھەيكەللەرنىڭ باش ۋە بەدىنى ئاساسىي جەھەتتىن قەندھەر ھەيكەلتىراشلىقىدا ئەسلىدىن بار بولغان تېپلارغا تەۋە لىد قىلىنىپ ياسالغان، ئوخشاشلا 90 - رەسىمدىكى ياش ئىلاھ ياساۋۇلنىڭ ھەيكىلىدىن مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان نۇرغۇن ئالا ھىدىلىكنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ھەتتا قەندھەر ئۇسلۇبىدىكى ئىلاھەلەردىمۇ بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئەكس ئەتكەن. گەرچە بۇ ھەيكەللەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قار تىلىنىش سانىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ياغاچتىكى ئورۇق ئەر ھەيكەل (91 - رەسىمگە قارالسۇن) تولىمۇ ئالاھىدە ئىدى، ئەمما ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەقسەتنى چۈشەندۈرۈش تەس، ئۇلار بەلكىم زاھىد راھىبلارنىڭ ھەقىقىي كارتىنىسى بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا كىيىم بېزەكلىرى نەپىس ئىشلەنگەن ئايال ئويما ھەيكەللەرمۇ ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە كىشىنىڭ ئەڭ دىققىتىنى تارتىدىغىنى ئويمىچىلىق سەنئىتى ناھايىتى جانلىق، چىرايلىق كۆلكە چىقىپ تۇرىدىغان ھەيكەل بېشىدۇر. بۇنى يۇقىرىدا بايان قىلغان ھەيكەللەر بىلەن سېلىش

تۇرغاندا، بۇددا قەسىر ىدىن تېپىلغان، دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىـ يىۋالغان ياساۋۇلنىڭ ئويما ھەيكەللىرىدىكى ئۆزگىرىش ئانچە چوڭ ئەمەس.

ھەيكەل بېشىدىكى تەبئىي ئالامەتلەر

كۆپلىگەن بەدىنى يوق ھەيكەل باشلىرى ئوتتا كۆيۈپ قاتتىقلىشىپ كەتكەنىدى. كۆپلىگەن ئەۋرىشكىلەردىكى بىر گۇرۇپپىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى سەنئەت قىممىتى بار ئىدى، ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئادەتتىن تاشقىرى ھەيكەلتىراشلىق ماھارىتى بىلەن تەبئىي ھەيكەلتىراشلىق شەكىللىرى، بۇددىزم ھەيكەلتىراشلىق تارىخىدا ئەركىن شەكىلدە رەسىم سىزىشتەك ئۇسلۇبنى قالدۇرغان بولۇپ، دىنىنىڭ ھېچقانداق چەكلىمىسى ۋە تەسىرىگە ئۇچرىمىغان. بۇ نۇقتا كۆڭۈل قويۇپ ئويۇپ چىقىرىلغان ھەيكەل بېشى (92 ـ رەسىم) دا ئالاھىدە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. بۇ ھەيكەل بېشىنىڭ قېلىپى قەندەھەردىن تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، كلاسسىك ئۇسلۇبتا ئىدى. ئىككىنچى ھەيكەل بېشى بىلەن بىرىنچى ھەيكەل بېشى بىر قېلىپتا قويۇلغان، ھەيكەلتىراشلارنىڭ بۇ خىل تېخنىكىسى گەرچە ئاددىي بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

90 ـ رەسىم ئىلاھە ياساۋۇل

91 ـ رەسىم زاھىد راھىب

ھەيكەل بېشىنىڭ ياسلىپ بولغاندىن كېيىنكى ئۆزگىرىشى

ئۇنىڭدىن باشقا، بىز چىراي ئىپادىسى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىلگەن، ياسلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇستىگە سىزغچە ئويۇلغان ھەيكەل بېشىنى بايقىدۇق. 93 - رەسىمدىن بىز ھەيكەل بېشىنىڭ قىزىقارلىق ئۆزگىرىش شەكلىنى كۆرۈۋالالايمىز. تۆت دانە ھەيكەل بېشىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر قېلىپتا ياسالغان بولسىمۇ، بىراق چاچ شەكلى، باش بېزىكى ۋە زىبۇ - زىننەتتى قاتارلىقلار ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە قويۇپ چىقىرىلغان، قۇراشتۇرۇلغاندا ماھىرلىق بىلەن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ياساپ چىقىلغان بۇ ھەيكەل باشلىرى تەبىئىي ئادەمنى كلاسسىك يۇنان ئىلاھىنىڭ بېشىغا ئوخشايدىغان ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان بولسا كېرەك.

92 - رەسىم لايدىن ياسالغان ھەيكەل بېشى

93 - رەسىم لايدىن ياسالغان ھەيكەل بېشى

ھېسسىياتنىڭ تەبىئىي ئىپادىلىنىشى

بۇ خىلدا ناھايىتى چىرايلىق قۇيۇلغان بىر ياش ئايالنىڭ باش ھەيكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ چىراي ئىپادىسى تولىمۇ تەبىئىي ئىدى، ئۇ بىزگە گۈل شەكلىدىكى سەنئەت ئۇسلۇبىنى ئەسلەتتى. ئۇنىڭ كەينىگە تارالغان چېچى ئۇستىدىن ياغلىق چېكىلگەنىدى. ئاشۇ قاپارتما نەقىشلىك باش ھەيكەللەرنىڭ چىراي ئىپادىسى ئەركىن بولۇپ، رېئالىزملىق ھەيكەلتىراشلىق ئۇسلۇبىنىڭ ئۆزگىرىش ھالىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن. ئەمما، بۇلار قەندھەر ئۇسلۇبىدا ناھايىتى ئاز كۆرۈلەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىكى كۇلۇپ تۇرغان بىر ئايالنىڭ غەلىتە ھەيكەل بېشى بىلەن كۆكۈل قويۇپ ئويۇلغان، ناھايىتى چىرايلىق، چىرايىدىن كۈلكە چىقىپ تۇرىدىغان نەپىس ھەيكەل بېشى ئىدى. يەنە يىغلاپ تۇرغان ئەرنىڭ باش ھەيكىلى ئىسسىل ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. 94 ـ رەسىمدىكى رېئالىزم بىلەن سول تەسەۋۋۇر دادىللىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئەسەربولۇپ، ئۇ بېرىمى ئادەم، بېرىمى ھايۋانىنىڭ غەلىتە باش ھەيكىلى بولۇپ، ئاغزىدىن بىر باش سۆڭەكنى يانداۋرۇۋاتقان ھالەت ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئاخىرقى مەزگىلدىكى ماھايانا ھەيكەللىرىنى ياساش

ئاخىرقى مەزگىلدىكى ماھايانا (Mahayana) ھەيكەللىرىدە باش سۆڭەكلىرىدىن ياسالغان مارجان ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 95 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك بۇدساتۋا ھەيكىلىمۇ بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئىپادىلەنگەن. يەرلىك سەنئەتكارلارنىڭ ئۆتكۈر كۆزىتىش ئىقتىدارى نەپىس ئويۇلغان ئاتنىڭ ھەيكىلىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان (96 ـ رەسىمگە قارا). ئۇلار ئۆزلىرىگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان پىلنى ئۆزگىچە ئۇسۇلدا ئىپادىلىگەن.

94 - رەسىم پېرىمى ئادەم، پې-رىمى ھايۋان شەكلىدىكى ھەلىتە ھەيكەل بېشى

كلاسسىك تەپسلاتلار

بىز ئەڭ ئاخىرىدا (97 - رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك)، يۇنان ئوسلۇبىدىكى لوڭقىغا دىققەت قىلدۇق، ئۇنىڭدىن باشقا بىز ئىمارەت خارابىلىرى ئارىسىدىن ئۆزىمىزگە تونۇشلۇق بولغان، يۇنانلاشقان بۇددىزم ئۇسلۇبىدىكى ئاكروتېرىيە (acroteria) سىمۋولى ۋە كلاسسىك تەپسلاتلارنى كۆردۇق.

شەرقىي قىسمدىكى ئىبادەتخانا خارابىسى

بۇ يەردە يەنە ئۇچىنچى خىل تىپقا تەۋە ئىبادەتخانىمۇ بار بولۇپ، ئۇ ئالدىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئىبادەتخانىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان ھەم ئۇنىڭ ئۇدۇل بۇرجىكىگە توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئىچى كېسەككە توشۇپ كەتكەچكە، بۇ جايىنى قازمىدۇق. ئەمما بۇ يەردە چوڭ ئوت ئاپىتىنىڭ ئىزلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بىز ئۇنىڭ شەرقىدىكى ئىمارەت خارابىسىنى تازىلاپ، ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدۇق، شۇڭا بۇ ئىمارەتنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلگەنلىكى سىر پېتى قېلىۋەردى. بۇ خارابىلىكنىڭ شەرقىدە نۇرغۇن ئىبادەتخانا ۋە ئۆيلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېقىنراق بولغان xiii خارابىسى ئىككىنچى خىل تىپتىكى ئىبادەتخانىغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇنىڭدىكى ئىبادەتخانىنىڭ كۆلىمى 17 فۇت ئەتراپىدا بولۇپ،

95 - رەسىم باش سۆڭىكىدىن ياسالغان مارجان تاقۇالغان بۇددانىڭ ھەيكەلىنىڭ پارچىسى

96 ـ رەسىم لايدىن ياسالغان ئات

97 ـ رەسىم يۇنان ئۇسلۇبىدە ـ كى لايدىن ياسالغان لوڭقا

ئىچى كۆيۈپ كېسەك پارچىلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ـ نىڭ ئالدى سارىيى باشقىلار تەرىپىدىن تازىلانغانىدەك قىلاتتى، ئىبادەتخانىغا كىرىدىغان كىرىش ئېغىزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 فۇت، كەڭلىكى 15 دىيۇم كېلىدىغان بۇت سۇپىسى بولۇپ، ئۈستىدە ھەيكەل پارچىلىرى چېچىلىپ تۇراتتى.

iii گۈمبەز تورۇسلۇق خانىدىكى تام رەسىملىرى

ئىبادەتخانىنىڭ ئارقا تەرىپىدە كىچىك بىر خانا بولۇپ، كەڭلىكى 4 فۇت 8 دىيۇم كېلىدۇ، سىرتقى تېمىنىڭ ئاستىدىن نۇرغۇن بېزەك ۋە تام رەسىملىرىنى تاپتۇق. ئۆينىڭ شەرق تەرىپىگە تەخمىنەن 12 فۇت ئۇزۇنلۇقتىكى زەدىۋالدەك ياغاچ تاختا قويۇلغان، بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان بۇ يېرىم گۈمبەز شەكىللىك تورۇس نەمۇنىسى توسۇپ قالغان، ئەمما ئۆينىڭ بۇلۇڭىدىكى ياغاچ تاختا ھەم غەرب تەرەپتىكى تامنىڭ ئاستىدىن تېپىلغان 12 پارچە ياغاچ تاختىنىڭ پارچىلىرىدىن باشقا، غەرب تەرەپتىكى گۈمبەز شەكىللىك تورۇس ۋە كۆپ قىسىم تاملار ئۆزۈلۈپ كەتكەنىدى، تامنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ رەڭلىرىمۇ ئۆڭۈپ كەتكەنىدى. بۇ يەردىن پاكار

ئەگەر تورۇسلۇق ئىككى كارىدور ئارقىلىق ئىبادەتخانىغا كىرگىلى بولىدۇ. كارىدورنىڭ كەڭلىكى 4 فۇت، ئېگىزلىكى 5 دېيۇم كېلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىدىكى كېسەكلەر تورۇسقىچە تاقاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە يانداقى ئىبادەتخانىلاردىن ئۆرۈلۈپ چۈشكەن لاي ھەيكەل پارچىلىرىمۇ بار ئىدى. غەرب تەرەپتىكى كارىدورنىڭ سىرتقى تېمىدا ساقلىنىپ قالغان كۆپ مىقدارداكى تام رەسىم پارچىلىرىدىن بىز ئوت ئىبادەتخانا ئىچىگە تۇتىشىپ، بۇ ئىككى ئۆتۈشمە كارىدور ئۆرۈلۈپ چۈشكەن تامنىڭ كېسەكلىرى بىلەن ئېتىلىپ قالغان، دېگەندەك جەزملەشتۇردۇق.

تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى

كارىدور ۋە بۇددا قەسىرىدىن تېپىلغان تام رەسىملىرى كاكۇل لاي ئۈستىگە رەڭ بېرىش ئارقىلىق سىزىلغان. تار خانىنىڭ شىمالىي تېمىدا بىر گۇرۇپپا تۇتاش سىزىلغان تام رەسىملىرى بايقالدى. بۇ رەسىملەر سىرىق رەڭلىك ئايرىش سىزىقى ئارقىلىق ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىلغان: بىرىنچى گۇرۇپپا رەسىمدە سۈتراچاريە ۋە بىكشۇ(ئەر راھىب) ئىپادىلەنگەن؛ يەنە بىر گۇرۇپپا رەسىمدە ئورمانلىقتىكى غارغا يوشۇرۇنۇپ تۇرغان راھىبنىڭ بۇددا نومىنى كۆچۈرۈۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئوڭ تەرەپنى (Pradak.sina)ئايلىنىدىغان يۆنىلىشكە ئاساسەن، كۆرگۈچىلەر تەرتىپ بويىچە سول تەرەپتىن ئوڭ تەرەپكە قاراپ ئايلىنىۋاتقانىدى، غەربىي تامدىكى تام رەسىملىرى (98 ـ رەسىمگە قارالا) ئالدىدا، شەرقىي تامدىكى تام رەسىملىرى ئارقىدا (99 ـ رەسىمگە قارالا) بولۇپ، شەرقىي تامدىكى تام رەسىملىرى ئالدىدا تىلغا ئالغان شىمالىي تامدىكى تام رەسىملىرىگىچە سوزۇلغان بولۇپ، مەزمۇنى ئۇچ گۇرۇپپىدىن تەشكىل تاپقان. ھەربىر گۇرۇپپا رەسىم سىرىق ئايرىش سىزىقى بىلەن ئايرىلغان بولۇپ، سول تەرەپتىكى بىر گۇرۇپپا رەسىمدە ئولتۇرغان بىر سۈتراچاريە بىر دانە قەلەم ۋە بودى ياپراقچىسىنى

تۇتۇۋالغانلىقى، ياش بىكشۇلار ئۇنىڭ ئالدىدا يۇكۇنۇپ تۇرۇۋاتقانلىقى، كۆكتىن بىر ئىلاھە چۈشۈپ گۈل چىچىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن، بۇ گۈل چاچقۇچى گەندەرۋە بولۇشى مۇمكىن. ئوتتۇرىدىكى بىر گۈرۈپپا رەسىمنىڭ ئۈستىدە بىر ياش بىكشۇنىڭ نوم نوملاۋاتقان سۈتراچارىيەگە قاراپ تۇرغانلىقى، گەندەرۋەنىڭ قولىنى جۈپلەپ كۆكتىن چۈشۈۋاتقانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئوڭ تەرەپتىكى بىر گۈرۈپپا رەسىمدە بىكشۇنىڭ بۇلۇتقا ئولتۇرۇپ كۆككە ئۇرلەۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئاستىنقى تەرەپنىڭ ئىككى يېنىدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بەش نەپەر ياش بىكشۇ ۋە ئۇچ نەپەر نۇر ھالقىسى بار بۇدساتۋا يۈكۈنۈپ ئىبادەت قىلىۋاتقان كۆرۈنۈش ئىدى. بىز ئەڭ ئاخىرىدا شەرقىي تامدىكى شىمالغا قارىغان ئۈيۈقچىدىن بىر دانە تار ئويما رەسىم (98 ـ رەسىمنىڭ، سول تەرەپىنىكىسىگە قارالسۇن)نى بايقىدۇق. ئويما رەسىمنىڭ ئۈستى تەرىپىگە يۈكۈنۈپ تۇرغان ئىككى بۇدساتۋا (Bodhisattvas) ئاستى ـ ئۈستى قىلىپ سىزىلغان. غەربىي تامدىكى ئويۇقچە ئىچىدىنمۇ ياغاچ ئويما رەسىم بايقالغان بولۇپ، ئۈستى تەرىپىگە بىر بىكشۇنىڭ، ئاستى تەرىپىگە يۈكۈنۈپ تۇرغان بىر بۇدساتۋانىڭ رەسىمى سىزىلغان. بۇنىڭغا تۇتاش بولغان غەربىي تامدىكى تام رەسىملەر، شۇنداقلا تامنىڭ غەربىي شىمال مۇلۇكىدىكى تام رەسىملىرىمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقالغان. بىراق، ئوتتۇرا قىسمدىكى رەسىملەر ئازراق ساقلىنىپ قالغان (98 ـ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرەپىنىكىسىگە قارالسۇن)، سول تەرەپكە كىچىك بىر تېۋىنغۇچى بۇدىنىڭ رەسىمى سىزىلغان. ئۈستىدە بۇلۇتقا ئولتۇرۇپ كۆكتىن چۈشۈۋاتقان بىر بىكشۇ بار ئىدى، ئوڭ تەرەپ ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان، پۈزۈر كىيىنگەن بىر ئوغۇل بالا بولۇپ، بىر قاتار تېۋىنغۇچىلارنىڭ ئەڭ ئارقىسىدىكى بىرى بولۇشى مۇمكىن، ئۇ ئوڭ تەرەپكە قارىغان، لېكىن ھازىر ئۆچۈپ كەتكەنىدى.

98 ـ رەسىم نام رەسىمى

99 ـ رەسىم نام رەسىمى

بۇددا هېكايىلىرى سۆزىت قىلىنغان رەسىملىك تاختايلار

بىر گۇرۇپپا ئويما رەسىمدە ئوخشاش بۇددا هېكايىلىرى ئىپادىلەنگەن بولۇشى ئېهتىمالغا تولىمۇ يېقىن، ئەمما بۇنىڭغا رەسىم مۇتەخەسسىسلىرىلا هۆكۈم قىلالايدۇ. شەرقىي تامدىكى ئويما رەسىمدە ئىپادىلەنگىنى مەلۇم هېكايىنىڭ ئاخىرى بولۇپ، ئىككى ياشانغان «قانۇنچىلىق دۇنياسىنىڭ خوجا»لىرى بۇددا مىندىكى ئاسمان ئىلاهىغا، مەسلەن، ئارخات ياكى بۇدساتۋاغا ئايلىنىپ قالغان. گەرچە ئويما رەسىملەرنىڭ سىزىلىش هۇنەر ـ سەنئىتى قوپال، رەڭلىرى بىر قانچە خىل بولسىمۇ، ئەمما ئۇسلۇبى ناهايىتى مەردانە ئىدى. بۇ تار خانىدىكى يورۇقلۇقنى ئويلاشقاندا، بۇنداق تەپسىلىي سىزىش ۋە سۈرەتلەش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، ئادەملەرنىڭ ئالاهىدىلىكى بىرئاز ئېنىق ئىدى، بولۇپمۇ ياشانغان سۈتراچارىيەنىڭ باش قىسمى ناهايىتى ئېنىق ئىدى. بۇ تام رەسىملىرىنىڭ يىل دەۋرى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن هەيكەل ياسايدىغان قېلىپنىڭ دەۋرىدىن تېخىمۇ كېيىن. ئولارنىڭ ئېنىق يىل دەۋرىنى كۆچا ۋە تۇرپاندا ساقلىنىپ قالغان تام رەسىملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملارنىڭ بېكىتكىنى بويۇنچە.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار دەۋرىدىكى تام رەسىملىرى

بۇ تام رەسىملىرى ئېهتىمال قەدىمكى ئۇيغۇرلار دەۋرىدىكى ئەسەرلەر بولۇشى مۇمكىن، بۇنىڭغا تام رەسىم پارچىلىرى دەلىل بولالايدۇ (100 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇنىڭدىن باشقا، بۇ خارابىلىكتە بايقالغان يەنە بىر پارچە تام رەسىمنىڭ ئۇسلۇبى ناهايىتى ئاز كۆرۈلىدىغان بولۇپ، ئالاهىدە ئىدى. بۇ خىل ئالاهىدىلىك شىمالىي تام ۋە غەربىي تامغا سىزىلغان رەسىمدىكى قەلەم بىلەن خەت يېزىۋاتقان ۋە بودى ياپراقچىنى تۇتۇۋالغان سۈتراچارىيەنىڭ هالىتىدە ئىپادىلەنگەنىدى. تام رەسىمدىكى

پەرسونازلارنىڭ قەلەم تۇتۇش قىياپىتى قەلەمنىڭ موي قەلەم ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ بودى ياپراقچىسى بىلەن تۇز بۇلۇڭ ھاسىل قىلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ياپراقچىنىڭ ئۇچى خەت يازغۇچىغا قارىتىلغان ئىدى، خەت يازغۇچىنىڭ قىياپىتىدىن ئۇنىڭ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ خەت يېزىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالغىلى بولاتتى. بۇ خىل يېزىش ئۇسۇلى تام رەسىمدىكى يېزىقنىڭ خەنزۇ يېزىقى ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرەتتى. ئەمما، بۇ تام رەسىملىرىنىڭ مەلۇم خەنزۇ رەسسام تەرىپىدىن سىزىلغانلىقىغا پاكىت بولمىغاچقا، ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بولۇش ئېھتىماللىقى بىر قەدەر چوڭ. قارىماققا بۇ قاراش تولىمۇ ئىشەنچلىك ئىدى. چۈنكى، رەسىم سىزغۇچىنىڭ قايسى خىل نۇسخىنى سىزغانلىقى بىزگە تېخى نامەلۇم.

غەربىي كارىدوردىكى تام رەسىمى

غەربىي كارىدوردىكى تام رەسىملىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر دەۋرگە مەنسۇپ ئىدى (101 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، ئەمما ئۇلار ئوخشىمىغان ھۈنەر ـ سەنئەت ئۇسلۇبىغا تەۋە بولۇپ، سىزىلىش تېخنىكىسى ناھايىتى ئۆزگىچە ئىدى. تام رەسىمدە ئىككى رەت بۇددا مۇرىتلىرى تەسۋىر لەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ چېچى چۈشۈرۈۋېتىلمىگەن، كىيىمىنىڭ رەڭگى ۋە بېزىلىشى رەڭگارەڭ بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ بىكشۇ ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ئۇستىنكى رەتتىكى راھىبلارنىڭ يۈزىدىكى ساقال ـ بۇرۇتتىن

100 ـ رەسىم. تام رەسىم پارچىسى

ئۇلارنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى جەزملەشتۈرگىلى بولاتتى. بۇ تام رەسىملىرى ئېنىق بولۇپلا قالماي، سىزىلىشىمۇ ناھايىتى ئاددىي ئىدى ئەمما پېرسوناژلارنىڭ تېرىسى بويالغان ئەھۋال بايقالمىدى. ئۇ ئالدى خانىدىن تېپىلغان رەسىملەردىكى بويىلىش ئەھۋالى بىلەن ئانچە ئوخشىمايدۇ، يەنى بۇددا قەسىرىگە سىزىلغان پېرسوناژلارنىڭ بويىلىش ئەھۋالىغا ئانچە ئوخشىمايدۇ. بۇ تام رەسىملىرى پېرسوناژلارنىڭ ھېسسىيات ئىپادىسى ۋە باش بەزەكلىرىنى ئىنچىكە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق مەزمۇن جەھەتتىكى بىر خىللىقىنى بۇزۇپ تاشلىغان. لېكىن، كاساياغا سىزىلغان گۈل نۇسخىلىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، كاساياديكى قاتلاقلار ئاساسەن نەزەرگە ئىلىنمىغان، بۇ رەسىمنىڭ كۆڭۈل قويۇپ سىزىلمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

xiv بۇددا قەسرىدىن تېپىلغان ياغاچ ئويما بۇيۇملار

xiii بۇددا قەسرىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى ئۇستى ئوچۇق

101 ـ رەسىم رەڭلىك تام رەسىمى

زالدىن ئۆتكەندە، ئۇنىڭغا تۇتىشىدىغان بىر گۈرۈپپا كىچىك بۇددا قەسىرىنى بايقىدۇق. ئەڭ شىمال تەرەپتىكى بۇددا قەسىرى xivدىن بىرقانچە نەپىس ياغاچ ئويما بۇيۇملارنى بايقىدۇق. ئۇستى ئالتۇن رەڭلىك تورۇس بىرنىكى كىچىكرەك ئىبادەتخانىنىڭ قۇرۇلمىسى بولسا كىرەك (102 - رەسىمگە قارالسۇن). كىچىك ئەمما، كۆڭۈل قويۇپ ئويۇلغان بۇ قالدۇق ياغاچ پارچىسى يۇمىلاق قۇتىدىكى نەقىش بولۇپ، ئۇ ئەگمە شەكىللىك ئويۇقچە ئىچىدىكى ئولتۇرغان بۇتنى ئىپادىلىگەنىدى. ھىندى - ئىئونىيە (Indo - Ionic) تېپىدىكى تۇۋرۇك، ئات تاقىسى شەكىللىك ئويۇقچە، ئەگمە مۇرە تام ئۈستىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىقان بىرىم بەدەنلىك ئويما ھەيكەل ۋە باشقا بىر قىسىم ئىنچىكە ھالقىلار ساپ يۇنانلاشقان بۇددا دىنى ئۇسلۇبىغا مەنسۇپ بولۇپ، قەندھەر قاپارتما نەقىشلىك سەنئەت بۇيۇملىرىدىن شۇلارغا مۇناسىپ تاش ئويما بۇيۇملارنى تاپقىلى بولىدۇ. بۇ ئەسەرلەر شۇبھىسىزكى دەسلەپكى مەزگىلدە ياسالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە باغاچمۇ ياكى ساقلانغان، شۇڭا بىز بۇ مۇكەممەل ياغاچ قۇتىنىڭ بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرى قىممەتلىك بۇيۇم سۈپىتىدە بۇ جايىغا سەندىنە قىلىنغانلىقىغا تېخىمۇ ئىشەنىدۇق. بۇ جايدىكى بۇددا قەسىرىدىن يەنە بىر پارچە بودى ياپراقچىسى بايقالدى. ئۇ بەلكىم بىراھمى يېزىقىدىكى بىر پارچە ۋەسىقە پارچىسى بولۇشى مۇمكىن. ئەمما ئۇنىڭدىكى سانسكرىت يېزىقى ئىدى.

xv ئىبادەتخانىدىكى قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەر

ئۇ ئىبادەتخانىلاردىن ھېچقانداق نەرسە بايقالمىدى، ئەمما جەنۇب تەرەپ تۆپلىكتىكى پاكار پەلەمپەي يەردە بىر گۈرۈپپا كىچىك ئىمارەتلەردىن خېلى كۆپ نەرسە تاپتۇق. xv ئادەتتىكى بىر ئىبادەتخانا بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 12 فۇت كۋادرات كېلىدۇ، ئۇنىڭدىن نۇرغۇن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرى تېپىلدى، ئۇلار ئۇسلۇب جەھەتتە xi - x

ئىبادەتخانىدىن تېپىلغان بۇيۇملار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر قىسىم قىممەتلى بار بۇيۇملارمۇ چىقتى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ نەپىس ياسالغىنى، بىر بۇدساتۋانىڭ باش ھەيكىلى ئىدى (103 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئۇ تولىمۇ نەپىس ياسالغان بولۇپ، ھەتتا قەندھەردىكى ئوخشاش تۇردىكى ئەڭ ياخشى ھەيكەللەردىنمۇ چىرايلىق ئىدى. قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرنىڭ ھەممىسى ئوتتا كۆيۈپ قېتىپ كەتكەچكە ئەسلىي رەڭگىنى يوقاتقان.

102 ـ رەسىم سېرىق رەڭلىك تورۇس بېزىكى

بۇددا ھەيكىلى

بىز مەزكۇر بۇددا قەسىرىنىڭ كېسەكلىرى دۆۋىسىدىن ئىككى دانە ياغاچ ئويما بۇيۇمنى بايقىدۇق، بۇ پۈتكۈل خارابىلىكتىن چىققان ئەڭ نەپىس ياغاچ ئويما بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى، ئويۇپ چىقىرىلغان ئەگمە ياغاچ بولۇپ، ياخشى ساقلانغانىدى، ئۇنىڭ رەڭگى تولىمۇ كۆركەم بولۇپ، ئولتۇرغان بىر گۈرۇپپا بۇددانىڭ ئوبرازى ئىپادىلەنگەن (104 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ ياغاچ ئويمىنىڭ بىر ئۇچىدا ئەركەك تۇرۇم، يەنە بىر ئۇچىدا چىشى تۇرۇم بولۇپ، تەسكەي تەرەپتىكى چوڭ يان كارىدورنىڭ بولسا كېرەك. ئۇنىڭ شەكلى راۋاق ۋە باشقا جايلاردىكى ھەيكەللەرنىڭ ئىپادىلىنىشى بىلەن بىردەك ئىدى.

مەھاراجەنىڭ ھەيكىلى

ئويما بۇيۇمنىڭ يەنە بىر پارچىسىمۇ تولىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، قېلىپتا قۇيۇلغان نەپىس ھەيكەل ئىدى (105 ـ رەسىمگە

قاراڭ). ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 10 دېيۇم ئەتراپىدا ئىدى. ئۇنىڭدا مەھاراجەنىڭ ئوبرازى ئىپادىلەنگەن، بۇ تاڭ سۇلا-لىسى دەۋرىدىكى تىپىك ئۇسلۇب بو-لۇپ، ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىدى. ئۇنى شۇبھىسىزكى جۇڭگولۇق سەنئەتكار ياساپ چىققان. بۇنىڭدىن بىز يىراق شەرقنىڭ تەسىرىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ خىل تەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا رايو-نىدا بۇددا دىنى خارابلىشىشتىن ئىلگىرىكى بىرقانچە ئەسىرده گۇللەنگەنىدى.

103 ـ رەسىم بۇدساتۋانىڭ باش ھەيكىلى

بۇدساتۋا ھەيكىلىنىڭ بېشى بار چاسا خىش

xv ئىبادەتخانا بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان جەنۇب تەرەپتىكى باشقا بىر ئىبادەتخانىنىڭ تېمىدىكى كىچىك ئويۇقچىدىن ھەم xvi سارايغا كىرىدىغان كارىدوردىن چوڭ بىر دۆۋە بۇيۇم بايقىدۇق، ئۇلار ئوتتا كۆيۈپ قاتتىقلىشىپ كەتكەن 17 پارچە خىش ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىگە بۇدساتۋانىڭ باش ھەيكىلى قاپارتما نەقىش قىلىپ ئويۇلغان. ئويۇقچە بار تامنىڭ ئەمەلىي ئېگىزلىكى 3 فۇت، ئۇنىڭ يۇزى قىزىل رەڭلىك بولۇپ،

104 ـ رەسىم ئەگمە شەكىللىك ياغاچ ئويما

قارىماققا خومدانغا ئوخشايتتى. بۇ جايدا نۇرغۇن غەيرىي شەكىللىك ياكى تاشلاندۇق قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرى ساقلىنىپ قالغانىدى. بىراق، بىز بۇ يەردە ئوت كەتكەن بىر قىسىم ئىزلارنى بايقىدۇق، شۇڭا باشقىچە شەرھلەش مۇمكىنچىلىكىمۇ بار ئىدى. xv نەچ غەربىي تەرىپىدە بىر قاتار كىچىك ئىبادەتخانىلار بولۇپ، قىسمەنلىرى توپىدىن ياسالغان بولغاچقا، شەكلى ئۇزۇنچە ئىدى. قىسمەن ئەگمە شەكىللىك كارىدورلارنى تازىلاش نەتىجىسى ئىبادەتخانىدىكى توپىلارنىڭ نەملىشىپ كەتكەنلىكىنى، شۇ سەۋەبلىك ئىچىدىكى تام رەسىملىرىنىڭ پۈتۈنلەي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

105 ـ رەسىم ياغاچ ئويما مەھاراجەنىڭ ھەيكىلى

قىسمەن تازىلانغان xvii ئىبادەتخانا

مەركىزىي ئىبادەتخانىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان xvii ئىبادەتخانا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئىچىدە چاسا شەكىللىك ئىبادەتخانا بار بولۇپ، سەل ئېگىزرەك پەلەمپەي يەرگە سىلىنغان. 63 ـ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكىسى ئىبادەتخانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى ئىدى، ئىبادەتخانىنىڭ ئىچىگە ئوتتا كۆيۈپ قېتىپ كەتكەن كېسەكلەر دۆۋىلەنگەنىدى. ئىبادەتخانىنىڭ كىرىش ئېغىزىنى تازىلاپ پىرىمالاشقاندا نۇرغۇن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرى چىقتى. ئۇنىڭ ئىچىدە نەپىس ياسالغان باش ھەيكەللەرمۇ بولۇپ، ئادەمنىڭ چوڭلۇقىدا ئىدى، ئۇ بۇ جايدىن بايقالغان باشقا قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەللەرگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئەمما، بۇ

باش ھەيكەلنىڭ بەدەن قىسمى تېپىلمىدى. رەسىم سىزىلغان نام ئوت كېتىشتىن ئىلگىرىلا ئۆرۈلۈپ چۈشكەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، كىرىش ئېغىزىغا يېقىن جايدىن بىر دانە كەيىۋەن پارچىسى تېپىلدى.

xx، xix گۇرۇپپا بۇددا قەسرلىرى

xvii نىڭ شىمالىي قىسمىدىكى بىر گۇرۇپپا زىچ ئورنىلىشىپ كەتكەن كىچىك بۇددا قەسرلىرى ۋە بۇتخانا مۇنارىدىكى ئىككى جايدىن يادىكارلىقلار تېپىلدى. كىچىك بۇددا قەسرى xx دىن مىس بېزەك پارچىسى بىلەن نەپىس ئويۇلغان ياغاچ تۆۋرۈكنىڭ ئۈستى قىسمى (106 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بايقالدى. ئۇ ھىندى ـ كورىنىس ئۇسلۇبىدا بولۇپ، پاپىراقچە بېزەكمۇ بار ئىدى. پۈتۈنلەي دېگۈدەك بۇزۇلۇپتىلگەن xx بۇددا مۇنارىنىڭ سۇپىسىدىن بىر پارچە قەغەز پارچىسى تېپىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئىمىر ـ چىمىر خەت ئىزنالىرى بار ئىدى. قارىماققا تۇركلەرنىڭ رونىك شىمالىي ياۋروپا يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرگە ئوخشاپ كېتەتتى، ئۇنىڭ كونكرېت خاراكتېرى تېخى بېكىتىلمىدى.

xviii ئىبادەتخانىنىڭ قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى

يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئىبادەتخانىنىڭ غەربىگە 10 بۇددا مۇنارى ۋە بۇددا قەسرلىرى جايلاشقان، 63 ـ رەسىمنىڭ سول تەرىپىدىن ئۇنىڭ بىر قىسمىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار خارابلىكنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە ئىدى. ئەڭ ئاخىرىدا توختالماقچى بولغان xviii بۇددا قەسرىدىن باشقا ئىبادەتخانىلاردىن قىممەتلىك بىر ھېچقانداق يادىكارلىق بايقالمىدى. بۇ بۇددا قەسرىنىڭ قۇرۇلمىسىدا بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەر ئىپادىلەنگەن: ئاۋۋال دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، بۇ خارابلىكتە ھېچقانداق ئوتتا كۆيگەن ئىزنا يوق ئىدى، بىراق قەستەن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان قىلغان ئىزنالار

106 ـ رەسىم ياغاچ تۇۋرۇكنىڭ ئۈستى قىسمى

ناھايىتى روشەن ئىدى. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى ھويلىدىن ياكى كاربىدوردىن ئالدى خانىغا كىرگىلى بولاتتى. ئۇنىڭ كۆلىمى 17 فۇت كۇۋادرات (107 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بولۇپ، تورۇسى ئىلگىرى ئەگمە شەكىللىك ئەمەستەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچى توپا ـ كېسەكلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن، ئېگىزلىكى 3 فۇتچە كېلىدۇ. غەربىي تام بۇلۇڭىدىن تېپىلغان رەسىملەرگە ئاساسەن، بۇ ئالدى خانىنىڭ ئىلگىرى ئۆگزىسى بارلىقىنى جەزملەشتۈرگىلى بولىدۇ. شۇڭا، مەن ئۇنىڭ تورۇسىنىڭ ياغاچتىن ياسالغانلىقىنى پەرەز قىلدىم. گەرچە ئۇ ئوتتا كۆيمىگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ خارابىلىك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن باشقا جايغا يۆتكەپ ئىشلىتىلگەن. ئالدى خانىنىڭ ئۈدۈلىدا بىر كىچىك بۇددا قەسىرى بولۇپ، 9.5 × 6 فۇت كېلىدۇ، ئۇچ تەرىپىنى كەڭلىكى 4 فۇتتىن ئاشىدىغان ئەگمە تورۇسلۇق كاربىدور ئوراپ تۇرىدۇ. گەرچە ئۇ خېلى ياخشى ساقلانغان بولسىمۇ، ئەپسۇسلىنارلىقى، تام يۈزى ئاقارتىلغاچقا، ھېچقانداق تام رەسىمنىڭ ئىزناسى قالمىغانىدى.

ئالدى خانا بىلەن بۇددا قەسرىدىكى بايقاش

ئالدى خانىنىڭ بۇلۇڭىدا، يەنى كىرىش ئېغىزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بىردىن قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل سۇپىسى ساقلىنىپ قالغان. سۇپىنىڭ ئالدى قىسمىدىن ھەر خىل كاناپ ۋە يىپەك بۇيۇملار يارچىسى بايقالدى. بۇلار ئېھتىمال سەدىقە بۇيۇملىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇددا قەسرىدىكى توپا دۆۋىسىنى تازىلىغىنىمىزدا، تېخىمۇ كۆپ بۇيۇملار بايقالدى. غەربىي تامنى

107 ـ رەسىم. شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسى قەدىمكى ساراي xvii ـ Miنىڭ ئالدى زالىنىڭ شىمالىي بۇلۇڭى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان بۇتخانىنىڭ بىر ئۇچى، جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

بويلاپ سوزۇلغان چوڭ سۇپىغا ئەسلىي ھەيكەل قويۇلغان بولۇپ، ھازىر پەقەت لاي ھەيكەلنىڭ ياغىچىلا ساقلىنىپ قالغان. بىراق، يەنە ھەر خىل بېزەلگەن يۇمىلاق سۇپىلارمۇ بايقالدى. ئۇنىڭ دىيامېترى 16 دېيۇم بولۇپ، 108 ـ رەسىمدىن ئۇنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ يېرىمى بىخەتەر يۆتكەپ كېتىلگەنىدى. سۇپا قاپارتما نەقىشلىك گۈللەر بىلەن بېزەلگەن، ئالدى ـ كەينى تەرىپىدىكى يېرىم چەمبەر شەكلىدىكى نەقىشلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ رەڭگىمۇ مۇۋاپىق ساقلىنىشىمۇ ياخشى ئىدى. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئاساسلىق تېما: ئوتتۇرا قىسمدا بىر لوڭقا بار بولۇپ، لوڭقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش تەكشىلىكتە ئېچىلغان كارنانسىيە (carnation) گۈلى ۋە يوپۇرمىقىغا ئوخشايتتى. گۈلتۇرغان ۋە ئۆرە تۇرغان ئىككى نەپەر بۇدساتۋا ھەيكىلىدە ئوخشاش رەڭنىڭ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغانىدى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئادەم چوڭلۇقىدا ئىدى.

108 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگىنى تولىمۇ نەپىس ياسالغان قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل بولۇپ، خېلى ياخشى ساقلانغان. ئۇنىڭدا كەشتىلەنگەن كىيىم كىيگەن، نېلۇپەر سۈپىسى ئۈستىدە ئۆرە تۇرغان بۇدساتۇانىڭ ئوبرازى ئىپادىلەنگەن ئىدى. ئۇنىڭ قىسقىراق كالتە چاپىنى بىلەن تىزىنى يېپىپ تۇرغان كاسايانىڭ ئۈستىدىكى گۈللۈك نەقىش تولىمۇ تەبىئىي بولۇپ، كىشىگە جۇڭگودا توقۇلغان رەڭلىك يىپەكنى ئەسلىتىدۇ. بۇ چوڭ ھەيكەل شىمال تەرەپتىكى كارىدوردا بولۇپ، بۇددا قەسىرىدىكى مەلۇم سۈپىدىن چۈشۈپ كەتكەن برلسا كېرەك. ئۇ ئېغىر بولغاچقا، يۆتكەشكە ئامال بولمىدى. بىز بۇ بۇددا قەسىرىنى كۆمۈۋېتىدىغان چاغدا، بىخەتەرلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ بۇ ھەيكەلنى ئەگمە تورۇسلۇق كارىدورنىڭ ئىچىگە قويۇپ قويدۇق. ئۆرە تۇرغان ئىككى چوڭ ھەيكەلنىڭ بەدەن قىسمى بايقالغاندا (108 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، ئېغىر بۇزغۇنچىلىقتا

108 ـ رەسىم شۇرچۇق مىڭئۆي خارابىسىدىكى قەدىمىي ساراي Mi.xvii. نىڭ سىرتقى قىسمىدىكى ئىچكى سارايدىن چىققان قاپارتما نەقىشلىك لاي ھەيكەل ۋە يۇمىلاق ھەيكەل سۈپىسى

ئۇچرىغان ھالەتتە بۇددا قەسرىنىڭ ئالدىدا ياتاتتى. بۇ ئىشنىڭ مۇئەككىلى (Dva – rapa – las) دەپ قىلاتتى. لاي ھەيكەلنىڭ ئادەمنىڭ بىلىكى چوڭلۇقىدىكى بىلىكى (69 – رەسىمگە قارا.) نەپىس ئويۇلغان بولۇپ، شەكلى غەلىتە بولغان باش قىسمى بەل بېزىكى قىلىنغانىدى، ئۇ مەھاراجە ھەيكىلىنىڭ قالدۇقى بولۇشى مۇمكىن. ساقلىنىپ قالغان باشقا رەڭلىك قاپارتما نەقىش پارچىلىرىدىن رومانتىك بالىنىڭ ھەيكىلى (109 – رەسىمگە قارا.) بىلەن يۇمىلاق ئويما بۇددا ھەيكىلىنى كۆنۇرۇپ تۇرغان يوغان قول بار ئىدى.

ئالدى خانىدىن تېپىلغان تام رەسىمنىڭ پارچىسى

ئەگىمە تورۇسلۇق كاربىدورنىڭ سىرتقى تېمىدا، غەرب تەرەپتىكى بۇرجەك ساقلىنىپ قالغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا باشقىلىرى پۈتۈنلەي يوقالغان. تامنىڭ ئاستى تەرىپىدە بىر قىسىم ئۆزگىچە تام رەسىم پارچىسى ساقلانغان. بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇنىڭ سىزىلىشى ئادەتتىن بولسىمۇ، لېكىن دادىل ۋە يۇقىرى سەنئەت تېخنىكىسى ئىپادىلەنگەن، جانلىق سىزىلغان ئەجدىھانىڭ دولقۇنىدىن كۆتۈرۈلۈپ، يالاڭ ئاياغ بىر ئەرگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. تۆۋەندىكى بىر پارچە تاختايغا توققۇز قۇر قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خەت يېزىلغان. خەت تېۋىنغۇچىنىڭ يان تەرىپىگە يېزىلغان بولۇپ، تېخى ئوقۇپ يېشىلمىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يۇقىرىدىكى پاغاچ ناختا ئۇستىدىكى رەسىمنىڭ مەزمۇنى ئىزاھلاشنى كۈتۈپ تۇرماقتا. بۇ يەردە يەنە شۇنى تولۇقلاپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇددا قەسرىنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ سول تەرىپىدىكى پاكار سۇپا ئۇستىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە پارچىلىرى بايقالدى.

خارابىلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قەدىمكى تۇر

مەن مىكئۇي خارابىسىدىن ئايرىلىشتىن ئىلگىرى، كۆزگە

110 ـ رەسىم يۇمىلاق ئويما بۇددا ھەيـ
كىلىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان يوغان قول

109 ـ رەسىم بالىنىڭ ھەيكىلى

چېلىقىپ تۇرغان تۇرنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن. بۇ تۇر كېسەكتىن ياسالغان بولۇپ، ناھايىتى مۇستەھكەم ئىدى. ئۇ خارابىلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تار تاغ ئومۇرتقىسىغا جايلاشقان. ئېگىزدىن قارىغاندا، خارابىلىكنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاساسلىق بىر گۇرۇپپا غارنى كۆرگىلى بولىدۇ. 58 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك تۇرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى كۆزگە چېلىقىپ تۇرغاچقا، خارابىلىكتە يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تۇرنىڭ تۆۋى 24 فۇت كېۋادرات، ئېگىزلىكى 25 فۇت كېلىدۇ. غارلارنى ئالدىراش تەكشۈرۈش جەريانىدا، بۇ تۇرنىمۇ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، كېسەكتىن قوپۇرۇلغان تامنىڭ ئارىلىقىدىكى كېسەك ئارىسىغا بىر قەۋەت نېپىز قومۇش قىستۇرۇلغانلىقىنى بايقىدۇق. بۇ ئەھۋال ماڭا تونۇش بولغان ئىمارەت شەكلىنى ئەسلەتتى. قەدىمكى دۇنيادىكىمۇ تۇرنى مۇشۇنداق ياساش ئۇسۇلى ئومۇملاشقانىدى. ئەمما، مەن بۇ بايقاشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى ھېس قىلالمىدىم. خورا خارابىسىدىن كورلىغا قاراپ ماڭغان يول ئۇستىدە، مۇشۇنىڭكىدەك مۇستەھكەم تۇردىن يەنە بىرنى كۆردۇم. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ئالدىنقى تۇرغا پۈتۈنلەي ئوخشاش بولۇپ، تاغ

ئومۇرتقىسىدىكى ئېگىز يەرگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ئالدىنقى تۈر بىلەن بولغان ئارىلىقى 3.5 مىل كېلەتتى. مەن بۇ تۈرنىڭ سىلىنىش مەنبەسىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىم كېرەك ئىدى، دەپ ئويلىدىم. بۇ يەردە يەنە شۇنى تولۇقلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھاۋا ئوچۇق ۋاقىتتا مىكرۇئىدىكى تۈردىن قاراشقا، تاغ جىلغىسى ھەمدە ئۇنىڭدىن يىراق جايلارنى كۆرگىلى بولاتتى، ئۇنىڭ بوغدا شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندا 5.5 مىل كېلەتتى، شۇڭا تۈرنى ئاسانلا كۆرگىلى بولاتتى. تۈرنىڭ شىمالىي تېمى بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر كىچىك قورشاۋ تام بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ مۇستەھكەم كېسەكتىن قوپۇرۇلغان تۈرنىڭ ئوغرىلىقچە قېزىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار بۇنى بۇددا مۇنارى دەپ خاتا تونۇپ قالغان بولسا كېرەك.

4 ـ بۆلۈم خورا خارابىسى ۋە تۆمۈر قوۋۇق

بىزنىڭ مىكرۇئىدىكى خىزمىتىمىز تولىمۇ جاپالىق ئىدى. 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، خىزمىتىمىز ئاياغلاشقاندىن كېيىن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى كورلىغا يولغا سېلىۋېتىپ، ئاندىن خاتىرجەم بولدۇق. ئاندىن كېيىن بىر قىسىم ئادەملەرنى باشلاپ خورا خارابىسىگە باردىم. مەن قاراشەھەردە تۇرغان چاغدىلا، بۇ خارابە توغرىسىدا بەزى ئۇچۇرلارنى ئاڭلىغانىدىم، بىراق موڭغۇل چارۋىچىلارنىڭ ئاغزى چىڭ بولغاچقا، خېلى كۈچ سەرپ قىلىپ ئاندىن بۇ ئىبادەتخانا خارابىلىكىنىڭ ئورنىنى بىلدىم. بۇ خارابىلىك تەكرىتاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، كورلىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تۈزلەڭلىك بىلەن قايدۇ دەرياسىنىڭ جىلغىلىرى ئارىسىدا ئىدى. ياۋروپا ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى بۇ يەرگە تېخى دىققەت قىلمىغانىدى، تۈنجى سەپەرىمىزدە بىر قارلىق دالىدىن، تار كەتكەن ئۇزۇنچاق تېرىقچىلىق رايونىدىن ئۆتتۇق. زىرائەتلەر تولىمۇ شالاڭ ئۆسكەن

بولۇپ، بۇ يەر يېرىم كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇللارنىڭ ئىدى، بۇ يەرنىڭ سۇيى شىكشىن(Shikchin)دىن كېلەتتى. ئۆستەڭ سۇيى ئېقىپ كېلىدىغان چوڭ ئېقىن قەدىمكى قايدۇ دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنىنىڭ دەريا قىنىدەك قىلاتتى.

خورا خارابىسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تېرىقچىلىق رايونى

ئىڭ ئاخىرقى كېچىك كەنت ــ نوگاي باچخې (Nogai-backhe) دىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، بىرئاز ماڭغاندىن كېيىن قاقاس سايلىققا يېتىپ كەلدۇق. ئاندىن تەڭرىتاغ تىزمىسى ئېتىكىدىكى كىچىك تۆپىلىككە جايلاشقان بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىغا يېتىپ كەلدۇق (111 ــ رەسىمگە قارالسۇن. 112 ــ رەسىمدە كۆرسىتىلگەن بۇ خارابىلىكنىڭ تۆۋەن تەرىپى كىچىك بىر تېرىقچىلىق رايونى بولۇپ، بۇلاق سۇيى ئارقىلىق سۇغىرىلاتتى. بۇ بۇلاقنىڭ سۇيى بۇلاقنىڭ جەنۇبىغا 600 يارد كېلىدىغان ئاغ جىلغىسىدىن كېلەتتى. ھازىر بۇ يەر مۇز تۇنۇپ كەتكەنىدى. خارابىلىككە 2 مىل كېلىدىغان جايدا چاتقاللار قويۇق ئۆسكەن تۇزلۇقلۇق بار ئىدى. بۇ يەردىن ھازىرقى زامان تېرىقچىلىقنىڭ ئىزنالرىنى بايقىدىم. كېيىن بىلدىمكى، بۇ تېرىقچىلىق رايونى موڭغۇللار ئەسلىدە سۇ مەنبەسىگە قاراپ، بەزىدە تېرىپ، بەزىدە تاشلاپ قويىدىغان يەر ئىكەن. بۇ يەردە ھۆل ــ يېغىن كۆپ بولۇپ، كەلكۇن سۇلىرى خارابىلىكنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى تۇزلۇقلۇككە ئېقىپ كەلگەنده، ئۇلار يەر تېرىيدىكەن. بۇ ئەھۋال قاراشەھەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ نەم ھاۋاسىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى.

ئ گۈرۈپپا ئىمارەت خارابىسى

مەزكۇر خارابىلىك قارىماققا ئىبادەتخانا توپىدىن تەركىب

تاپقاندەك قىلاتتى. ئۇ تاغ ئومۇرتقىسىغا جايلاشقان بولۇپ، تاغ ئېگىز بولمىغىنى بىلەن ناھايىتى تىك (يامغۇر سۈيىنىڭ يالمىشى نەتىجىسىدە) ئىدى. 111 ـ، 113 ـ، 114 ـ رەسىملەردىن خارابلىكنىڭ جايلاشقان ئورنىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ ماگنا ئىلگىرى تەكشۈرگەن سۈئات ۋە بۇنېر (Buner) تاغ جىلغىسىدىكى نۇرغۇن بۇددىزم خارابىلىرىنى ئەسلەتتى. ئالدىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن تېرىقچىلىق رايونىغا ئەڭ يېقىن بولغىنى I گۇرۇپپا خارابلىك بولۇپ، 112 ـ، 114 ـ رەسىمنىڭ سول تەرىپىدىكىسى ئاشۇ خارابلىك ئىدى. ئىمارەت خارابىسىدە بىرقانچە كىچىك بۇتخانا بار بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىدىكى كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدىغان ئىمارەتنىڭ غەربىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇب قىسىملىرىغا تارقالغانىدى (111 ـ، 114 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك). I گۇرۇپپا خارابلىكنىڭ كىسەك ۋە تاشتىن قويۇرۇلغان ئۇلىنىڭ كۆلىمى 9 كۋادرات فۇت ئەتراپىدا كېلىدۇ. يەردىن 12 فۇت ئېگىز جايدا تۆت دانە ئويۇقچە بار، ئىچىگە ئەسلىدە ھەيكەل قويۇلغان بولۇپ، ھازىر پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەنىدى. تورۇسنىڭ يەردىن ئېگىزلىكى 23 فۇت بولۇپ، ئەسلىدە چوڭ يۇمىلاق شەكىللىك ياكى ئەگمە شەكىللىك تورۇس چىقىرىلغانىدى. بۇ ئىمارەتنىڭ ئاستى تەرىپىدە كىچىك

111 ـ رەسىم خورا خارابىسىدىكى بۇتخانا

112 - رەسىم. قايدۇ دەريا جىلغىسى خورا ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

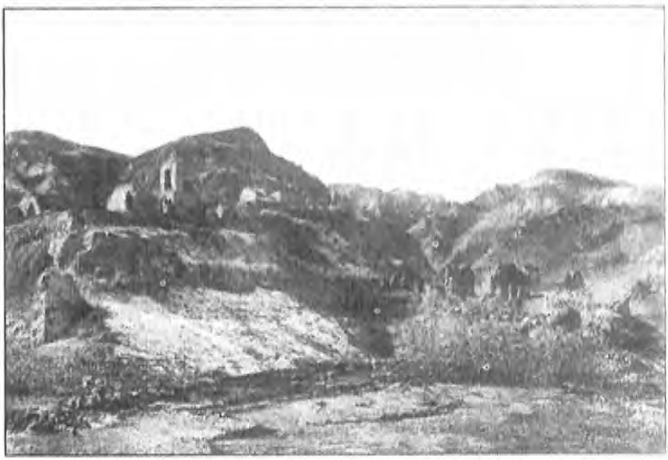
بىر ئۆي بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 7 فۇت، كەڭلىكى 4.5 فۇت كېلەتتى، ئىشكى شەرقىي جەنۇبقا قارايتتى. مەن خارابىلىكنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقان بىر ئۇيغۇرنى ئەۋەتىپ، موڭغۇللارنىڭ قولىدىن ئۇچ پارچە بىراھمى يېزىقىدىكى بودى پارچىسىنى ئەكەلدۈردۈم. بۇ يەردە ئۇزۇن مەزگىل تۇرۇپ قالدىم. تېرىقچىلىق بىلەن تۇرمۇشىنى قامدايدىغان بىر موڭغۇلنىڭ دېيىشىچە، بۇ ۋەسىقىلەرنى ئۇ كىچىك ئۆيدىن تاپقان ئىكەن. يەنە بىر كىچىك ھەيكەلنىمۇ مۇشۇ كىچىك ئۆيدىن قازغانىكەن.

II گۇرۇپپا بۇددا قەسرى

بۇددا قەسرى I . i نىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 فۇت، كەڭلىكى 7 فۇت بولۇپ، I گۇرۇپپا ئىمارەتنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى تاغقا جايلاشقان، كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان تامنىڭ 2 فۇت كېلىدىغان يېرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن بولۇپ، بۇ خارابىلىكنى قېزىپ، بىر قىسىم چىرىپ كەتكەن ياغاچ رېشاتكا ۋە ئۇچلۇق بىزەك بۇيۇملىرىنى تاپتۇق، بۇلار كىچىك بۇددا مۇنارىنىڭ قۇرۇلمىلىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇددا قەسرىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى كېسەك دۆڭسىنى تازىلاپ، يۇقىرىقىغا ئوخشاش بۇيۇملارنى تاپتۇق. يەنە بىر بۇددا قەسرى ii . I نىڭ ئۇزۇنلۇقى9 فۇت، كەڭلىكى 8.5 فۇت بولۇپ، ئىچىگە ناھايىتى قېلىن كېسەك دۆڭسى دۆڭلەنگەنىدى. ئىچىدىن تېپىلغان ياغاچ بىزەك بۇيۇملار ئىچىدە، پەقەت بىر دانە ئولتۇرغان ھالەتتىكى بۇت ھەيكىلى بار ئىدى (115 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بەردىن 3 فۇت ئېگىزلىكتىكى تامدا، ئۇرە تۇرغان كىچىك بۇدساتۋانىڭ رەسىمى بار ئىدى، ئۇنىڭ يۇز قىسمى سوپۇۋېتىلگەن بولغاچقا، رەسىمى ئېنىق كۆرگىلى بولمايتتى. ئوتتۇرىدىكى ئىمارەتنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى ۋە بىر كىچىك ھويلىنىڭ تېشىدا چوڭ بىر ئۆڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 19.5 فۇت، كەڭلىكى 18.5 فۇت كېلەتتى. ئىچىدىكى دۆڭلەنگەن كېسەك ۋە ئەخلەتنىڭ ئېگىزلىكى 4

113 ـ رەسىم خورا خارابسىدىكى بۇتخانا III ،IV ، جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

114 ـ رەسىم خورا بۇددا قەسىرى، ئالدىدىكىسى ئىبادەتخانا توپى I ، II

قۇتتىن ئاشاتتى. بۇ يەردىن ئازغىنە تام رەسىملىرى پارچىسى تېپىلدى. بۇ يەردىكى بۇيۇملار نەملىكنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى.

III ، II گۇرۇپپا ئىمارەتلەر

114 ـ رەسىمنىڭ ئوڭ تەرەپتىكىسى ئىككىنچى گۇرۇپپا خارابلىك بولۇپ، ئۇ شىمالىي تەرەپتىكى كىچىك بىر تاغقا،

115 ـ رەسىم ئولتۇرغان بۇددا ھەيكىلى

يەنى يۇقىرىدا تىلغا ئالغان خارابىلىكنىڭ ئاستى تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇ ئۇچ خانىلىق بۇددا قەسىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 70 فۇت، چوڭقۇرلۇقى 27 فۇت كېلىدىغان ئىمارەت توپىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ بۇددا قەسىرىنى تازىلىغاندىن كېيىن، بىر قىسىم كىچىك قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل پارچىلىرىدىن باشقا، يەنە ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەن بىر دانە ياغاچ ھەيكەل بېشى بايقالدى. ئىككىنچى گۇرۇپپا خارابىلىكنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى پەسرەك قاپتاللىقتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 فۇت، كەڭلىكى تەخمىنەن 20 فۇت كېلىدىغان سۇپا بار ئىدى، ئۇ پىششىقلانمىغان تامىتىن ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 18 فۇت كېلەتتى. مەزكۇر خارابىلىكنىڭ شەرقىي چېتىدە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان چوڭ مۇنارسىمان ئىمارەت بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. بىز تېكىرەك بولغان تاغ ئېغىزى ئارقىلىق بىر گۇرۇپپا مۇھىم خارابىلىككە يېتىپ كەلدۇق (113 ـ رەسىمگە قارىڭ). بۇ يەردە پەقەت بۇددا قەسىرى III لا بار بولۇپ، ئىچىنىڭ كۆلىمى 9 كۋادرات فۇت ئىدى. ئۇ بىر قورشاۋ تاملىق، كېسەكتىن سېلىنغان بۇتخانا بولۇپ، ئىشلىتىلگەن كېسەكنىڭ چوڭلۇقى 15 × 8 × 4 دىيۇم كېلىدۇ، ئەمما بۇتخانىنىڭ ئىچىدىن ھېچنېمە تېپىلمىدى.

رەڭدار ياغاچ ئويما

يۇقىرىدا تىلغا ئالغان تار تاغ ئېغىزىنىڭ قاپتىلىدا، يەردىن تەخمىنەن 150 ئىنگلىز چى ئېگىزلىكتىكى جايدا بىر بۇتخانا ۱،۷

بار (112 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇتخانا تاغقا يۆلەپ سېلىنغان بولۇپ، تاغدىن چۈشكەن يامغۇر سۇيى بۇتخانىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ شەرق تەرەپتە بۇددا قەسىرى i. IV لا بار. ئۇنىڭ ئىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 فۇت، كەڭلىكى 10.5 فۇت كېلىدۇ. بۇددا قەسىرىنىڭ ئالدى خانىسىدىكى كېسەك دۆۋىسىدىن بىر قىسىم ئويمىلار ۋە رەڭدار ياغاچ بۇيۇملار بايقالدى. ئەپسۇسلىنارلىقى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئاۋۇال ئوتنىڭ، ئاندىن نەملىشىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. بىر كىچىك ياغاچ پارچىسىغا (116 ـ رەسىمگە قارالسۇن) يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئىككى قولىنى جۈپلەپ تاۋاپ قىلىۋاتقان ئادەم سۈرىتى ئويۇلغان. بىر رەڭدار ياغاچ پارچىسىنىڭ ئارقا تەرىپى ئوتتا كۆيۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يۇمىلاق نۇر ھالقىسى ئىچىگە سىزىلغان ئوچ ئىلاھنىڭ سۈرىتىنى پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. نەقىش ئويۇلغان ۋە رەڭلىك سىزىلار سىزىلغان ئىشىك بېشىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. قېپقالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1 فۇت 9 دىيۇم، كەڭلىكى 1 فۇت بولۇپ، ئىككى گۈرۈپپا رەسىمنى ئىپادىلىگەن. ھەربىر گۈرۈپپا رەسىمدە بىر بۇددا بولۇپ، ئەتراپىنى تىلاۋەتچىلەر ئوراپ تۇرغان، ئۇنىڭغا ھەر خىل رەڭلەر ئىشلىتىلگەن. پۈتكۈل ئەسەرلەرنىڭ لايىھەلىنىشى مۇكەممەل، ياسىلىشى نەپىس، ئەمما قاردىاپ كەتكەچكە، تەقلىد قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولمىدى. بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەر بۇ رەسىمنىڭ رەڭ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ سىزىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بىراق يۈز قىسمى بۇزۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا، خىمىيەلىك تەكشۈرۈشتىن بۇرۇن ئېنىق ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. ئىشىك بېشىنىڭ ئاستى قىسمىنىڭ گىرۇنكى بىر قاتار ئۆزگىچە قاپارتما نەقىشلىك ھەيكەل بىلەن بېزەلگەن بولۇپ، كىشىگە گوت ئۇسلۇبىدىكى

ئالۋاستى ھەيكىلىنى ئەسلىتىدۇ (117 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ ئىككى پارچە نەقىش ئويۇلغان ياغاچ ئويما پارچىسىنىڭ بايقالغان ۋاقتى ئوخشاش ئەمەس.

IV گۇرۇپپىدىكى راھىبلار ھۇجرىسى خارابىسى

iv .i نىڭ غەربىي تەرىپىدە چوڭراق بىر ئىبادەتخانا بار. ئۇنىڭ قەسىرىنىڭ كەينى تەرىپىدىكى ئەگمە تورۇسلۇق كارىدور كەينى تەرەپتىكى يارلىقىتىن كەلگەن سۇنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغاچقا، بېزەكلەرنى تونۇغىلى بولماس بولۇپ كەتكەن. غەرب تەرەپتىكى ئۇنىڭغا تۇتاش قەسىرنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق. قاپتاللىقتىكى ئىككى ئېغىز ئۆينىڭ بىر ئېغىزىدا ساقلىنىپ قالغان ئوچاقنا ئاساسەن، ئۇنىڭ ئىلگىرى ھۇجرا قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ يەردىن بايقالغان رەڭدار ياغاچ پارچىسىدا ئىككى قاينام ئىچىدىن لەيلەپ چىققان بىر دانە نېلۇپەر تەسۋىرلەنگەن، يەنە ئىستاكانغا ئوخشاپراق كېتىدىغان بىر دانە ياغاچ بۇيۇم بار.

بۇددا مۇنارى

IV گۇرۇپپا خارابىلىكىنى تازىلاش جەريانىدا، يەنە باشقا خارابىلىكلەرنى قازدۇق. بۇ يەردە مەن خارابىلىكتىكى باشقا بىر قىسىم ئىزلارنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. I گۇرۇپپا خارابىلىككە 600 يارد كېلىدىغان جايدىكى يېرىم چەمبەر شەكلىدىكى توپا دۆۋىسى دىققىتىمىزنى تارتتى. ئۇ يەردىن خېلىلا ئېگىز بولۇپ، ئۈستىدە پەلەمپەي ئېتىز ئىزى بار ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ بۇددا مۇنارى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. ئۇنىڭ دىيامېتىرى 38 فۇت بولۇپ، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ يەردىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 17 فۇت كېلىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن بۇددا مۇنارىغا كىرىپ ـ چىققىلى بولىدىغان چوڭقۇر ئازگال بايقالدى، روشەنكى بۇ

116 ـ رەسىم كىچىك ياغاچ ئويما　　117 ـ رەسىم رەڭدار ياغاچ ئويما

ئاھايىتى بۇرۇنلا قېزىلغانىدى. ئۇنىڭ ئىچى قۇرۇق بولۇپ، پۈتكۈل مۇنار 15 × 7 × 4 دېيۇم چوڭلۇقتىكى كېسەكتىن قوپۇرۇلغان. بۇ مۇنارنىڭ جەنۇب تەرىپىگە تەخمىنەن 25 يارد كېلىدىغان پاكار قاپتاللىقتا، ھېچقانداق ئىمارەت ئىزى بايقالمىدى، بۇ يەرگە ئىلگىرى ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان ئولتۇراق ئۆيلەر سېلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى

بۇ جايدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ غەربىگە يېرىم فۇتمۇ كەلمەيدىغان جايدا، ئاساسىي خارابىنىڭ مەركىزىي ئىمارەتلىرى بىلەن ئوخشاش ئارىلىقتىكى بىر جاي بار بولۇپ، تامامەن يېگانە تاغ ئېغىرى ئىدى (112 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ يەر ئەسلىي مۇداپىئەگە ئىشلىتىلگەن. تاغنىڭ ئەتراپىغا خېلىلا چوڭ تام قوپۇرۇلغان. تامنىڭ يېرىمى پىششىقلانمىغان تاش، يېرىمى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. قورشاۋ تامنىڭ ئۈزۈنلۇقى شىمالدىن جەنۇبقا تەخمىنەن 105 فۇت، شەرقتىن غەربكە تەخمىنەن 66 فۇت كېلىدۇ. بۇ جايدىن ھېچقانداق ئىمارەت خارابىلىرى بايقالمىدى. شىمال تەرەپتە بىر قورغانسىمان ئىز بار بولۇپ، مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەندەك قىلاتتى. تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كىچىك بىر تاغ بولۇپ، ئېگىزلىكى 60 فۇت كېلىدۇ. تاغدا بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر توپا دۆۋىسى بار، ئۇ بۇددا مۇنارى خارابىسى بولۇشى مۇمكىن.

روشەنكى ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى ئوغرىلار تەرىپىدىن بۇ يەرگە كىچىك ئۆتۈشمە تۆشۈك ئېچىلغان. ئۇنىڭ ئىچىدە چاسا شەكىلدىكى بىر يەر بولۇپ، تەخمىنەن 33 فۇت كېلىدۇ. ئوغرىلانغان غاردىكى ئالامەتلەرگە ئاساسەن، بۇ جايىنىڭ بىر قىسمى كېسەك بىلەن يەنە بىر قىسمى پىششىقلانمىغان تاش بىلەن قوپۇرۇلغانلىقىنى بىلدۈق، ئۇنىڭ ھازىرقى ئورنى كىچىك تاغ چوققىسىدىكى قىيا تاشلاردىنمۇ 15 فۇت ئېگىز كېلىدۇ.

دەسلەپكى ئولتۇراق دېھقانچىلىق رايونى

خارابىلىكتىن يىلنامىسى بار پۇل يېكى باشقا نەرسىلەر تېپىلمىدى، ئەمما ئىمارەت قۇرۇلمىسى ۋە باشقا تېپىلمىلارغا ئاساسەن شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئۇدا ئىشلىتىلگەن ۋاقتى مىڭئۆي خارابىسى بىلەن ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار ئوخشاش ۋاقىتتا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ئەگەر يېقىن ئەتراپتا چوڭراق ئولتۇراق دېھقانچىلىق رايونى بولمىغان بولسا، بۇ ئىبادەتخانا ساقلىنىپ قالمىغان بولار ئىدى.

شكششنىك جەنۇبىدىكى تۇر

بىز قويۇق چاتقاللىق، ئوت ـ چۆپلەر ئوراپ تۇرغان تاغ يولىنى بويلاپ مېڭىپ، 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كەچتە قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان شكششن تۇزلەڭلىكىگە يېتىپ كەلدۇق. ئىككىنچى كۈنى خېلى ئۇزاق ماڭغاندىن كېيىن كورلىغا يېتىپ كەلدۇق. يول بويى تولىمۇ قىزىقارلىق يەر شەكلىنى كۆردۇق. پەس تاغ ئومۇرتقىسى ۋە قاپتاللاردىن ئۆتۈپ 7 مىل ماڭغاندىن كېيىن، ئەڭ شەرق تەرەپتىكى تاغ ئېتىكى خورا تاغ تىزمىسى تەرىپىدىن ئىككىگە ئايرىلىدىغان، بۇ ئۆتۈشمە يول تېخى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان چوڭ بىر تۇر خارابىسىگە تۇتىشاتتى. مەن مۇشۇ بابنىڭ 3 ـ بۆلۈمىدە مىڭئۆي غارلىرى

توغرۇلۇق توختالغاندا، تۇرنىمۇ تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەنىدىم. بۇ تۇر تولىمۇ مۇستەھكەم بولۇپ، ئۇلىنىڭ كۆلىمى 23 كىۋادرات فۇت ئەتراپىدا كېلىدۇ. ھازىرقى ئېگىزلىكى تەخمىنەن 19 فۇت، ئۇ چوڭلۇقى 12 × 8 × 4 دېيۇم كېلىدىغان كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. چوڭ ئىمارەت كېسەكلىرىنىڭ بوراندا يىمىرىلىش دەرىجىسى ئۇنىڭ قەدىمىلىكىنى يېتەرلىك رەۋىشتە ئىسپاتلايدۇ. ئىمارەتنىڭ ئىچكى تېمىدىكى ھەربىر كېسەكنىڭ ئارىسىغا بىر قەۋەت قومۇش قىستۇرۇلغانلىقى ئۇنىڭ ئاۋۇال دىققىتىمنى تارتتى. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 4 چى كېلىدۇ. بۇنداق ئىمارەت شەكلى دۇنخۇاڭدىكى كېسەك بىلەن ياسالغان تۇرلاردا ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ.

كروراندىن كورلىغا باردىغان قەدىمكى يول

خارابىلىكىنىڭ ئورنى، ئومۇمىي قىياپىتى ۋە قومۇش ئىشلىتىشتەك مۇھىم ئالاھىدىلىكى تولىمۇ گەۋدىلىك ئىدى. بۇلار ماڭا دوكتور سۋېن ھېدىننىڭ 1896 ـ يىلى قۇمۇلغا قىلغان سەپىرىدە بايقىغان غايەت زور تۇر خارابىسىنى ئەسلەتتى. ئۇ كورلىدىن يىڭپەن (Ying-pan) گە باردىغان قەدىمكى يولدا قۇرۇق دەريا (Kuruk-darya) نىڭ كرورانغا باردىغان تارماق ئېقىنىنىڭ قۇرۇپ كەتكەن قىنىغا تارقالغان تۇرلارنى بايقىغان. ئۇنىڭ بۇ تۇرلار توغرۇلۇق يازغان بايانلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇ بۇ تۇرلارنىڭ ۋاقتىنى جۇڭگونىڭ تۇنجى قېتىم دۇنخۇاڭدىن كرورانغىچە، ئاندىن شىمالىي يولدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلارغا باردىغان يولىنى ئاچقان ۋاقتىغا سۈرۈشكە بولىدۇ، دەپ قارىغان. 1915 ـ يىلى مەن كورلىغا قىلغان سەپىرىمدە بۇ تۇرلارنى ئىمكانىيەتنىڭ يېتىشىچە ئىنچىكە تەكشۈرگەنىدىم، نەتىجىدە بۇ قاراشنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. بۇلاردىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇكى، بۇ يول بويىغا ياسالغان تۇرلار ئاساسلىقى تەكشۈرۈش

ۋە ئۇچۇر يەتكۈزۈشكە، يەنى خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدى كروران بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي بوستانلىقىدا تەسىس قىلغان مەمۇرىي ئۆتەڭ ۋە ھەربىي بازىلارنىڭ ئالاقە باغلىشىغا ئىشلىتىلگەن.

قاراشەھەر تاغ جىلغىسىدىن كەلگەن خەۋپ

«ئالدىنقى خەتنامە»دە خاتىرىلىنىشىچە، ھەربىي ۋە سودا ئىشلىرىغا ئەڭ چوڭ خەۋپ ئاساسلىقى ھۇنلاردىن كېلىدۇ، دېيىلگەن. بىزنىڭ كۆرگىنىمىزگە ئوخشاش، شىمال تەرەپتىكى يۇلتۇز يايلىقى ۋە باشقا يايلاقلاردىن ناھايىتى ئاسانلا قاراشەھەرگە بارغىلى بولاتتى. شۇڭلاشقا بۇ جاي تەبىئىيلا كىرىپ ـ چىقىدىغان ئېغىزغا ئايلىنىپ قالغانىدى. جۇڭگونىڭ شىمال تەرەپتىكى چەت رايونلارنى بىرنەچچە ئەسىر كونترول قىلىپ تۇرغانلىقى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تۇيۇقسىز ھۇجۇم ۋە تاجاۋۇزچىلىقتىن مۇداپىئەلىنىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئامالى تۇر ياساش بولۇپ، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا مۇداپىئە تەييارلىقى قىلىشقا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرەتتى. كورلا ھەم ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلار ئاسانلا ھۇجۇم خەۋپىگە ئۇچرايدىغان يولدا بولغاچقا، بۇ جايلاردىكىلەر ئۆزلىرىنى قوغداش ئۇچۇن مۇشۇنداق مۇداپىئە ئۇسۇلىنى قوللانغان. بىز شەرقىي شىمالدىن تارتىپ قارا شەھەر تاغ جىلغىلىرىغىچە سوزۇلغان بىر قاتار تۇرلاردىن بۇنى ھېس قىلالايمىز.

خورا تاغ تىزمىسىغا تارقالغان تۇرلار

ئىلگىرى مۇداپىئە مەقسىتىدە ياسالغان خورا تاغ باغرىدىكى تۇرلار كېيىنچە بارا ـ بارا خارابلاشقان. بىراق، كورلىنىڭ سىرتىدىكى يولغا سېلىنغان تۇرلارنىڭ قاچاندىن باشلاپ ياسالغانلىقى مەلۇم ئەمەس، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، مەن تىلغا ئالغان بۇ تۇرنىڭ سىرتقى قىسمىدا كېڭەيتىلگەن قورشاۋ

تام ئىدى. بۇ ئەھۋالنى ھەتتا كورلا ۋە يېڭىەن ئارىلىقىدىكى تۇرلاردىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئەمما، مىڭئۆينىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىدىكى تۇرلاردا كېڭەيتىلگەن ئىز يوق، تۇڭنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 24 كىۋادرات فۇت ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، دۇنخۇاڭدىكى ئۆتەڭلەردىمۇ تۇرلارنى كېڭەيتمىگەن. مېنىڭچە، تۇرنىڭ كېڭەيتىلگەن قىسمى خەن سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. مېنىڭ 1915 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشۈم شۇنى ئىسپاتلاپ بەردىكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ تۇرلارنى كېڭەيتىشتىكى مەقسىتى رېمونت قىلىش ياكى تۇرنى مۇستەھكەملەش، مۇنداقچە ئېيتقاندا تۇرنى ئېگىزلىتىپ، تېخىمۇ يىراقتىكى ئەھۋاللارنى ئېنىق كۆرۈشتىن ئىبارەت بولغان. يېڭىەن بىلەن كورلىنىڭ ئارىلىقى 27 مىل كېلىدۇ. بۇ يەرنىڭ شەكلى ئۆزگىچە بولۇپ، قۇرۇق تاغنىڭ ئەڭ غەربىي تەرىپىدىكى تاغ تىزمىسى تۇزلەڭلىكنىڭ ئىككى تەرىپى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ، بۇ ئارىلىقتا 2 ~ 3 تۇر ياسالغان. گەرچە بۇ تۇرلار ئانچە كۆزگە چېلىقمىسىمۇ، ئەمما ئىككى نۇقتا ئارىسىدا ئالاقە باغلاشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

كورلىغا باردىغان يولدىكى تاغ ئېغىزى

كورلىغا باردىغان يولدىكى يادىكارلىقلار ۋە ئالاھىدە يەر شەكلى قىزىقىشىمنى قوزغىدى. تۇرلاردىن ئايرىلىپ 5 مىل ماڭغاندىن كېيىن، باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان دەريا‌غا يېتىپ كەلدۇق. بۇ دەريا ئەڭ غەرب تەرەپتىكى قۇرۇقتاغ ئېغىزى ۋە خورانىڭ شىمال تەرىپىدىكى ھەم ئېگىز، ھەم تىك تاغلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى. ئۇنىڭ باشلىنىش مەنبەسى نېپىز مۇز تۇتقان كۆل بولۇپ، ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىنلارنى ھاسىل قىلىپ، ئەڭ ئاخىرى تار ئېقىنغا يېتىپ كېلەتتى. ئۇنىڭ سۈيى كۆپ بولۇپلا قالماي، يەنە سۈزۈكلۈكىدىن تېگى كۆرۈنۈپ

تۇراتتى. قاراشەھەر بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق تۇزلەڭلىكىگە تۇتىشىدىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى ھەمدە بۇ يەر بۇرۇندىن باشلاپلا مۇھىم ھەربىي بازىغا ئايلانغانىدى. ئۇنىڭ كىرىش ئېغىزىدا باش ئەگمە (Bash-eghin) قەلئەسى بار ئىدى. بۇ ياقۇپبەگ كورلىدا تۇرۇپ، قۇمۇل ۋە تۇرپاندىن كېلىدىغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى ساقلاۋاتقان مەزگىلدە ياسالغانىدى. دەريا ئېقىنى يېنىدىكى تاغ ئېغىزى بۇ يەردىن باشلاپ شورتوقاي (Shor-tokai) نىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى كىرىست شەكىللىك تاغ ئېغىزىغىچە تۇتاشقان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 7 مىل كېلەتتى. بۇ يەردىكى مەنزىرىسى گۈزەل، تولىمۇ تار بولغان تاغ ئېغىزى كالكا (Kalka) نىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئىدى. بۇ يەردە يەنە «ئالپاتتا مازار» (Alpatta-mazar) دەيدىغان يەر بار ئىدى، يولدا يەنە قەدىمكى تۇرنىڭ ئىزنالىرىمۇ بار ئىدى.

«تۆمۈر قوۋۇق» ئېغىزى

بۇ يەردە بايان قىلماقچى بولغان ئېغىز «تۆمۈر قوۋۇق» بىلەن شەك ـ شۇبھىسىزكى بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «تاڭنامە»دە، ئۇ قاراشەھەرنىڭ غەربىگە تەخمىنەن 50 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، دېيىلگەن. بۇ يەر مۇداپىئەلىنىش ۋە بۆكتۇرمە قويۇشقا ئىنتايىن باب كېلىدىغان جاي ئىدى. جۇڭگو قوشۇنى مىلادىيە 345 ـ يىلى ئاگىندىن (قارا شەھەرنىڭ بۇرۇنقى نامى ـــ مۇھەررىردىن) كورلىنىڭ شەرقىي شىمالى ياكى تۆۋەنكى رايونلىرىغىچە بولغان پائالىيىتى جەريانىدا، بۇ جايىنى «چىنسۇ» (Chinshu) دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. بىز يەنە بۇ تاغ جىلغىسىنىڭ «شۇلىيۈگۇ» (遮留谷) دەپ ئاتالغانلىقىنى بىلدۇق. بۇ نامنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى مەنىسىنى «توسۇۋېلىش» دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر خەنزۇ سانغۇن بۇ نامنى ئاڭلىغاچقا، كۆچا ھۆكۈمرانىنىڭ قىلتىقىغا چۈشمىگەنىكەن.

بەشىنچى باب

كۇچا ۋە كېرىيە دەريا‌سى ۋادىسىغا سەپەر

1 ـ بۆلۈم كورلا ۋە ئۇ يەردىكى قەدىمكى ئىزلار

مۇنبەت تۈپراق ۋە مول سۇ مەنبەسى

كورلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىگە جايلاشقان قاياق بوستانلىق بەلبېغى ئىدى. 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، مەن بۇ يەردە قىسقىغىنا بىرقانچە كۈن توختاپ، بۇ رايونىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك مۇھىتى بىلەن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تونۇشۇپ چىقتىم. كورلا باغراش كۆلىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان چوڭ دەريانىڭ ئېغىزىغا جايلاشقان بولغاچقا، سۇ مەنبەسى ناھايىتى مول ئىدى. ھەر يىلى ئەتىياز، ياز كۈنلىرى تەڭرىتاغ تىزمىسىدىكى قارلار ئېرىيىتتى، كەلكۈن مەزگىلىدە، باغراش كۆلى زور مىقداردىكى سۇنى ساقلىيالايتتى ھەم ئۇنى پەيدىنپەي سىرتقا قويۇپ بېرەتتى. مۇشۇنداق بولغاچقا، كورلىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كۆنچى دەريا‌سىدا يىل بويى سۇ ئۇزۇلمەيدىغان بولۇپ، تېرىقچىلىق رايونىنىڭ سۈغا بولغان ئېھتىياجىدىن ئېشىپ قالاتتى. كۆلدىن پايدىلىنىپ سۇ ساقلايدىغان بۇنداق ئۇسۇل شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى سۇ سىستېمىسىدا تېخى بايقالمىدى. 1907 ـ يىلىدىكى يەرلىك ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، كورلىدا 1700 تۇتۇن ئاھالە بار بولۇپ، بۇ ئىستاتىستىكا توغرا سانلىق مەلۇماتقا يېقىنلىشىپ

قالىدۇ. بۇ يەرنىڭ سۇيى يېتەرلىك بولغاچقا، مەزكۇر جايدىكى ئاھالىنىڭ ئالتە ھەسسىسىگە باراۋەر ئاھالىنىڭ ئېھتىياجىدىن چىقالايتتى، كۆنچى دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى مۇنبەت بولغاچقا، تېرىقچىلىق قىلىشقا تازا باب كېلەتتى.

كورلىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ چەكلىمگە ئۇچرىشى

بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتى تولىمۇ ياخشى، لېكىن ئاھالىنىڭ سانى نىسبەتەن ئاز بولۇپ، بۇنداق ماس كەلمەيدىغان ھادىسىنى چۈشەندۈرۈش قىيىن. ئەمما، بۇ مەسىلىنى ئاساسلىقى كورلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇللار بىلەن قوشنا بولغانلىقى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ. موڭغۇللار قاراشەھەر رايونىغا تەۋە بولۇپ، ھازىرغىچە خەنزۇلارنىڭ مەزكۇر رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماي، بەلكى كورلىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ توسقۇن بولۇپ قالغان. كورلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە غەربىي جەنۇبىدا بولۇق ئۆسكەن چاتقاللىق ۋە قومۇشلۇق بولغاچقا، موڭغۇل چارۋىچىلار ئات قاتارلىق چارۋىلارنى بېقىش ئۈچۈن ھەمىشە بۇ جايغا كېلەتتى. تىنچ، ئىناق ئۆتۈۋاتقان يەرلىك ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، موڭغۇللار قارشى ئېلىنمايتتى.

ئۇزگەنبۇلاق (Uzgen-bulak) خارابىسى

كورلىدەك بۇنداق سۇ مەنبەسى مول رايوندا، قەدىمكى خارابىلىكلەرنى تېپىش ئىمكانىيىتى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. مەن سۇرۇشتۇرۇش جەريانىدا، بۇ يەردە ئۇچ قەدىمكى شەھەر بارلىقىنى ھەمدە ئۇ يەرلەردىن خارابىلىكنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتكىدەك تېپىلمىلارنىڭ چىقمىغانلىقىنى ئاڭلىدىم. بۇ قەدىمكى شەھەرلەر ئىچىدە كۆلمى چوڭراق بولغىنى ئۇزگەن بۇلاق خارابىسى ئىدى. ئۇ ناھايىتى چوڭ، ئۇزۇنچاق چاسا تام بىلەن قورشىلىپ تۇرىدۇ، بۇ قەدىمكى شەھەر قورشاۋ تامنىڭ

غەربىي جەنۇبىدىكى 3/4 مىل كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. بۇ قورشاۋ تامنى ياقۇپبەگ كورلىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ياساتقانىكەن. بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ مۇداپىئە تېمى چاسا شەكىلدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 380 يارد، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 250 يارد، توپا تامنىڭ ئېگىزلىكى 12 ~ 15 فۇت كېلىدۇ. قورشاۋ تامنىڭ غەربىي شىمال چېتىدە ئېگىزلىكى 18 ~ 20 فۇت كېلىدىغان، شەكلى ئانچە روشەن بولمىغان توپا دۆۋىسى بار، قورشاۋ تامنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتى ھەم ئۇنىڭ يېقىن تەرىپىدە بىر مۇقەددەس قەبرىستانلىق بار، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرقانچە مۇسۇلمانىنىڭ قەبرىسىمۇ بار ئىكەن. بۇ ئەھۋال بۇ يەردە خېلى بۇرۇنلا دىنىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

يانتاقشەھەر (Yantak-shahr) ۋە شاھقەلەندەر (shah-kalandar)نىڭ قورشاۋ تېمى

يانتاقشەھەر بولسا بىر قورشاۋ تاملىق كىچىك شەھەر بولۇپ، ئۇزگەنبۇلاق شەھىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئورنى كورلا بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى شەرقىي جەنۇبقا تەخمىنەن 1.5 مىل كېلىدىغان ئېتىزلىقتا ئىدى، ئۇنى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 يارد كېلىدىغان چاسا شەكىللىك قورشاۋ تام ئوراپ تۇرىدۇ. قورشاۋ تامنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە خاڭدالغان تامنىڭ ئىزلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، باشقا جايلار بۇزۇلۇپ كەتكەن، ھەتتا بىر قىسمى ھازىرقى ئاھالىلەر تەرىپىدىن ئولتۇراق ئۆيى قىلىۋېلىنغان. شاھقەلەندەر ئۇچىنچى چوڭ شەھەر بولۇپ، ئۇ كورلىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 3.5 مىل كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. بۇ يەرمۇ تېرىقچىلىق رايونى بولۇپ، يېقىن ئەتراپىدا ئۆستەڭ بار. بۇ شەھەرنى ئوراپ تۇرغان قورشاۋ تام توپا دۆۋىسىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 510 فۇت، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 30 ~ 40 فۇت، يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى

12 ~ 15 فۇت كېلىدۇ. قورشاۋ تامنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بىر دۆڭلۈك بار، بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى بولۇپ، شۇ ئەتراپتىكى مەسچىتكە يېقىن كېلىدۇ. شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ مەسچىتمۇ قەدىمكى خارابىلىك ھېسابلىنىدۇ.

يەرلىك خەلق ئېيتىپ بەرگەن خارابىلەر

تەكلىماكان قۇملۇقىغا يەنە بىر قېتىم كېلىپ، تولىمۇ خۇش بولدۇم. چۈنكى، مەن ئۇ يەرنى بەكلا ياقتۇراتتىم. كورلىدىكى بىر قىسىم يەرلىكلەر ئىلگىرى غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى قۇملۇقتا كۆپ قىسمى قۇملۇققا كۆمۈلۈپ كەتكەن چوڭ بىر قەدىمكى شەھەرنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. بۇنى ئاڭلاپ ئۇ يەرگە بېرىش قىزغىنلىقىم ھەسسىلەپ ئاشتى. مىڭئۆيدىكى ۋاقتىمدا، بىر قىسىم كورلىلىق ئىشلەمچىلەردىن بۇ قەدىمكى شەھەر توغرۇلۇق ئاڭلىغانىدىم. تاھىر بەگ (Tahir - Beg) قاراشەھەردىن ئەۋەتىلگەن يەرلىك باشقۇرغۇچىمىز بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى شەھەر توغرىسىدىكى بايانلىرى مېنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە قىلدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ئۇنىڭ مۇسا ھاجى ئىسىملىك بىر نەۋرە ئىنىسى بار بولۇپ، تازكەن (Tazken) لىك ئاق كۆڭۈل دېھقان ئىكەن. بەش يىل ئىلگىرى ئۇ كۆنچى دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى قۇملۇقتا ئوۋ ئوۋلاۋاتقاندا، بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى كۆرگەن. كورلىدا بۇ ئادەم بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇ بىزگە خارابىلىكىنىڭ بىر تۇر خارابىسى ئىكەنلىكىنى، چوڭ ئىشىكى بارلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇنىڭ دېگەنلىرى بىلەن بىزنىڭ ئىلگىرى ئاڭلىغانلىرىمىز ئاساسەن بىردەك ئىدى. مۇسا ھاجى يەنە بىزگە بۇ شەھەرنى قايتا تاپالمىغانلىقىنى، چۈنكى ئەينى چاغدا تۆيۈقسىز بوران چىقىپ كەتكەچكە، تەپسىلىي تەكشۈرەلمەي قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ يەنە بىزگە يول باشلىغۇچى بولۇپ، قەدىمكى

شەھەر خارابىسىگە ئاپىرىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىنچىكە دەريالىرىغا يېقىن بولغان چاتقاللىقتا بىر قىسىم گۈمبەز خارابىسى بار بولۇپ، بۇلار گۈمبەزلىك ئىمارەت خارابىسى ئىدى. كورلىق بىرقانچە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرى ئۇ جايغا بارغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. دوكتور سۇېن ھېدىن 1896 ـ يىلى شايار (Shahyar) دىن كورلىغا كەلگەندە، يەرلىكلەر ئۇنىڭغىمۇ بۇ ئەھۋاللارنى ئېيتىپ بەرگەنىكەن.

چارچاڭ دەريالىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇق بەلبەغنى ئىزدەش

مۇسا ھاجى بىزگە، چارچاڭ دەريالى بىلەن ئىنچىكە دەريالىنىڭ ئوتتۇرىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى قۇملۇق بەلبەغدا بۇ قەدىمكى شەھەرنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى. شۇڭلاشقا، مەن بۇ رايوندا قىسقا مەزگىللىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماقچى بولدۇم. نەتىجىدە جىگدىسالا (jigda-sala) كۆلىنى بايقىدۇق. بۇ كۆل ئىنچىكە دەريالىنىڭ سۈيىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، كۆل يۈزى نېپىز مۇز تۇتقانىدى. بۇ كۆلنىڭ شەكلى بۇ رايوننىڭ يەر يۈزى ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. بۇ جاينىڭ ھاۋاسى قۇرغاق، سۇ مەنبەسى كەمچىل، قۇملۇق ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ تۇرغاچقا، كىشىلەر قۇملۇق بىلەن توختاۋسىز كۈرەش قىلىپ كەلگەن. قۇملۇقتا بىرقانچە كۈن يۈرگەندىن كېيىن، مۇساھاجى ئۆزى كۆرگەن قەدىمكى شەھەرنى تاپالمىغانلىقىنى ئېيتىراپ قىلدى. سەپەرگە ئاتلانغاندا كورلىدىن كەلگەن داروغاس (Daroghas) نى مۇسا ھاجىغا ھەمراھ قىلىپ قويغانىدىم، ئۇلار دۆۋە ـ دۆۋە قۇم بارخانلىرى بىلەن قورشالغان تاپتاقىر تۈزلەڭلىكتىن بىر قەدىمكى خارابە ئىزىنى بايقاپتۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قۇم دۆۋىسى 8 ~ 10 فۇت ئېگىزلىكتە بولۇپ، نەگىلا قارىسا شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن، قۇرۇپ كەتكەن توغراق ۋە يۇلغۇن شاخلىرىنى كۆرگىلى بولاتتى.

يۇمىلاق قورشاۋ تاملىق خارابە

يۇمىلاق قورشاۋ تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 يارد، ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 30 فۇت بولۇپ، ئاستىدىن يۇقىرىغا ئۆرلىگەنسېرى تاريىپ بارغان، ھازىرقى يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 12 فۇت كېلىدۇ. ئىلگىرىكى ئىشىكنىڭ يان تەرىپى بولۇش ئېھتىماللىقى بولغان جايدىن قوپالراق ياسالغان بىرقانچە ساپال پارچىلىرىنى تاپتۇق. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز يەر يۈزىدىن ھېچقانداق ئىمارەت ئىزىنى بايقىمىدۇق. بۇ قورشاۋ تام خارابىسى بىزگە مەدەكلىك تەم خارابىسىنى ئەسلەتتى. بىز ئۇ يەردە بۇ يەرنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىشكە ئاساس بولىدىغان يادىكارلىقلارنى تاپالمىغانىدۇق. مۇسا ھاجى بىزگە بۇ يەر مەن ئىلگىرى كۆرگەن قەدىمكى شەھەر خارابىسى، دەپ كۆرسەتتى. ئەمما، بۇنى ئىسپاتلىيالمىدى. بىز داۋاملىق ئىلگىرىلەپ شىمال تەرەپكە 2.5 مىل ماڭغاندىن كېيىن قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنىغا يېتىپ كەلدۇق، بۇ يەردىن ئۆتۈپ يەنە 1.5 مىل ماڭغاندىن كېيىن ھازىرقى تۇغراقلىقتىن ئانچە يىراق بولمىغان جايغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە بىز گۈمبەز خارابىسىنى بايقىدۇق. خارابىلىكنىڭ كۆلىمى 8 كىۋادرات يارد بولۇپ، كېسەكتىن قوپۇرۇلغانىدى، بۇ روشەنكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى بولۇپ، ۋاقتى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز كورلىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى چوڭ يولغا كەلگەندە مەن يېڭىسار (Yangi-hissar) ناھىيەسى (بۇ ھازىرقى بۈگۈر ناھىيەسىنىڭ يېڭىسار يېزىسى بولۇشى مۇمكىن - خەنزۇچە نەشرىنىڭ مۇھەررىردىن) ۋە باشقا بوستانلىقلاردىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەمىشە ئىنچىكە دەرياسى ۋە چارچاق دەرياسى قىرغاقلىرىدا مال - چارۋا باقىدىغانلىقىنى بايقىدىم.

چارچاق ئېقىنىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قۇملۇق

كېيىنكى قونالغۇ مۇختارچۆل (Mukhtar-chol) ئۆتكۈ

ئىدى. بىز چارچاك دەريانى قىنىدىكى توغراقلىقنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى قۇملۇقنى بويلاپ ئالغا ئىلگىرىلىگەچ، بىر قاتار ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارىدۇق. ئەتراپىمىزگە كېينەرەك قوشۇلغان كورللىق ئىككى ئۆڭچىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلار يەتتە يىل ئىلگىرى مۇشۇ يۇنىلىشتە قەدىمكى شەھەرنى كۆرگەنىكەن. بىز بۇ يەردە ئىككى قەدىمكى دەريا قىنىنى ئۇچراتتۇق. بۇ جايدىكى قاتار كەتكەن توغراق ۋە سۆگەتلەرنىڭ ھەممىسى قۇرۇپ كەتكەنىدى. كۆچمە قۇملار كىچىك قۇم بارخانلىرىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، يىراقتىن قارىغاندا تاغدەك كۆرۈنەتتى. ئاخىرىدا مۇنداق يەكۈن چىقاردىم: تەپسىلىي بايان قىلىنغان ئاشۇ خارابىلىك توغرىسىدا ھېچقانداق ئەملىي پاكىت يوق، ئۇلار بەلكىم توغراقلىق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان كەپىلەر بولۇشى مۇمكىن، بۇ چارۋىچىلارنىڭ كونا تۇراغۇسى ئىدى. مۇختارچۆلنىڭ شىمالىدىن 10 مىل كېلىدىغان جايدىن بىرقانچە ساپال پارچىسى ۋە بىر قىسىم داشقالنى يىغىۋالغاندىن باشقا، يەر يۈزىنىڭ بارا ـ بارا قۇملىشىپ كەتكەنلىكىنى بايقىدۇق. بۇ يەردىن بايقالغان يادىكارلىقلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بۇ خارابىلىكنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئانچە ئۇزۇن ئەمەسلىكىنى پەرەز قىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەن چەرچىدىن كەلگەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ بۇ يەردىن ئوتۇن توشۇيدىغانلىقىنى كۆردۈم ھەمدە بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتىنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئۆتمۈشتە بۇ يەردە ئاھالىلەرنىڭ ئۇزاق مەزگىل ئولتۇراقلاشمىغانلىقىغا ئىشەندىم.

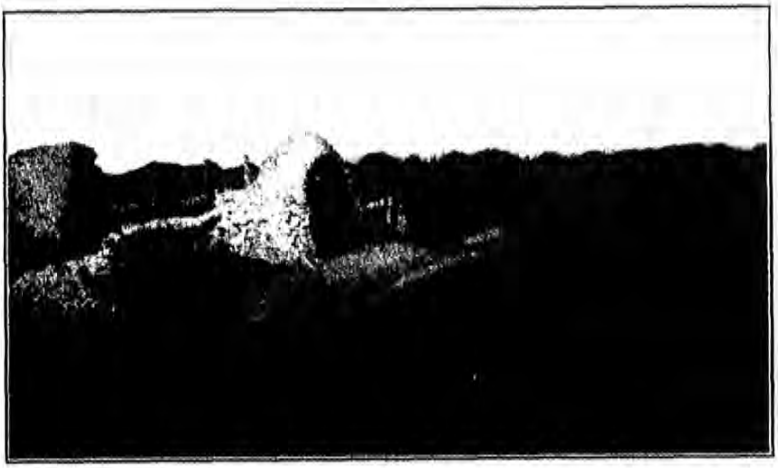
مەن ھېلىقى يول باشلىغۇچىلارنىڭ ھەربىتى ۋە گەپ ـ سۆزلىرىدىن گۇمانلىنىشقا باشلىدىم. ئۇلار قەسەم بېرىشىپ بۇ قەدىمكى شەھەرنى راستىنلا كۆرگەنلىكىنى ئېيتىشتى. سەپەردىن بۇرۇن ئۇلار بىلەن ھەق توغرىسىدا سۆزلەشمىگەچكە، بۇ سەپەردە مەجبۇرلاش يوق ئىدى. ئىگىلىشىمچە، كورلا ۋە باشقا

جايلاردىكى كىشىلەر قۇملۇقتا ئالۋاستى بار دېگەنگە ئىشىنىدىكەن. ئۇلار قەدىمكى خارابىلىكنى ئالۋاستى قوغداپ تۇرىدۇ، دەپ قاراپ، تۇنجى قېتىم خارابىلىكنى كۆرگەن كىشىنىڭ ئۇ خارابىلىكنى ئىزدىشىنى توسىدىكەن. مۇسا ھاجى قاتارلىقلار تەلىيىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، قۇملۇقتىكى ئوخشىمىغان جايلاردا ئوخشىمىغان دەۋرگە مەنسۇپ شەھەر خارابىسى (كەتەك شەھىرى، Kotek-shahri)نى ئىزدىدى. ئۇلار يەنە مېنىڭ سېھىر ئىشلىتىپ، قەدىمكى شەھەردىكى ئالۋاستىلارنى تەسلىم قىلىشىمنى ئۈمىد قىلىشتى. پەرىزىمچە، ئۇلار ئەگەر ئۆزلىرى تەسەۋۋۇر قىلىشقان ئالۋاستىلارنى راستتىنلا كۆرسە، قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ تىكىۋېتەتتى. شۇڭلاشقا، مەن ئۇلارغا قەدىمكى شەھەردىكى گۆھەرلەرنى ئىزدەش پۇرسىتىنى بەرمىدىم. بۇ ئەھۋال يۇقىرىدىكى رىۋايەتنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، خۇددى شۇەنزاڭ خوتەننىڭ غەربىدىكى پىما (媲摩) شەھىرىدە ئاڭلىغىنىغا ئوخشاش ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. شۇەنزاڭ يەنە قۇملۇقتا كۆمۈلگەن ھولولوكا (曷劳落逊) قەدىمكى شەھىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى خاتىرىلىگەن.

2 ـ بۆلۈم ئىنچىكە دەريا سىدىن كۈچاغىچە

گۈمبەز خارابىسى

كورلىلىق بىر چېچەن ئادەمنىڭ يارىمىدە، بىر چارۋىچىنى يول باشلىغۇچى قىلىۋالدىم. بۇ ئادەم يۇقىرىدا تىلغا ئالغان، ئىنچىكە دەريا سىنىڭ يېقىن ئەتراپىغا جايلاشقان گۈمبەز خارابىسىنىڭ ئېنىق ئورنىنى بىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن مەن 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى يولغا چىقىپ، يەنە بىر قېتىم چارچاق دەريا سى قىنىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى قۇملۇقتىن

118 ـ رەسىم ئىنچىكە دەريانىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى
مۇسۇلمانلارنىڭ گۈمبەزلىك قەبرىستانلىقى

ئۆتۈپ، شۇ كۈنلا گۈمبەز خارابىسىگە يېتىپ كەلدىم. مەزكۇر خارابىلىك ئىنچىكە دەريانى قىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئىككى چاقىرىم كېلىدىغان قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا جايلاشقانىدى. يەر يۈزىدە قۇرۇپ كەتكەن دەرەخلەر بار ئىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ خارابىلىكنىڭ مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى، ئۇ بىر يىل بۇرۇن چەرچەن دەريانىڭ يېقىن ئەتراپىدا تەكشۈرگەن قەبرىلەرگە ناھايىتى ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىكى چوڭ گۈمبەز بولۇپ، كۆلىمى 19 كۋادرات فۇت كېلەتتى (118 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئۇنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارايتتى، ئۇنىڭغا چوڭلۇقى 18 × 6 × 4 دېيۇيم كېلىدىغان كېسەك ئىشلىتىلگەن. بۇ ئىمارەتنىڭ ئالدىدىكى تەخمىنەن 19 فۇت كېلىدىغان جايدا بىر بۆلەك پاكار تام ساقلىنىپ قالغان. بۇ مەزكۇر ئىمارەتنىڭ قورشاۋ تېمى بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ھازىر بۇزۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭغا يېقىن بىر كىچىك گۈمبەزنىڭ كۆلىمى 7 كۋادرات فۇت بولۇپ، جەنۇبقا قاراپ تۇراتتى. بۇ ئىمارەت بىلەن قورشاۋ تام ئارىلىقىدا

ئېگىزلىكى 4 فۇت كېلىدىغان بىر كىچىك ئۆتۈشمە يول بار، ئۇ كاربىدور رولىنى ئويناىدۇ. چوڭ گۇمبەز بىلەن كاربىدورنى تازىلاپ، نەقىشلىك بېزەك بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرىنى تاپتۇق. بۇ ئېھتىمال تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇق پارچىلىرى بولۇشى مۇمكىن.

قەدىمكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىلەرنىڭ شەكلىدىن شۇنداق ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئۇلار مۇسۇلمانلار قەبرىسى ئىدى، كېيىن بىز شەرقىي جەنۇبقا 160 يارد كېلىدىغان جايدا قەدىمكى توغراقلىقنى بايقىدۇق، كىچىك بىر خارابىلىكنى تازىلاش ئارقىلىق ھۆكۈمىمىزنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. بىز بىر تاشلاندۇق تار ھويلىدىكى پەس سۇپىنى كۆردۇق، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 3.5 فۇت كېلەتتى، روشەنكى، بۇمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىسى ئىدى. قەبرىنىڭ يېنىدىن بىز بىر ئات تاقىسى شەكلىدىكى ياغاچ تاختاينى بايقىدۇق، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 18 دىيۇم بولۇپ، ئۇستىدە ئەرەبچە خەت بار ئىدى، بۇ قەبرىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 300 يارد كېلىدىغان جايدا يەنە پۈتۈنلەي دېگۈدەك بۇزۇلۇپ كەتكەن كىچىك مازارلىقنى بايقىدۇق. بۇ مازارلىقنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي قەبرە ئىدى، قەبرىدىكى جەسەتلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئوچۇق قالغانىدى. بۇمۇ مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى بولۇپ، ۋاقتى خېلى بۇرۇن بولسا كېرەك. چۈنكى، بۇ خارابىلىكتىكى قۇرۇپ كەتكەن توغراق، يېرىلىپ كەتكەن قوۋزاقلار دەندەن ئۆيلۈك ۋە قارادۆڭ خارابىسىدىكى ياغاچلارغا ئوپئوخشاش ئىدى. قاراشھەرلىك بىر چارۋىچى ماڭا ئۆزىنىڭ ئىلگىرى قۇملۇقنىڭ تېخىمۇ غەربىي چېتىدىكى بىر - ئىككى ئورۇندا مۇشۇنداق گۇمبەز خارابىسىنى كۆرگەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. گەرچە مەن بۇ خارابىلىكنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن گۇمانلانمىساممۇ، ئەمما بۇ خارابىلىكنىڭ توغرا ئورنىنى

بىكىتىشكە ئامالسىز قېلىپ، ئۇنى ئىزدەشتىن ۋاز كەچتىم.

بۇگۇر ۋە كۇچاغا سەپەر

1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، مەن بۇ يەردىن ئىنچىكە دەريانىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم، چوڭتوقاي(Chong-tokai) دېگەن بىر چارۋىچىنىڭ ئۆيىگە كەلگەندىن كېيىن، رام سىنىڭ بىلەن خوشلاشتىم. ئۇ خەرىتىگە ئېلىنمىغان سۇ يولىنى بويلاپ ئۈدۈل شاياغا قاراپ ماڭغاندا، مەن غەربىي شىمال تەرەپتىكى تەكشۈرۈلمىگەن كەڭ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ بېقىش مەقسىتىدە يولغا چىقتىم. جاپالىق يۈرۈش ئارقىلىق تەخمىنەن 60 مىل مېڭىپ، بۇگۇر بوستانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سودا رايونىغا يېتىپ كەلدىم. قۇملۇق سەپرىدە ھېچقانداق خارابە بايقالمىدى. سەپرىمىزدە ئۆتكەن جايلار ئاساسلىقى كۆچمە قۇملۇق ۋە چارچاك دەرياسى قىنى بويىدىكى توغراقلىقنىڭ جەنۇبىي قىسمى ھەم كۆكچۆل (kok-chol) نىڭ شىمالىي قىسمىغا قوشنا كەڭ كەتكەن يايلاق ۋە سازلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇگۇر دەرياسى مۇشۇ جايدا ئۇزۇلەتتى.

چېدىرنىڭ زېمنى

بۇ يەردە مەن ئىنچىكە دەرياسى ياكى شايار دەريانىڭ بويلاپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا ئۆتكەن جاي توغرۇلۇق ئازراق توختىلىپ ئۆتىمەن. بۇ رايون ئىنچىكە دەرياسىدىن كۆنچى دەريانىڭ ئەتراپىدىكى تارىم دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مېنىڭ قارىشىمچە، بۇ رايون «ئالدىنقى خەنئامە»دە قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىنغان جۇڭگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بازىسىغا ئالاقىدار چېدىر زېمنى بىلەن شۇبھىسىزكى بىردەك ئىدى. چېدىرنىڭ زېمنىغا ئالاقىدار تەپسىلىي خاتىرىلەردىن بىلىشىمچە، چېدىرنىڭ شەرقىي شىمالى لوپنۇر بىلەن، شەرقىي جەنۇبى چەرچەن بىلەن،

جەنۇب تەرىپى نىيە بىلەن تۇتىشىدۇ. چېدىر بەگلىكىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىمۇ تەپسىلىي خاتىرىلەر بار. ئۇنىڭدا چېدىر بەگلىكىدە جەمئىي 130 تۇتۇن ئائىلە، يەنى 1480 نوپۇس، 150 كىشىلىك قوشۇن بار، چېدىردىن تۇتىشىدىغان بىر دەريا كۇچاغىچە ئېقىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 580 چاقىرىم كېلىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. «خەننامە»دە لوپنۇر (قاراقۇم، تىكەنلىك) چەرچەن، نىيە ۋە كۇچانىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىغا ئالاقىدار خاتىرىلەر بار بولۇپ، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئورۇن بىلەن ماس كېلىدۇ.

ئىنچىكە دەريانى ۋە تارىم دەريانى بويلىرىدىكى تېرىقچىلىق رايونى

رام سىنگ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ئىنچىكە دەريانى ۋە تارىم دەريانى ئېقىنىدىكى تېرىقچىلىق رايونىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولۇپلا قالماي، يەنە تارقاق ئىدى. بۇ 1915 ـ يىلى مەن تارىم دەريانىڭ جەنۇب تەرىپىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋاقىتتا بايقىغان تېرىقچىلىق رايونىنىڭ ئەھۋالى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئەمما، ئۇزۇن مەزگىللىك تېرىقچىلىق ياكى قىسقا مەزگىللىك تېرىقچىلىق بولسۇن، بىۋاستە يەر شارائىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايتتى. چۈنكى، بۇ جايدا دەريا ئېقىنى ھەمىشە ئۆزگىرىپ، كەلكۇن تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن بىز جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە تارىم ئويمانلىقىغا كېڭىيىشتە، چېدىردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئارقىلىق بۇ يەرنى تىزگىنلىگەنلىكىنى قىياس قىلالايتتۇق.

چېدىردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش

ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، خەنزۇ قوشۇنلار پەرغانە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 101 ـ يىلى)گە غەلىبىلىك يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، بىرقانچە يۈز خەنزۇ ئەسكەر بۈگۈر ۋە چېدىردا بارگاھ

قۇرۇپ ئورۇنلاشقان. كىشىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا كەلگەن كەتكەن بۇگۈر بوستانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. «ئالدىنقى خەتنامە»دىكى چېدىر توغرۇلۇق خاتىرىلەردە ئۇ يەردە تۇنجى قېتىم ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 90 ـ يىلى يەنە خەن سۇلالىسى پادىشاھى ۋۇدىنغا مەكتۇپ سۇنۇلۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، بۇنىڭغا ھۆكۈمەتنىلا قوشۇلۇشى تەلەپ قىلىنغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چېدىردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىلا ئۇنۇمى قىسقا مەزگىللىك بولۇپ قالغان. بىراق، بىز تاسادىپىي پۈرسەتتە، ئالاقىدار ماتېرىياللاردىن «مەكتۇپ»تىكى تەكلىپتە بۇ خىل تېرىقچىلىقنىلا قىينىچىلىقتا ئۇچراش ئېھتىمالىنىلا بارلىقى، ئۆستەلگە چېپىپ دەريا سۈيىنى باشلاپ كېلىپ، بۇ جايدىكى مۇنبەت تۇپراقنى سۇغىرىش كېرەكلىكى ھەمدە بىر قىسىم يەرلىك ئاھالىلەرنى بۇ يەرگە يۆتكەپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش لازىملىقى ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۇق. روشەنكى بۇ ئاھالىلەر ھازىرقى لوپنۇرلۇقلارغا ئوخشاش يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ئىدى. ئۇلار «چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىن باشقا، يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلاتتى».

خەنزۇلارنىڭ چېدىردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى

مەكتۇپتا تىلغا ئېلىنغان بۇگۈر، چېدىر ھەم ئۇنىڭ شەرقىدىكى چەرچى (捷枝) دە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەلىپى ئەينى ۋاقىتتا مۇئەييەن جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن. ئەمما، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 68 ـ يىلى خەنزۇ قوماندان جېڭ جى(郑吉) چېدىردىكى 1500 نەپەر خەنزۇ ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىپ، كېيىنكى بىرقانچە يىلدا بۇ جاينى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ئوڭۇشلۇق ھالدا قوش ياكى تۇرپانغا

زەربە بېرىدىغان ھەربىر كەتلەرنى قوللىنىپ، بۇ رايونلارنى پۈتۈنلەي بويسۇندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە غەربىي شىمال تەرەپكە كېڭىيىپ ھۇن قەبىلىلىرىنى تىزگىنلىگەن. خۇددى «ئالدىنقى خەننامە»دە خاتىرىلەنگەندەك، جېڭ جى بۇ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى بۇ يەردە تۇنجى «قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى»نى قۇرغان. كېيىنچە غەربىي يۇرتتىكى باشقا جايلاردىمۇ مۇناسىپ ھالدا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئاپپاراتلىرى قۇرۇلغان. مەسىلەن، چېدىرنىڭ شىمالىدىكى ئۇرياپ، ئاگنى (قاراشەھەر) ياكى چېدىر دېگەندەك. پەرەز قىلىشىمىزچە، بۇ رايونلار ئاساسلىقى چېدىرغا يېقىن جايلار بولۇپ، باشقۇرۇشقا قولايلىق بولۇش مەقسەت قىلىنغانىدى.

جۇغراپىيەلىك ئورۇن جەھەتتىكى ھەربىي ئەۋزەللىك

ئالدىدا چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەن قەدىمكى چېدىر رايونى ھەمدە بۇ يەردىكى مەڭگۈلۈك تۇرۇشقا بولمايدىغان جۇغراپىيەلىك ناچار مۇھىتنى نەزەردە تۇتقاندا، شۇنى چۈشەندۈرمەك تەسكى، دەسلەپكى مەزگىلدىكى سىياسىي پائالىيەتتە، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ چېدىرنى مۇستەملىكە مەركىزى قىلىپ تاللىشى چېدىرنىڭ جۇغراپىيەلىك جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىنى ئاساس قىلغان. چۈنكى، ئۇ كروراندىن جۇڭگوغا بارىدىغان قاتناش تۈگۈنى، يەنى شىمالىي يولدىكى مۇھىم ئۆتەڭ ئىدى. بۇ «كىچىك مىسۇپوتامىيە» دەل كروران بىلەن كۇچا ھەم غەربتىكى باشقا بوستانلىق رايونلىرىنى بىۋاسىتە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تۈگۈن، ھەم قەدىمكى لوپنۇر ياكى چەرچەن رايونىدىن كۇچاغا بارىدىغان يېقىن يول، شۇنداقلا ئەڭ ئاۋات سودا يولىدۇر. مانا بۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ قوزغايدىغان سەۋەب بولۇپ، جېڭ جى دەل چەرچەندىن غەربكە ماڭىدىغان «جەنۇبىي يول»نىڭ ئامانلىقىغا

مەسئۇل ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چېدىر يەنە تېخىمۇ قولايلىق بازا بولۇش شارائىتىنى ھازىرلىغان، ئۇ يەنە قاراشھەر ھەم تۇرپان رايونلىرىنى باشقۇرۇشقا ئاسانلىق يارىتىپ بەرگەن. كروران تارىم ئويمانلىقىدىكى بىر قىسىم كىچىك بەگلىكلەرگە يىراقراق جايلاشقان بولۇپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ كىچىك بەگلىكلەرنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئىدى. تاقىر كەتكەن قۇرۇقتاغ تۇرپان بىلەن كروراننى ئايرىپ تۇرىدىغان بولۇپ، قاتناش ئىشلىرىدىكى چوڭ بىر توسالغۇ ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا چېدىرنى ھەربىي بازا قىلىشتىكى يەنە بىر مۇھىم سەۋەب، بۇ يەردە ئادەم ئاز بولۇپ، ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئۈچۈن كەڭ كەتكەن مۇنبەت زېمىن بار ئىدى.

ئۇرياپ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرۇش

دەريا قىنى ۋە دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى دېگەندەك جۇغرافىيەلىك ئامىللار سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، بۇ سۇغىرىش ياكى ئۆستەڭ چېپىشقا تولىمۇ قىينىچىلىق كەلتۈرگەن. مۇشۇ سەۋەبلىك مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇرياپ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي قىلىنغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ توغرۇلۇق خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا مەلۇمات يوق، يەنى «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» بىلەن «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»دا «ئۇرياپ» دېگەن نامنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئۇرلى ئېھتىمال باشقا نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇرلىنىڭ جۇڭگو تارىخىدىكى مۇھىم رولى قىسقا مەزگىللىك بولغان. يۇقىرىقى سەۋەبتىن ھەمدە دەريا ئېقىنىنىڭ دائىم يۆتكىلىپ تۇرۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇزغۇنچىلىق سەۋەبىدىن، بۇ جايدا ھېچقانداق خارابە ياكى يادىكارلىقلار ساقلىنىپ قالمىغان.

3 ـ بۆلۈم تەكلىماكاندىن ئۆتۈپ قارادۇ‌ڭگە بېرىش

خوتەنگە قايتا سەپەر

1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى كۈچاغا يېتىپ كەلدىم. بۇ يەردە تۇرغان ۋاقتىم قىسقا بولۇپلا قالماي، تولىمۇ ئالدىراش ئۆتتى. بۇ يەردە مەن يەنە قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىنى ساياھەت قىلىش پىلانىنى تۈزۈپ، تېزلا تەييارلىقىمنى پۈتكۈزدۈم. كورلىغا يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى رام سىنگنىڭ چارقىلىق ئارقىلىق خوتەنگە بارغاندىن كېيىن ماڭا خەت يازغانلىقىنى بىلگەنىدىم. خەتنىڭ مەزمۇنى ئۇنىڭ ئاشۇ قېتىملىق پىيادە ساياھىتىدىكى تەكشۈرۈش نەتىجىسى بولۇپ، بۇ تەكشۈرۈشنى ئەتىيازغا ئورۇنلاشتۇرغانىدىم، بۇ ئىشنى خوتەنلىك بىرقانچە يول باشلىغۇچى قىلغانىدى. نەتىجىدە ئۇلار كېرىيە ھەم خوتەننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى قۇملۇقتىكى جايلاردا تېخى تەكشۈرۈلۈپ باقمىغان خارابە ـ ئىزلارنى بايقىغان. قەدىناس دوستۇم ۋە غوجىدار بەدىرىدىنخاندىنمۇ بىر پارچە خەت كەلگەنىكەن. بۇ كىشى خوتەندىكى ھىندى ۋە ئافغان سودىگەرلىرى ئىچىدە ئەڭ پىشقەدەم ئاقساقال (Aksakal) ئىدى. بۇ خەتنى ماڭا كۈچاغا يېتىلا كەلگەن بىر سودىگەر ئالغاچ كەلگەن بولۇپ، بۇ خەت ئىشەنچەمنى تېخىمۇ ئاشۇردى. خەتتە ئاساسلىقى بۇ خارابىلەرنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا نۇرغۇن كونا ئۆيلەرنىڭ بايقالغانلىقى، بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ئېنىق ئورنى قاتارلىقلار تەپسىلىي يېزىلغانىدى. ئاخىرىدا ئۇ مېنىڭ ھاۋا ئىسسىپ ، قۇم ـ بوران يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن، تېزرەك ئۇ يەرگە بېرىپ تەكشۈرۈشنى باشلىشىمنى ئۈمىد قىلغانىدى.

تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئۆتۈشنى قارار قىلىش

مەن مۇشۇنداق ئوي بىلەن تېزرەك جەنۇبقا قاراپ مېڭىشنى قارار قىلدىم. خەتتە يەنە كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا يېقىن جايدا بايقالغان قارادۆڭ خارابىسىمۇ يېزىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ ئاستە كۇچادىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ قۇملۇققا كىرىپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرقى بۆلىكىگە بېرىپ، «يېقىن يول»دا مېڭىپ ۋاقىتنى تېجەشنى قارار قىلدىم. ئەلۋەتتە، قۇملۇقتىن ئۆتۈشنىڭ جاپالىق ۋە خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلەتتىم.

كۇچادىكى خارابە ئىزلىرىنى زىيارەت قىلىش

بۇ يەردە كۇچادىكى پائالىيەتلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ ئۆتەي. مەن نېمە ئۈچۈن ھەرخىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، بۇ چوڭ ھەم مۇھىم بوستانلىق رايونلىرىدىكى قەدىمكى خارابىلەردە ئىشلىگەن ئادەملەرنى، يەنى ئىلگىرىكى بەش يىلدا ياپونىيە، روسىيە، گېرمانىيە ۋە فرانسىيە ئىكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى

119 ـ رەسىم كۇچانىڭ شىمالىدىكى سۇباشى خارابىسىدىكى بۇددا مۇنارى

ئۇچۇن ئىشلىگەن ئادەملەرنى قوبۇل قىلمىدىم؟ بۇنىڭ مۇھىم سەۋەبى شۇكى، مەن كۆچۈمنىڭ يېتىشچە ۋاقىت چىقىرىپ كۆچاغا بىر كۆنلۈك كېلىدىغان مۇھىم خارابىلەرنى، مەسىلەن قومىتۇرا، قىزىلقاغا ۋە كىرىش(Kirish) قاتارلىق جايلاردىكى غارلارنى ۋە دۇلدۇلئاقۇر(Duldur-akhur) سۇباشى(Su-bashi)دىكى چوڭ بۇتخانا خارابىلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقالايتتىم. كېيىنكى ئىككى خارابىلىكتە پىروفېسسور پېللىئوتنىڭ باشچىلىقىدا فىرانسىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى ئومۇمىيۈزلۈك، سىستېمىلىق، ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ئۇلار يەنە ھەر خىل ئامىللارنى قوللىنىپ ئافغانىستانلىق سودىگەرنىڭ قولىدىن بىر تۈركۈم قىممەتلىك ۋەسىقىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «بۇۋېر قول يازما»سى ئەڭ مەشھۇردۇر. ھازىر بۇ ۋەسىقىلەر دوكتور خورنېل قۇرغان ئەنگلىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

كۆچادىكى مۇھىم قەدىمكى ئىزلار

كۆچا ھەرقايسى دەۋرلەردە تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەڭ مۇھىم رايونلارنىڭ (خانلىقلارنىڭ) بىرى بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە خوتەن رايونىنىڭ يېرى بولغان. چۈنكى، ئۇنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى ئالاھىدە بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە بۇددىزم سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان. شۇڭلاشقا، پىروفېسسور سولۋائىت لېۋى نوپۇزلۇق ماقالىسىدە توخار تىلى B تۈرىدىكى تىل دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ھىندى ـ ياۋروپا تىلى بىلەن كۆچادا ئەينى ۋاقىتتا بىر مەزگىل ئىشلىتىلگەن تىلنىڭ بىردەك ئىكەنلىكىنى شەرھلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە «تارىخنامە» ۋە باشقا ۋەسىقىلەردىكى كۆچاغا ئائىت بارلىق ماتېرىياللار توغرىسىدا ئېنىق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. بۇ ماڭا كۆچانىڭ تارىخىي جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى

ساقلاپ قويۇشنى، ئاشۇ ئالاهىده جۇغراپىيەلىك شارائىتنىڭ بۇ كەڭ هەم بايلىقات رايونىنىڭ مۇهىملىقىنى بەلگىلىگەنلىكىنى، بۇ توغرىسىدىكى ئەھۋاللارنى ئۇچىنچى قېتىملىق سايلاهەت دوكلاتىمدا خاتىرىلەپ قويۇشنى تونۇتتى. شۇنداق قىلىپ مەن بىرقانچە هەپتە ۋاقىت چىقىرىپ، قىسمەن رايونلاردا، مەسىلەن، قۇملۇقنىڭ شەرقى، جەنۇبى ۋە غەربىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۇ چاتقاللىق بىلەن تولغان قۇملۇقتا قەدىمكى خارابە ئىزلىرى ناهايىتى كۆپ ئىدى. بۇ يەر بىلەن تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى بوستانلىقنىڭ ئەھۋالى ئوخشاش بولۇپ، قۇرغاقچىلىق مەسىلىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ كۆچلۈك دىققىتىنى قوزغايتتى.

قۇملۇقتىن ئۆتۈش

1 ـ ئاينىڭ 25 ـكۈنى، كۈچا بازىرىدىن يولغا چىقىپ، جەنۇب تەرەپتىكى ئەڭ يىراق يۇرت ـ شايارغا كەلدىم. بۇ يەردە مەن بىر كۈن تۇرۇپ، ئوزۇق ـ تۇلۇك غەملىدىم. 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بىز جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، مۇز تۇتۇپ كەتكەن تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بىر چارۋىچىنىڭ ياغاچ ئۆيىنىمۇ كەينىمىزدە قالدۇرۇپ يۇرۇپ كەتتۇق. ئۇزۇنلۇقى 180 مىلغا سوزۇلغان تۆپىلىكتىن ئۆتۈش هەقىقەتەنمۇ جاپالىق ئىدى.

تارىم دەرياسى بىلەن پاراللېل داۋان

بىز ئاچچىق دەريانىڭ بويلاپ كېتىۋېتىپ تارىم دەرياسىدىن باشلىنىدىغان ئەڭ ئاخىرقى قۇرۇق دەريا قىنىدىن هەمدە شەرقىي جەنۇبتىكى قۇملۇق داۋاندىن ئۆتتۇق. بۇ يەرنىڭ 317 ـ بارگاهىمىز بىلەن بولغان ئوددۇل ئارىلىقى تەخمىنەن 28 مىل كېلەتتى. بۇ داۋان دەل تارىم دەريانىڭ ئېقىنى بىلەن پاراللېل بولۇپ، بۇ ئەھۋال بۇ كۆچمە قۇملارنىڭ دەريا قىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. بىز ئوخشىمىغان

جايلاردىكى قاقاسلىقلاردىن ئۆتۈش جەريانىدا، تاش قورال دەۋرىگە ياكى باشقا دەۋرلەرگە خاس ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىدۇق. شۇنداق بولغاچقا ئۆتمۈشتە بۇ جايدا ھازىرقىغا ئوخشاش ئوۋچىلار ۋە چارۋىچىلار ۋاقىتلىق پاناھلانغان تۇرالغۇلارنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئىسپاتلاشقا ئامالسىز قالدۇق.

داۋان يۇنلىشىنىڭ ئۆزگىرىشى

بىز 317 - قونالغۇدىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، يەر شەكلىنىڭ روشەن ئۆزگەرگەنلىكىگە دىققەت قىلدۇق. يەنى قۇم - تاشلىق تاغلار ئېگىز ھەمدە تۈتاش بولۇپ، قۇم بارخانلىرىدىن پەرقلىنەتتى. داۋان بىز ماڭغان يولدىن ناھايىتى يىراق ئىدى. بەزى جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 150 فۇت، ھەتتا ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولۇپ، دائىرىسى بىرقانچە مىلغا سوزۇلغانىدى، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئەگرى - بۈگرى ئۆزگىرىشىنى دەل مۇشۇنداق ئوڭغۇل - دوڭغۇل يەر شەكلى كەلتۈرۈپ چىقارغان. داۋاننىڭ يۇنلىشى كېرىيە دەرياسىنىڭ ئىلگىرى بۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى؛ بىز مەيلى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى ياكى سۇ بار دەريا ئېقىنى بولسۇن، كۆچمە قۇم بارخانلىرى شەكىللەندۈرگەن داۋاننى بايقىدۇق، ئۇلار دەريا ئېقىنى بىلەن پارالىل ئىدى، بۇنداق ئەھۋال تەكلىماكان ئويمانلىقى ياكى لوپنۇر رايونىدا ھەمىشە ئۇچراپ تۇراتتى.

كۆكىرىپ تۇرغان توغراق

317 - قونالغۇنىڭ جەنۇبىدىن 13 مىل كېلىدىغان جايدىكى توغراقلىق ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بۇ جايدىكى دەرەخلەر شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ ياكى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ قاتار ئۆسكەنىدى. تارىم ئويمانلىقىدا ئاق تېرەك ۋە باشقا دەرەخلەر دەريا قىرغىقى ياكى دەريا قىنىدا تەكشى ھالەتتە ئۆسكەنىدى. بۇ يەردە شۇنى تولۇقلاپ ئۆتۈش

زۆرۈركى، 318 ـ قونالغۇدىن جەنۇبقا ماڭغان ئۇچ يولدا قاتار كەتكەن تېرەكلەر بار ئىدى، ئەمما كۆپ قىسمى قۇرۇپ كەتكەنىدى. بىز بۇ يەردە ئازراق توختاپ، قۇدۇق سۇيى ئىچتۇق. 320 ـ قونالغۇغا يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى، يەنى 320 ـ قونالغۇغا بىرقانچە مىل كېلىدىغان جايدا تۇنجى قېتىم قەدىمكى دەريا قىنىنى بايقىدۇق، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ماڭغانسېرى دەريا قىنى تېخىمۇ تارلىشىپ بارماقتا ئىدى. دەريانىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى قۇم بېسىپ كەتكەنىدى. شۇبھىسىزكى، بۇنى لاتقا كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى.

قۇرۇپ كەتكەن كېرىيە دەرياسىنىڭ ئەڭ شىمالىي چېتى

ئىككىنچى كۈنى كەچتە، يەنە 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى كەچتە ئېگىزلىكى 300 فۇت ئەتراپىدا كېلىدىغان بىر داۋانغا يېتىپ كەلدۇق. داۋانغا يامىشىپ چىققان چاغدا، كۆز ئالدىمىزدا قۇرۇپ كەتكەن ئورمانلىق نامايان بولدى. بۇ شۇبھىسىزكى، قۇرۇپ كەتكەن كېرىيە دەرياسىنىڭ ئەڭ شىمالىي چېتى ئىدى. بىز 321 ـ قونالغۇدا قۇرۇپ كەتكەن دەريا ئېقىنىنى يالاپ كەتكەن ئازگالدىن قۇدۇق كولاپ، سۇ مەسلىسىنى ھەل قىلدۇق. بۇ يەردە قۇملۇقتىن ئۆتۈشتەك مۇشەققەتلىك سەپەرنىڭ دەسلەپكى مۇساپىسىنى باشلىدۇق. سۇ مەنبەسى ۋە يول باشلىغۇچى تېپىش ئۈچۈن بۇ قۇرۇپ كەتكەن دەريا دېلتىسىدا ئاز بولمىغان مۇشەققەتلەرنى تارتتۇق. بىز يەنە 6 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ئاندىن قۇرۇپ كەتكەن دەريا ئېقىنىنى تاپتۇق. دەريانىڭ يۇزى نېپىز بىر قەۋەت مۇز تۇتقانىدى. دەريا ئېقىنى تۆت يىل ئىلگىرىكىگە ئوخشاش ئۆزگەرگەنىدى. 1896 ـ يىلى سۇبىن ھېدىن بايقىغان چاغدىكى ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا غەربكە خېلىلا يۆتكەلگەنىدى.

دەسلەپكى مەزگىلدە تەكشۈرۈلگەن ئىز

بىز 323 ـ قونالغۇدىكى ۋاقتىمىزدا كىرىش چەكلەنگەن،

قۇرۇپ كەتكەن دەريا دېلتىسىغا كىردۇق، ئۇدۇل مېڭىپ 25 مىل كېلىدىغان جايدا تۇنجى قېتىم ئادەمنىڭ ئىزىنى بايقىدۇق. بۇ يەردە كىچىك بىر خارابە بار ئىدى. بۇ خارابە بىلەن بىز كىرۇران خارابىسىدىن ئۆتكەندە كۆرگەن خارابە ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى دەريا قىنى يالاپ كەتكەن جايدىن بايقالغانىدى. روشەنكى، بۇ يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى خارابە ئىزى ئىدى. جەنۇبقا قاراپ يەنە 9 مىلدىن كۆپرەك ماڭغاندىن كېيىن، بىر قەدىمكى دەريا قىنىدىن بىر پارچە كۆيۇپ كەتكەن ياغاچنى ھەم دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىنسانلارنىڭ ئىزىنى بايقىدۇق. يەنە 24 مىلدىن كۆپرەك ماڭغاندىن كېيىن، ئاندىن بارگاھ تىكتۇق. بۇ يەردىكى چارۋىچىلارنىڭ ۋەيرانە كەپسىدىن ئىلگىرى كىشىلەرنىڭ بۇ يەردە قىسقا مەزگىل ئولتۇراقلاشقانلىقىنى بىلدۇق. قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنىنى بويلاپ داۋاملىق مېڭىپ، قۇم بارخانلىرى ۋە قۇرۇپ كەتكەن توغراقلىقلاردىن ئۆتۈپ، دەريا بويىدىكى بىر تېرىقچىلىق رايونىغا كەلدۇق. ئاخىرىدا بىز يوغانقۇم (Yoghan-kum) نىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى چارۋىچىلىق مەيدانىغا كەلگەنلىكىمىزنى بىلدۇق. 1901 ـ يىلى، بۇ يەردىكى ۋاقتىمدىلا بۇ يەرنىڭ كېرىيە دەرياسى دېلتىسىنىڭ ئەڭ چېتىنى ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدىم. يۇقىرىقى سەپىرىمىزدە بىز قارادۆڭ خارابىسىگە 4 مىل كېلىدىغان جايدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىمىزنى سەزمەيلا قاپتۇق.

كېرىيە دەرياسىدىن تارىم دەرياسىغىچە بولغان يول

1901 ـ يىلى، بىر تۈر خارابىسىنى تەكشۈرگىنىمدە، پۈرسەت بولسا كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىن تارىم دەرياسىغا، ئاندىن كۆچاغا بارىدىغان يولنى تەكشۈرۈپ باقماقچى بولغانىدىم. ئەمەلىيەتتىن توپلىغان تەجرىبىلىرىمگە ئاساسلىنىپ ھەمدە قۇملۇقتىن ئۆتكەندە قالدۇرغان ئاددىي خاتىرىلىرىمنى كۆرۈپ،

مۇشۇنداق خۇلاسىگە كەلگەنىدىم. مەن نۇرغۇن قۇدۇق قېزىپ ۋە تۇر ياساپ ئېچىلغان يول بىلەن بىز ماڭغان يولنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىغا يەنىلا ئىشىنەتتىم. يەنە كېلىپ نىشاندىن ئاسانلا ئېزىپ قالىدىغان يول ئېغىزلىرىغا ئورنىتىلغان بەلگىلەر ئەمەلىيەتكە تولىمۇ ماس كېلەتتى. گېرىنارد ئەپەندىنىڭ 1893 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، بۇ يولنىڭ قابىلىيەتلىك ئامبال تەرىپىدىن ئېچىلغانلىقىغا ھەممەيلەن ئىشىنىدىكەن. تارىم دەرياسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى ئەتراپى بىلەن تۇتىگۇزباستىنىڭ تۆۋەنكى ئەتراپىنىڭ ئارىلىقىنىڭ گىياھ ئۆسمەيدىغان قاقاس يەر ئىكەنلىكىنى، يەنە ئارىلىقىنىڭ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇ يولنى دائىملىق سودا يولى بولالمىغان دەپ قارايمەن.

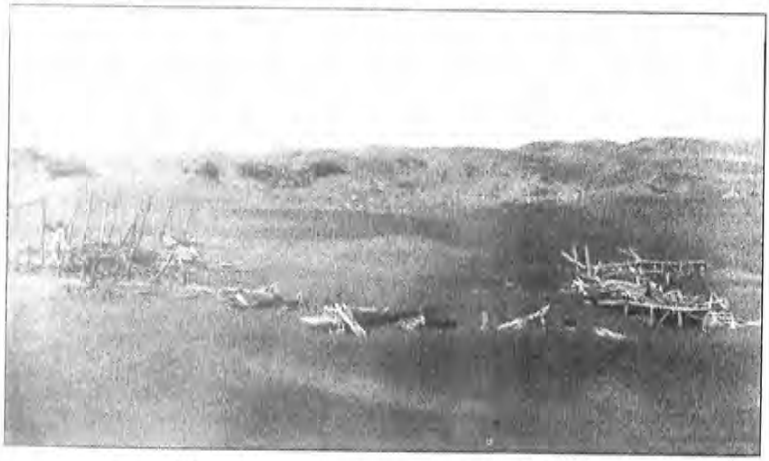
دەسلەپكى جۇغراپىيەلىك شارائىت

كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرقى بۆلىكى قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ ئېغىر دەرىجىدە قۇرغاقلىشىپ، تارىيىپ كەتكەنلىكى بىزگە نامەلۇم. ئېھتىمال خەن دەۋرى، بولۇپمۇ تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە بۇ يەرنىڭ شارائىتى ياخشىلىنىشقا باشلىغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنىڭغا ئائىت ئېنىق تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك ئىسپاتلار تېپىلمىدى. خۇددى ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، بۇ يەرنىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكى كېرىيە دەرياسىنىڭ ئىلگىرى تارىم دەرياسىغا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ياكى يېقىن كېلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى. بىراق، مەن كېرىيە دەرياسىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ ئېنىق ۋاقتىنى بېكىتىشكە ئامالسىز قالدىم. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان كېرىيە دەرياسىنى قۇملۇقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى چوڭ كۆلگە ئېقىپ كىرىدىغان دەريالارنىڭ بىرى دەپ قارىغان، گەرچە ئۇنىڭ بۇ ھۆكمى بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تەكشۈرۈش ئەمەلىيىتىدىن

كەلمىگەن بولسىمۇ ئەمما، ئومۇمىي كۆزقاراشلارغا ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى شىنجاڭنىڭ گىدرولوگىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن.

تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى «ئوغرى يول»

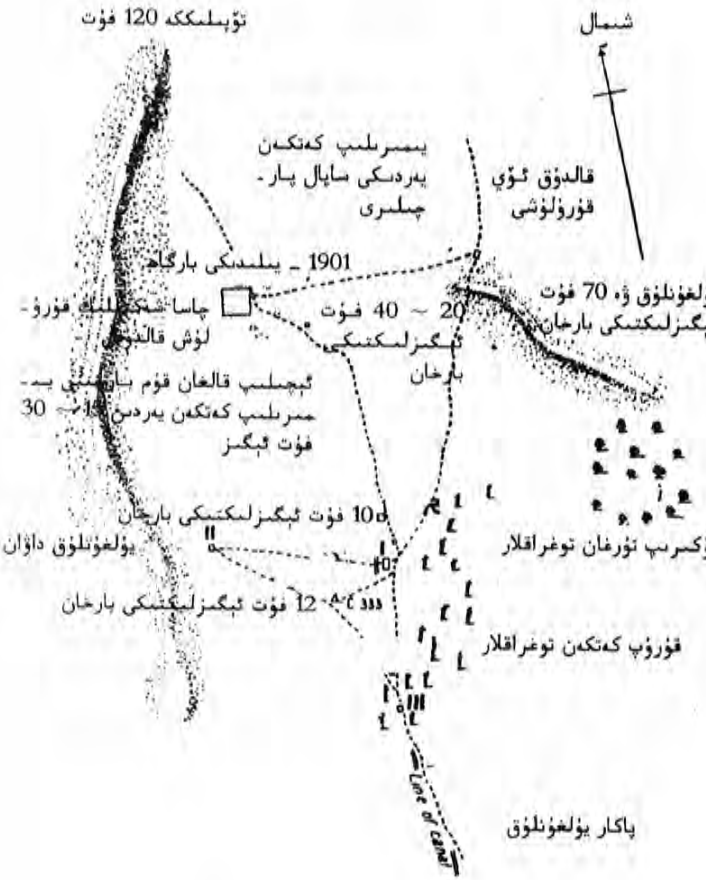
مەن يەر شەكلىگە قاراپ بۇ قۇملۇقتىن ئۆتىدىغان يولنىڭ نۇرغۇن يىللار ئىلگىرى جىددىي ئەھۋاللاردا ئىشلىتىلگەنلىكىگە ئىشەندىم. ئەمەلىيەتتە كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىغا باردىغان بۇ يولنى ئوۋچىلار ۋە چارۋىچىلار «ئوغرى يول» (Oghre-yol) دەپ قارايدىكەن. بۇ يول ئادەمنى قايمۇقتۇرىدىغان بولغاچقا، يول باشلىغۇچى تۇردى ماڭا ياردەم بېرىشكە قوشۇلدى. تەخمىنەن 1903 ـ يىللىرى، ئۇنىڭ بىلەن خوتەنلىك بەگ (Beg) دېگەن كىشى خەنزۇ ھۆكۈمەتتىن قېچىپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىكى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ شايارغا كەلگەن، بۇ تەۋەككۈلچى ئۇلارغا نۇرغۇن ئاۋارىچىلىكلەرنى ئېلىپ كەلگەنىكەن. مۇشۇ مەندىن ئالغاندىمۇ، مەن قەدىمكى تەزكىرىلەرنى تەرجىمە قىلىش زۆرۈر دەپ قارايمەن. ئۇلاردا تارىم

120 ـ رەسىم قارادۆڭ خارابىسىدىكى تاشلاندۇق مەھەللە، غەربىي جەنۇبتىن كۆرۈنۈشى

دەريا‌سى ۋادىسىدىن كەلگەن مۇسۇلمان نۆكەرلەرنىڭ كېرىيە دەريا‌سىنى بويلاپ مېڭىپ، خوتەن ئەتراپىدىكى كاپىرلارغا قىلغان تۇيۇقسىز ھۇجۇمى بايان قىلىنغان.

مەن 1901 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھېلىقى دەريانىڭ يېنىدا ئاللىقاچان تاشلىنىپ كەتكەن توڭگۇزباستى خارابىسىنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرگەندىن كېيىن، ئالدىمىزغا ئۇچرىغان چارۋىچىلاردىن يول باشلىغۇچى تاللاپ، قارادۆڭ خارابىسىگە يۈرۈپ كەتتۇق. 1901 ـ يىلى بۇ خارابىنى تەكشۈرگەندىن كېيىنكى دوكلاتلىرىمدا، بۇ قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىن نۇرغۇن خارابە ئىزلىرىنىڭ بايقالغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدىم. بۇ قېتىم ئۆز كۆزۈم بىلەن بۇ خارابە ئىزلىرىنى كۆرۈپ، سانىنىڭ ئاز، دائىرىسىنىڭ نىسبەتەن كىچىكلىكىنى ھېس قىلدىم. ئولارنىڭ ئىچىدە بىر چوڭ خارابە ئىزىدىكى ئۆزگىرىش ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى (120 ـ رەسىمگە قارا‌ڭ). جەنۇبىي قىسىم ھەم شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى كە‌ڭ ھەم قۇم بارخانلىرى پەسرە‌ك جايلاردا بىرقەدەر چوڭ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنكەن، بۇ يەردىكى خارابىلىكىنىڭ كۆلىمى خېلى چوڭ ئىدى. بۇ يەردىن ئىلگىرى دىققەت قىلىنمىغان، سىرتقا ئېچىلىپ قالغان ئولتۇراق ئۆيى خارابىسى بايقالدى. خوددى 121 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندە‌ك، ئۇنىڭدىن خارابىلىكىنىڭ دائىرىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. خارابىلىنىڭ جەنۇبتىن شىمالىغا سوزۇلغان، جەنۇب بىلەن شىمالىنىڭ ئارىلىقى بىر مىل، كەڭلىكى 1/3 مىل كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ يەردە يەنە نۇرغۇن چالما پارچىلىرى بار ئىدى. بۇ يەردىن جەنۇبقا سوزۇلغان يېرىم مىلدىن كۆپرە‌ك دائىرە ئىچىدە بەزى يادىكارلىقلارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ يەردىكى ئە‌ڭ قىزىقارلىق بايقاش ئەسلىي خارابىلىككە قايتقان چاغدا، قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى ئىككى ئېرىق ئىزىنى بايقىغانلىقىم بولدى، بۇ ئېرىقلارمۇ ئوخشىمىغان ئورۇنلاردىن بايقالدى. ئېرىقنىڭ سۈيى جەنۇبتىن شىمالغا ئاققان بولۇپ،

121 ـ رەسىم قارادۇڭ خارابىسىنىڭ تەكشىلىك خەرىتىسى

122 ـ رەسىم قارادۆك خارابىسىدىكى قېزىلىشتىن بۇرۇنقى Ka . I خارابىسى، شەرقىي شىمالدىن كۆرۈنۈشى

ئاستىنىك كەڭلىكى 1.5 فۇت كېلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا بىز يەنە قۇرۇپ كەتكەن ئاق تېرەك ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنى بايقىدۇق. بۇ ئېرىق ۋە دەرەخ ئىزلىرىنى بىرلەشتۈرگەندە، بۇ خارابىنىك بىقىن ئەتراپىدا بىر دېھقانچىلىق رايۇنىنىك بولغانلىقىنى دەلىللىگىلى بولاتتى.

ئۆي خارابىسىنىك قېزىلىشى

خارابىلىكتىكى ئەڭ چوڭ Kai. I (120 ـ ، 122 ـ رەسىمگە قارالسۇن) خارابىسى بىر ئېغىزلىق ئۆي ئىدى. ئۇنىڭ تېمى لاي ۋە ياغاچتىن سېلىنغان، بۇ نىيە خارابىسىدە بايقالغان ئۆينىڭ ياسىلىش شەكلى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ، ھەتتا ئۆينىڭ ئومۇمىي ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ھەم ئىچكى قىسمىنىڭ لايىھەلىنىشىمۇ نىيە خارابىسىدىكى ئۆيلەرگە ناھايىتى يېقىنلىشىدۇ. بۇ يەردە ئىشلىتىلگەن ياغاچ ماتېرىياللار ئاساسىي جەھەتتىن ياۋا تېرەك بولۇپ، بۇ كرورلان خارابىسىدىكى ئۆيلەرگە ئىشلىتىلگەن ياغاچ ماتېرىياللار بىلەن ئومۇمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىز مۇھىم ئورۇنغا جايلاشقان بىر ئېغىزلىق ئۆينى تازىلاپ چىقتۇق، ئىچىگە 6 ~ 8 فۇت قېلىنلىقتا قۇم توشۇپ

123 ـ رەسىم قارادۆك خارابىسىدىكى ka . I خارابىسىدىن قېزىلغان قەدىمكى ساپال قاچا، ياغاچ قۇلۇپ، روجەك

كەتكەنىدى. خارابىلىك ئېگىزلىكى 12 فۇت ئەتراپىدا كېلىدىغان قۇم دۆڭىسىگە يېقىن بولغاچقا، چوڭ ئۆينىڭ شەرقىدىكى بىر قىسىم ئولتۇراق ئۆيى خارابىسى قېزىلمىدى. چۈنكى، بىزنىڭ 12 ـ 13 ئادىمىمىز لا بولۇپ، ئەمگەك كۈچى يېتىشمىدى. ئۆي خارابىسىنىڭ ئۇدۇلىدىكى ئېگىز ئەخلەتلىكلەرمۇ تازىلانمىدى، ئېھتىمال ئۇنىڭ ئىچىدە ئارخېئولوگىيە قىممىتى بار بۇيۇملار بولۇشى مۇمكىن. تازىلانغان ئۆيدىن ياغاچ قۇلۇپ، ئاچقۇچ ۋە قىلىچ دېگەندەك تۆمۈر قوراللار، بىرقانچە قوش قۇلاقلىق ساپال قاچا (123 ـ رەسىمگە قارالسۇن) ھەم ناھايىتى پىششىق يۇڭ توقۇلما پارچىسى بايقالدى. بۇ بۇيۇملار نىيە ۋە كىرىان خارابىسىدىن چىققان بۇيۇملار بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتەتتى. 123 ـ رەسىمدىكى روجەكلىك ياغاچ تاختىمۇ شۇنداق ئىدى. شۇلارنىڭ ئىچىدىكى چاسا ياغاچ تاختىنىڭ ياسىلىش شەكلىمۇ نىيە خارابىسىدىن چىققان ياغاچ بۇيۇملار ئىچىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى ئۇنىڭ ئۇستىدىكى يېزىق ئۆچۈپ كەتكەنىدى.

قۇملۇققا كۆمۈلۈپ قالغان باشقا ئۆي خارابىلىرى

بىز II . ka خارابىسىدە ئاساسلىقى لاي ۋە ياغاچتىن بىر ئېغىز ئۆينى بايقىدۇق، بۇ ئۆي ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، ئىچى توغراق. بۇ توغراقلار ھازىر قۇرۇپ كەتكەنىدى. بۇ ئۆينى تازىلاپ ھېچقانداق نەرسە بايقىمىدۇق. ئۇچىنچى ئولتۇراق ئۆي خارابىسى III . ka (124 ـ رەسىمگە قارالسۇن)مۇ توغراق تارىسىغا كۆمۈلۈپ قالغان، تېمىمۇ ياغاچ، بورا ۋە لاي بىلەن سىلىنغانىدى بۇ يەردە بىر دانە چوڭ ساپال قاچىدىن باشقا، ئۇرۇنلۇقى 7.5 فۇت، كەڭلىكى4.5 فۇت كېلىدىغان ئۆز رەڭگىدىكى ياغاچ كارىۋات بار ئىدى. يۇقىرىقى ئۆيلەردىن باشقا، يەنە نۆت جايدا كىچىك ئولتۇراق ئۆي خارابىسى بار ئىدى. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئۈل قىسمى ساقلىنىپ قالغان ياكى بولمىسا ئېگىز قۇم بارخانلىرى تەرىپىدىن كۆمۈلۈپ قالغانىدى.

ئېتىز ئىزى

گەرچە يېڭىدىن تەكشۈرگەن خارابىلىكتە بايقالغان بۇيۇملار تازراق بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بىزنى توغرا دەللىلەر بىلەن تەمىن ئېتىپ، قۇملۇققىنىڭ تېگىدە چوقۇم بىر ئېتىز ئىزىنىڭ ھەمدە بىر تۈر خارابىسىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ خارابىلىكنىڭ يىل دەۋرى ھەققىدە، مېنىڭچە ئۇنىڭ تالاھىدىلىكىنى ئويلىشىپلا قالماي، يەنە يېڭى تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسەن، ھۆكۈم چىقارسا تېخىمۇ ئېنىق بولىدۇ، دەپ قارايمەن. ئولتۇراق ئۆي خارابىسىنىڭ شەكلى ۋە تېپىلغان كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ئوخشاشلىقىدىن قارىغاندا، مەزكۇر خارابىلىكنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن نىيە ۋە كروراننىڭ تاشلىۋېتىلگەن دەۋرىگە، يەنى مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بىز I . ka خارابىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا بايقىغان ئىككى دانە يارماقنىڭ يىل دەۋرى بۇنىڭ بىلەن ماس

124 ـ رەسىم قارادۆڭ خارابىسىدىكى يۇلغۇنلۇققا كۆمۈلگەن III . kn خارابىسى

كېلىدۇ. بۇ ياراقلار بەش جۈلۈڭ يارماق بولۇپ، روشەنكى مىلادىيە 2 ـ، 3 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە.

مەن بۇ يەردە بىرىنچى قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان چاغدا جەمئىي 14 دانە يارماق تاپقانىدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بەش جۈلۈڭ يارماق ئىدى، يەنە خەت ئويۇلمىغان باشقا پۈتلارمۇ بار ئىدى. 1901 ـ يىلى خارابىلىكتىن بىرقانچە قەغەز پارچىسىنى بايقىدىم. بۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىش ئانچە چوڭ مەسىلە ئەمەس ئىدى، چۈنكى، كۆرۈندىكى بايقاش تارىم ئويمانلىقىدا ياغاچقا خەت يازغاندىن باشقا، يەنە قەغەزنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلىغانىدى. ئەگەر، باشقا جايدىن تېخىمۇ بۈرۈنقى دەلىل ـ ئىسپاتلار بايقالمىسا، ئۇنداقتا بۇنى 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تارىم ئويمانلىقىدا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان دېيىشكە بولىدۇ. بىراق، نېمە سەۋەبتىنكى، كىشىلەر بۇ ئولتۇراق رايوندا تۇرمىغان.

ئالتىنچى باب

خوتەننىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمىدىكى خارابىلەر

1 ـ بۆلۈم پەرھاد بەگ يايلىقى

كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىغا مېڭىش

مەن قارادۆڭدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان چاغدا، رام سىنگ قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمىغا بېرىپ، دەسلەپكى تەكشۈرۈشكە ئاتلانغانىدى. نەتىجىدە قارادۆڭدىن باشقا، قەدىمكى ئولتۇراق ئىز خارابىسى بايقالمىدى. بىز بىر قىسىم چارۋىچى ۋە ئوۋچىلاردىن سۈرۈشتۈرگەن بولساقمۇ، قەدىمكى ئىزلار توغرىسىدىكى ئۇچۇرغا ئېرىشەلمىدۇق. شۇڭا، 1 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى قارادۆڭدىن يولغا چىقىپ، دەريا بويلاپ يۇقىرىغا مېڭىپ، ناھايىتى تېزلا «گۆھەر ئىزدەش ئەترىتىم» بىلەن ئۇچراشتىم. مەن كۈچادىن كېتىشتىن ئىلگىرى، ئۇلارنى خوتەندىن يولغا چىقىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا ئورۇنلاشتۇرغانىدىم. بۇ يول ماڭا 1901 ـ يىلىدىن باشلاپلا تونۇش بولۇپ كەتكەنىدى. قارىماقتا يوغانقۇم (Yoghan-kum) نىڭ يۇقىرىسىدىكى دەريا يولىدا ئانچە چوڭ ئۆزگىرىش بولمىغاندەك قىلاتتى. چۈنكى، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى داۋان ناھايىتى ئېگىز بولغاچقا، دەريا يولى ئاسانلىقچە ئۆزگەرمەيتتى. 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، بىز ئاخىرى كەڭ كەتكەن قۇمۇلۇقتىن ئۆتۈپ قوچقارئوغىل (Kochkar-oghil)دا

ئۇچراشتۇق، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تۇردى بوۋاينىڭ جىيەنى روزى باشچىلىقىدىكى ئون نەچچە تونۇش «تەكلىماكانلىق»لار بار ئىدى.

سولىق ئوردا

روزى قاتارلىقلار ئېلىپ كەلگەن خەۋەر كىشىنى تولىمۇ سۆيۈندۈرەتتى. شۇڭلاشقا، مەن دامىكۇ بوستانلىقىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇققا تېزرەك بېرىشنى قارار قىلدىم. ئۇلار ئۇ يەردە خارابلىك ۋە ئىبادەتخانا بايقىغانىدى. خارابلىك كۆپ ھەم تارقاق، شۇنداقلا ئېگىز قۇم دۆۋىسى ۋە توغراقلىق ئېدىر ئارىسىدا ئىدى. بىز 1906 - يىلى خادىلىقتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، بۇ يەرگە تەخمىنەن 10 مىل كېلىدىغان بۇ خارابلىكىلەرنى بايقىمىغانىدۇق. بۇ خارابلىك ئەتراپىنىڭ يەر شەكلى ئىنتايىن يوشۇرۇن بولۇپ، مەن بۇ توغرىسىدا چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە ئىدىم. ئۇ 1901 - يىلى بىز كېرىيە دەرياسىدىن ئايرىلىپ شۆۋۈل (shivul) دەرياسىنىڭ ئاخىرىدىكى سازلىققا بارغانىدۇق.

دامىكۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپى

ئاندىن بىز غەربكە مېڭىپ، قۇملۇق چاتقاللىرىدىن ئۆتۈپ، دامىكۇ دەرياسى بېشىغا جايلاشقان خارابلىككە بېرىپ تەكشۈرمەكچى بولدۇق. بىز ئىلگىرىكى تەكشۈرۈش خەرىتىسىگە ئاساسەن 341 - قونالغۇغا كەلدۇق، بۇ يەر خارابلىكنىڭ مەركىزىي قىسمىغا 2 مىلمۇ كەلمەيدىغان جايدا بولسىمۇ، بىراق تەجرىبىلىك يول باشلىغۇچىلارمۇ بۇ يولدا بۇرۇن مېڭىپ باقمىغاچقا، ھەرقانچە قىلىپمۇ خارابلىكنى تاپالمىدى. ئۇلار ناھايىتى كەڭ كەتكەن توغراقلىقتا بۆلۈنۈپ ئىزدەپمۇ تاپالمىدى. بىز سۇ مەنبەسىنى تاپالمىغاچقا، ئامالسىز غەربىي جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، كونا دامىكۇ خارابىسىگە كەلگەن چاغدا، ئاندىن ئۇنىڭ ئېنىق ئورنىنى تاپتۇق.

پەرهاد بەگنىڭ يايلاق خارابىسى

موللەكئەلاخان بىز شايارىدىن يولغا چىقىپ يېتىپ كەلگەن تۇنجى تۇرالغۇ جايىمىز بولدى. بۇ يەردە بىر تۇركۈم ئادەملەرنى يالللىدىم. شۇنىڭ بىلەن 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى پەرهاد بەگ يايلاق خارابىسىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. يول باشلىغۇچىمىز ئىلگىرى شەرق تەرەپتىن كەلگەندە، بۇ خارابىلىكنى تاپالمىغانىدى. بۇ خارابىلىك نىسبەتەن چوڭ بولۇپ، تارقاق جايلاشقانىدى. ئۇ ئىككى كونا دەريا قىنى ئارىلىقىغا جايلاشقانىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دامىكۇ دەرياسىنىڭ سۈيى كەلكۈن كۆپ كەلگەن يىللىرى بۇ يەردىن ئۆتىدىكەن، كىشىلەر قاراقىر (kala-kir) نىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا بوز يەر ئېچىپ، بىر قىسىم كەلكۈن سۈيىنى شەرقىي شىمال تەرەپكە باشلاپ، ئاچمادىكى (Achma) تېرىقچىلىق رايونىنى سۇغىرىدىكەن. ئۇ بىر ئۆستەڭ بولۇپ، ئېقىن مىقدارى تەخمىنەن 6 كۇب فۇت كېلىدۇ، ئۇ دامىكۇ يارىدىكى ئارتۇق سۇنى ھەمدە موللەكئەلاخانىدىكى تېرىقچىلىققا ئىشلىتىلمەيدىغان بۇلاق سۇلىرىنى خارابىلىكنىڭ جەنۇبىغا باشلاپ كېلەتتى. مەن بۇ يەردىن كېتىدىغان چاغدا، سۇ يولى ئاللىقاچان توغراقلىق بىلەن قاپلانغان قۇم بارخانلىرىدىن ئۆتكەن بولۇپ، 1 ـ نومۇرلۇق خارابىلىكنىڭ يېقىن ئەتراپىغا ئېقىپ كەلگەنىدى. بۇ ۋاقىت دەل قاراسۇ بۇلاق سۇيىنىڭ تاشقىن مەزگىلى ئىدى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، دەريا سۈيى ئۇزاق ئۆتمەيلا موللەكئەلاخانىڭ سىرتىدىكى 2 مىل كېلىدىغان جايدا يەرگە سىڭىپ كېتەتتى. گەرچە سۇ كۆپ كېلىدىغان ۋاقىت ئاز بولسىمۇ، ئەمما سۇ يولىنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئوت ـ چۆپ ۋە دەل ـ دەرەخلەر سۇغا قانىتتى. سۇ يولى 1 مىل ئەتراپىدا سوزۇلغاندىن كېيىن، توغراقلىق بىلەن قاپلانغان ئېگىز بىر تاغدىن ئايلىنىپ ئۆتەتتى. تاغ ناھايىتى كۆزگە چېلىقارلىق بولۇپ، تاغ چوققىسىدا نىشان خادىسىغا ئوخشايدىغان بىرنەرسە

بار ئىدى. بۇ تاغ چوققىسى دەل پەرھاد بەگ ياپلىقى (Farhad-Begningilesi) ئىدى، مەن 343 - نومۇرلۇق قونالغۇمىزنى مۆشۇ يەرگە قۇردۇم. ئەتراپتىكى ئوتلاقلار پەرھاد بەگ ياپلىقى دېيىلەتتى. ياقۇپبەگ دەۋرىدە بىر بەگ بۇ يەرگە كېلىپ، ئەتراپتىكى خارابلىكلەردىكى سېلىترا (ناتري نىترات تېشى) نى قېزىپ ئەكەتكەنكەن.

خارابلىك توغرىسىدىكى تۇنجى تەسىرات

مەن بىر قاراپلا بۇ خارابلىكنىڭ ئوخشاشلا ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يېغىش ھەرىكىتى ھەمدە دەسلەپكى مەزگىلدىكى كونا دامىكۇنىڭ يېقىن ئەتراپى، شۇنىڭدەك باشقا شارائىتى قولايلىقراق بولغان كەنتلەردىكى ئاھالىلەر ۋە ئوتۇنچىلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى ۋە ئوتۇن كېسىشى تۈپەيلى، بۇ خارابلىك ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. ئۆينىڭ ئەسلىي يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان قىسمىنىڭ ئۈستىدىكى قۇم قەۋىتى قېلىن ئەمەس بولۇپ، 2 ياكى 3 دېيۇم كېلەتتى. بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن، سۇ بۇ ئۆي خارابىسىنى ئانچە چوڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتمىغانىدى. گەرچە ھازىرقى سۇ مەنبەسى بۇ يەرگە ناھايىتى يېقىن بولسىمۇ، ئەمما ئەھۋال مەن ئويلىغاندەك ئانچە ئېغىر ئەمەس ئىدى. بىز تاپقىلى بولىدىغانلىكى ئۆي خارابىسىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تىندۇرما سۇپىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقانلىقىنى بايقىدۇق. بۇ قاپتاللىقنىڭ ئەتراپتىكى يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 15 فۇت كېلەتتى. روشەنكى، ئۇلار قەدىمكى ئولتۇراق ئۆي خارابىسى بولۇپ، دەندەن ئۆيلۈك ۋە خادىلىقتىكى ئۆي خارابىلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. خارابە نوقۇل بىر ئورۇنغىلا جايلاشقان بولغاچقا، كىشىگە يىل دەۋرى بالدۇردەك تۇيغۇ بېرەتتى.

ئۆي تېمىنىڭ قۇرۇلمىسى

بۇ ئۆي تېمىنىڭ ياغاچ، قۇمۇش ۋە لايدىن ياكى كېسەكتىن ياسالغانلىقىنى ناھايىتى ئاسانلا بىلىۋالغىلى بولاتتى. ئەمما، ئېنىق بولغان يىل دەۋرى ئالاھىدىلىكى يوق ئىدى. قومۇش تام قومۇش ياكى توغراق شاخلىرىنى توغرا ياغاچقا باغلاش ئارقىلىق تۇرغۇزۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا، لايدا سۇۋالغان قومۇش تام ھەمدە كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان كېسەك تامۇ بار ئىدى. ئۆي خارابىسىنىڭ سانى بەدىردىن خانىنىڭ دوكلاتىدا دېيىلگەنىدەك ئۇنداق كۆپ ئەمەس ئىدى، بۇ كىشىنى ئۇمىدسىزلەندۈرىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا خارابىلەرنىڭمۇ مۇشۇنداق ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. ئويلىشىمچە، بۇنىڭدىكى سەۋەب، مېنىڭ بۇ دوستۇم ئەزەلدىن قەدىمكى خارابىلەرنى كۆرۈپ باقمىغان. ئۇ ئۆزىنىڭ «گۆھەر ئىزدەش ئەترىتى»نىڭ دوكلاتىنى ئاڭقىرالماي، ئۇلار دېگەن ئۆي(oi) نى خاتا چۈشىنىپ قالغان. ئەمەلىيەتتە ئۇلار كۆزدە تۇتقان ئۆي بىر يۇرۇش ئۆينى ئەمەس، بەلكى بىر ئېغىز خانىنى كۆرسىتەتتى.

بىرىنچى خارابىنىڭ بايقىلىشى

بىز بىرىنچى خارابىلىك I . F نى تازىلاپ، بىرقانچە خانىگە ئايرىپ چىقتۇق. خانىلارنىڭ كۆپىنچىسى كىچىك ئىدى. مەركىزىي قىسمىدىكى كۆلچەكنى يەنىلا پەرقلەندۈرگىلى بولاتتى. بۇ ئۆيلەرنىڭ تېمى كېسەك ياكى ياغاچ بىلەن قومۇشتىن ياسالغان بولسۇن، ئۇرۇلۇپ كەتكەنىدى. قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 1 ~ 2 فۇت كېلەتتى. ھويلىنىڭ سىرتىدا بىرقانچە چىتلاق ۋە بىر ئالمىلىق باغنى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى، دەرەخلەر رەتلىك تىكىلگەنىدى. ئۆينىڭ بىر تەرىپىدە ئوچاق ۋە سۇپا ساقلىنىپ قالغانىدى. بىر ئۆيدە (نومۇرىa) ياخشىراق ساقلانغان بىر ياغاچ پوتۇك بايقالدى. ئۇنىڭ ئۆلچىمى 12 × 4 دىيۇم كېلەتتى. ياغاچ پوتۇكنىڭ ھەربىر يۇزىدە بەش قۇر

سانسكرىت يېزىقى بار بولۇپ، ئۇ ئېنىقلا پارمىتا سۆتىرەنىڭ قالدۇقى ئىدى. يەنە بىر ئۆيۈ b دا بىر قىسىم لاي نەقىش بايقالدى. ئەممىيەتلىك بولغىنى، يەنە تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرىمۇ بايقالدى. بۇنىڭدىن بىز ئۇ يەرنىڭ ئائىلىدىكى بۆت تەكچىسىنىڭ ئىزى ئىكەنلىكىنى بىلمۇالايمىز. خارابىلىكتىن يەنە مىس بىزەك پارچىسى تېپىلدى. خارابىلىكتىن تېپىلغان شەخسىي بۇيۇملار ۋە ئۆيۈ جابدۇقلىرى ئىچىدە، ئويۇنچۇق ئوقيادىن باشقا، يەنە قاپلان تېرىسىدىن ياسالغان بىر دانە تۇلۇم ۋە ئەك دەسلەپ دەندەن ئۆيلۇكتىن بايقالغان سۆپۈرگىگە ئوخشايدىغان بىر دانە سۆپۈرگە بار ئىدى.

ئىككىنچى خارابىلىكتىكى بۆت تەكچىسى ئىزى

خارابە Ⅱ . F نىڭ Ⅰ . F بىلەن بولغان ئارىلىقى يېرىم مىل بولۇپ، چوڭراق بىر قاپتاللىققا جايلاشقان. ئۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن چوڭ ئىبادەتخانا ۋە ئولتۇراق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۆيلەر تۈتىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئىچى قۇم دۆۋىسى بىلەن توشۇپ كەتكەن، قېلىنلىقى 6 فۇتتىن كۆپرەك كېلىدۇ. ئىچىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىگۈدەك بۇيۇملار ساقلانغان. خانا i نىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر بۆت تەكچىسى بار، غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى تامغا ياسالغان تەكچە ناھايىتى ئالاھىدە ئىدى. يەردىن 4.5 فۇت كېلىدىغان جايدا بىر پارچە نەقىشلىك ياغاچ تاختا بايقالغانىدى. بۇ ياغاچ تاختىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 فۇت، ئۇ لاي ھەيكەل سۆپىسىنىڭ تىرىكى بولۇپ، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە بىر ياغاچ سۆپا بار، كەڭلىكى 2.5 × 3.5 فۇت كېلىدۇ، ئوستىگە ئىلگىرى ھەيكەل تىزىلغان. ئەجەللىنەرلىكى، بىز ياغاچ سۆپىنىڭ تىرىكىنى تاپالمىدۇق. سۆپا بىۋاستە قۇمنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان. روشەنكى، خاراب بولغاندىن كېيىن تۇزۇڭ ياكى ئۆينى تەرەپ تۇرىدىغان ياغاچ قۇرۇلما كۆچمە قۇمنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. بۇددا ھەيكەللىنىڭ سول پۇتى ئاستىدا

چاشقان غاجىلاپ قويغان بىر دۆۋە توقۇلما ۋە پارەمىتا سۈتىرەنىڭ پارچىلىرى ساقلانغان.

ياغاچ پۈتۈك ئۈستىدىكى يېزىق

ئ خانا ئىچىدىن، نۇرغۇن ياغاچ پۈتۈكلەرنى بايقىدۇق. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك، بەزىلىرى پانا شەكىللىك، بەزىلىرىنىڭ ساقلىنىشى ياخشى، بەزىلىرى پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. ئۈستىگە يېزىلغىنى گويىتا يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان يېزىقتىكى پارەمىتا سۈترەسى ئىدى. مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇنىڭ دەۋرى دەندەن ئۆيلۈكتىكى ياغاچ پۈتۈكلەردىن بالدۇر ئىدى. يېزىقى قەدىمكى خوتەن يېزىقى بولۇشى مۇمكىن.

لاي مۆھۈر ۋە ساپال ھەيكەل

باشقا بۇيۇملار ئىچىدە، ئىككى دانە لاي مۆھۈر بەكلا ئالاھىدە بولۇپ، تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزيدۇ. ئۇلارنىڭ شەكلى ۋە ئۆلچىمىدىن قارىغاندا، ئۇلارنى نىيە خارابىسىدىكى ياغاچ تارىشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تارىشىنىڭ تۆشۈكىگە سالغىلى ياكى پانىسىمان تارىشىنىڭ ئۈچىغا چاپلىغىلى بولىدۇ. كۆپۈنگۈ مۆھۈردە (125 ـ رەسىمگە قارا) بىر ئوۋ ئوۋلاش كۆرۈنۈشى بار، ئۇ شەك ـ شۇبھىسىزكى، كلاسسىك ئۇسلۇبنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئات مىنىۋالغان ئادەمنىڭ ئوبرازى ئالبىكساندىرنىڭ

125 ـ رەسىم كۆپۈنگۈ شەكىلـ
دىكى لاي پىچەت

126 ـ رەسىم پېتىقى شەكىلـ
دىكى لاي پىچەت

ئوۋ ئوۋلاۋاتقان ئوبرازى بىلەن ئىنتايىن ئوخشايدۇ. كېيىنكى كلاسسىك ئۇسلۇبنى بىر دانە پېتىنغۇ مۆھۈردىن كۆرگىلى بولىدۇ (126 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، ئۇنىڭغا بىر ئايالنىڭ بەدىنىنىڭ يېرىمى ئويۇلغان، بۇ ئىككى دانە لاي پېچەت غەربىي ئاسىيادىن تارقىلىپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن. يوتقاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇسلۇبتىكى نۇرغۇنلىغان مۆھۈرلەرمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن. رەڭلىك ساپال پارچىلىرىدىكى نەقىشلەر ئادەمنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇلاردىكى نەقىشلەر ئوبرازى يوتقاندىكى ساپال ھەيكەللەردە كۆپلەپ كۆرۈلىدۇ. مۇبادا پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى خارابىسىنىڭ پەل دەۋرى مۇقىملاشسا، ئۇلار كېيىنكى بىرقانچە يالدامسىنىڭ بەل دەۋرىنى ھەل قىلالايدۇ. بۇ يەردە شۇنى بولۇقلاپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ خارابىدىن تېپىلغان نەقىشلىك ياغاچ تارغاقمۇ غەرب تىپىگە تەۋە.

ئىككىنچى خارابىلىكتىكى ھويلا ـ ئارام

شەرقىي جەنۇبتىكى خانىغا يېقىن بولغان ھويلىنى تازىلىغاندا، بىر پارچە ياغاچ تاختىنى بايقىدىم. ياغاچ تاختا 4.5 فۇت ئەتراپىدا بولۇپ، تۆت بۇلۇڭىدا ياغاچ تىرەك بار. تىرەكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياغاچ لىم بولۇپ، ئۇ ياغاچ تاختىنى تىرەپ تۇرىدۇ. ئۇستىگە بىر پارچە قوپال توقۇلما چاپلانغان، ياغاچ تاختىنىڭ يەر بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 2 فۇت كېلىدۇ، ئۇستىگە بىر قەۋەت لاي سۇۋالغان، بۇ ياغاچ تاختىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئېنىق ئەمەس، چۈنكى ياغاچ تاختىنىڭ ئىچى ۋە ئەتراپىدىن باشقا ھېچقانداق بۇيۇم بايقالمىدى. ئەمما، ئۇ بىزگە نېمە خارابىسىدىن بايقالغان ياغاچ تاختىنى ئەسلەتتى. بۇ ياغاچ تاختا N . X IV چوڭ خارابىلىكىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئەسلىي ئوت ـ خەشەكلەرنى دۆۋىلەشكە ئىشلىتىلگەن، كېيىن تاشلىۋېتىلگەن. شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر

ئېغىزلىق خانا II دە پەقەتلا بىر دانە ياخشى ساقلانغان ياغاچتىن ياسالغان قوش لەم بايقالدى. ئۇنىڭ ياسلىشى ۋە ئىنچىكە ئويۇلغان نەقىشلىرى كىشىنى ئۆزىگە تولىمۇ جەلپ قىلىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئۇ نېمە خارابسىدىن بايقالغان نەقىشلىك قوش لەم بىلەن ئوخشاش. يەنە بىر تەرەپتىن، خادىلىقتىن تېپىلغان قوش لەمگا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى پېرسىيە قەدەھىر ھەيكەلتىراشلىقىدىكى ياغاچ تۆۋرۈك ۋە قەدەھىر ئويمىچىلىقىدىكى ئاسما لەمدىن كەلگەن، كېيىنكى مۇشۇنداق ئىمارەت نۇسخىلىرىدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ سەنئەت تۈسى بار. بۇ ياغاچ ئويما بىلەن بۇ خارابىلىكتە ئىشلىتىلگەن باشقا ياغاچ قۇرۇلمىلار ئوخشاشلا ئاق تېرەكتىن ياسالغان.

ئۇچىنچى خارابىلىكتىكى ئىبادەتخانا

خانا i بىلەن يېقىن شەرقىي شىمال تەرەپتىكى ئۆيدە ساقلىنىشى ياخشىراق ئوچاق ۋە كارىۋات بار بولۇپ، باشقا ھېچقانداق يادىكارلىق يوق. ئۇنىڭ شەرقىدە ئىبادەتخانا iii بار، ئىبادەتخانا ئىچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 فۇت، كەڭلىكى 14 فۇت كېلىدۇ. ئۇچ تەرىپى 6 فۇت كېلىدىغان ھالقا شەكىللىك ئۆتۈشمە كارىدور ئىدى. ئىبادەتخانىنى قاپلىغان قۇم 3 فۇتقا يەتمەيدۇ، شۇڭلاشقا تامدا ئاز بىر قىسىم رەسىملەر ساقلىنىپ قالغان. ئىبادەتخانىنى بېزەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن لاي ھەيكەلنىڭ بىر قىسىم پارچىلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئەڭ چوڭىنىڭ (127 ـ رەسىمگە قارالسۇن) ئۇستىدە كۆركەم بۇتالارنىڭ ئوبرازى بار، بۇتنىڭ چۆرىسىگە نەقىشلىك گىرۋەك چىقىرىلغان. بۇ خىل بېزەش ئۇسۇلى بىلەن راۋاق ۋە دەندەن ئۆيلۇكتىكى بېزەش ئۇسۇلى ئوخشاشمايدۇ. ئىبادەتخانىدىكى چاسا شەكىللىك بۇت سۇپىسى ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1 فۇتقىمۇ يەتمەيدۇ. روشەنكى، بۇنى «بايلىق ئىزدىگۈچىلەر» بۇزۇۋەتكەن. ئۇنىڭغا ئانچە يىراق

127 ـ رەسىم لاي ھەيكەل پارچىسى

بولمىغان جايدا ئىككى دانە ياغاچ تاختا، يان تام تۈۋىدىن بەش دانە ياغاچ تاختا بايقالدى.

ئولتۇراق رايونىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

ئىبادەتخانىنىڭ ئورنى II . F ئۆيي خارابىسىگە ناھايىتى يېقىن. بۇ كىيىنكىسىنىڭ ئىبادەتخانىنىڭ باتاقخانىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. III . F ئۆيي خارابىسىمۇ مۇشۇنداق بولۇشى ئېھتىمال. ئۇلار كىچىك بىر قاپتاللىققا، يەنى I . F خارابىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 1/4 مىل كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، خانىلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى II . F ئۆيي خارابىسى بىلەن ئوخشىشىدۇ. بۇ يەردىكى ئولتۇراق ئۆيي ئوخشاشلا ئىككى رەت بولۇپ، ئۆزئارا گىرەلىشىپ تۇرىدۇ. ئىبادەتخانا بىلەن ئۆيي ئايرىتېلگەن بولۇپ، شەرقىي شىمال يۆنىلىشكە جايلاشقان. ئىككى جايدىكى خارابىلىكتە، غەربىي شىمال تەرەپكە جايلاشقان، ئەمما كىرىش ئېغىزى يوق ئۆيي بولۇپ، بۇ مېھمان كۈتۈشكە تەييارلانغان بولۇشى مۇمكىن شىنجاڭنىڭ ھازىرقى ئۆيلىرىدىكى مېھمانخانا (mihman-khanas) لار بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئورۇنلاشتۇرۇلغان، مەقسەت مېھمانلارنىڭ باشقا ئۆيلەرگە كىرىشىگە قولايلىق يارىتىشتىن ئىبارەت.

تام رەسمى ۋە ئۇچىنچى خارابلىكتىكى قالدۇق ئىزلار

ئىبادەتخانا i ئىگە جايلاشقان ئورنى بىلەن ئەتراپتىكى خارابلىك بىرقانچە فۇت ئېگىزلىكتە، شۇڭلاشقا بىرقانچە فۇت كېلىدىغان قۇم ئۇنى قوغداپ قالغان. بۇتخانا زالى ۋە ئەتراپتىكى كاربدور تېمى ئاللىقاچان ئۆرۈلۈپ كەتكەن، پەقەت يەردىن بىرقانچە فۇت ئېگىزلىكتىكى جايلا ساقلىنىپ قالغان. شەرقىي جەنۇبتىكى بۇتخانىدا بىر نەپس تام رەسمى ساقلىنىپ قالغان. ئوتتۇرىدىكى سۇپا ۋە يان تەرەپتىكى ئالتە تەرەپلىك سۇپىغا ئەسلىدە ھەيكەل قويۇلغان. راھىبلار ياتاقخانىسىنىڭ ئىشىك كاربدورىدا تۆت دانە ھەيكەلنىڭ تۆۋەنكى قىسمى ساقلىنىپ قالغان. ئىشىكتىن كىرگەندە ئوڭ تەرەپ تامدىكى ھەيكەل قوغدىغۇچى تەڭرىقۇتنىڭ ئوبرازى ئىدى. ئۇ غەلىتە بىر ھايۋاننىڭ ئۈستىدە تۇرغان بولۇپ، غەلىتە ھايۋاننىڭ يۇز قىسمى بۆرۈلۈپ كەتكەنىدى. بۇتخانىنىڭ ئىچكى تېمىغا يېقىن جايدىن بارەمتا سۇتىرەنىڭ پارچىلىرى بايقالدى. يەردىن يەنە بىر دانە بەش جۇلۇق يارماق بايقالدى. ئۆيىنىڭ ياسىلىشى خېلىلا ھەشەمەتلىك بولۇپ، ئىچى قۇپقۇرۇق ئىدى. ئىككىنچى نومۇرلۇق خانا ئەسلىدە يىغىلىش قىلىدىغان «سەڭگە» (Sangha) بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردىن پارەمتا سۇتىرە ئويۇلغان چوڭ ياغاچ تاختا بايقالدى. ئۇنىڭ غەرب تەرىپىدىكى خانا ئىچىدە نەپس ئويۇلغان كىچىك ياغاچ ھەيكەل تېپىلدى.

تاقى خارابىسى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىمارەت خارابىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە 3 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا بىز كىچىك بىر مۇنارنىڭ خارابىسىنى بايقىدۇق، ئۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ساپال بۇيۇملار پارچىلىرى دۆۋىلەكلىك ئىدى. بۇ خارابىلىك قۇم بارخانلىرى بىلەن تۇغراقلىق ئارىسىدىكى يەردە، شۇنداق

بولغاچقا خارابلىكنىڭ دائىرىسىنى ناھايىتى ئاسانلا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. خارابلىكنىڭ كۆلىمى خېلى چوڭ بولۇپ، ئەسلىدە ئۆي ـ ئىمارەتلەر بولغان، تېمى لايدىن قوپۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا شامال يالاپ كەتكەن بۇ يەردە بىر قەدىمكى ئېرىق بار، ئۇ ھازىر توسمىغا ئوخشاش بولۇپ، ئېگىزلىكى 8 فۇت كېلىدۇ، ئىككى تەرەپتىكى يەر يۈزىدىن خېلى كۆپ ئېگىز. بۇ ئەگرى ئۆستەڭ II F خارابىسىگە تەخمىنەن 1/4 مىل كېلىدىغان جايغىچە ئېقىپ بارىدۇ. بىر ـ ئىككى جايدا يەنە قۇدۇق ئىزى بايقالدى، بۇلارنىڭ يىل دەۋرى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس، ئۇلار كەڭ كەتكەن بەلباغىغا جايلاشقان. كونا دامكۇدا كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان چاغدا ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك ئېقىن سۇ بۇ جايغا باشلاپ كېلىنگەن قەدىمكى ئۆي خارابىسى ئۇچ جايدىكى كىچىك خانىغا ئېقىن ئەتراپتىن بايقالدى. باشقا ئۆيلەر توغراقلىق ياكى قۇم بارخانلىرىنىڭ ئاستىدا قالغان بولۇشى مۇمكىن.

راۋاق شەكلىدىكى كىچىك مۇنار ئۆلى

بىز كىچىك تاش ئىمارەتنى تازىلاۋاتقاندا تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بايقاشقا ئېرىشتۇق. تاش ئۆينىڭ يان تەرىپىدە بىر تۆپ قۇرۇپ كەتكەن توغراق بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچىدىن ئۆينىڭ ئۆگزىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىز ئۆينى قېزىش ئارقىلىق كىچىك بىر مۇنار ئۆلىنى بايقىدۇق (128 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى 1901 ـ يىلى بىزنىڭ چوڭ راۋاق ئىباده‌تخانىسىدا بايقىغىنىمىز بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش كېتەتتى. ئۇ چاسا شەكىللىك، ئۇستىدە كىرپىست شەكىللىك تۆت بىلەك بار. ھەربىر بىلەكتىن ناھايىتى تىپىك قاپارتمىسى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەجمى كىچىك ئىدى. تۆت دانە بىلەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى مۇنار ئۆلىنىڭ مەركىزىدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا پەقەت 7 فۇت كېلىدۇ، ئەمما بۇ قاپارتمىلارنى

128 ـ رەسىم پەرھاد بەگنىڭ پايلىقىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈلى VI . F، شەرقتىن كۆرۈنۈشى

لايىھەلىگەن چاغدىكى پەلەمپەيلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بىراق، ئىككى تەرىپىدە كىچىك تۆشۈك بار، ئۇلار پەلەمپەينىڭ ئەڭ ئاستىدىكى غوجا تامنى كۆرسىتىپ بېرىشى مۇمكىن. 128 ـ رەسىمدىن مۇنار ئۈلىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ راۋاقتىكى مۇنار ئۈلى بىلەن ئانچە چوڭ پەرقلەنمەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مۇنار چوققىسى پۈتۈنلەي ساقلىنىپ قالمىغان. مۇنار ئۈلىنىڭ ئىچىدە «گۆھەر ئوغرىلانغان» كامارنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئېنىقكى، بۇ ناھايىتى بۇرۇنلا كولانغان. يەنە بىر قىسىم ئىنتايىن كىچىك مۇنار ئۈلى بار بولۇپ، ئاستىنقى قىسمى 2 ــ 3 فۇت كېلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۇنار ئۈلى مەركەزنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ مۇنار ئۈللىرىنىڭ ئېگىزلىكى 4 فۇنتەمۇ يەتمەيدۇ، ئۈلارنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىمۇ گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن.

يۇنان ئۇسلۇبىدىكى پېتىنغۇ ئويمىنىڭ بايقىلىشى

I . F خارابىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە شەرقىنىڭ يەر يۈزىنى

شامال ئېغىر دەرىجىدە يالاپ كەتكەن، بۇ يەرنىڭ 3/4 مىل كېلىدىغان دائىرىسى ئىچىدە، بىرقانچە گۇرۇپپا ئىمارەت ئىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئىمارەت توپى ئاللىقاچان ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، قۇمىلارمۇ ئۇلارنى قوغداپ قالالمىغان. F . Ⅷ خارابىسىدە ئەسلىي ئىككى ئۆي بار ئىكەن، بىراق بۇ جايدىن ھېچقانداق يادىكارلىق تېپىلمىدى، پەقەت بىر قىسىم رەڭلىك ساپال بۇيۇم پارچىلىرى بايقالدى. ئەمما، شىمال تەرەپتىكى ئانچە يىراق بولمىغان يەردىن بىر دانە لاي پېچەتنى تېپىۋالدۇق، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئوپما مۆھۈر ئىزى بار بولۇپ، ئادەمنى بەكلا جەلپ قىلىدۇ. سول تەرەپتە گونىمىد (Gonymede يۇنان ئىلاھى زېۋىسنىڭ مالىيە — خەزىنىچىسى تەرجىمە قىلىنغۇچىدىن)نىڭ تاشقا يۆلىنىپ، زېۋىسنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بۇركۇتكە دان بېرىۋاتقان رەسىم بار. بۇ رەسىملەر تىپىك يۇنان ئۇسلۇبىغا ئىگە. پۈتۈن لاي پېچەت مېنىڭ خوتەنده بايقىغان بارلىق قىممەتلىك گۆھەرلىرىمدىنمۇ ياخشى كۆدى، مەيلى ئۇلار تامغا ياكى پېچەت بولسۇن، ئوخشاشلا شۇنداق. بۇ لاي پېچەت ئۈزۈن چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئەسلىدە نېيەدىكى دەك ياغاچ تارشا ئىچىگە پاتۇرۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سەككىزىنچى ئورۇندىكى خارابىنىڭ قۇرۇلمىسى

Ⅷ . F ئىمارەت بىرئاز ئالاھىدە ئىدى. ئۇ كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدىغان قاپتاللىقىغا جايلاشقان، شەرقىي شىمالى تەخمىنەن 1/4 مىل كېلىدۇ. شامالنىڭ يالىشى نەتىجىسىدە، يان تەرىپىدە ناھايىتى كەڭرى بىر جىلغا شەكىللەنگەن بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 12 — 13 فۇت كېلىدۇ. قىسمەن لاي تام ۋە ياغاچ تام تارقاق جايلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى جەزملەشتۈرگىلى بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر مۇكەممەل تاش سۇپا ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 37 فۇت، كەڭلىكى 35 فۇت كېلىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇب

قىسمىدىكى سۇپىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى 7 فۇت كېلىدۇ. بۇ يەردە ئاھايىتى تار بىر پەلەمپەي بار بولۇپ، ئىككى تەرىپىدە ئۇنى يۆلەپ تۇرغان غوجا تام بار. بۇنىڭ يان تەرىپىدە كېيىن ياسالغانلىقى ئېنىق يەنە بىر تام بار، بۇنىڭدىن ئالدىغا بىر تۈز سۇپا چىقىرىلغان، بۇ سۇپا بىلەن ئىمارەتنىڭ ئىشلىتىلىشى ئېنىق ئەمەس، كىچىك لاي ھەيكەل پارچىسى بۇ يەردە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ.

كىچىك شىپاڭ ۋە باغ خارابىسى

ئىمارەتلەرنىڭ شەرقىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا قۇرۇپ كەتكەن توغراق دەرەخلىرى بار، بۇ ئاشۇ يەردە بىر كىچىك شىپاڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيتتى. كىچىك شىپاڭنىڭ جەنۇبىغا 400 مېتىر كېلىدىغان جايدا، بىر چوڭ مېۋىلىك باغنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ، باغنىڭ ئىچىدە قۇرۇپ كەتكەن قاتار ـ قاتار جىگدە دەرىخى ۋە باشقا مېۋىلىك دەرەخلەر بار. مەن F . Ⅷ خارابىنىڭ غەربىدە بىر ھارۋا يولىنى بايقىدىم، خېلى نۇرغۇن جايدا ھارۋا چاقىنىڭ ئىزى ساقلىنىپ قالغانىدى. چاق ئىزى چوڭ جىلغىغا بېۋاستە تۇتىشاتتى. روشەنكى، چاق ئىزىنىڭ يىل دەۋرى ھەتتا خارابىلەرنىڭ يىل دەۋرىدىنمۇ بۇرۇن بولۇشى مۇمكىن.

جەنۇب تەرەپتىكى خارابىلىك

F . Ⅸ خارابىسىدە، بىز بىر ئۆي ئۇلىنى تازىلاپ چىقتۇق. تامغا كاكىل لاي سۇۋالغان. بۇ يەردىن پەقەت ياغاچ ۋە لايدىن ياسالغان ئۆي سەرەمجانلىرى چىقتى. ئۆي ئۇلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن ئىبادەتخانا خارابىسى بار، بۇ يەردىن پەقەت لاي ھەيكەل پارچىسى تېپىلدى. F خارابىنىڭ Ⅷ . جەنۇبىغا تەخمىنەن 3/4 مىل كېلىدىغان جايدا بىر ئىبادەتخانىنىڭ ئۇل تېمى ساقلىنىپ قالغان. ئىبادەتخانا

خارابىسى ئىباده‌تخانا زالى ۋە خىشتىن ياسالغان كارىدورنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىباده‌تخانا زالىنىڭ مەركىزىدىكى بۇت سۇپىسىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن بىر ياغاچ تاختا بايقالدى. بۇ ياغاچ تاختا ئاساسەن دېگۈدەك چىرىپ كەتكەنىدى. بۇ يەردىن يەنە پارەمتا سۇترەنىڭ پارچىسى بايقالدى. يان تەرەپتە يەنە بىر بۇتخانا هويلىسىنىڭ ئىزى بار، ئۇ يەردە كىچىك ئۆي ئۇلىدىن باشقا، چوڭ زالنىڭ كېسەك تاملىرىنىمۇ پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ. بۇ يەردىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، بىر كىچىك قوش تاملىق ئىمارەتنى بايقىدۇق. ئىمارەتنىڭ يېرىمى مۇنارنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا كۆمۈلۈپ ياتقان، بۇ يەردىن سىدام قىزىل لاي تامغا تېپىلدى.

ئىككىنچى بۆلۈم F.XII ئىباده‌تخانا
ۋە ئۇنىڭ يىل دەۋرى

توغراقلىقتىكى ئىباده‌تخانا

F.XII ئىباده‌تخانىنىڭ ئورنى بىلەن ئۇنىڭدىكى يادىكارلىقلار كىشىنى جەلپ قىلاتتى. ئۇ F.X خارابىسىنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن يېرىم مىل كېلىدىغان ناھايىتى ئېگىز توغراقلىق قۇم بارخانلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆپىلىكىكە جايلاشقان. قۇم بارخانلىرىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي تەرىپى قويۇق توغراقلىق تاغ تىزمىسى ئىدى. تاغ تىزمىسىدىن ئۆتكەنده قۇرۇپ كەتكەن كىچىك دەريا‌غا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. بۇ دەريا دامىكۇ دەريا‌سىنىڭ تارماق ئېقىنى بولۇپ، چاتقاللىق ۋە ئوت - چۆپ قويۇق ئۆسكەن تۈزلەڭلىك بەلباغلىرىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى. بۇ كىچىك ئىباده‌تخانا ياسالغان چاغدا، قۇم بارخانلىرى هازىرقىدىن خېلىلا پەس بولسا كېرەك. قۇم بارخىنىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىده قەدىمكى چىتلاق بار بولۇپ، هازىرقى ئۈزۈنلۇقى 24 فۇت

كېلىدۇ. ئىبادەتخانىنىڭ يەر يۈزى چىتلاقتىن 24 فۇت ئېگىز. قۇم بارخانلىرى ھازىر ئىبادەتخانىنىڭ يەر يۈزىدىن 18 فۇت ئېگىزلەپ كەتكەن. ئىبادەتخانا تاشلىنىپ قالغاندىن كېيىن، قۇم بارخانلىرى داۋاملىق ئېگىزلىگەن. دېمەك، بۇتخانىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىدىمۇ ئۇنىڭ مۇئەييەن ھەسسىسى بار. ئىبادەتخانا تېمىنىڭ قېلىنلىقى 4.5 فۇت كېلىدىغان بولۇپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك كېسەكتىن قوپۇرۇلغان. غەربىي شىمال بۇلۇڭ بەرپىي 6 فۇت ئېگىزلىكتە ساقلىنىپ قالغان، قالغان قىسىملىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن بولۇپ، ھازىرقى ئېگىزلىكى 4 فۇت كېلىدۇ. ئىبادەتخانا ئۆيىنىڭ كۆلدىي تولىمۇ كىچىك بولۇپ، 8 × 10 فۇتتىن سەل چوڭ. «گۆھەر ئىزدىگۈچى»لەر شەرق تەرەپتىكى بۇلۇڭنى كولاپ، ئىبادەتخانا زالىغا ئوغرىلىققا كىرگەن. بىرقىسىم لاي ھەيكەل پارچىلىرى ۋە شەرقىي جەنۇب تامدىكى كېسۈبلىنغان ھەيكەل بېشى ئۆلارنىڭ تېخى يېقىندىلا بۇ يەرگە كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەختكە يارىشا، كۆچمە قۇم غەربىي شىمال تامدىكى ئىشىكنى توسۇۋالغاچقا، ئىچىمۇ چوڭ بۇلاڭچىلىقنىڭ ئالدى ئېلىنغان.

لاي ھەيكەل

تازىلاش ئارقىلىق ئىبادەتخانا زالىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇلۇڭىدا ئىلگىرى بىر چوڭ لاي ھەيكەلنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق. ئۇ ئۆرە تۇرغان ھەيكەل بولسا كېرەك. ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ، بىر پۈتىلا ساقلىنىپ قالغان. ياشقا جايدا يەنە بەش دانە ئۆرە تۇرغان ھەيكەل ساقلىنىپ قالغان. شەرقىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى كىچىك تۇز سۇپىنىڭ 6 فۇت ئېگىزلىكتىكى يېرىدە ئىككى ھەيكەل سۇپىنىڭ قالدۇق ئىزى ساقلىنىپ قالغان. ھەيكەللەرنىڭ ئىچىدىكى بىرىنىڭ تۆۋەن قىسمى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 4 فۇت كېلىدۇ

129 ـ رەسىم پەرھاد بەگنىڭ پايلىقىدىكى بۇنخانا XII ـ ئەسىرگە تىمال تامدىكى لاي قاپارتما ۋە تام رەسىمىنىڭ ئىزى

(129 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، قالغان تۆتى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن. ھازىر ساقلىنىپ قالغان بۇ ھەيكەل بىر بۇدساتۋا بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ پۇت ۋە بىلىكىگە قىزىل كاسايا كىيدۈرۈلگەن، كاسايانىڭ ئاستى تەرىپى سۇس يېشىل، قېيىق كۆك رەڭلىك، ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن ھەم كۆك چېكىتلىك جىيەك تۇتۇلغان.

تام رەسىملىرىنىڭ نەقشى

تام رەسىملەر تەلىيىمىزگە يارىشا ساقلىنىپ قالغانىكەن. مەن رام سىنگنىڭ يارىدىمىدە ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشى ساقلانغان قىسمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا كېسىۋالدىم. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھەيكەلنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئەۋەلو كىتېشۇەرەنىڭ

130 ـ رەسىم ئۆەلو كىتىبشۇەرەنىڭ ئۆرە رەسىمى

ناھايىتى كۆركەم ئۆرە تۇرغان رەسىمى (130 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بار ئىدى. بۇنىڭ گرىپ ئۇسلۇبىدىكى ھەيكەللەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بار. بۇ ئەھۋال كىشىگە ساسانى توقۇلما بۇيۇملىرىدا ھەمىشە كۆرۈلىدىغان گۇللۇك نۇسخىلارنى ئەسلىتىپ قويىدۇ. پېرسىيە سەنئىتىنىڭ تەسىرى بىلەن باشقا بىر قىسىم تام رەسىملىرىدە كۆرۈلگەن پېرسىيە ئۇسلۇبىغا سەزگۈرلۈك بىلەن دىققەت قىلمىشقا ئۇندەيدۇ. 129 ـ رەسىمدە شەرقىي شىمال تەرەپتىكى تام رەسىمىنىڭ قالدۇقى ئىپادىلەنگەن، بۇ يەردە بىر قاپارتما نەقىشلىك بۇددا ھەيكىلى بار، بۇ ھەيكەل ئولتۇرغان ھالەتتە بولۇپ، چوڭقۇر ئويغا پاتقاندەك كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى گۈل بەرگى ۋە نېلۇپەرلەر تاكى تامنىڭ بۇلۇڭىغىچە سوزۇلغان. ھەيكەلنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى نەقىش ھەممىدىن ياخشى ساقلانغان.

تام رەسملرى قالدۇقى

بۇ ئىباده‌تخانىدىكى كىشىنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغان تام رەسمى ئىشىك كارىدورىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن بايقالدى. ئۇنىڭ ئاستى تەرىپى سۇركىلىپ بۇزۇلغان بولۇپ، ئىسرىق سالغۇچىلار بۇددىغا تاۋاپ قىلغىلى كەلگەنده دەسسىلىپ بۇزۇلغان بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۈستىدىكى رەسىمنىڭ كۆپ قىسىم يەرلىرىده ئەسلىدىكى رەڭلەر ساقلىنىپ قالغان، بىز ئۇنى بىخەتەر ھالدا قەزىپ چىقتۇق. رەسىمدىكى پېرسوناژلار خۇددى قىشىر ئەپەندى كۆرسەتكەن ئۆتكەندەك، ھىندىلارنىڭ ئىلاھەسى ھارىتى (Hariti) ۋە ئۇنىڭ بەش پەرزەنتى ئىدى. بۇ ئىلاھە دەسلەپتە «ئايال يەكشە» دەپ ئاتالغان بولۇپ، قورقۇنچلۇق چېچەك ۋاباسىغا ۋە بالىلارنىڭ جېنىنى ئالغۇچى ئەزرائىلغا ۋەكىللىك قىلاتتى، خەلق رىۋايەتلىرىدىكى ۋە دىن تارىخىدىكى شەخسلەرگە ئوخشاشلا، خۇراپىي ئېتىقاد جەريانىدا ئۇنىڭ ئورنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، مېھرىبان ئىلاھەنىڭ ئوبرازى بولۇپ قالغان، ئۇ بالىلارنىڭ قوغدىغۇچى ئىلاھ بولۇپلا قالماي، تۇغۇت مۇئەككىلى ئىدى.

ئىلاھەنىڭ تام رەسمى ۋە ئىلاھە ھارىتى

ھىندىستانغا نوم ئالغىلى بارغان راھىب يى جىڭ بۇ پاۋۇز ئالۋاستىنىڭ بۇددانىڭ تەسىرلەندۈرۈشى بىلەن ئاق كۆڭۈل ئىلاھەگە ئايلانغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىنى قەيت قىلغان. ئۇ: «ھارىتىنىڭ ئوبرازىنى ھىندىستاندىكى بارلىق ئىباده‌تخانىلارنىڭ ئىشىك بېشى ۋە راھىبلار ياتاقخانىسىنىڭ بۇلۇڭلىرىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ، تام رەسىملىرىده ئۇ بىر بوۋاقنى قۇچاقلىۋالغان بولۇپ، ئالدىدا ئۈچ ياكى بەش بوۋاق بار» دەپ يازغان. شۇ ئارقىلىق بىز بۇتخانا ئىشىكىنىڭ بىر تەرىپىدىن ئىلاھە I نىڭ رەسمىنى بايقىدۇق. ئۇنىڭدا بىر بوۋاق ئۇنىڭ

سول كۆكسىنى تۆتۈۋالۋالغان، ئۇچ بوۋاق ئۇنىڭ مۇرىسى بىلەن دولىسىغا مىنىۋالغان، لېكىن بەشىنچى بوۋاق ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان كۆرۈنۈش بار. تام رەسىمدە بۇ پېرسوناژلاردىن باشقا، يەنە ئىلاھەنىڭ سول پۇتىنىڭ يېنىدا يالىڭاچ بىر كىچىك بالا بار بولۇپ، ئالدىدىن ئېتىلغان مۇشتتىن ئۆزىنى قاچۇرۇۋاتقاندەك تۇراتتى. مۇشت ئاتقۇچى باشقا بىر بوۋاق بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى پۈتۈنلەي ئۆڭۈپ كېتىپتۇ. ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، بىز بۇ تام رەسىمدە كۆرگەن ھارىتىنىڭ بالىلىرىنىڭ سانى تۇرپاندىن تېپىلغان كىمخابقا سىزىلغان رەسىمدىكى بىلەن ئوپئوخشاش، لېكىن ئۇسلۇبى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

ئىلاھەنىڭ يۈز قىسمىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئىلاھەنىڭ يۈزى ئايغا ئوخشايتتى. چىرايىدا مېھرىبان ئانىلاردەك خاتىرجەم كەيپىيات جىلۋە قىلاتتى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىزگە ئۇنىڭ پېرسىيىنىڭ ئېستېتىك قارىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بىلدۈردى. بىراق، بۇ خىل ئالاھىدىلىك بۇ جايدا ئانچە روشەن ئەمەس ئىدى. بىرقەدەر روشەن بولغىنى، دەندەن ئۆيلۇكتىكى خوتەن پىلىچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى تەسۋىرلەنگەن رەسىمدىكى مەلىكە ۋە كىنىزەكلەرنىڭ چىرايى ياكى مەرەن ئىبادەتخانىسىدىكى M5 تامغا سىزىلغان ئايال پادىشاھ سۈداتتا بىلەن قىزلارنىڭ چىرايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق بۇ پېرسوناژلارنىڭ ئۆزئارا سىمېترىك بولغان ئۆرۈمە چېچى بار، چېچىدا يەنە تۇتاش ئۇنچىلەرمۇ بار ئىدى. بۇ پېرىنىم غەرب ئۇسلۇبى بىلەن ئانچە ماس كەلمىگىنى يۇغان قۇلاق بىلەن بوينىدىكى قورۇقلار ئىدى، بۇلار فىشېر ئەپەندى ئېيتقان «تىپىك ھىندى ئۇسلۇبى»نى كۆرسىتەتتى. ئۇلارنىڭ ئۇچىسىدىكى چىرايلىق كىيىم ـ كىچەكلەر توغرىسىدا بەزى نۇقتىلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇلار

ئۇچىسىغا بەدەنگە يېپىشىپ تۇرىدىغان چاپان كىيگەن بۇلۇپ، بولار دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىدىكى رەسىمدە ئېپادىلەنگەن مەلىكە كىيگەن كىيىم بىلەن ئوخشايتتى.

ئەپسۇس، ئىشكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تام گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەنىدى. خوددى فىشېر ئەپەندى دەپ ئۆتكەندەك: «بىر بۇ يەردە تۇغۇت ئىلاھىغا ماس كېلىدىغان بايلىق ئىلاھىنى كۆرۈشنى بەكلا ئارزۇ قىلاتتۇق.» يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يې جېڭنىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ «بايلىق ئىلاھى» ئادەتتە ھىندى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ دەرۋازا كاردورىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇراتتى. بايلىق ئىلاھىنىڭ ئىسمى كۇۋېرا (Kuvera) بولۇپ، قەندەھەر ئويمىلىرىدا ھەمىشە ھارىتى بىلەن بىرلىكتە ئۇچرىتىمىز. ئۇ ئىككىسىنىڭ خوتەن ئىبادەتخانىلىرىدا بىرلىكتە كۆرۈلۈشى ئالاھىدە ماس كەلگەن. چۈنكى، كۇۋېرا «شىمالنىڭ خوجىسى» ياكى ۋايشراۋانا (Vaisravana) دۇر. ئۇ خوتەنىدە خان جەمەتى ۋە خانلىقنىڭ قوغداش ئىلاھى دەپ قارىلىپ، ناھايىتى بۇرۇنلا ئالاھىدە چوقۇنۇشقا ئېرىشكەن

پوتى نومنىڭ بايقىلىشى

ئىبادەتخانا XII . F دىكى قېزىش بىزنىڭ بۇ خارابىلىكتىكى ئەڭ ئاخىرقى خىزمىتىمىز بولۇپ قالدى. كىشىنى تولىمۇ خۇشال قىلىدىغىنى شۇكى، بۇ يەردىن ناھايىتى قىممەتلىك بىر پارچە نوم بايقالدى. ئەڭ دەسلەپ شەرقىي جەنۇب تامنى تازىلىغان چاغدا ئالتە ـ يەتتە پارچە سانسكرىتچە پوتى نوملىرى بايقالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەن سۇپىنىڭ ئاستى ـــ شەرقىي شىمال تەرەپتىكى ئەسلىدە ھەيكەل بار جايىنىڭ يېنىدىكى قۇم دۆۋىلىرىدىن ناھايىتى ياخشى ساقلانغان نوم ساندۇقىنى قېزىپ چىقتىم، ئۇنىڭ ئىچىگە مۇكەممەل ساقلانغان 33 خىلد سانسكرىتچە نوم قاچىلانغان، بۇ مېنى تولىمۇ خۇشال قىلدى. نوم ۋاراقچىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 14 دىيۇم، كەڭلىكى

تەخمىنەن 4.5 دىيۇم كېلەتتى، ھەر 1/3 قىسىم ئارىلىقتا بىردىن شوينا ئۆتكۈزىدىغان تۆشۈكچە بولۇپ، ئىنتايىن ئوبدان تۈپلەنگەن، كېيىن بۇيۇك بريتانىيە مۇزېي ئۈنى يەنىلا زىيان يەتكۈزمەي ئاجرىتىپ چىقاردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا نۇسخىسىدىكى «سەددەرمە پۈنتەرىكە سۈترە» بار ئىدى. كېيىن بۇنىڭ بىر قىسمى پىروفېسسور ۋالىلى پۈسىن تەرىپىدىن رەتلىنىپ، نەشر قىلىندى. ئۇ بۇ نومدىكى يېزىقنىڭ «ۋەجرە سۈترە» بىلەن ئىنتايىن ئوخشايدىغانلىقىنى بايقىدى. كېيىنكى نوم دەندەن ئۆيلۈكتىكى راھىبلار ياتقىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنى دوكتور خوئېرنىل مىلادىيە 7 ـ ئەسىر ياكى 8 ـ ئەسىر دەپ بېكىتتى.

XII . F ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ يىل دەۋرى ۋە ئورۇن ئالاھىدىلىكى

بۇ يىل دەۋرى چوقۇم قىياسەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارەمىتا سۈترەنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئەسلىدىنلا نۇرغۇن مەسىلىلەر ساقلانغان. ئەمما، بۇ، خارابىلىكىنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىشتە مۇھىم بىر تەپەككۇر بىلەن تەمىن ئەتتى. ئەگەر بىز ئىبادەتخانا XII . F نىڭ ياسالغان ۋاقتى بىلەن پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى ۋە باشقا خارابىلەرنىڭ ۋاقتى ئوخشاش دەپ پەرەز قىلساق، ئۇنداقتا بۇ پەرەز نۇرغۇن مەسىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. ئىبادەتخانىنىڭ ئورنى گەرچە يېقىن بولسىمۇ، بىراق باشقا خارابىلەردىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ خاراكتېرى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. باشقا خارابىلەردىكى ئىبادەتخانىلار بىر دەك قاپتاللىققا ياكى يېقىن ئەتراپتىكى ئېگىزرەك يەرگە سېلىنغان، ئەمما XII . F ئىبادەتخانا توغراقلىق بەلبېغىدىكى تاغقا سېلىنغان. تاغ چوققىسىغا سېلىنغان ئىبادەتخانىنىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئاز بولغاندىمۇ 20 فۇت كېلىدۇ، بۇ ئورۇنىنىڭ تاللىنىشى تولىمۇ ئالاھىدە، بۇنىڭدا ھېچقانداق مەسىلە يوق. پەقەت بۇ نۇقتا XII . F خارابە بىلەن باشقا

خارابىلەرنىڭ ئانچە ئوخشىشىپ كەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇشۇ تۈردىكى خارابىلەرنىڭ يەنە بار ـ يوقلىقىنى ئۆزۈممۇ بىلمەيمەن. بۇنىڭغا ئوخشايدىغىنى خوتەندىكى مۇھەممەد چوڭ قەبرىستانلىقىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ھازىرقى مازارلىق بولۇپ، ئۇلار ناھايىتى ئېگىز توغراقلىق بەلبېغىغا ياكى قۇملۇقنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان جايغا ياسالغان.

مازار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان رايونلار

ھازىرقى مەسچىتلەرنىڭ نۇرغۇنلىرى قەدىمكى خارابىلىكنىڭ يېقىن ئەتراپىغا جايلاشقان، بۇنى ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق دېگىلى بولمايدۇ. بىز ھازىر تەھلىل قىلىۋاتقان خارابىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدا ئۇلۇغ مازار ۋە لاچىنئاتا (Lachin-ata) مازىرى ھەم قەدىمكى يىما شەھىرى خارابىسى بار. پەرھاد بەگنىڭ يايلىقىدىكى تاتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇشۇنداق مازارلار بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كونا دامكۇلۇقلار بۇ يەرگە كېلىپ ئىبادەت قىلىپ كېتىدىكەن. بۇ يەردىن سەل ئالدىغا ماڭسا، كىشىلەر ھەمىشە باربدىغان ئىمام جەففەرى سادىق ۋە ئىمام ئاسىم (Imam Asin) مازارلىرى بار. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى ئايرىم ـ ئايرىم نىيە ۋە ئاق سېپىل (AK-Sipil) خارابىسى بىلەن قوشنا. XII . F خارابىنىڭ يىل دەۋرى پەرھاد بەگنىڭ يايلىقىدىكى باشقا خارابىلەر بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئەمما مازار شەكلىگە ئاساسەن بىلگىلى بولىدۇكى، قەدىمكى خارابىلەر قۇملۇقتا تاشلىنىپ قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ يېنىغا مەسچىت سېلىنغان، شۇڭا ۋاقتى بىرقانچە ئەسىر كېيىن بولۇشى مۇمكىن.

قېزىۋېلىنغان پۇللار بىلەن خارابىنىڭ يىل دەۋرى

بىز پۈتكۈل خارابىلىكنىڭ ئومۇمىي يىل دەۋرىنى ئويلاشقان چېغىمىزدا، ئالدى بىلەن پۈتكۈل خارابىلىكتىن چىققان

يادىكارلىقلار ۋە XII . F دىن باشقا جايدىن چىقىقان بۇيۇملار تەمىنلىگەن يىپ ئۈچىنى ئويلىشىشىمىز لازىم. ئىبادەتخانا III . Fدىن بەش جۈلۈق يارماق تېپىلغاندىن باشقا، يەنە سەككىز دانە جۈتگو يارمىقى تېپىلدى. بۇ يارماقلارنىڭ ھەممىسى يەردىن تېپىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى تۆت دانىسى ئۇيغۇر I ئەتراپىدىن، ئۈچ دانىسى ئىبادەتخانىدىكى راھىبلار ياتاقخانىسى II نىڭ يېقىن ئەتراپىدىن، بىر دانىسى تاتى V دىن تېپىلدى. بۇ يارماقلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى خەن دەۋرىدىكى بەش جۈلۈق يارماق ياكى بولمىسا شۇ مەزگىلدىكى خەتسىز يارماق ۋە چىيەنلۇڭ يارمىقى بولۇشى مۇمكىن. تاڭ دەۋرىدىكى يارماقتىن بىرەرسىمۇ تېپىلمىدى. بۇ نۇقتا تولىمۇ مۇھىم. بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەن خادىلىق خارابىسىنى قازغان چاغدا قىزىۋېلىنغان يارماقلار ئىچىدە ئاز بولغاندىمۇ 98 دانىسى تاڭ دەۋرىگە تەۋە، پەقەت بەش دانىسىلا بەش جۈلۈق يارماق ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يارماقلار پەرھاد بەگ يايلىقى خارابىسىنىڭ يىل دەۋرىنىڭ تېخىمۇ بۇرۇن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، مېنىڭچە بۇ پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ.

II . F دىكى يادىكارلىقلار بىلەن باشقا ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئۇ يەردىن تېپىلغان لاي پېچەتمۇ ئىنتايىن مۇھىم. بىز تاپقان ئۈچ لاي پېچەت، ئەسلىدە ياغاچ تارشا ئۈستىگە چاپلانغان، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىكى نەقىش كېيىنكى مەزگىلدىكى كلاسسىك ھۈنەر ـ سەنئەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ياكى بۇۋاستە ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئۇلارنىڭ شەكلى بىلەن نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان لاي پېچەت ئۈستىدىكى نەقشكە تولىمۇ ئوخشايدۇ. II . Fدىن تېپىلغان قوش قەۋەتلىك سۇپىدىكى ئىمارەت ئىزى بىر قىسىم مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، بۇ خىل ئىمارەت ئىزى كۆپچىلىككە

تونۇشلۇق بولغان نىيە ئۇسلۇبىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىدى، بىزنىڭ خوتەن رايونىدىكى بۇددىزم سەنئىتى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى چەكلىك. II . Fدىن تېپىلغان بىرقانچە رەسىمنىڭ ئۇسلۇبىدىن ئىشەنچلىك يەكۈنگە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس. بىراق، مېنىڭ ھېس قىلىشىمچە، ئۇلار روشەنكى، دەندەن ئۆيلۈكتىن تېپىلغان رەسىم ياكى خادىلىقتىن قېزىۋېلىنغان تام رەسىم پارچىلىرىغا قارىغاندا ھىندى تېپىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كېيىنكىسى بىلەن ئىبادەتخانا XII . F تىكى تام رەسىمى ئۇسلۇب جەھەتتە ئازراق پەرقلىنىدۇ ياكى قىلچىمۇ پەرق يوق. ئەڭ ئاخىرىدا دىققەت قىلىش زۆرۈركى، پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى بىلەن دەندەن ئۆيلۈك، خادىلىقتىن تېپىلغان يازما ماتېرىياللار ئالاھىدىلىك جەھەتتە روشەن پەرقلىنىدۇ. دەندەن ئۆيلۈك، خادىلىق خارابىلىرىدىن چىققان يازما پۈتۈكلەرنىڭ ماتېرىيالى ئاساسەن قەغەز، ئەمما پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى خارابىسىدىن چىققان قەغەز پارچىلىرى ناھايىتى ئاز، ياغاچ پۈتۈك كۆپ. پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى خارابىسىدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەرنىڭ ھەممىسى پارەمىتا سۈتىرە ئىدى. بىز دەندان ئۆيلۈك ۋە خادىلىقتىن تېپىلغان خەنزۇچە نوم پۈتۈكلىرى بىلەن تىبەتچە نوم پۈتۈكلىرىگىمۇ سەل قارىماسلىقىمىز لازىم.

بالدۇرلا تاشلۇۋېتىلگەن خارابىلىك

بارلىق يىپ ئۇچىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇھاكىمە قىلىپ مۇنداق خۇلاسە چىقاردىم: پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى تاشلۇۋېتىلگەن ۋاقىت دەندەن ئۆيلۈك، خادىلىق خارابىلىرىنىڭ ۋاقتىدىن بۇرۇن، يەنى بىز ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك، ئۇ 8 ـ ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك تاشلىنىپ قالغان. ھازىر ئۇنىڭ ئېنىق تاشلىنىپ قالغان دەۋرىنى بېكىتكىلى بولمايدۇ، ئەمما ئىككى نۇقتا دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ، بەلكىم بۇنىڭ

ئومۇمىي يىل دەۋرىنى بېكىتىشتە ياردىمى تېگىشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىرى، بۇ يەردىن قارۇشتىچە بىر پارچىمۇ ۋەسىقە تېپىلمىغان. هەممىزگە مەلۇمكى، قارۇشتى يېزىقى تۇرپان ئويمانلىقىدا تاكى 4 ـ ئەسىرگىچە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك مەزگىلگىچە ئىشلىتىلگەن. يەنە بىرى بولسا، جۇغراپىيەلىك ئورۇن، بۇ سۇڭ يۈننىڭ خاتىرىسىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ سەييياھ مىلادىيە 519 ـ يىل چەرچەندىن خوتەنگە كەلگەن چاغدا خېمانىڭ شەرقىدىكى پىما شەھىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. پىما شەھىرى شاۋاننىڭ تەكشۈرۈپ تەھقىقلىشىگە ئاساسلانغاندا، شۇەنزاڭ تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن پىما شەھىرىنى كۆرسىتىدىكەن، ئۇنىڭ ئورنى ئۇزۇنتاتى، يەنى ئۇلۇغجىھاد (ئۇلۇغمازار)نىڭ شىمالىدا ئىدى. مەن بىرىنچى قېتىم تەكشۈرگەن بۇ خارابىلىكنىڭ 22 يىلدىن كېيىن مېنى تولۇق هەم ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

سۇڭ يۈن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن پىغانا

بۇ نۇقتىنى مۇھاكىمە قىلغاندا، مەن سۇڭ يۈن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن خېمانىڭ شەرقىغە 22 چاقىرىم كېلىدىغان پىمانى چوقۇم دامىكۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن ياكى ئۇنىڭ شىمالىدىن ئىزدەش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم. پەرھاد بەگنىڭ يايلىقى خارابىسى دەل بىز پەرەز قىلغان بۇ نۇقتا بىلەن ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى تاتى دەل مەن 1908 ـ يىلى قايتا تەكشۈرگەن ئۇزۇنتاتىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇلۇغ مازارنىڭ شەرقىي شىمالىغا 3 مىلدىن كۆپرەك كېلىدۇ. بۇ ئىككى خارابىنىڭ ئارىلىقى دەل 7 مىل ياكى ئۇنىڭدىن سەل ئازراق كېلىدۇ، چۈنكى ئۇزۇنتاتى خارابىسى رايونى ئەمەلىي تەكشۈرگەن دائىرىنىڭ تېخىمۇ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ ئورنى پۈتۈنلەي ماس كېلىپلا قالماي، ئارىلىقىمۇ ئۆزئارا يېقىن كېلىدۇ. بۇ بىز دېگەن خارابىنىڭ دەل

سۇك يۇننىڭ خاتىرىسىدىكى پىما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئەگەر سۇك يۇننىڭ بۇ شەھەردىن ئۆتكەن ۋاقتىنى 6 ـ ئەسىرنىڭ ئارلىقىدا دېسەك، ئۇنداقتا بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن يىل دەۋرىگە ئائىت پاكىت ـ پۇل ۋە ۋەسىقىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ بىردەك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئىبادەتخانا F . XII بۇ تاشلاندۇق خارابىنىڭ يان تەرىپىگە سېلىنغان بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ مازىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ يىل دەۋرى ىىر ـ ئىككى ئەسىر كېيىن ئىدى.

3 ـ بۆلۈم دامىكۇدىن خوتەنگە سەپەر

قارايانتاق خارابىسى

3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، مەن پەرھاد بەگنىڭ يايلىقىدىن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، دامىكۇ بوستانلىقىدىن ئۆتۈپ، روزى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بايقىغان خارابىلىكنى تەكشۈرگىلى باردىم. دامىكۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقى كەڭ كەتكەن چاتقاللىق ۋە پاكار قۇم بارخانلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يەردە قارايانتاق (Karayantak) دەيدىغان يەر بار ئىكەن، ئۇلار بايقىغان خارابىلىك دەل مۇشۇ يەردە ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ بىز 1906 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تەكشۈرگەن مازارتوغراق خارابىسىنىڭ شەرقىگە 1.5 مىلمۇ كېلەتتى. بۇ خارابىلىك بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ئاللىقاچان گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەنىدى. ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە بېزىلىشى خادىلىقتىكى ئاساسىي ئىبادەتخانىلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما كۆلىمى ئۇنىڭدىن كىچىكرەك. خارابىلىكنىڭ كۆپ قىسمى 9 ~ 10 فۇت قېلىنلىقتىكى قۇم بىلەن قاپلانغان، ئەمما تازىلاپ ئۆزاق ئۆتمەي، بۇ يەردىكى ئۆينىڭ خادىلىقتىكى ئۆيگە ئوخشاشلا ئوتۇن ساقلاشقا ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلدۇق. بىرقانچە فۇت ئۇزۇنلۇقتىكى لىم ۋە كۆتەكلەردىن باشقا، ياغاچلار كېسىپ

كېتىلگەندى، خارابلىكنى قۇمنىڭ قاپلاپ كېتىشى كېيىنكى ئىشلار ئىدى. كېسۇبتىلگەن رەڭدار نەقىشلىك ياغاچ پارچىلىرى كۆپ ئىدى. ئەمما، ئوت كەتكەن ئىزنالار بايقالمىدى.

تام رەسمى بىلەن ھەيكەل قالدۇقى

بىز تاپقان بىر قىسىم تام رەسىم پارچىلىرىدا بۇددانىڭ سۈرىتى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىبادەتخانىنىڭ تېمىدا ھېچنېمە يوق ئىدى. بۇ تام شۇبھىسىزكى، قومۇشتىنلا ياسالغانىدى. كاكۇل لاي پارچىسى كۆرۈنۈپ قالغان يەرنىڭ شەرقىگە تەخمىنەن 10 فۇت كېلىدىغان جايدىن مەركىزىي بۇددا ھەيكىلى نەگلىكىنىڭ ئىزى بايقالدى، ئۇنىڭ يېنىدىكى سۇنۇق ياغاچ بىلەن كاكۇل دۆۋىلىرى ئارىسىدىن بىر قىسىم لاي ھەيكەللەرنىڭ پارچىلىرى بايقالدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ساز ئالاھىدا ئوخشايدىغان ھەيكەلنىڭ باش قىسمى بار. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى بىلەن خادىلىقتىن بايقالغان ھەيكەلنىڭ ئۇسلۇبى بىقىن كېلىدۇ. ياغاچتىن ياسالغان بىر پارچە پوتى تاختىسى بار بولۇپ، ئۇستىگە ئوتتۇرا ئاسىياچە پارەمتا سۇتره يېزىلغان، خەت ئىمىر ـ چىمىر بولۇپ، ئىنىق ئەمەس ئىدى. يەنە يەتتە پارچە لاي پىچەت بولۇپ، ئۇنىڭغا پېتىنقى تامغا ئويۇلغان. ئۇستىدە بىر بۇدساتۋانىڭ نېلۇبەر تەگلىك ئۇستىدە ئولتۇرغان كۆرۈنۈشى بار، ئۇ ساپ ھىندى ئۇسلۇبىدا ئىدى. ئوخشاش بىر ئورۇندىن بىر ياغاچ ھەيكەل پارچىسى (131 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بايقالدى. ئۇ 1 فۇتتىن ئارتۇقراق كېلىدۇ، يەنە

131 ـ رەسىم ياغاچ ھەيكەل پارچىسى

ئېغىر دەرىجىدە چىرىپ كەتكەن بىر دانە رەڭدار نەقىشلىك ياغاچ تاختا بايقالدى. كېچىك ئىبادەتخانا مۇنارىنىڭ ئەتراپىدىكى كاردورنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ جەنۇبىغا يېقىنىدەك قىلىدۇ ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ئىككى دانە لاي بۇتنىڭ تەگلىكى ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر بۇددا تەگلىكىنىڭ ئاستىنقى قىسمىدا ئېگىزلىكى تەخمىنەن 6 دىيۇم كېلىدىغان بىر پارچە تام رەسىمى ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭدا يۇكۇنۇپ ئىبادەت قىلىۋاتقان بىر ئائىلە كىشىلىرىنىڭ ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، ئۇلار تېۋىنغۇچىلار ئىدى. بارلىق ئوبرازلار ئىنتايىن نەپىس سىزىلغان، لېكىن كۆپ قىسمى شورلىشىپ بۇزۇلۇپ كەتكەن.

خارابىنىڭ يىل دەۋرى

ئاز ساندىكى سەنئەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلىنىپ، بۇ ئىبادەتخانىنىڭ تەخمىنىي يىل دەۋرىنى ھەمدە بۇ خارابلاشقان يىل دەۋرىنى خادىلىق ئىبادەتخانىسى بىلەن ئوخشاش، دەپ قارىدۇق. بۇ قاراش قايىل قىلارلىق پاكىتقا ئىگە بولدى، بىز يەر يۈزىدىن چىقىۋېتىلگەن (مىلادىيە 758 ـ 760 ـ يىللىرى)دا قۇيۇلغان يارماقتىن بىرنى بايقىدۇق، بۇ يارماق خېلى ياخشى ساقلانغان بولۇپ، داتلاشقان ئىز يوق ئىدى، بۇ خادىلىق بىلەن مازارتوغراقتىكى ئەھۋالغا ئوخشاش ئىدى، بۇ ئىبادەتخانا ۋە ئولتۇراق رايون ئاشۇ مەزگىلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، 8 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئىبادەتخانا تاشلىنىپ خاراب بولغان.

كېڭىيىۋاتقان دامكۇ تېرىقچىلىق رايونى

قارايانتاقتىن بۇ رايوننىڭ مەركىزى بولغان كېرىيەگە بىر قېتىم تېزلا بېرىپ ـ كېلىپ، 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىدىن بۇرۇن دامكۇغا يېتىپ كەلدىم. شۇ كۈنى يولغا چىقىپ، غەربىي شىمال يۆنىلىشتىكى قۇملۇققا كىرىپ، يەنە بىر قېتىم ئۇلۇغ مازارنىڭ ئەتراپىدىكى كونا خارابىلەرنى تەكشۈردۈم. دامكۇ ۋە گۇلاخمىدىن

ئۆتمەدىغان يولدا، بۇ يەردىكى ئېتىزلارنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىۋاتقانلىقىنى، كەنتلەرنىڭ تېزلىكتە ئاۋاتلاشقانلىقىنى كۆردۈم. بۇ مېنىڭ ئالاھىدە دىققىتىمنى قوزغىدى. مەن 1906 ـ يىلى تەكشۈرگەندىن باشلاپ، دامىكۆدا چوڭ كۆلەملىك بازار بارلىققا كەلگەنىدى، شەرقتىكى چىگىلىك(Chigilik) نىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەر ئۇ چاغلاردا تېخى قاقاسلىق ئىدى. ھازىر يېڭى ئۆستەڭ ياسىلىپ، بۇ يەردە ئۈزۈن مەزگىل تېرىقچىلىق قىلغىلى بولىدىغان ھالەت شەكىللىنىپتۇ، بۇ يەردىكى كۆپ مىقداردىكى ئېشىنچا سۇ ھازىر خادىلىق خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇستىدىكى كەڭ كەتكەن يەرلەرنى ئېچىشقا ئىشلىتىلىۋاتاتتى.

سۇغىرىلىدىغان رايوننىڭ كېڭىيىشى

غەرب تەرەپتىمۇ تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىۋاتقانلىقىنى بايقىدىم. بۇ يەردىكى قۇملۇقتا نۇرغۇن توغراقلىق بولۇپ، ئىلگىرى دامىكۇ ۋە گۇلاخمىدىكى كەنتلەرنى ئايرىۋەتكەنىدى. ھازىر بۇ توغراقلىقنىڭ چۆرىلىرى بارغانسېرى كېچىكلەپ كەتكەن، كىشىلەر بۇ جايىنى تۇزلەپ، سۇغىرىشقا تەييارلىق قىلىۋاتاتتى. مەن ھەيران قالارلىق بىلەن بۇ توغراقلىقلارنى ئايلىنىپ ئۆتىدىغان ئۆستەڭنىڭ باشقا بىر يەرنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆردۈم. ئۆستەڭدىكى لايلار سۇدا ئېقىپ يېڭى بىر يەرنى قاپلىغانىدى. بۇنداق كېڭىيىش نىسبىتى بارغانسېرى ئېشىۋاتقانىدى. بۇنىڭ سەۋەبى ئاساسلىقى قارا سۇنى تېخىمۇ تېجەپ ئىشلىتىش، يەنى پوناق (Ponak) ۋە گۇلاخمىنىڭ «قېرىنداش» (akins) بۇلاق سۇيىنى تېجەپ ئىشلىتىشتىن ئىبارەت. ئىشەنچلىك يەرلىك خەۋەرلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ يېزىدىكىلەرنىڭ نوپۇسى ئۆتكەن 16 يىلدىكىدىن بىر ھەسسە كۆپەيگەن. بۇ خىل ئېشىپ بېرىش كىشىنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ قوزغايدۇ. چۈنكى، كىشىلەر يېز پەسلىدىكى كەلكۈن (ئاقسۇ) سۇيىنىڭ ئازلاپ كەتكىنىدىن نارازى بولۇشقا باشلىغان بولۇپ،

سۇ ئورنى ئوخشاش مەزگىلدىكىدىن ناھايىتى تۆۋەنلەپ كەتكەن. ناھايىتى روشەنكى، نوپۇس بېسىمنىڭ ئېشىشى ۋە باشقا ئىقتىسادىي ئامىللار بۇ خىل ئۆزگىرىشتە مۇھىم رول ئويناغان. ھېلىقى «تۇيۇقسىز بولىدىغان قۇرغاقچىلىق» نەزەريەسىنى قوللايدىغان ئەنئەنىۋى ئىسپاتلار ئىنتايىن ئاجىز كۆرۈنىدۇ.

ئۇلۇغ مازار ئەتراپىدىكى خارابىلەر

قۇملۇقتىكى بۇددا دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى بولغان ئۇلۇغ مازار ياكى ئۇلۇغ جىھاد، يەنى «مۇقەددەس ئىبادەتخانا»نىڭ ئەتراپى ۋە شىمال تەرىپىدىن چوڭ كۆلەملىك بىر خارابىلىك بايقالدى. مېنىڭچە، شۇەنزاڭ تىلغا ئالغان پىغانا بىلەن سۇڭ يۈن تىلغا ئالغان پىما دەل مۇشۇ ئەتراپتا بولۇشى مۇمكىن. مەن ئالدىنقى قېتىمدا دەل ئۇنىڭ خارابىسىنى ئىزدەش ئۈچۈن كەلگەنىدىم. بۇنىڭدىكى سەۋەبنى «قەدىمكى خوتەن» دېگەن كىتابىمدا يېتەرلىك چۈشەندۈرگەنىدىم. مېنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تەكشۈرۈشۈم بۇ ھۆكۈمىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئاشۇ قېتىم مەن بۇ تاتىنىڭ دائىرىسىنى تېخىمۇ ياخشى بىلىۋالدىم. بۇ تاتى ئۇلۇغ مازارنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغىچە سوزۇلغانىدى. بۇ قېتىم بىز لاچىنئاتا (Lachin-ata) مازىرىدىن يولغا چىقىپ، ئۇلۇغ مازارغا بارىدىغان چاغدا موللا ھەۋزە دېگەن كىشى يول باشلاپ ماڭغاچقا، يېقىن يول بىلەن ماڭدۇق. تەخمىنەن 1 مىل ماڭغاندىن كېيىن، مەن بۇ يەرلەردە نۇرغۇنلىغان خارابىلەرنىڭ بارلىقىنى بايقىدىم. بۇ خارابىلەردە كونا ساپال بۇيۇم پارچىلىرى، كۆيگەن خىش، كان داشقىلى قاتارلىقلار ھەم قوم بارخانلىرى بىلەن توغراقلىق ئوتتۇرىسىدا شامال يالاپ كەتكەن يەرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلۇغ مازارنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 1.5 مىل كېلىدىغان يەرلەر مۇشۇنداق ئىدى. بۇ تاتىلارنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىكى يادىكارلىقلار شامال، بوراننىڭ يالىشى بىلەن

ئېچىلىپ قالغاندى، بۇلار قەبرىلەرنىڭ قەدىمىيلىكىنى ئىپادىلەيتتى.

ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى قەبرىستانلىق

مەن بۇ قەبرىلەرنى دەسلەپكى ئىسلام دىنى دەۋرىگە مەنسۇپ دەپ قارايمەن. بۇ نۇقتا مۇئەييەنلەشتۇرۇشتۇرۇلدى. مەن نۇرغۇن نۇقتىلاردىن خېلى بېجىرىم ساقلانغان ئۇستىخانلارنىڭ رەتلىك قويۇلغانلىقىنى بايقىدىم. جەسەتلەرنىڭ پۇتى جەنۇبقا قارىغان بولۇپ، بۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىگە پۈتۈنلەي ماس كېلەتتى. يۇقىرىقى ئالامەتلەر بۇ خارابىلىكنىڭ تاكى دەسلەپكى ئىسلامىيەت دەۋرىگىچە ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ نۇقتا ئىنتايىن مۇھىم، ئۇ ماركو پولو تىلغا ئالغان «پېيئىبەن» (培恩) نىڭ دەل «پىما» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىشى مۇمكىن.

دەسلەپكى پۇللار

بۇ تاتىدىن يېڭىدىن قېزىۋېلىنغان پۇللار بىزنىڭ ئالدىنقى قېتىم تەكشۈرۈشتە ئىگە بولغان يەكۈنىمىزگە ماس كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ رايوندا سۇڭ يۈن پىماغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا ئاھالىلەرنىڭ ئۇزۇن مەزگىل ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. مەن بىلەن رام سىنگ تەكشۈرۈپ تېپىۋالغان پۇللارنىڭ بىرى سۇڭ دەۋرىگە ئائىت بولۇپ، يىل دەۋرى مىلادىيە 1102 — 1107 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. يەنە بىرى، ئىسلامىيەت دەۋرىدىكى پۇل بولۇپ، يىل دەۋرى 14 ـ ئەسىر دەپ بېكىتىلدى. بۇ يەردىن يەنە ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن بىر قىسىم بەش جۇلۇق يارماق، يەنە خەنزۇچە ـ قارۇشتىچە خەت يېزىلغان بىر دانە يارماق تېپىلدى. دەسلەپكى مەزگىلدىكى بۇ پۇللارنىڭ بايقىلىشى تولىمۇ مۇھىم بولۇپ، سۇڭ يۈن خاتىرىلىگەن ئىبادەتخانىنىڭ يىل دەۋرىنى

دەللىلەپ بەردى. سۇڭ يۈن پىما، يەنى ھازىر نامى مەشھۇر بولغان ئۇلۇغ مازاردىن جەنۇبقا 15 چاقىرىم مېڭىپ، ئىبادەتخانىغا كىلىپ ئىنتايىن نەپىس ياسالغان بۇددا ھەيكىلىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئۆزى كۆرگەن نۇرغۇن تۇغ - ئەلەملەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىدە ۋەيران سۇلالىسى (مىلادىيە 386 — 534 - يىللار)نىڭ يىلنامىسى بارلىقىنى، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئىنىڭ مىلادىيە 384 — 417 - يىللىرىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى يازغان.

ئۇلۇغ مازارنىڭ شىمالىدىكى خارابىلىك

مەن ئۇلۇغ مازاردا بىر كۈن توختىدىم، چۈنكى شىمالغا قاراپ ماڭسا ئۇزۇن تاتى خارابىلىكىگە تېزلا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. يولدا ئاددىي بىر ئىمارەت ئىزناسىنى بايقىدىم، بۇ شۇبھىسىزكى، مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتى ئىدى. بۇ «قەدىمكى خوتەن» ناملىق كىتابتا تەسۋىرلەنگەن قەدىمكى قورغان خارابىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە تەخمىنەن يېرىم مىل كېلەتتى. ئانچە يىراق بولمىغان جايدا كېيىنكى مەزگىلگە خاس تۇرالغۇ ئۆيى خارابىسى بايقالغاچقا، ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن قورغان كېيىنكى دەۋرگە تەۋە، دېگەن قاراش تېخىمۇ جەزملەشتۇرۇلدى. ماركو پولو تىلغا ئالغان «پىما» خارابلىشىپ ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كىشىلەر قايتىدىن بۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ ئىمارەتلەرنىڭ دەۋرى مۇشۇ مەزگىللەرگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. ئۇلۇغ مازار بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بېكىتمىز ئىدى، قىشلىق تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەترەت ئەزالىرى مۇشۇ يەردە جەم بولدۇق. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ، چىرا بوستانلىقىغا يېتىپ كەلدىم.

چىرا بوستانلىقى ۋە راۋاق خارابىلىكى

چىرا چوڭ ھەم ئاۋات بىر يېزا، ئاھالىسى مۆلچەرىمچە 3500 تۇتۇندىن ئاز ئەمەس، تېرىقچىلىقتا ئاساسەن كەلكۈن سۈيىگە

تاپىندۇ، سۇ بىۋاستە مۇز تاغ چوققىسىدىن كېلىدۇ. بۇ يەردە سۇغىرىلىدىغان يەر تېز سۇرئەتتە كېڭەيگەن، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يىللىق كۆپەيمىشى 1000 موغا يېتىدىكەن. بىرقانچە ئەسىردىن بۇيانقى قاقاس قۇملۇق هازىر قايتىدىن ئېچىلغانىدى. بۇنىڭ بۇ يەردە ساقلىنىۋاتقان يادىكارلىقلارغا تەسىر كۆرسىتىشى ئېنىق ئىدى. بۇنداق بۇزغۇنچىلىققا قارىتا مەن بىر مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتەي. مەن قونالغۇمىز ئوغرىلىق(Oghrelik) نىڭ غەربىي تەرىپىگە تەخمىنەن 1 مىل كېلىدىغان، «راۋاق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خارابىلىككە باردىم. بۇ يېڭى ئېچىلىۋاتقان تېرىقچىلىق رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، بۇ يەردىن كۆلىمى خېلى چوڭ ئۆيلەرنىڭ تېمىنى بايقىدىم، تام كېسەكتىن قوپۇرۇلغانىدى. هازىر ئەتراپتىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىرىش ئۈچۈن يېڭىدىن ئۆستەڭ چېپىلغان بولۇپ، سۇ تاملارنى ئۆرۈۋەتكەنىدى، هازىر ساقلىنىپ قالغان ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى 48 فۇت، كەڭلىكى 37 فۇت كېلەتتى. ئېنىق ئىزلار بايقالمىغاچقا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى ۋە نېمىگە ئىشلىتىلگەنلىكى نامەلۇم. تېخى سۇغىرىلمىغان يەرلەردە شامالنىڭ يالىشى نەتىجىسىدە بىر قىسىم كىچىك ساپال پارچىلىرى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، بۇ ئىلگىرى بۇ يەردە ئادەم ئولتۇراقلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

ماهىرە (Maira) تاتىددكى ساپال پارچىلىرى

غەربىي شىمال تەرەپكە تەخمىنەن 1.5 مىل كېلىدىغان جايدا توغراقلىق بار ئىدى. هازىر بۇ يەر پۇتۇنلەي قاقاسلىشىپ كېتىپتۇ، بۇ يەردىكى دەرەخ ۋە دەرەخ يىلتىزلىرىنى چېرىلىقلار كېسىپ كېتىلىپتۇ. بۇ قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا مەن تەخمىنەن 1/4 كىۋادرات مىل كېلىدىغان يەرگە كېلىپ، ناھايىتى كۆپ قەدىمكى ساپال پارچىلىرىنىڭ دۆۋىلەنگەنلىكىنى كۆردۈم. يەر يۈزىدىكى يۇمشاق لايلار ئىچىدىن ساناقسىز لاي هەيكەل

پارچىلىرىنى تېرىۋالدىم، بۇ ساپال پارچىلىرى قاتتىق ئاق ساپال بولۇپ، ئىبادەتخانا تېمىنىڭ بېزەك بۇيۇملىرى بولسا كېرەك. بۇ ئىبادەتخانا ناھايىتى بۇرۇنلا گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەن بولۇپ، تاغ دەۋرىدە ياسالغانلىق ئېھتىمالى چوڭ.

چىرىنىڭ غەربىدىكى كېڭەيتىلگەن تېرىقچىلىق يەرلىرى

3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى مەن چىرىدىن ئايرىلىپ، غەربكە قاراپ لوپقا بېرىپ، قايتىدىن خوتەن رايونىنىڭ ئەڭ چېتىنى تاپىماقچى بولدۇم. ئىلگىرى مەن كېرىيە بىلەن خوتەن ئارىسىدىكى ئاساسىي قاتناش يولىدا مېڭىپ باققان بولغاچقا، چىرىنىڭ غەربىدىكى كېڭىيىۋاتقان تېرىقچىلىق رايونىدىكى ئۆزگىرىشنى ئاسانلا بىلىۋالدىم، 1901 ـ يىلى كەڭكانغا كەلگەن ۋاقىتتا ساناقلىقلا بىرقانچە پارچە تېرىلغۇ يەر بار ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ تېرىقچىلىق يەرلىرى بارغانسېرى كېڭىيىپ، چىرىنىڭ كونا يەرلىرى بىلەن تۇتىشىپ، 2 مىلچە سوزۇلغانىدى. ئالدى تەرەپتىكى كارىتامۇ مۇشۇنداق ئىدى. ئىلگىرى يول ياقىسىدا ئاندا ـ ساندا لەڭگەرلەر بولغان بولسا، كېيىنچە ئۇنىڭ ئەتراپى كىچىك بوستانلىققا ئايلانغانىدى. ھازىرقى تېرىقچىلىق يەرلىرى ۋە يول بويىدىكى ئاق تېرەكلەرنىڭ ئىگىلىگەن ئۇزۇنلۇقى 2 مىلغا يەتكەنىدى.

ۋەيسكەرەمنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بۇتخانا خارابىسى

لوپ بازىرىدىن ئايرىلىپ، شىمالغا قاراپ مېڭىپ، مېنىڭ بىر «تەكلىماكانلىق» ئادىمىم بايقىغان مەخمۇد (Mahmud) خارابىسىنى تەكشۈرۈشكە باردىم، خارابىلىك ئىمام ئاسىم (Imam-Asim) مازىرى بىلەن سۇلتان ۋەيسكەرەم (Sultan Waiskaram) ئوتتۇرىسىدىكى قۇملۇققا جايلاشقانىدى. ئۇ يەرگە بارىدىغان يولدا ھاڭگۇيىنىڭ مۇنبەت يەرلىرىنىڭ شىمالىي چەتلىرىدىن ئۆتۈپ، پۈتۈن سازلىق بىلەن توشۇپ

كەتكەن دەريا قىنىنى بويلاپ ماڭدۇق. بۇ دەريانا يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن كەلگەن ئەڭ شەرق تەرەپتىكى قانالدىن تېشىپ چىققان سۇ ھەم سان ـ ساناقسىز بۇلاقتىن چىققان قارا سۇلار يىغىلىپ ئاقىدۇ. دەريا قىنىنى بويلاپ شەرقىي شىمالغا ماڭسا ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ قومۇشلۇق جىلغا ۋە چاتقاللىق بەلباغلىرىغىچە تۇتىشىپ باريدىكەن. پادىچىلار بۇ يەرگە كېلىپ باققان، بۇ يەر سۇلتان ۋەيسكەرنىدىن ئۈچ ـ تۆت كۈنلۈك يىراقلىقتا ئىدى. دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىگە ماڭىدىغان يولدا سۇ بولغاچقا، بۇ خوتەندىن ئۇ يەرگە بارىدىغا ئەڭ ئۇدۇل، ئەڭ قولايلىق يول ئىدى. بۇ يول كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئەرزىيىتتى. دەندەن ئۆيلۈك مازىرىنىڭ غەربىدىكى توغراقلىققا ئىككى كىچىك تاغ جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەردىكى «شەيخ»مۇ ھەممىنى بىلەتتى. ئۇلار قارىماققا پۈتۈنلەي گۆمۈرۈلۈپ كەتكەن بۇددا مۇنارىدەك قىلاتتى. بىرىنىڭ ئارىلىقى 1 مىل بولۇپ، ئېغىر دەرىجىدە خوراپ كەتكەن، تەخمىنەن 21 كىۋادرات فۇت كېلىدىغان، ئېگىزلىكى 7 ~ 8 فۇت كېلىدىغان بىر سۇپا بار ئىدى. كېسەكلەرنىڭ ئۆلچىمى 18 × 10 × 3 دىيۇم كېلەتتى. غەربكە يەنە 400 مېتىر كېلىدىغان جايدا ئىككىنچى كىچىك تاغ بولۇپ، كۆچمە قۇملاردىن چىقىپ قالغان قىسمى 3 فۇت ئەتراپىدا كېلەتتى. يەر يۈزىنى تازىلىغاندىن كېيىن بىر ئىبادەتخانا سۇپىسىنىڭ ئەڭ ئاستىنقى قىسمىنى كۆرگىلى بولىدى. سۇپىنىڭ ئەڭ ئاستى 23 كىۋادرات فۇت بولۇپ، 3 فۇت ئېگىزلىكتە كېلىدىغان بىرقانچە جايدا ئاق ساپالدىن ياسالغان قاپارتما ھەيكەللەر ساقلانغاندى. ساقلىنىپ قالغان سۇپىنىڭ ئۈستى تەخمىنەن 7 فۇت ياكى ئۇنىڭدىن ئېگىزرەك كېلەتتى. ئېغىر دەرىجىدە يىمىرىلىپ كەتكەچكە، ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

هاڭگۈيا تاتى خارابىسى

ئىككىنچى ئىبادەتخانا خارابىسىدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، ئېگىزلىكى 50 ~ 60 فۇت كېلىدىغان ئىككى قۇملۇقتىن ئۆتسە، ئاندىن دوكلاتتا تىلغا ئېلىنغان خارابىلىككە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. خارابىلىك 15 ~ 20 فۇت ئېگىزلىكتىكى قۇملۇق ئارىسىدا بولۇپ، ئارىلىقى تەخمىنەن 1.5 مىل كېلەتتى. يولدا كونا ساپال پارچىلىرى دۆۋىلەنگەن يەرلەرنى كۆرگىلى بولاتتى. بۇ خىل ئەھۋال يەنە بۇ ئېگىز قۇملۇقنىڭ كەينى تەرىپىدىكى كەڭ كەتكەن قۇملۇقتىمۇ كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ غەرب ۋە غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان قىسمى تېخى ئېچىلىپ قالمىغان بولۇپ، «هاڭگۈيا تاتى»نىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ تاتىنى مەن 1901 ـ يىلى ئارقا قۇدۇقتا تۇنجى قېتىم، 1906 ـ يىلى ئاقتېرەك خارابىسىگە بارىدىغان يولدا ئىككىنچى قېتىم ئۇچراتقانىدىم. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر جايدا بىر ئۆينىڭ كېسەك تېمىنى كۆرگىلى بولاتتى. بۇ تامنى شامال يالاپ كەتكەچكە، ئېگىزلىكى پەقەت 1 فۇت ئەتراپىدا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئىككى ئۆيدە ئوچاق بار بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 2 فۇت كېلەتتى. قۇرۇلمىسى دەندەن ئۆيلۈك، خادىلىق ۋە باشقا جايلاردا كۆرۈلگەنلىرى بىلەن ئوخشىمايتتى. جەنۇبقا تەخمىنەن 20 يارد ماڭسا دىيامېتىرى 40 فۇت كېلىدىغان ياغاچ ۋە توپا دۆۋىسى بار ئىدى. بۇ بىر ئىبادەتخانا ئىزى بولسا كېرەك. روشەنكى، بۇ ئىبادەتخانا ئوت ئاپىتىگە ئۇچرىغان. كېيىنچە بۇ يەرگە ھەمىشە «گۆھەر ئىزدەش» ئۇچۇن كىشىلەر كېلىپ تۇرغان، ھازىرمۇ يېقىن ئەتراپتىكى ئوتۇنچىنىڭ بۇ يەردىن ئۆتكەن ئىزىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى كېچەيتىلگەن سۇغىرىش رايونى

شۇنىڭدىن كېيىن زىچ ئېتىزلار بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن

هاڭگۇيا ۋە سامپۇل كەنتىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن بىزىل(Bizil) غا كەلدىم. بىزىل يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، تاغدىكى سۇلار مۇشۇ يەردىن دەريا‌غا قۇيۇلاتتى. مەن يولدا نۇرغۇن پايدىلىق ئۇچۇرلارنى توپلاپ، بۇ يەرنىڭ تەرەققىي قىلغان ئۆستەڭ تورىنى بىلىۋالدىم، بۇ سۇغىرىش توري يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى خوتەننىڭ ھەرقايسى ئايماقلىرىنى، يەنى ئۇلاردىن تەشكىل تاپقان لوپ ناھىيەسىنى سۇغىراتتى. خوتەن بوستانلىقىدىكى مۇھىم ئورۇن ھېسابلىنىدىغان بۇ رايوننىڭ تېرىقچىلىق كۆلىمى يېقىنقى يىللاردىن بېرى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، قۇملۇق گىرۋەكلىرىدىكى «يېڭى يەر»لەر سۇغىرىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن، شورلىشىپ كەتكەن كونا تېرىقچىلىق يەرلىرى ئېچىلغان.

يامادا تاتىنى قايتا زىيارەت قىلىش

بىزىلدىن ئۆتۈپ يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا بېرىپ، قايتىدىن «گوسرنگا (Gośrnga)» (كالا مۇڭگۈزى) خارابىسى ۋە يېقىن ئەتراپىتىكى بىر قىسىم ئىزلارنى تەكشۈرمەكچى بولدۇم. خوتەننىڭ ئىككى چوڭ دەريا‌سىنى بۇ يەردىكى ساي ئىككىگە ئايرىۋېتەتتى. مەن تاشلىق سايدىن ئۆتكەن چاغدا كۇچلۇك قۇم ـ بوران چىقىپ، تەكشۈرۈش تولىمۇ تەسكە توختىدى. ئەمما، يۇرۇڭقاش دەريا‌سىدىن (ئۇ چاغدىكى دەريا قىنى 1 مىل كەڭلىكتە، سۇ يۇزىنىڭ كەڭلىكى 100 يارد، چوڭقۇرلۇقى 1 ~ 1.5 فۇت ئىدى) ئۆتكەندىن كېيىن، سول قىرغاقتىكى ھەرقايسى رايونلارنى سۇغىرىدىغان ئۆستەڭنىڭ مەنبەسىنى كۆردۇم. ئاندىن كېيىن خارابىلىككە يېتىپ كەلدىم، بۇ خارابىلىك يامادا تاتىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. بۇ تاتى مەن تۇنجى قېتىملىق تەكشۈرۈشكە كەلگەن چاغدىكىگە قارىغاندا غەربىي جەنۇبقا 1 مىل ئەتراپىدا سوزۇلغانىدى.

4 - بۆلۈم خوتەننىڭ شىمالىدىكى ئىبادەتخانا خارابلىرى

خوتەنده توختاش

خوتەنده بىرقانچه كۈن تۇردۇم. «گۆھەر ئىزدەش ئەترىتى»دىكى يول باشلىغۇچىلىرىم خوتەن بوستانلىقىنىڭ شىمالىدا بىر قىسىم خارابلىكنى بايقىغانىدى.

قاراسايدىكى ئىبادەتخانا خارابىسى

مەن تەكشۈرگەن بىرىنچى خارابلىك قۇملۇقتىكى تار كەتكەن قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. بۇ قۇملۇق خوتەن بازىرىنىڭ ئەڭ غەربىي شىمالىدىكى ياۋا (Yawa) بىلەن قارا ساينىڭ سىرتىدىكى كەنتلەر ئارىسىغا جايلاشقان. مەن ياۋىدىكى كەڭ كەتكەن بوستانلىقلارنىڭ يېقىنقى 15 يىلدا ئېچىلغانلىقىنى بايقىدىم. ئەمما، بۇ يەر بىلەن قاراساينىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى خارابلىك كىشىنى تولىمۇ ئۇمىدسىزلەندۈرەتتى. قۇرۇپ كەتكەن توغراقلىقلار - دەرەخلەر پۈتۈنلەي كېسىلىپ، تامامەن كۆيدۈرۈۋېتىلگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردە ماڭا بىر خارابلىكنى كۆرسەتتى. بۇ جايدىن لايدىن ناھايىتى نەپىس ياسالغان نۇرغۇنلىغان ھەيكەللەر تېپىلغان. ئۇلار ماڭا بەرگەن بىر قىسىم ھەيكەللەر دەل مۇشۇ يەردىن تېپىلغانىدى. بۇ يەردە ھېچقانداق ئۆي ئىزىمۇ ساقلانمىغان، پەقەت شامال يالاپ كەتكەن توپراقتىن نۇرغۇن كىچىك ھەيكەل پارچىلىرىنى تاپقىلى بولاتتى. شۇبھىسىزكى، بۇ بۇيۇملار ئۆزئارا ئارىلىقى 160 يارد كېلىدىغان ئىبادەتخانىدىكى ھەيكەللەر ئىدى. مېنىڭچە، خارابلىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە 2 چاقىرىم ئەتراپىدا كېلىدىغان ئۆستەڭ بولغاچقا، يەر ئاستى سۈيىنى يەر يۈزىدىن 5 فۇت ئەتراپىدا كېلىدىغان يەر قاتلىمىغا تارتىپ چىقارغان.

پارس لېيدىن ياسالغان ھەيكەل پارچىسى

بۇ يەردىن تېپىلغان لاي ھەيكەل پارچىلىرى ئارىسىدا نەپىس، ياخشى ساقلانغانلىرىمۇ بار، ئۇلار كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان بىر قىسىم بۇددا ھەيكىلى بار بولۇپ، شۇنچە نەپىس ئىدى. ئۇنىڭ بېشىدا نۇر ھالقىسى بار بىر ئەرنىڭ ھەيكىلى بار بولۇپ، مۇزىكا ئىلاھىدەك قىلاتتى. ساقلىنىپ قالغان باش ۋە بەدەن قىسمى تولىمۇ نەپىس، خۇددى «ئۈچ رەتنە» (tri-ratna) (ھەق ھېكمەت، ھەق ئېتىقاد، ھەق ئەمەل ــ مۇھەررىردىن)گە چوقۇنىدىغان ھەيكەلگە ئوخشايتتى. بۇ ھەيكەللەرنىڭ ئۇسلۇبى بىلەن دەندەن ئۆيلۈك ۋە خادىلىقتىن تېپىلغان ئوخشاش تۈردىكى ھەيكەللەر ئۆزئارا ئوخشايتتى. ئەمما، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە بەكرەك تارتقىنى ئۇلارنىڭ ماتېرىيالى، يەنى ئىنتايىن قاتتىق بولغان پارس لېيى ئىدى. بۇ خىل لاينىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئەڭ دەسلەپ ئارتۇر چۇرچ (Arthur church) ئەپەندى دىققەت قىلغان. بىرى ئۇنىڭغا بىر قىسىم ئەۋرىشكىنى سوۋغا قىلغان بولۇپ، ئۇ بۇلارنى تەھلىل قىلىۋاتقان چاغدا بۇ ئالاھىدىلىكنى بايقاپ، بۇ ھەقتە ئىزدەنگەن. ئۇ، قاراسايىنىڭ لېيى ئىنتايىن قاتتىق، ئۇنىڭدىن «بۇيۇم ياسالغاندىن كېيىن ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ بۇ خىل ئوتتا پىشۇرۇشنى مەقسەتلىك دەپ قارىغان، بۇ خىل قاراش توغرا بولۇشى مۇمكىن. چىغلىقتىن تېپىلغان نۇرغۇن لاي ھەيكەللىرىمۇ كۆيدۈرۈلگەن، ئەمما بىرسىنىڭمۇ رەڭگى ئۆزگەرمىگەن، پەقەت بەزىلىرىنىڭ سىرتى ئازراق يېرىلغان. بۇ كۆيدۈرگەندە دائىم كۆرۈلىدىغان ئىز ئىدى. قالغان كۆپ قىسمى تولىمۇ سىلىق بولۇپ، بۇ ھادىسىگە نىسبەتەن كىشىلەر ھازىرغىچە قايىل قىلارلىق چۈشەنچە بېرەلمىدى.

مایاقلىق (Mayaklik) قۇم خارابىسى

قاراسايدىن يولغا چىقىپ، قاراقاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ شەرققە

قاراپ ماڭدىم. «تەكلىماكانلىق» يولباشچىسى ئابباس (Abbas) ئېگىز قۇملۇقنىڭ يان تەرىپىدە بىر ئىبادەتخانىنى كۆرگەنلىكىنى، ئورنىنىڭ بوستانلىق مەركىزى بىلەن ئىككى دەريا قوشۇلىدىغان قوشلاش (koshlash) ئارىسىدا ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بەردى. دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدا سارىغ يېزىسى (Sarigh-yez) بولۇپ، هازىرقى «يېڭى دەريا» (Yangi-darya) نىڭ تارماق ئېقىنى بۇ يەردە ئاساسىي دەريانى قۇيۇلاتتى. دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى سايلىق ئېگىز دۆڭلەردىن ئۆتۈپ، تەخمىنەن 5 مىل ماڭغاندىن كېيىن ئابباس بىزنى خارابىلىك بار جايغا باشلاپ باردى. بۇ خارابىلىكنى ئۇ ئىككى يىل ئىلگىرى بايقىغان بولۇپ، قاقاس قۇملۇقتا تام رەسمى ئىزلىرىنى كۆرگەنىكەن. بۇ خارابىلىك كۆزگە ئانچە چېلىقمايدىغان بولۇپ، يەردىمۇ هېچقانداق ئىز يوق ئىدى. مەن يول باشلىغۇچىمىزنىڭ بۇ يەرنى يەنە تاپالىشىدىن ئەنسىرەپ قالدىم، يەر يۈزىدىن 20 فۇت ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخىنى باغرىدا بىر قىسىم رەڭلىك كاكىل پارچىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى، ئۇنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي تەرىپىدە نۇرغۇن ساپال پارچىلىرى بار ئىدى. بۇ ساپال پارچىلىرى قىپقىزىل هەم تولىمۇ قاتتىق بولۇپ، يىل دەۋرى ناهايىتى بۇرۇندەك قىلاتتى. ئەملىيەتتە خارابىلىكنىڭ ئورنى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىغا 2 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا، بۇ يەر چاتقاللىق بىلەن قاپلانغان يايلاق بولۇپ، مايا‌قلىق دەپ ئاتىلاتتى.

چوڭ تام رەسمى

قۇم دۆۋىسى ناهايىتى چوڭ ئىدى. ئۇستىدىكى قۇملار توختىماي تۆۋەنگە سىرىلىپ چۈشۈپ تۇرغاچقا، قېزىش تولىمۇ جاپالىق بولدى. ئەمما، قاراڭغۇ چۈشۈشتىن بۇرۇن يەر يۈزىگچە كولاپ، هازىرقى تامدىن 9 فۇت تۆۋەنگە چۈشتۇق. تام كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، غەربىي جەنۇبقا قارايتتى. هەممىسىنى تازىلاپ

132 ـ رەسىم مايافلىق بۇتخانىسى II . Ta تامدىكى رەڭلىك رەسىم، چوڭ ھەيكەل ئارىسىدىكى ئولتۇرغان بۇددا

بولغاندىن كېيىن، تامنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنىڭ 34 فۇت كېلىدىغانلىقىنى، تام يۈزىنىڭ تۆخۈم رەڭگىدە بولۇپ، ئۇستىگە رەسىم سىزىلغانلىقىنى، بۇ رەسىمدە بۇددا ۋە بۇدساتۋا ئوبرازلىرىنىڭ ئۆزئارا كىرىشتۇرۇلۇپ سىزىلغانلىقىنى بايقىدۇق. تامنىڭ ئەينى چاغدىكى ئېگىزلىكى 12 فۇت ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن. رەسىملەرنىڭ ئارىلىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى بوش يەرگە 132 ـ رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك، ئېگىزلىكى 3 فۇت 3 دىيۇم كېلىدىغان كىچىك رەسىملەر سىزىلغاندى. تام رەسىملىرىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى قۇم ئېگىز بولغاچقا، بۇ چوڭ تام رەسىمنى سۈرەتكە تارتالمىدىم. بۇ قېينىچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىككىنچى كۈنى تېخىمۇ كەچ ۋە چوڭقۇر كولىدۇق، نەتىجىدە تام گۆمۈرۈلۈپ چۈشتى. تامنىڭ ئاستىدىكى خىشنىڭ يېرىقلىرىغا سۇ كىرىۋالغان بولۇپ، ئىچىدىكى ياغاچنىڭ ھەممىسى چىرىپ كەتكەنىدى. شۇڭلاشقا، بۇ تامنىڭ

ئاسانلا ئۆرۈلۈپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە تامنىڭ كەينىدىكى قۇمنى، يۆتكىگىلى بولمىغاچقا، كولىشىمىز بىلەنلا ئۆرۈلۈپ كەتكەنىدى. رەسىم سىزىلغان تامنى بالدۇرلا بوشاپ كەتكەچكە، قۇمنىڭ بېسىمى بىلەن پۈتۈنلەي پارچىلىنىپ كەتكەنىدى. مۇشۇنداق بولغانلىقتىن قازغان چاغدىكى خاتىرىگە ئاساسەن بۇ تام رەسىملىرىنى يېزىق ئارقىلىق بايان قىلدىم.

چوڭ تام رەسىمىنىڭ ئىنچىكە ھالقىلىرى

بۇ چوڭ تام رەسىمى ئەملىيەتتە ئالتە پارچە بولۇپ، ھەربىر رەسىمنىڭ تامدىكى كەڭلىكى 4 فۇت 10 دىيۇم كېلەتتى. رەسىمدە بۇددا ئوڭ تەرەپكە 75 گىرادۇس قىيسايغانىدى. ئۇ سول قولىنى تۆۋەنگە سالاڭگىلىتىپ بېلىنىڭ ئاستىغا قويغان، بىر گۈللۈك چەمبىرەكنى باش بارماق بىلەن بېگىز بارماق ۋە ئوتتۇرا بارماق ئارىسىغا قىستۇرۇۋالغانىدى. ئۇنىڭ كىيىمىنى ئېنىق كۆرگىلى بولمىدىغان بولۇپ، سول مۇرىسىگە كەڭ كاسايا ئارتىۋالغانىدى، بۇ خىل كاسايانىڭ رەڭگى ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى قىزغۇچ بېغىر رەڭ، يەنە بىر خىلىنىڭ ئۈستىگە قېنىق بىنەپشە رەڭلىك بالداقچە نۇسخىلار ئىنتايىن زىچ سىزىلغان، بالداقچە نۇسخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 8 دىيۇم، كەڭلىكى 3 دىيۇم كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا بىر دانە تال ئاق رەڭلىك بالداقچە بار. ھەربىر بۇددا رەسىمنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى قېنىق بىنەپشە رەڭلىك ئاق يوپۇرماق بىلەن زىننەتلەنگەن بولۇپ، سۆسۈن سىرىن توقۇلۇۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇچىسىغا ئالدىدا بايان قىلىنغان ئالا ـ چىپار كاسايا كىيگەن بۇددا رەسىمدە سايە نۇرىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا كەڭرى ئۇچ بۇلۇڭلۇق سىزىلغان، ئۇچ بۇلۇڭنىڭ ئۇچى يۇقىرىغا قارايدىغان بولۇپ، ئىككى تەرىپىنىڭ ھەربىرىدە ئىككىدىن سەل تارىراق نەقىش بار. ئۇنىڭ ئىچى سۆسۈن ۋە بېغىر رەڭ بويالغان، سىرتىغا ئەت رەڭ

بېرىلگەن، ئوتتۇرىدىكى نەقىشنىڭ ئۈستىدىكى ئۈچ بۇلۇڭ قارا، قىزغۇچ، قېنىق بىنەپشە، قىزغۇچ، ئاق، قىزغۇچ رەڭگە كىرىپ قالغان. بىنەپشە رەڭلىك كاسايا كىيگەن بۇددانىڭ سايە نۇرىنىڭ ئىچ تەرىپى شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن سەل تار ئىدى. بۇنىڭ گىرۇپكىنىڭ سىرتقى تەرىپى ئىككى نەقىشتىن تۇزۇلگەن گىرۇپەكتىن ئىبارەت. نەقىش ئايرىم - ئايرىم ھالدا كۆك ۋە ئاق رەڭنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ رەڭلەر ئۆزئارا كىرىشىپ قاپارتما نەقىشكە ئوخشاپ كېتىدىغان سۇ ياڭقى گۈلىنى ھاسىل قىلغان. سۇ ياڭقى گۈلىنىڭ ئىچى ئەت رەڭ بىلەن بويالغان، سىرتى سۆسۈن رەڭنى ئاساس قىلغان، ئالدىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئاستىدىكى بوشلۇققا تولدۇرۇلغان كىچىك بۇددا رەسىملىرىدىكى بۇددا ئۇچىسىغا ئوچۇق قىزىل رەڭلىك كاسايا كىيگەن، سولغا 75 گىرادۇس بۇرۇلغان، ئېللىپسسىمان باش نۇر ھالقىسى ۋە سايە نۇر ھالقىسى بار.

ئىبادەتخانا بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن چوڭ زال

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان رەسىم بار تام بىر مەركىزىي خانا ياكى زالنىڭ تېمى بولۇشى مۇمكىن، بۇ يەردىن تۆۋەندە دېمەكچى بولغان Ta.I زالغا ئۆتكىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ھازىر پۈتۈنلەي گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەن باشقا زاللارغىمۇ تۇتاش بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر تام بىلەن بۇ تام ئۇچرىشىپ تۇز بۇلۇڭ ھاسىل قىلغان، غەربىي جەنۇب تەرىپى ئاللىقاچان گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەن، قالغان قىسمى 10 فۇتقىمۇ يەتمەيدۇ. نەملىك ۋە شامالنىڭ تەسىرىدە ھېچقانداق مەركىزىي خانا ياكى زال ساقلىنىپ قالمىغان. شۇ سەۋەبلىك ئۆي ئۆگزىسىنىڭ قانداقلىقىنى بىلگىلى بولمىدى. ئەمما، رەسىم بار تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى Ta.I ئىبادەتخانىنىڭ ئالدىغا تۇتاشقان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا، ئۆينىڭ ئۆگزىسىمۇ بۇ تامغا قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن. شۇ سەۋەبلىك ئۈستى ئوچۇق كاردور شەكلىدىكى رەسىم كاردورى ياكى

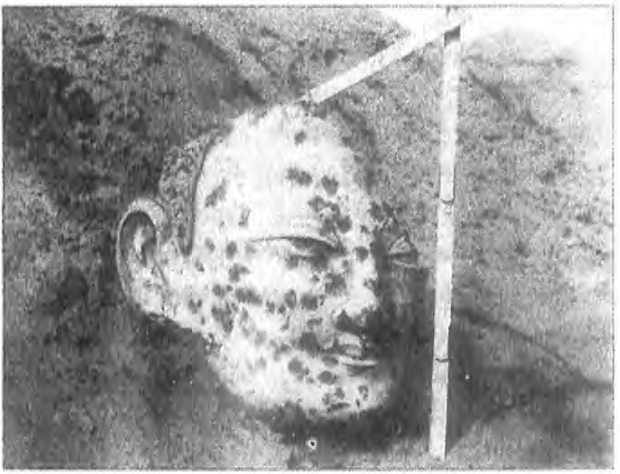
ئۆتۈشمە يول شەكىللەنگەن. بۇ خىل ئۆگزە راۋاق ئىبادەتخانىسىنىڭ تۆت تەرىپىنى يېپىش ئۈچۈن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردىكى تام رەسىمى ۋە تامدىكى ھەيكەللەرمۇ يامغۇرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ساقلىنىپ قالغان، بۇ تام ئازراق نېپىز بولۇپ، 2 فۇتتىن كۆپرەك كېلىدۇ.

ئىبادەتخانىنىڭ كاردورىنى قېزىش

بىز رەسىم بار تامنىڭ غەربىي شىمال چېتىنى داۋاملىق قېزىپ، بىر قىسىم كاردور ئىزىنى بايقىدۇق، ئۇ بىر تۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدىكى كاردور بولۇشى مۇمكىن. كاردورنىڭ قورشاۋ تېمى ii نومۇرلۇق تامغىچە سوزۇلۇپ، ئۇنىڭ بىلەن تۇز بۇلۇڭ ھاسىل قىلغان، شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدىكى باشقا تاملارنىڭ ھەممىسى قومۇش تام ئىدى. ئۇلارنىڭ قېلىنلىقى ئاران 6 دىيۇم كېلەتتى، بۇ جايدىكى خارابىلىك باشقا جايلاردىكى خارابىلىككە ئوخشاشلا يەر ئاستى سۇيىنىڭ تەسىرىدە بوشاپ كەتكەنىدى. تۆۋرۈكنىڭ شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمال تېمىنى تازىلىغاندا، تام گۈمۈرۈلۈپ چۈشتى. كاردور تېمىدىكى رەسىمنىڭ مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا رەڭلىرىنىڭ ئوچۇق ساقلىنىپ قالغانلىقىغا ئادەمنىڭ راستىنلا ئەقلى يەتمەيتتى. كاردور i نىڭ سىرتقى تېمى ئاستىدىكى سۇپىغا قويۇلغان ھەيكەلنىڭ رەڭگىمۇ ئوچۇق ئىدى.

ئادەم چوڭلۇقىدىكى ئولتۇرغان بۇت ھەيكىلى

جەنۇب تەرەپتىكى بۇلۇڭغا ئەسلىي چوڭ ھەيكەل قويۇلغان، ئۇنىڭ ھازىر پەقەت گىرەلەشكەن پۈت قىسمى ۋە نېلۇپەر سۇپىسىلا ساقلىنىپ قالغان. سۇپا 5 فۇت كەڭلىكتە بولۇپ، ئاللىقاچان يېرىلىپ كەتكەنىدى. ئەمما، بۇ يەردىن يېرىلىپ كەتكەن بىر چوڭ ھەيكەل بېشى تېپىلدى (133 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ ھەيكەل بېشىنىڭ ئېگىزلىكى 16 فۇت كېلەتتى. بۇ

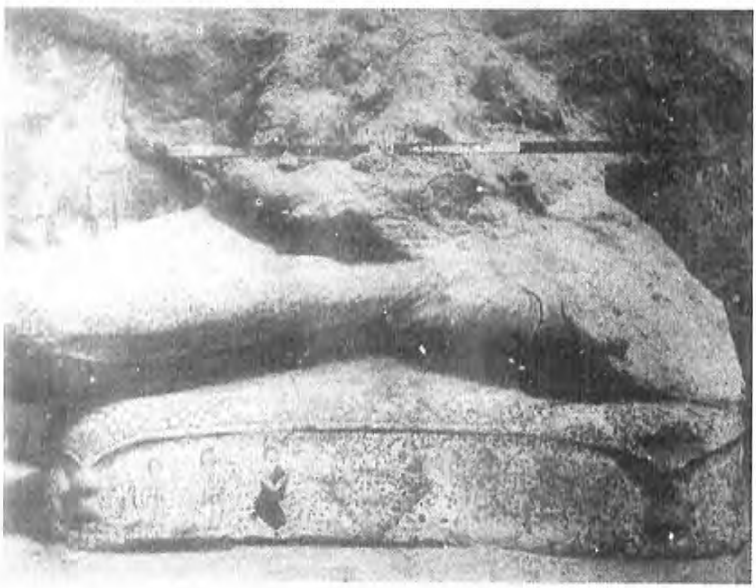
133 ـ رەسىم ماياقلىقنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى Ta . I بۇتخانىدىن تېپىلغان ھەيكەل بېشى

ھەيكەل بېشى يۇمشاق بولغاچقا، يۆتكەشكە ئامال بولمىدى، بىراق يۈزىدە رەڭلەر ساقلىنىپ قالغانىدى. فوتو سۈرەتتىكى قارا جايلار ئەسلىدە ئالتۇن ياپراقچە چاپلىغان جاي بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ھەيكەل پارچىلىرىنى ھەممىلا جايدا كۆرگىلى بولاتتى. تام بۇلۇڭىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە لاي سۈپا ۋە يەنە بىر ئادەم چوڭلۇقىدىكى ئولتۇرغان بۇتنىڭ ئىككى پۇتى بايقالدى (134 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئۇنىڭ ئۇستىدىكى كىيىم قىزىل بىلەن كۆك ئارىلاشقان، لەتلىمە تۇتۇلغان كىيىم ئىدى. بۇت سۈپىسىنىڭ ئالدى تەرىپى 1 فۇت ئەتراپىدا بولۇپ، ھەممە يېرىگە رەسىم سىزىلغان. گەرچە تەبىئىي ئاپەتنىڭ تەسىرى ئېغىر بولسىمۇ، ئەمما بىز بۇ رەسىمنى يەنىلا كېسىۋالدۇق.

رەڭلىك ھەيكەل

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھەيكەلدىن باشقا، بىز يەنە چوڭ ـ كىچىكلىكى ئادەمدەك، بېلىنىڭ تۆۋەن قىسمى مۇكەممەل

ساقلانغان بىر ئەرنەك ھەيكەلنىڭ بايقىدۇق (135 ـ رەسىمگە قارالسۇن). ئەمما، ئۇ بىز رەسىمگە تارتىپ بولغاندىن كېيىن گۈمۈرۈلۈپ چۈشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىنەپشە رەڭلىك تون كىيىۋالغان بولۇپ، تون تىزىغچە كېلەتتى، ئۈستىدە كەشتە گۈل ياكى قاپارتما گۈلگە سىمۇول قىلىنغان چوڭ چەمبىرەكلەر بار ئىدى. ئىچىدىكى كىيىمى بېغىر رەڭدە بولۇپ، كۆڭ چەمبىرەك بىلەن زىننەتلەنگەن. پۇتىغا ئۇزۇن چورۇق شەكىلدىكى سۇس قىزىل رەڭلىك ئۆتۈك كىيگەنىدى. ھەيكەلنىڭ كەينىدىكى تامنىڭ تۈۋىدىن بەش جۈلۈق يارماق بايقالغان بولۇپ ھەيكەل سۇپىسىنىڭ لېيىغا قېتىۋېتىلگەن، بۇ سۇپىدىكى ھەيكەل پارچىلىنىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوڭ تەرەپ تامىدىكى رەسسامنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى 4 فۇت كېلەتتى. ئۇستىنى كەشتىنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدىغان تام رەسسامنىڭ ئىزى بار.

134 ـ رەسىم مايا‌قىلىقىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بۇتخانا I . Taدىن تېپىلغان رەسىم، سۇپىلىق لاي بۇت ئىزى

135 ـ رەسىم ماياقلىقنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بۇتخانا Ta.I دىن چىققان ئۆتۈشمە يولنىڭ شەرقىي جەنۇب تېمىدىن چىققان، تۈخۈم سېرىقى رەڭلىك تام رەسىمى ۋە لاي ھەيكەل ئىزى

(135 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ ھەيكەلنىڭ بوينىغىچە بولغان قىسمى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ناھايىتى نەپىس بېزەلگەن بۇدساتۇا ھەيكىلى ئىدى. ئۇ سول قولىدا بىر دانە گۈلنى چەمبىرەك، ئوڭ قولىدا قوپال سىزىلغان بىرنەرسە تۇتۇۋالغاندى، بۇ يەردىكى تام رەسىملىرى تازىلاپ بولغاندىن كېيىن سويۇلۇپ چۈشۈپ كەتتى. بۇددا تولىمۇ كېلىشكەن، ئۇچىسىغا ئاق رەڭلىك كاسايا كىيىۋالغان بولۇپ، كاسايانىڭ سىزىقلىرى ئىنتايىن نەپىس ئىدى. بويىنى ۋە بىلىكىگە ئىنتايىن چىرايلىق زەنجىر پۈتىغا يۆگۈۋالغان پايتىمىنىڭ ئۈستىدە بىر مۇڭگۈزلۈك بوغىنىڭ رەسىمى بار بولۇپ، ناھايىتى ياخشى سىزىلغانىدى.

چاشقان باشلىق ئىلاھ

Ta.I كاربىدورنىڭ ئىچكى تېمى نېپىز ۋە ئاجىز ئىدى،

ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئىككى پارچە ئالاھىدە رەسىم بار، ئېگىزلىكى 4 فۇتقىمۇ يەتمەيتتى. سول تەرەپتە سايمانىڭ ئىزى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ بىر ئىلاھە ھەيكىلى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئىچى تەرىپىدە ئادەم ئوبرازى بار ئىدى. 136 ـ رەسىمدىكى بىرنىڭ ساقلىنىشى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. ئادەمنىڭ بېشى ھايۋان بېشىدەك بولۇپ، ماڭا قەدىمكى خوتەن رىۋايەتلىرىدىكى چاشقان باشلىق ئىلاھنى ئەسلەتتى. بۇ خىل رىۋايەتنى شۇەنزاڭمۇ خاتىرىلىگەن. مەن ئۇنى تۇنجى قېتىم دەندەن ئۆيلۈكتىن چىققان تاختا رەسىمدە كۆرگەنىدىم. گەرچە بۇ باش ئىتنىڭ بېشىغا ئوخشىسىمۇ، ئەمما تاڭلىيىدىكى ئۆتكۈر چىشى ۋە ئۆتكۈر قۇلىقى ئۇنىڭ رىۋايەتلەردىكى چاشقان ئىلاھىغا مەنسۇپلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئۇنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن خوتەن ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ئامان قالغان. بۇ خىل قاراش بۇ بەگلىكنىڭ كۈشەندىسى بولغان بويسۇندۇرغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇۋاپىق ئىدى. دەندەن ئۆيلۈك ھەيكەللىرىدىكى يەلپۈنۈپ تۇرغان قوڭۇر رەڭلىك چاچ بىلەن ساپسېرىق تېرە ناھايىتى ماسلاشقان ئىدى، باش نۇسخىسى ۋە قولنىڭ سېرىق ياكى ئاچ سېرىقلىقىمۇ شۇنداق ئىدى. ئۇنىڭ

136 ـ رەسىم چاشقان باشلىق ئىلاھ

ئوك تەرەپ ئۈستۈنكى قولى يېرىلىپ كەتكەن، ئوك تەرەپ ئاستىنقى قولىدا نېمە ئېلىۋالغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بەلكىم سېۋە ياكى دەرەخ يىلتىز بولۇشى مۇمكىن. سول تەرەپ ئۈستۈنكى قولىدا ئاق رەڭلىك بىر نەرسىنى سىقىمدىۋالغان، ئۇ بەلكىم قوڭغۇراق بولۇشى مۇمكىن، سول تەرەپ ئاستىنقى قولىدا بىر يۇمىلاق تەخسىنى كۆتۈرۈۋالغان. ئالدى بىلىكىدە بەش دانە قارا رەڭلىك لېنتا بولۇپ، بىلەزۈككە ۋەكىللىك قىلسا كېرەك، ئۇ تولىمۇ غەلىتە كۆرۈنەتتى. بۇ رەسىم بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى تاختا رەسىم ئۈستىدە سانائەسىز قارا چېكىت بار ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلغان ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇ قارا چېكىت ئالتۇن ياپراقچە پارچىلىرىنى چاپلىغان جاي بولۇپ، دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ.

تۆت قوللۇق ئايالنىڭ رەڭلىك رەسىمى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئوك تەرەپ تامدىكى تاختا رەسىم تولىمۇ ئالاھىدە ئىدى. بۇ تاختىنىڭ ئۈستىگە ئۆرە تۇرغان تۆت قوللۇق ئايالنىڭ رەسىمى سىزىلغان، ئۇنىڭ كىيىمى ھەشەمەتلىك بولۇپ، بېشى ۋە كەينىدىن نۇر بېرىلگەنىدى. ئايالنىڭ ئۈدۈلىدا تېۋىنغۇچىلار بار، ئايالنىڭ كۆزى ئالدىغا تىكىلگەن، بەدىنىگە ھىم كېلىدىغان تون كىيگەن بولۇپ، تون تىزىغىچە چۈشۈپ تۇرىدۇ، تۇز ۋە كەك كۆكرىكى بىلەن ئىنچىكە بېلى ئۇنى تېخىمۇ چىرايلىق كۆرسەتكەن بولۇپ، ئېلىزابىت ئۈسلۇبىغا ئوخشايتتى. بېشىدا سىرىق رەڭلىك تاج بار ئىدى. گۈللۈك تاج ناھايىتى نەپىس. ئۇنىڭ ئۈسلۇبىغا ئەك يېقىن كېلىدىغانلىرىدىن ھازىر ئەسكە ئالالايدىغىنىم دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىدىن بايقالغان تاختا رەسىمى D . X . 4 نىڭ سول تەرىپىدىكى ئايال تاقۇالغان تاج ئىدى. تاجنىڭ سول تەرىپىنىڭ قىسمەن بۆلىكى سويۇلۇپ چۈشۈپتۇ. ئوخشاش سەۋەب تۆپەيلىدىن، سول قولىدا كۆتۈرۈۋالغان نەرسىنىڭ گۈل ياكى

ئەمەسلىكىنى بېكىتىشكە ئامال بولمىدى. ئوڭ قولىدا تۇتۇۋالغان نەرسە يۇمىلاق ئاق سېرىق رەڭدە بولۇپ، ئىككى قولى قوپالراق ھالەتتە ساغرىسىغا چۈشۈپ تۇرىدۇ. ئوڭ مۇرىسىدە بىر دانە كىچىك سېۋەتنى كۆتۈرۈۋالغان، ئىچىدىن ناھايىتى روشەن بولغان تۆت دانە ئۈزۈم، تار يوپۇرماق چىقىپ تۇرىدۇ. سول تەرىپىدىكى بىرىنچى، ئىككىنچى ياپراق ئارىسىدىن تېخىمۇ كىچىك بولغان تۇخۇمسىمان بىرنەرسە چىقىپ تۇرىدۇ.

يېپەك مەلىكسىنىڭ رەسىمى

ئىككى ئەھۋال مېنىڭ ئالاھىدە دىققىتىمنى قوزغىدى. ئۇ ئوڭ قولىدا پىلە قۇرتىغا ئوخشاش بىر نەرسە تۇتۇۋالغانىدى، يەنە ئوڭ مۇرىسىدە بىرقانچە تال يېشىل يوپۇرماق بولۇپ، بۇ كىشىگە ئالاھىدە تەسىر بېرەتتى. بۇ خىل ئوبراز ماڭا خۇددى جۇڭگو مەلىكىسىدەك تۇيغۇ بەردى. شۇڭا ئۇنىڭ خاتىرىلىگەن خوتەن رىۋايەتلىرىدە ئەنە شۇ مەلىكە پىلىچىلىكنى خوتەن بەگلىكىگە ئېلىپ كىرگەنلىكەن. بۇ رەسىمنى مەن بۇزۇلۇپ كېتىشتىن بۇرۇن تارتىۋالغان بولغاچقا، كېيىن تەپسىلىي كۆزىتىش ئارقىلىق بۇ قارىشىمىنىڭ توغرىلىقى ئىسپاتلاندى. دەندەن ئۆيلۈكتىن چىققان تاختا رەسىم D.X.4 گەسلىدە سەدىپە بۇيۇمى بولۇپ، بىر ھۈجرىغا قويۇلغان، بۇ ئەھۋال بۇ رىۋايەتنىڭ ئۇدۇندا كەڭ تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. يەنى بۇ رەسىمنى ئۇدۇن خەلقى بۇ مەلىكىنىڭ پىلىچىلىكنى تارقاتقان شاپائىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن ھەدىيە قىلغان. ئۇنى ئۇدۇندىكى پىلە باققۇچىلار مەلىكىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ پىلە غوزىسىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىشىنى ئۆتۈنۈپ سىزغان.

ئېنىق خارابە ئىسپاتى

بۇ بۇيۇملار ئېپادىلىگەن خوتەننىڭ رەسسامىلىق سەنئىتى كىشىنىڭ تولىمۇ قىزىقىشىنى قوزغايدۇ. بىز خارابىلىككە يىراق

بوستانلىقنىڭ ھازىرقى گىرۋەكلىرىدىن يىل دەۋرى ھەققىدىكى يىپ ئۈچىنى تېپىشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلغانىدۇق. نۆۋەتتىكى ئەڭ ئىشەنچلىك دەلىل ـ ئىسپات دەل پۈل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خارابىلىكتىن ئىككى دانە يارماق چىققان بولۇپ، بىرى ئالدىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن بەش جۈلۈق يارماق، يەنە بىرى خارابە تېمى ii نىڭ تۆۋىدىن چىققان خېتى يوق مىس يارماق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز خارابىلىكنىڭ جەنۇبىدىكى شامال يالاپ كەتكەن تاتى رايونىدىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن سەككىز دانە جۇڭگو پۇلىنى بايقىدۇق. ئۇلار بىر بولسا بەش جۈلۈق پۈل ياكى بولمىسا خېتى يوق پۈل بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خارابىلىك تاڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنلا تاشلۇۋېتىلگەن

بارلىق پاكىتلار بۇ خارابىلىكنىڭ تاڭ دەۋرىدىن بۇرۇنلا تاشلۇۋېتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. تېخىمۇ كونكرېت يىل دەۋرى ئوغرۇلۇق نۆۋەتتە تېخى ئىشەنچلىك ماتېرىياللار يوق. بىلىنىدىغىنى چەكلىك بولغانلىقتىن، مەيلى تام رەسىمدىن ياكى ئونىڭ پېتىدىن بايقالغان پارەمىتا سۈتىرەنىڭ ئۇستىدىكى بېزەكلاردىن بولسۇن، قىممىتى بار يىپ ئۈچىغا ئېرىشەلمىدۇق، ئەمما بىز بىرىنچى جىلغىدىكى بوشاپ كەتكەن قوۋم قاتلىمىدىن كىچىك بىر پارچە رەڭلىك كاكىلنى بايقىدۇق، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇچ خەت پېزىلغانىدى. مەن بۇلارنى شەرھلىمەكچى بولدۇم، مۇبادا خاتا بولمىسىلا بۇ خارابىلىكنىڭ يىل دەۋرىنى مىلادىيە 5 ـ ئەسىرگە سۈرۈشكە بولىدۇ. خارابىلىكنىڭ ئورنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كەڭلىك گرادۇسى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ قارشى قىرغىقىنىڭ شەرقىگە 13 مىل كېلىدىغان قىنىتوقماق (Kine-tokmak) خارابىسىنىڭ ئەڭ شىمالىي تەرىپى بىلەن ئوخشاش ئىدى. بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى خارابىنىڭ تاڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇن بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ، بۇ بىرقەدەر كېيىن بولغان يىل

دەۋرىنى يەنە جەنۇبقا 3 مىل كېلىدىغان راۋاق ئىبادەتخانىسىغا نىسبەتەن مۇقىملاشتۇرۇشتا گەپ يوق. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قولىمىزدىكى ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار يۇرۇڭقاش دەريالىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى خوتەن رايونىنىڭ ئاساسىي بوستانلىق دائىرىسىنىڭ ھازىرقىدىن شىمالغا سوزۇلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

ئىسلامئاباداتىكى ھاسلاتلار

4 ـ ئايىنىڭ 11 ـ كۈنى، مەن دەريانىڭ شىمالىنى بويلاپ خېلى ئۇزۇن مېڭىپ، ئىسلامئاباد (Islamabad) بوستانلىقىغا كىردىم. بۇ جاي خوتەننىڭ ئەڭ شىمالىدىكى كەنت ئىدى، تاۋاقىرلىقلار ئۆتكەن يىلى تاغ چوققىسىدىكى خارابىلىككە «گۆھەر» ئىزدىگىلى بارغانىكەن، ئۇلار ماڭا 10 دانە تارىخا پۈتۈكنى ئەكەپتۇ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە تېبەت يېزىقى يېزىلغان بولۇپ، مىرەندىن تېپىلغان ياغاچ تارشىغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئىسلامئابادلىق قاسىم ئاخۇن، كونا يولباشچىم ھامىت مەرگەن (بىرقانچە ئاي بۇرۇن تۇڭەپ كەتكەن)نىڭ ئوغلى 13 دانە ياغاچ پۈتۈك ئەكەلدى. ئۇلار بۇنى يۇرۇڭقاش دەرياسى بويىدىكى پادىچىلاردىن ماڭا بېرىش ئۈچۈن ئەكەلگەن بولۇپ، مېنىڭ كېلىشىمنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ يەردە شۇنى قىستۇرۇپ ئۆتەي، ئۇچ ئايدىن كېيىن خوتەنگە قايتقان ۋاقتىمدا قاسىم ئاخۇن ماڭا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 3.5 فۇت كېلىدىغان بىر دانە ياغاچ كالتەك بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدە توغرىسىغا يېزىلغان ئالتە قۇر خەت بار بولۇپ، ئوڭدىن ـ سولغا يېزىلغان، قارىماققا پەھلەۋىي تىلىدەك قىلاتتى. بۇنىڭ ئىسلامئاباد ئەترابىدىكى توغراق چاتقاللىقىنىڭ ئۈستىدىن تېپىلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغانىدى ئۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئىككى پارچە خەت يېزىلمىغان ياغاچ كالتەكمۇ بايقالدى، ئۇ بايقالغان چاغدا بىر ئوچى قۇملۇققا سانجىپ قويۇلغانىكەن. كىشىلەر بۇ تاغ چوققىسىنى دەرھال

«بېگى مازار» دەپ ئاتاپ، بۇ تاياقچىنى قايتا كۆمۈپ قويغان. بىراق، قاسىم ئاخۇن مېنىڭ «قەدىمكى بۇيۇملار»غا ئامراقلىقىمنى ئويلاپ، خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىپ، ئۇنى بۇ ئورۇندىن كولاپ چىقىپ، ماڭا بەرگەندى. مەن ئۇنىڭ بۇ دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى توغرا دەپ قارىدىم. ئەپسۇسكى، ئۆچۈپ كەتكەن يېزىق تا ھازىرغىچە ئوقۇپ يېشىلمىدى. ئۇستىدىكى سىياھ يوق جايلار ئاللىقاچان چىرىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇ بۇ بۇيۇمنىڭ ئەسلىي ماتېرىيالىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەتتى.

قىرىگۇل ئوغۇل خارابىسى

4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئىسلامئاباددىن ئايرىلدىم. 2 ـ كۈنى قىرىگۇل ئوغۇل (Kirigul-oghil) دىن يولغا چىقىپ، قاراقاش دەريالىق بويىدىكى يايلاققا يېتىپ بېرىپ، قاسىم ئاخۇن ۋە باشقىلار دەپ بەرگەن يەرنى تەكشۈرمەكچى بولدۇم، ئۇلار ئۇ يەرنى «خىتاي ئۆيلۈك»(khitai-oilik) دەپ ئاتايدىكەن. ئۇ يەردە سەككىز ئېغىز ئاددىي ئۆينى بايقىدىم، بۇ ئۆيلەر تاپتاقىر قۇملۇققا تارقالغان بولۇپ، كۆلىمىنىڭ دىيامېتىرى 140 يارد كېلەتتى. بۇ ئۆينىڭ تېمى توغراق ياغىچىدىن قوپۇرۇلغان، ھازىرقى ئېگىزلىكى 3 ~ 4 فۇت كېلىدۇ. قۇم ياكى قىغ دۆۋىسىگە كۆمۈلۈپ قالغان بولغاچقا، ھەر ھالدا ساقلىنىپ قالغانىدى. بۇ قىغ دۆۋىسىنىڭ كۆپلۈكى، بۇ يەرنىڭ پادىچىلارنىڭ چۇشكۇن قىلىدىغان جايى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. ئەمما ئۇنىڭ ۋاقتى ئېنىق ئەمەس ئىدى، يەر يۈزىدە تولىمۇ قوپال ياسالغان ساپال پارچىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ماتېرىيالى ۋە يىل دەۋرى بىزگە مەلۇم بولغان قەدىمكى خارابىلىكلەردىن چىققان ساپال پارچىلىرىغا ئوخشىمايتتى. شۇڭلاشقا، خوتەن كونىشەھەر (Kone-shahrs) نىڭ ئەڭ شىمالىدىكى خارابىلىكىنىڭ ھېچقانداق قىيالمايدىغان يېرى يوق ئىدى.

يەتتىنچى باب

مازارتاغدىن مارالبېشىغىچە

1 ـ بۆلۈم مازارتاغ قەدىمكى قەلئەسى

خوتەن دەريالسنى بويلاپ چوڭ دەريا قىنغا سەپەر

ئىككى كۈنلۈك سەپەر ئارقىلىق، مەن ئوڭۇشلۇق ھالدا مىراۋىت(Mirawit) تىكى قاراگاھتىن مازار تاغ بىلەن خوتەن دەريالسى يېنىدىكى رايونغا يېتىپ باردىم، ئۇلار مېنى يۇرۇڭقاش دەريالسى بىلەن قاراقاش دەريالسىنىڭ قوشۇلىدىغان جايىغا باشلاپ باردى. بۇ جاي ئادەملەر ئاندا ـ ساندا باردىغان قوشلاش (koshlash) «لەنگەر» نىڭ «قوشۇلۇش نۇقتىسى» بولۇپ، يەرلىك كىشىلەر بۇ يەرنى ساقلاۋاتقان بولسا كېرەك. ئۇلار سايادەتچىلەرگە، سودىگەرلەر ماڭىدىغان يولدىن تارىمغا قاراپ مېڭىپ، ئۇ يەر ئارقىلىق دەريانىڭ بېپايان چوڭ دەريا قىنى ئارقىلىق دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا بارغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرەتتى. بۇ پەسلىدە دەريا ئېقىنىنىڭ بىر قىسىم بۆلەكلىرى قۇرۇپ كەتكەن بولۇپ، نۇرغۇن جايلار 1 مىل ياكى 1 مىلدىن كەڭرەك كېلىدىكەن. قوشلاشنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى تار، ئەگرى ـ بۈگرى دەريا ئېقىنىنىڭ كەڭلىكى 5 مىلغىمۇ يەتمەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا، سۇ مىقدارى ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم سۇ كۆلچەكلىرى بار بولۇپ، كۆلچەكتىكى سۇ ئۆڭكەن يىلى يازدا كەلگەن كەلكۇن سۈيىنىڭ قالدۇقى ئىدى. 7 ـ ، 8 ـ ئايلاردا قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان قاراقورۇم تاغ تىزمىسىدىكى

ئىككى دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىگە ئېرىگەن قار ـ مۇز سۇيى ئېقىپ كېلىپ، دەريا قىنىنى بېسىپ كېتەتتى، شۇنىڭ بىلەن، يول لىنىيەسى دەريانىڭ سول قىرغىقىدىكى دەرەخزارلىقتىكى قۇم بارخانلىرىنى بويلاپ داۋاملىشاتتى. بەزى يەرلەردىن ئۆتۈش ئىنتايىن قىيىن ئىدى، لېكىن بىر يىل ئىچىدىكى باشقا ۋاقىتلاردا، يول لىنىيەسى كەڭ، تۈز كەتكەن دەريا قىنىدا مېڭىش ئىنتايىن قولايلىق ئىدى، ياز كۈنلىرى داۋاملىق كەلكۈن كېلىدىغان جايلاردا، مول يەر ئاستى سۇيى دەريا قىنىغا سىڭىپ كىرىدىكەن، شۇڭا دەريا قىرغىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى سۇ كۆلچەكلىرىدە يەنىلا يېڭى سۇ ساقلىنىدىكەن ياكى قۇدۇق كولىسىلا سۇ چىقىدىكەن.

خوتەن دەرياسى بويىدىكى قۇملۇق يولى

خوتەن دەرياسى بويىدىكى يول خوتەن رايونى بىلەن تارىم ئويمانلىقى ئارىسىدىكى ئالاقىنى بۇۋاستە يول لىنىيەسى بىلەن تەمىن ئەتكەن. چۈنكى، ئۇنىڭ ئارلىقى ئەڭ قىسقا بولغاچقا، تارىختا ئىنتايىن مۇھىم يول لىنىيەسى دەپ قارالغان. لېكىن، شەك ـ شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭدا قۇملۇق بولىنىڭ ئالاھىدىلىكى بار. مازارتاغنىڭ ئاستىدىكى قۇرۇپ كەتكەن تارماق دەريا ئېقىنلىرى بىلەن كېچىك ئارالار دەريا ئېقىنىنىڭ داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. ھەرقانداق كۆلەمدىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئولتۇراقلىشىش شەكلى دەريا ئېقىنىنىڭ بېشىدا كۆرۈلمەيدۇ. ئەمما، دەريا بويىدىكى دەرەخزارلىقتا ئادەملەرنىڭ چارۋا بېقىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ يېقىنلاشقان يەرلىرى قۇملۇقتىكى ئەڭ ئېگىز، قاقاس كەتكەن قۇم بارخانلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسمى ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. بۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاتناش بىلەن نورمال كىشىلىك

ئالاقىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۇرتكە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە خوتەندىن ئاقسۇغىچە بولغان بىر قىسىم ئۆتەڭلەر ساقلاپ قېلىنغان. ھازىر بىر يىلنىڭ ئىچىدىكى كۆپ ۋاقىتلاردا، ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن چارۋىچىلار دەريا بويىدىكى چارۋا بېقىشقا ئەڭ ياخشى جايلارغا باراتتى، بۇ بىر قاتار ئاددىي يول لىنىيەلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەم بۇلار تۈتىشىدىغان رايونلار ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ مېنىڭ مازارتاغدىكى تەكشۈرۈش ۋە بايقاشلىرىمغا زور ياردىمى بولدى.

مازار تاغ تىزمىسى

4 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئەتىگەندە، ئاۋۇال كۆزگە چېلىققىنى دەريانىڭ سول تەرىپىدىكى يېرىمىنى قۇم بېسىپ كەتكەن بىر تاقىر تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇ تۇمانلىنىڭ ئىچىدە يېقىنلاشقانسېرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. كۆپ قىسىم تاغ تىزمىلىرى سېرىق قۇم ـ توپىلار بىلەن قاپلانغانىدى، تاغ باغرىدىكى دەريا بويلىرىدىكى يۇلغۇن ۋە توغراقلار كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى، دەريا ئېقىنىنىڭ كۆرگىلى بولىدىغان جايلىرىدا شېغىللار جۇلالىنىپ تۇراتتى. بۇ يەردە رام سىنگ سەپەرده ئۆلچىگەن مازارنى خاتىرىلەپ قويدۇم. بۇ غەربىي شىمالغا سوزۇلغان تار، ئۇزۇن كەتكەن بىر تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ 14 مىل كېلىدۇ. تاغنىڭ ھەرقانداق نۇقتىسىنىڭ ئېگىزلىكى 330 فۇتتىن ئاشمايدىغان بولۇپ، ئىككى تەرىپىدىكى قۇم بارخانلىرىدىن خېلىلا ئېگىز ئىدى. ئۇ تەكلىماكاننىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى ھەمدە گېئولوگىيەلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىنىڭ دىققىتىنى ئىنتايىن تارتاتتى. ئۇنىڭ شەكلى يەكەن دەرياسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مارالبېشى بىلەن تۇمشۇق ئەتراپىدىكى يالغۇز تاغ تىزمىسىنىڭ گېئولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى، ئۇ خوتەن

دەريانى ۋادىسىدىكى مازار تاغنىڭ قەدىمكى تاغ تىزمىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. مەن ئاقسۇ بىلەن مارالبېشى ئارلىقىدىكى سەپەردە، تەڭرىتاغنىڭ ئەڭ چېتىدىكى تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي قىسمىغا سوزۇلۇپ، تارىم ئويمانلىقىغا كىرىپ كېتىدىغانلىقىنى توختىماي كۆزىتىپ ماڭدىم. بۇ تاغلار ئۇزۇن مەزگىللەردىن بېرى شامالدا يىمىرىلىش نەتىجىسىدە زور دەرىجىدە پەسلەپ كەتكەن. شۇڭا، مەن 1913 ـ يىلى مارالبېشىدىن مازارتاغقا بېرىش سەپىرىمىدە، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى يىغدىم①.

كۆمۈلۈپ قالغان تاغ تىزمىسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىكى قەدىمكى قەلئە

بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ كىشىنى جەلپ قىلىدىغان ئېگىز چوققىلىرى قۇملۇقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئادەمنى جەلپ قىلىدىغان مۇنداق تەبىئىي مەنزىرە تەبىئىيلا ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە بەرلىك كىشىلەرنىڭ چوقۇنۇشىنى قوزغىغان. بۇ يەلكىم تۇنۇگۈن ھازىرقى «مۇقەددەس تاغ» دېگەن نامىنى تولۇق شەرھلەپ بېرىشى مۇمكىن. شۇڭا، مەن رەخت پارچىلىرى، ياغاچ ۋە باشقا سەدىقە بۇيۇملىرى چىگىلگەن ھېلىقى خادىلارنى يىغىشقا تەييارلاندىم. ئۇ نەرسىلەر تاغ تىزمىسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدا تۇراتتى. تۆۋەن تەرىپى دەريا ئېقىنىنىڭ سول قىرغىقىدىكى تىك يارلىق ئىدى. مېنى ئەڭ رازى قىلغىنى شۇكى، بىز 100 فۇت ئېگىزلىكتىكى چوققىغا چىقىپ خېلىلا ياخشى ساقلانغان كىچىك بىر يادىكارلىقنى بايقىدۇق. ئەگەر، يەلگىلىك ئارىلىقتا تۇرۇپ تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىسا، قەدىمكى قورغان تېمى خۇددى تاش ئويما بۇيۇم كۆككە تاقىشىپ تۇرغاندەك كۆرۈنىدۇ. تىك تاغنىڭ يانباغرىنى قاپلىغان شېغىل ۋە قۇملار تەبىئىي شەكىللەنگەن تام، پەلەمپەي يەر ياكى تۆپىلىككە تۇتاشقان جايدا شەكىللەنگەن قوۇم ـ شېغىللىق يەر قاتلىمىدىكى

① مۇشۇ بابنىڭ 3 ـ، 4 ـ بۆلۈملىرىگە قارالسۇن.

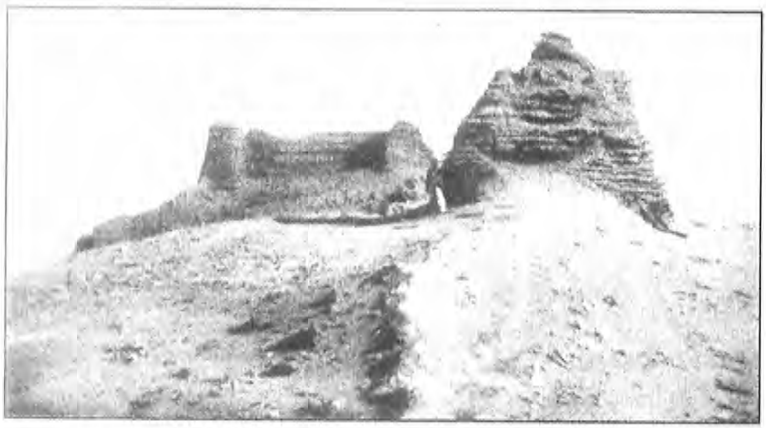
پەلەمپەيگە ئوخشايتتى.

قەدىمكى قورغان ئىزى

قەدىمكى قورغاننىڭ قالدۇق ئىزى تاغ چوققىسىنىڭ ئىنتايىن تار جايىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپى بىر دەريا ئېقىنىغا يېقىن ئىدى. كېچىك توپىلىكتىكى ئەڭ ئېگىز نۇقتىغا بىر تۇر جايلاشقان بولۇپ (137 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، ئۇنىڭ كەڭلىكى 30 يارد كېلىدۇ. تاغ چوققىسىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكى ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. قەدىمكى قورغانغا يامىشىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شىمالىي قىسمىدىكى تاغ باغرى نىسبەتەن پاكار، لېكىن ئۇلار پۈتۈنلەي قەدىمكى قەلئە ۋە تۇرنىڭ تىزگىنلىشىدە ئىدى. يەنە بىر تاغ چوققىسى مۇئەييەن ئارىلىق تاشلاپ ئاساسىي چوققا بىلەن پارالىلىل جايلاشقان، تاغ پاكار بولۇپ، ئوقيانىڭ يېتىپ بېرىش مۇساپىسىنىڭ سىرتىدا ئىدى.

قەدىمكى قەلئەنىڭ قۇرۇلمىسى

قەلئەنىڭ غەربىي قىسمىنى تۇر قوغداپ تۇرىدۇ، ئۇ

137 ـ رەسىم. مازار تاغ تىزمىسىدىكى قەدىمىي قەلئە ۋە تۇر، غەربىي ـ شىمالدىن كۆرۈنۈشى

جۇغراپىيەلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ۋە ئۆتۈش تەس جايغا جايلاشقان بولغاچقا، جەنۇب ياكى شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش قىيىن ئىدى. قەدىمكى قورغانلىقنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىنى مۇداپىئە قىلىشتا مەركىزي نۇقتىدىن يىراق جايلاشقان غايەت زور تۇردىن باشقا، تاشلار بىلەن قاپلانغان تاغ چوققىسىدىكى بىر تام ۋە 16 كىۋادرات فۇت كېلىدىغان ئىككى قەلئەگە تايانغان. قەلئە سېپىلىنىڭ ئىككى ئۇچى مەزمۇت ياسالغان (137 ـ رەسىمگە قارالسۇن). قەلئە بىلەن تۇتاشقان تام لاي ۋە كېسەكتىن قويۇرۇلغان، ھەر 10 دېيۇم ئارىلىقتا بىر قەۋەت يۇلغۇن شېخى بار. بۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرىسىغا توغراق ياغىچىدىن تۇۋرۇك ۋە لىم قويۇپ، يەنمۇ پۇختىلانغان. بۇ قەدىمكى قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىنى ئوراپ تۇرىدىغان سېپىلنىڭ قېلىنلىقى 10 فۇت كېلىدۇ. قەدىمكى قەلئە ۋە ئىچكى قىسىمدىكى ئىمارەت، شۇنداقلا قورۇنىڭ سېپىللىرى قويال كېسەك بىلەن قويۇرۇلغان، كېسەكنىڭ ئۆلچىمى 15×8×3.5 دېيۇم.

قەدىمكى قەلئەنىڭ ئىچكى قىسمى

تاملار ئارىسىدىكى تەكشى بەلباغ تەبىئي ھالدا بىر تەك قىيانى شەكىللەندۇرگەن بولۇپ، بۇ يەردىن قەلئەگە كىرگىلى بولاتتى. ئۇ 50 كىۋادرات فۇت كېلىدىغان ھويلا iv نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خارابىلىكتىن بىر قىسىم مۇستەھكەم ئىمارەتلەرنى بايقىدۇق، بۇ يەر بارگاھ قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن. كۆيۈپ كەتكەن كۆپ مىقداردىكى ياغاچلار ئۇلارنىڭ ئاساسەن ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھويلا iv نىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاشقى تام پۈتۈنلەي يوقالغان، پەقەت جەنۇبىي بۇرجىكىدىكى توغراق شاخلىرىنىڭ قالدۇقىلا ساقلىنىپ قالغان. گۇمۇرۇلۇپ چۈشكەن سېپىل قالدۇقلىرى 150 فۇت پەستىكى تاغ قاپتىلىدا چېچىلىپ ياتاتتى. سېپىل ئۇلىنى بويلاپ، تەك چىقىپ قالغان تاغ

جىنسىنىڭ تۆۋەنگە غۇلاپ چۈشۈشى سەۋەبىدىن گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن. قورغان i غا كىرىش ئۈچۈن ئېگىز ئىمارەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان ئاساسلىق قۇرۇلۇشنىڭ يېنىدىكى چوڭ ئىشىكتىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. قورغاننىڭ سىپىلى ئەڭ دەسلەپ قوپال كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، قېلىنلىقى 4 فۇت كېلىدۇ، شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپتىكى سىپىل تەدرىجىي 8 فۇتقىچە قېلىنلاپ بارغان. i بىلەن قوشنا قورغاننىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئاساسلىق تام ئوخشاش بولمىغان ماتېرىياللاردىن ياسالغان. بۇ پاكىت قورغان i نىڭ خارابىلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇنقى ئىمارەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇ بىر قەۋەت بولۇپ، تامدا يەنە چاسا شەكىللىك تۆۋرۈك تۆشۈكى بار ئىدى، بۇ دەل ھازىر بۇزۇلۇپ كەتكەن تورۇس قىسمىغا توغرا كېلىدۇ، بۇ ئېنىقلا يەنە بىر قەۋەتنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قورغاننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بوشلۇق 20 كۋادرات فۇت كېلىدۇ، خارابە قالدۇقى ئارىسىدا كۆيۈپ كەتكەن ياغاچلارمۇ بار بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 7 فۇت كېلىدۇ.

تېمى بار ھويلا

قەلئە بىلەن قەدىمكى قەلئە تېمى ئارىسىدىكى شەرقىي شىمال تەرەپتە تار بىر ئېغىز ئۆيي ii بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20 فۇت، كەڭلىكى 6 فۇت كېلىدۇ. قەدىمكى قەلئەنىڭ تاملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۇزۇلۇپ كەتكەن، ئۇنىڭدىن ئۆتكەندە ئۆيي ii بىر پەلەمپەي ئارقىلىق سىرتىدىكى ھويلا v بىلەن تۇتىشىدۇ. ھويلا v نىڭ تەكشى يۈزى قورغاندىن 20 فۇت پەس بولۇپ، ئۇنىڭ كېيىن قوشۇپ سېلىنغان ئىمارەت ئىكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ھويلا تېمى گەرچە ئىنتايىن قېلىن، قەدىمكى قەلئەگە ئوخشاش كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما كېيىنكىسىنىڭ يۇلغۇن ئارقىلىق مۇستەھكەملىنىدىغان قەۋىتى يوق، ئۇنىڭ ئۇستىگە ياغاچ تۆۋرۈك بىلەن تىرەلمىگەن بولغاچقا، شىمالىي بۇرجىكى

تېخىمۇ كۆپ بۇزۇلغانىدى. قورشاۋ تام ئوراپ تۇرغان بوشلۇق تەخمىنەن 90 × 29 فۇت كېلىدۇ. خارابە بىلەن ئەخلەتلەر ئارىسىدىن كۆپ مىقداردىكى كۆيگەن ياغاچ پارچىلىرىنى بايقىدۇق. ئوتتا كۆيۈپ قېپقىزىل بولۇپ كەتكەن كېسەكلەرگە ئاساسەن، ئەسلىدە بۇ يەردە ئۆگزە بارلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولىدۇ. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى تامنى بويلاپ تازىلىغاندا، ئۇ يەرلەردىن ئات قىغنىغا دۆۋىسى بايقالدى، بۇنىڭ تاشقى ھويلا ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ يەردىن ئۆتۈپ قەدىمكى قەلئەگە كىرگىلى بولىدۇ. بۇ يەر ئاساسەن ئات ئېغىلى قىلىنغانىدى. چوڭ دەرۋازىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى10 فۇت قېلىنلىقتىكى تام توساقلا تۇتىشىدۇ.

تاغ چوققىسىدىكى تۇر

تاغ چوققىسىدىكى تۇر (137 ـ رەسىمگە قارىڭ) دېڭىز يۈزىدىن 225 فۇت ئېگىز بولۇپ، دەريا قىنىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى تۆپىلىكتىن ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، ئۇ قەدىمكى قورغاننىڭ غەرب تەرىپىگە 60 يارد كېلىدۇ. ئىمارەتنىڭ قۇرۇلمىسى، كۆلىمى ۋە يۇمىلاق تاشقى قىياپىتىدىن قارىغاندا، دۇنخۇاڭغا جايلاشقان تۇرلار بىلەن ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ تەكشى، رەتلىك كېسەكلەر بىلەن قوپۇرۇلغان، شەكلى ـ شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن توپا تاغ باغرىدىكى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىن ئېلىنغان. كېسەكنىڭ ھەر 10دىيۇم ئارىلىقىغا بىر قەۋەت يۇلغۇن شېخى، توغراق ياغىچى ۋە توغرا لىم قويۇلغان، غەربىي جەنۇب قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىنىڭ ئاساسىي ئۇلى 25 فۇت قېلىنلىقتا، ئىككى تەرىپى تەخمىنەن 22 فۇت كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇب قىسمى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆلچەشكە ئامال بولمىدى. تۇرنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى 20 نەچچە فۇت كېلىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ چوققىسىغا چىققىلى

بولمىسمۇ، ئەمما يىراقتىن كەلگەن دەريا قىنى ۋە دەريا بويىدىكى دەرەخزارلىقنىڭ مەنزىرىسىنى تاماشا قىلغىلى، شۇنداقلا يىراقتىكى ھەيۋەتلىك قاقاس قۇم تاغنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قەدىمكى قەلئەنىڭ قېزىلىشى

بىز قەدىمكى قەلئەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خارابىلىكنى قېزىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئىنتايىن ئالدىراشلىق ئىچىدە ئىسسىق ئوچ كۈننى ئۆتكۈزدۇق. قورغان i دىكى يېقىندا قېزىلغان غار ئىزى مەن ئىسلامئاباداتا ئېرىشكەن تىبەت يېزىقىدىكى ياغاچ پۈتۈكلەرنىڭ مۇشۇ يەردىن تېپىلغانلىقىنى كۆرسەتمەپ تۇراتتى. لېكىن، بۇ بۇيۇملار خارابىلىك ئاستىدا بەسلىپ قالغاندى، تازىلاش ئارقىلىق بايقالغان بىر قىسىم تىبەت يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر مەرەندىكى قەدىمكى قەلئەدىن تېپىلغان پۈتۈكلەرگە ئىنتايىن ئوخشايتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدىغان، قەغەزگە يېزىلغان تىبەتچە ۋەسىقە ۋە كىتابلار بايقالدى. مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان يادىكارلىقلارنى قەدىمكى قورغاندا تۇرغان ئەلگە ئاخىرقى كىشىلەر قالدۇرغان، دەپ جەزملەشتۇرگىلى بولىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر i نىڭ تاشقى كىرىش ئېغىزىدىكى ئويۇقچە iii تىكى دۆڭلىكتىن تېپىلدى. ئۇيغۇر i ئىچىدىكى ئارىلاش بۇيۇملارنىڭ ئىچىدىن بىر دانە قوموش قەلەم تېپىلدى، قەلەم ئوچى كېسىلگەن بولۇپ، مەرەندىن تېپىلغان قەلەم بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى. بىر دانە ياغاچ شىشخالنىڭ ئۇستىدىكى رەقەملەرنىڭ تىزىلىش شەكلى مەرەندىن تېپىلغان، پىل چىشىدىن ياسالغان ئاسقۇ بۇيۇمنىڭ قالدوقى بىلەن ئوخشايدۇ. بىر دانە خادىلىق ئۇسلوبىدىكى ياغاچ ئاچقوچ ھەمدە بىر نەپىس ياسالغان تاشپاقا شەكلىدىكى ساپال تەخسە بار ئىدى. ئۇيغۇر i دىن ئىنتايىن چوڭ گەمە بايقالدى، بۇ گەمىنىڭ چوڭقۇرلوقى 5.5 فوتتىن ئارتوق، كۆلىمى 6 كۋادرات فوت

كېلىدۇ. ئۇنىڭغا بۇرۇن كۆڭۈل قويۇپ ياغاچ يانقۇزۇلغان بولۇپ، چوڭ ياغاچ تاختايغا ئوخشايدىغان يوپۇق ھاسىل قىلىنغان. ياغاچ تاختاي بىلەن كىچىك ياغاچ ئىشىك ئەڭ ئاخىرقى ئوتتا ۋەيران بولغان. بۇ گەمە چوقۇم نەرسە ساقلاشقا ئىشلىتىلگەن. كىشىلەر ئىلگىرى بۇ يەردە چوقۇم «بايلىق» بار دەپ ئىشەنگەن، ئەمما ھېچنېمە تېپىلمىغان.

ئۆي ii دىن تېپىلغان بۇيۇملار

تارغىنە ئۆي ii دىن ئالتە پارچە تىبەت يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىن باشقا، ئۇچ بۇرجەك شەكىلدىكى پۈختا گەچ قېلىپ بايقالدى. ئۇ ئولتۇرغان بۇددا ھەيكىلىنى قۇيۇشقا ئىشلىتىلگەن. بۇ بايقاش بولمىغان تەقدىردىمۇ، مەن بۇددىزم دەۋرىدىكى «دۇئا ـ تىلاۋەتخانا تېغى»دا چوقۇم بۇتخانا بارلىقىغا ئىشىنەتتىم. لېكىن، 1913 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، مەن يەنە بىر قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋاقتىمدىلا، ئاندىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۇتخانىغا ئاتالغان بۇيۇملار بىزەلگەن ياغاچ تۇۋرۇك دۆۋىسىنىڭ بىر تەرىپىدىكى تام ئاستىدىن بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئىزىنى تاپتىم. ھازىر بۇ يەر ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ دەم ئېلىش ئورنى دەپ قارىلىپ، ساياھەتچىلەرنىڭ چوقۇنىدىغان يېرى بولۇپ قاپتۇ. ئۆي ii نىڭ بىر بۇلۇڭىدىن 20 چە قوپال ياسالغان ساپال چىنە تېپىلدى. ئۇلارنىڭ دىيامېتىرى تەخمىنەن 5 فۇت ئەتراپىدا بولۇپ، نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

iv نومۇرلۇق تازىلانغان ئورۇن

قەدىمكى قورغاننىڭ ئاساسىي تېمىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ iv نومۇرلۇق ئورنىدىن تېپىلغان نەرسىلەر كۆپ ئەمەس. يەر يۈزىنى كۆيگەن توپا ـ كېسەكلەر بىلەن ياغاچ قالدۇقلىرى قاپلىغان بولۇپ، قېلىنلىقى 3 ~ 5 فۇتقا يېتىدۇ. چىرىگەن

يادىكارلىقلار بۇ قېتىمقى ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردىن يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن ئىككى ساپال ئىدىش بايقالدى، بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2 فۇت 6 دىيۇم، ئەڭ كەڭ يېرى 2 فۇت 4 دىيۇم، ئېغىزىنىڭ دىيامېتىرى 10 دىيۇم كېلىدۇ؛ يەنە بىرى پاكار بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.5 فۇت كېلىدۇ. بۇ ساپال ئىدىشلار سۇ قاچىلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

تېپىلغان پۇللار

چوڭ ساپال ئىدىشتىن ئىككى دانە يارماق بايقالغان بولۇپ، يىلنامىسى چىەنيۈەن (乾元، مىلادىيە 758 — 760 ـ يىللار) ئىدى. يىلنامىسى ئوخشاش بولغان 3 ـ يارماق كىچىك ساپال ئىدىشنىڭ يېنىدىن بايقالدى. بىز يەنە خارابىلىك ئەتراپىدىكى يەر يۈزىدىن ۋە قەدىمكى قورغاننىڭ ئاستىدىكى ئەخلەت دۆۋىسىدىن ئالتە دانە يارماق بايقىدۇق. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز دېگەندىمۇ تۆت دانە يارماق چىەنيۈەن يىلنامىسىغا تەۋە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر دانە يارماق دالى (مىلادىيە 766 — 780 ـ يىللار) يىللىرىغا تەۋە ئىدى. يەنە بىر دانە يارماق تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن كەييۈەن يارمىقى ئىدى. شۇڭا، بۇ پۇللار تەمىنلىگەن قىممەتلىك يىلنامىشۇناسلىق پاكىتلىرى ئۇستىدە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

تاغ باغرىدىكى چوڭ ئەخلەت دۆۋىسى

بىرىنچى كۇندىكى خىزمەتتە شەرق ۋە شەرقىي شىمال تەرەپتىكى تىك تاغ باغرى ئاستىدىن قەدىمكى ئەخلەت قاتلىمى بايقالدى. ھەرخىل شەكىلدىكى يادىكارلىقلار قەدىمكى قورغان خارابىسىدىكى بۇيۇملاردىن كۆپ ئىدى. ئەخلەت دۆۋىسى تاشقىرىقى ھويلا v نىڭ دەرۋازىسىغا يېقىن بولۇپ، v نىڭ شىمالىي بۇلۇڭىنىڭ سىرتىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 190 فۇت كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ تاغ قاپتالىدىكى ئەڭ كەڭ يېرى

70 فۇت كېلىدۇ، بەزى جايلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 4 ـ 5 فۇت كېلىدۇ. بۇ ئەخلەت دۆۋىسى ئاساسلىقى پاخال، گەندە، ھايۋانلارنىڭ ئۇستىخانلىرىنىڭ ئارىلاشمىسى ئىدى، ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە ئادەمنىڭ دىمىقىنى ئېچىشتۇرىدىغان سېسىق پۇرىقى خۇددى قەدىمكى تىبەتلەرنىڭ مېرەن قەلئەسىگە تاشلىۋېتكەن، تىل بىلەن تەسۋىرلىگۈسىز مەينەت ھەم چوڭ ئەخلەت دۆۋىسىنى ئەسلىتەتتى. ئەخلەت دۆۋىسىنىڭ شەكلى شەك ـ شۇبھىسىزكى، ئەڭ بالدۇر بۇ يەردە تىبەتلەرنىڭ بىر تارماق قوشۇنىنىڭ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايتتى. سىستېمىلىق رەتلەش ئارقىلىق نۇرغۇن ياغاچ تاختا، قەغەزگە يېزىلغان تىبەتچە ۋەسىقىلەر تېپىلدى. بۇ قېلىن ۋە چوڭ ئەخلەت دۆۋىسى ئارىسىدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر داۋاملىق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. ھەر خىل مەزمۇندىكى ۋەسىقىلەر ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئىنتايىن ياخشى ساقلانغان. چۈنكى، تۆۋەنكى تەرەپتىكى دەريا سۈيىنىڭ نەم ھاۋاسى بۇ تاغقا كۆتۈرۈلۈپ چىقالمىغان، شۇ سەۋەبتىن ئۇ نەملىكنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان، شۇڭلاشقا بۇ يەردە ھېچقانداق ئۆسۈملۈك يوق ئىدى. ئىلگىرى سۆزلەپ ئۆتكەندەك، ئېگىز يەر ۋە سىرتقى قىسىمدىكى پاكار تاغ تىزمىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە قۇم بارخانلىرى ھەمدە كۆچمە قۇمنىڭ بۇ يەرنى ئۇپرىتىشىدىن توسۇپ قالغان.

قەدىمكى قورغاندىن تېپىلغان ھەر خىل يادىكارلىقلار

بۇ ئاددىي يادىكارلىقلار قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ كىچىك ئۆتەڭنىڭ ئومۇمىي تۈرمۈش ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىر قىسىم دەستىسى بار يا ئوقلىرى بۇ يەردە مۇھاپىزەتچى قىسمىنىڭ تۇرغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىر قىسىم زىننەتلەنمىگەن يا ئوقى دەستىسىمۇ بار ئىدى، ئۇنىڭ ئېچىدىكى بىرىنىڭ تېرە بار قىسمى يوپۇرماق

شەكلىدىكى بىرونزا بىلەن زىننەتلەنگەن. يۇلغۇنداڭ ياسالغان ياغاچ ئوقيا قالدۇقى (138 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، قىسقا شەمشەر ۋە پىچاقنىڭ ياغاچ دەستىسى قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا، يەنە تاشلىۋېتىلگەن قوي يۇڭى ۋە كىگىزدىن تىكىلگەن ھەر خىل ئاياغلار بار ئىدى، بەزى ئاياغلار ئوخشىمىغان نۇسخىدا تىكىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قېلىنلىقى بىلەن چوڭ نومۇرلۇق رازمېرى قەھرىتان سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىشكە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كروران، دۇنخۇاڭ چېگرا ئىدىن تېپىلغان توقۇلما ئاياغلارنىڭ شەكلىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. كۆپ ساندىكى توقۇلما بۇيۇملارنىڭ قالدۇقى ئېنىقلا يۇڭ كىيىملەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، كۆپىنچىسى سۆسۈن قىزىل رەڭلىك ياكى قىزىل رەڭلىك ئىدى. نەپىس يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، بولۇپمۇ يىپەك بۇيۇملار كەمچىل بولغاچقا، بۇ يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. پەقەت بىر دانە كىمخاب پارچىسى بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ توقۇلۇشى مىرەندىكى تىبەت قەلئەسىدىن تېپىلغان بىر پارچە كىمخاب رەخت بىلەن ئوخشايدۇ. ئىككى جۈپ ياغاچ چوكمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە (139 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بېلىق تورىنىڭ قالدۇقى دەريادا كەلكۈن كەلگەندە بېلىق تۇتقىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ياغاچتىن ياسالغان شىشخال ئۇستىدىكى تۆشۈكلەر ياكى سىزىلغان قارا يۇمىلاق

138 ـ رەسىم ياغاچ ئوقيانىڭ قالدۇقى

139 - رەسىم ياغاچ چوكا

ھالقىلارنىڭ تىزىلىشى مەرەندىكى قورغاندىن تېپىلغانلىرى بىلەن ئوخشايدۇ. بۇ ئېنىقلا تىبەت ئەسكەرلىرى ئاربىسىدا بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنىنىڭ ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىر قىسىم ياغاچتىن ياسالغان، ئېغىزى لاي بىلەن ئېتىلگەن قۇتىلارنىڭ شەكلى دۇنخۇاڭ چېگرا رايونىدىكى ئۆتەڭلەردىن تېپىلغان شۇ خىلدىكى بۇيۇملارنىڭ شەكلى بىلەن ئوخشايدۇ. ئەخلەت دۆۋىسىنى رەتلەۋاتقاندا كۆپ مىقداردا تىبەتچە، ئۇدۇنچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھەم خەنزۇچە ۋەسىقىلەرنىڭ قالدۇقى بايقالدى.

2 - بۆلۈم ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپاندىن ئۆتىۋش

خوتەن دەريا‌سى دېلتىسى

سەككىز كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىپ مازارتاغدىن تارىم دەريا‌سى ياكى يەكەن دەريا‌سى بويىغا باردىم، ئارىلىقتىكى 150 مىلدىن ئارتۇق مۇساپىدە ھېچقانداق ئارخېئولوگىيەلىك ئىزنى بايقىمىدىم. كورلا دەريا‌سى ئاياغ (korla - ayaki) ئېقىنىدىن باشلاپ خوتەن دەريا‌سىدىن نۇرغۇن تارماق ئېقىنلار بۆلۈنۈپ چىقاتتى، بۇ تارماق ئېقىنلارنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردە شەكىللەنگەن. ئەمما، بۇ تارماق ئېقىنلار تىنىپ كەتكەندىن كېيىن قۇم بەلبېغىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەن بۇ تارماق ئېقىنلار ئارىسىدا تەدرىجىي كېڭىيىپ بارىدىغان خوتەن دەريا‌سىنى بويلاپ

ماڭدىم، كۆز ئالدىمدا لوپ قۇملۇقىدىكى قۇرۇق (kuruk) دەريا دېلتىسى بىلەن كېرىيە دەرياسىنىڭ قەدىمكى دېلتىسىدا كۆرگىنىمگە ئوخشاش، پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىشتىن بۇرۇنقى مەنزىرە نامايان بولدى.

ئاقسۇ دەرياسى بويىدىكى يول لىنىيەسى

4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، يەكەن دەرياسى بىلەن ئاقسۇ دەرياسى قوشۇلىدىغان ئورۇننىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا تەخمىنەن 1 مىل كېلىدىغان يەردە تارىم دەرياسىدىن ئۆتتۇق. بۇ پەسلىدە يەكەن دەرياسى ئاساسەن قۇرۇپ كەتكەنىدى، لېكىن ئاقسۇ دەرياسى قىننىڭ كەڭلىكى 300 يارد كېلىدىغان بولۇپ، خېلى كۆپ سۇ ئېقىۋاتاتتى. ئاقسۇ دەرياسى سۇيىنىڭ ئۇلۇغ بولۇشى ئۈنىڭ دائىرىسىنىڭ چوڭ ھەمدە سۇ مەنبەسىنىڭ تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىدىكى قار ـ مۇز قەۋىتىگە يېقىن بولغانلىقىدىن بولغان. ئۈنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى خانتەڭرى (khan – tengri) چوققىسىنىڭ غەربىي باغرىدىن قەشقەرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تېرەك (terek) تاغ ئېغىزىغىچە بولۇپ، تۆت مېرىدىيان ئۇزۇنلۇقىچە سوزۇلغان. لېكىن، بۇ يەردىكى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان مول سۇ مەنبەسى دەريا ئېقىنىنىڭ سول تەرىپىدىكى ئۇزۇن، تار كەتكەن يېزىلاردىكى قاقاس ئېتىزلار بىلەن ئىنتايىن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ تۇراتتى. ئاقسۇ «يېڭى شەھەر» گە قىلغان ئۈچ كۈنلۈك سەپىرىمىدە، بۇنداق ئەھۋاللارنى كۆزىتىشىمگە يېتەرلىك پۇرسەت بولدى، ئۈنىڭ ئۈستىگە مۇنبەت خوتەن تۇپرىقى تەسىراتىمنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇردى.

ئاقسۇدىكى دولانلىقلار

تەرەققىي قىلىپ، چوڭ كۆلەمدە گۈللەنگەن بۇ رايوننىڭ ھازىرقى قالاق ھالىتىنى سۈنىڭ كەمچىللىكىگە باغلاشقا

بولمايدىغاندەكمۇ قىلاتتى. مەن ئاخىرىدا قالاق ھالەت بىلەن روشەن پەرقلىنىدىغان نوپۇس، ئىرق ئالاھىدىلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئاقسۇ رايونىنىڭ دەريا قىرغىقى بەلبېغى ھەم كەڭ كەتكەن رايونلاردا ئولتۇراقلاشقان ساپ تۈرك قان سىستېمىسىدىكىلەر، يەنى مەشھۇر «دولانلىقلار» نى ئۆزئارا باغلىدىم. تىل، ئىرق تېپى ھەمدە ئېتنىدائىي تۇرمۇش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، دولانلىقلار قىرغىزلار بىلەن ئىنتايىن يېقىن كېلىدىكەن. قىرغىزلار تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تارقالغان، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇچتۇرپاننىڭ يۇقىرىسىدىكى توشقان (tushkan) دەرياسى ۋادىسىدا دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ. ھەممىگە مەلۇمكى، مارالبېشىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن ئاقسۇغىچە بولغان يەكەن دەرياسى بويلىرىغا نۇرغۇن دولانلىقلار تارقالغان، ئۇلارنىڭ قان سىستېمىسى بوستانلىقنىڭ جەنۇبى، شەرقى، غەربىدىكى كىشىلەر بىلەن ئوخشىمايدۇ. ئۇلارنىڭ يېرىم چارۋىچىلىقتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىشتەك دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى يېقىنقى زامانىدىكى ئىش دەپ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆچمەنلەر دولقۇنىغا ئەگىشىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھەقىقىي تۈركلەر زېمىنىدىن ئۆتۈپ تارىم ئويمانلىقىغا كىرگىنىگىمۇ ئانچە ئۇزاق بولمىغانىدى. ھالبۇكى، دولانلىقلارنىڭ كۆچۈشىگە تۈرتكە بولغان جۇغراپىيەلىك ئامىلنىڭ ئاقسۇنىڭ ئېنىق تارىخىنى چۈشەندۈرۈشتە مۇئەييەن ياردىمى بولۇشى مۇمكىن.

ۋەن دوتەينىڭ ھۇزۇرىدا تۈرۈپ قېلىش

ۋەن دوتەينىڭ «يېڭى شەھەر»دە بەش كۈن تۇرۇش جەريانىدا، ئاقسۇدا ئىنتايىن قىممەتلىك بولغان قەدىمكى بۇيۇملارغا ئېرىشتىم. ئاقسۇنىڭ دوتىيى، ھۆرمەتكە سازاۋەر بۇ ئەمەلدار دوستۇمنىڭ بۇ قېتىمقى ئاكتىپلىق بىلەن بەرگەن ياردىمىگە رەھمەت ئېيتىمەن. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى رايونلاردا زىيارەت

دائىرەمنى كېڭەيتتىم، يەنى چارقىلىققا كىرگەندىن بېرى تۇنجى قېتىم شەرقىي چېگرادىن ھالقىپ كەتتىم. ئۇنىڭغا قېزىۋېلىنغان جۇڭگونىڭ قەدىمكى يازما ھۆججەتلىرىنىڭ ئەڭرىشكىسى قاتارلىقلارنى كۆرسەتتىم، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىلمىي ئەمگىكىمگە قىزىققانلىقىغا رەھمەت ئېيتتىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەن جانابلىرىنىڭ تەۋسىيەسى ۋە كۆچلۈك قوللىشى ئارقىسىدا، رام سىنگ تەڭرىتاغنىڭ سىرتقى تاغ تىزمىلىرى ھەمدە قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئېغىزىدا ئۇدا داۋاملاشقان نەچچە قېتىملىق ئۆلچەش جەريانىدا يەرلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتى. ئۇنىڭ دوستلارچە غەمخورلۇقى جىيالڭ بېگىمنىمۇ خاتىرجەم قىلدى. جىيالڭ بېگىمنىڭ قىزغىن مۇلازىمىتىنىڭ خىزمىتىمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىنىشىغا كۆپ ياردىمى بولدى.

ئاقسۇ — «خەننامە» دە تىلغا ئېلىنغان قۇم

ئاقسۇدا توختاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىمدە، بۇ رايوندا قەدىمكى خارابىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرۇلۇق ھېچقانداق ئۇچۇرغا ئىگە بولالمىدىم. شاۋان بىلەن گرېنارد ئىلگىرى جۇڭگو يازما مەنبەلىرىدىكى زۆرۈر ھەم كېرەكلىك ماتېرىياللارنى بايان قىلىپ ئۆتكەچكە، مېنىڭ بۇ يەرنىڭ دەسلەپكى تارىخى ۋە جۇغراپىيەلىك ئەھۋاللىرى ھەققىدە ئۇزۇن گەپ قىلىشمىنىڭ ھاجىتى يوق. گرېنارد‌نىڭ تۆھپىسى — ئۇنىڭ تۇنجى بولۇپ خەنناممدىكى قۇم «姑墨»نىڭ ئورنىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەرگەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «كېيىنكى خەنناممە» ھەمدە «ۋې سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»دا تىلغا ئېلىنغان ئوخشاش نام دەل ھازىرقى ئاقسۇنى كۆرسىتەتتى. «خەنناممە»دە، قۇم «姑墨»نىڭ ئورنى كۇسەن ياكى كۇچانىڭ غەربىگە 670 چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇب تەرەپتىكى خوتەنگە ئاتلىق «15 كۈن» مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەن ھېسابلىغان ئاقسۇدىن خوتەنگىچە بولغان مۇساپە بىلەن ئوخشاش چىقتى.

هازىرقى 3500 تۇتۇن تارىختا خاتىرىلەنگەن كۇسەن (كۇچا)دە، 6970 تۇتۇن، ئاگنى، يەنى قاراشەھەردە 4000 تۇتۇن، دېيىلگەن سانلىق مەلۇماتلار نىسبىتىنىڭ خېلى توغرىلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغاندەك قىلاتتى. ئوخشاشلا رىۋايەتلەردە، ئونسۇ قۇمنىڭ غەربىگە 270 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە، دەپ خاتىرىلەنگەن. يېقىنقى زاماندىكى جۇڭگو جۇغراپىيە ئەسەرلىرى ۋە ھۆكۈمەت تەرەپ نام قويغان نامدا، بۇ جاي خاتا ھالدا «ئاقسۇ» دەپ ئاتالغان. گرېنارد بىلەن شاۋات ئۇنى ھازىرقى «ئۇچتۇرپان» دەپ كۆرسىتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاقسۇ

«تاڭنامە»دە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇم ھازىرقى بالۇكا بەگلىكى ئىدى، دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن، يەنى شۇەنزاڭ كۇچادىن غەربكە قاراپ بىر كىچىك قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، 600 چاقىرىم يۇرگەندىن كېيىن يېتىپ بارغان كىچىك بەگلىك ئىدى. «تاڭنامە»دە يەنە كۇچادىن غەربتىكى ئۇچقا بارىدىغان بارلىق يول لىنىيەسى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاقسۇ شەھىرى نامىنىڭ «بالۇكا، ۋېيروك، قۇم» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ ئېنىق ئورنى بايان قىلىنغان. «تاڭنامە»نىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە «قۇم» دېگەن نامنىڭ باشقىچە ئوقۇلىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ۋېيروكىدىن باشقا، ۋۇكۇك يەنە بارخان ياكى باخان دېگەن نامنىمۇ تىلغا ئالغان. ۋۇكۇك تەخمىنەن مىلادىيە 787 ـ يىلى جۇڭگوغا قايتىش سەپىرىدە خوتەندىن ئاقسۇغا كەلگەن. ئېنىقكى، ئۇ ئايلىنىپ ئەگرى يول بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولغان. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتا لوپنۇر ئارقىلىق بېۋاستە دۇنخۇاڭغا بارغىلى بولىدىغان يولنى تىبەتلەر ئىگىلىۋالغانىدى. شۇەنزاڭنىڭ «بالۇكا» ھەققىدىكى قىسقىچە بايانى «تاڭنامە»دە قىلچە ئۆزگەرتىلمىگەن، پەقەتلا قۇمنى «كىچىك بەگلىك» دەپلا بايان قىلغان. شۇەنزاڭ: «بالۇكانىڭ

شەرقتىن غەربكىچە ئۇزۇنلۇقى 600 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغىچە كەڭلىكى 300 چاقىرىم، ئاستانىسىنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن 5 ـ 6 چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ خاتىرىلىگەن. ئۇنىڭدا «يېرى مۇنبەت، ھاۋاسى مۆتىدىل، ئادەملىرىنىڭ خۇلق ـ مىجەزى، ئۆرپ ـ ئادىتى، يېزىقى، قائىدە ـ قانۇنلىرى كۈسەن بەگلىكىنىڭكىگە ئوخشىسىمۇ، تىلى ئازراق پەرقلىنىدۇ، كىگىز ـ پالاسلىرىنى قوشنا ئەللەر ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ. ساڭگراملىرى ئونغا يېتىدۇ، راھىبلىرى مىڭدىن ئاشىدۇ» دېيىلگەن.

ئاقسۇنىڭ ئورنى

شۇەنزاڭ بارلىق زېھنىنى كۈچا بىلەن خوتەننى تەپسىلىي بايان قىلىشقا قارىتقان: مەيلى قايسى ئەل بولمىسۇن، بۇددا راھىبلىرىنىڭ سانى 5000 غا يەتكەن. بۇلارنى مۇبادا ئاقسۇ ھەققىدىكى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش بىلەن سېلىشتۇرىدىغان بولساق، ئۇ ئاقسۇغا يېتىپ بارغان ۋاقتىدا، بۇ يەرنىڭ ئونچىلىك مۇھىم ئەمەسلىكى ۋە بايلىقى كەمچىل رايون ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغانلىقىنى ناھايىتى ئاسانلا چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. «كېيىنكى خەننامە»، «ۋېي سۇلالىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە «تاڭنامە»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، قۇم بەگلىكى كۈسەن بەگلىكىگە بېقىندى بەگلىك ئىدى، بۇگۈنكى كۇندىسۇ بۇ خىل ئەھۋالنى بىلگىلى بولىدۇ. ئەمدىلىكتە سودا ۋە مەمۇرىي مەركەز بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاقسۇ كۇندىن ـ كۈنگە مۇھىم ئورۇنغا ئۆتمەكتە، بۇ قانداقتۇر كۈچانىڭ مەھسۇلاتى ۋە سانائىتىنىڭ ناچارلىقىدىن بولماستىن، بەلكى يېڭى شەھەر بىلەن «كونا شەھەر»نىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن ئولۇق پايدىلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قاراشەھەردىن قەشقەرگىچە بولغان تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىقنى كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ سودا يولى ئاقسۇدىن ئۆتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تەكلىماكاننىڭ شىمالىي قىسمىغا

تۇتىشىدىغان مۇھىم يول ئوخشاشلا مۇشۇ جايدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئاقسۇدىن شىمالغا ئۆتىدىغان نۇرغۇن يول لىنىيىلىرى مۇزئارت (Muz – art) تاغ ئېغىزىدىن ئۆتىدۇ. مۇزئارت تاغ ئېغىزى تارىم ئويمانلىقى بىلەن ئىلى دەريالىرى ۋادىسىنى، يەنى سودا مەركىزى بولغان غۇلجا (kulja)نى تۇتاشتۇرىدۇ. توشقان دەريالىرىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق بەدەلئارت (Bedelart) تاغ ئېغىزىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر يولمۇ مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ. بۇ يول ئىسسىقكۆلنى ئوراپ تۇرغان تاغ جىلغىسى ھەمدە ياشارتېس (Yaxartes)نىڭ باشلىنىش مەنبەسىگە تۇتىشىپ، فەرغانىدىكى تاغ جىلغىسىنىڭ بىر تەرىپىگە قاراپ داۋاملىشىدۇ. بۇ ئارىلىقتىكى يەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تالىشىش ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. ئوخشاش سەۋەب تۈپەيلىدىن، ھازىرقى ئاقسۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ باراۋەر ئاساستا مال ئالماشتۇرۇش ۋە سودا ئالاقىسىدە بولۇپ كەلگەن رايون ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيسۇنلار شىمالدىكى تاغ جىلغىسىدا قۇدرەتلىك خانلىق قۇرغان. شۇەنزاڭ بالۇكادىن داۋاملىق ئالدىغا قاراپ مېڭىپ، توقماق (Tokmak) ئەتراپىنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، تاغ تىزمىسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىنى ۋە تۇزلەشكەن غەربىي تۈركىلەرنىڭ ئىگىلىۋالغانلىقىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى رەھبىرىنىڭ «قاغان» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بايان قىلغان. ئوخشاش بولغان جۇغراپىيەلىك ئامىل ئاقسۇنى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى مۇھىم ئورۇنغا ئايلاندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما زۆرۈر چۈشەندۈرۈشلەر كەمچىل ئىدى. شەك ـ شۇبھىسىزكى، 1877 ـ يىلى شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ يەردە دوتەي تەسىس قىلغان، ئەڭ دەسلەپ ئاقسۇنى ئەمىر لەشكەر (باش قوماندان) مەھكىمىسى قىلىپ تاللاپ، بۇ يەرنى قۇدرەتلىك بىر قوشۇن بىلەن مۇھاپىزەت قىلغان.

ئۇچتۇرپانغا ئاتلىنىش

5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، ئاقسۇ «يېڭى شەھەر»دىن ئۇچتۇرپان ھەم تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى مەشھۇر كەلپىن رايونىنى تەكشۈرۈشكە ئاتلاندىم. كەلپىن تۈزلەڭلىكىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلمىگەنلىكىنى بىلەتتىم. ئاقسۇدا فەن بېگىمنىڭ دوستلارچە ياردىمىدە ئېرىشكەن خەۋەردىن كىچىك بوستانلىق ۋە مارالبېشىغا تۈتىشىدىغان رايونلاردا تاشلاندۇق خارابىلىكلەرنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. خوتەنىدىكى خىزمەتلەر مېنى كۈتۈپ تۇرغاچقا، يەكەندىن خوتەنگە قايتىشتىن ئىلگىرى، بۇ خارابىلىكلەرنى ئارخېئولوگىيەلىك جەھەتتىن تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلاتتىم. ئاقسۇ «يېڭى شەھەر»دىن «كونا شەھەر»گىچە ئاتلىق ماڭسا 7 مىل كېلىدۇ، بىز كەڭ، قاقاس ئېغىزلىكنىڭ چېتىنى بويلاپ ماڭدۇق. قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئېغىزلىك ۋە سىرىق تۆپىلىك ئىككى شەھەردىن 60 ~ 100 فۇت ئېگىز بولۇپ، سۇغىرىش رايونى بىلەن قوشنا ئىدى. ئېگىزلىكنىڭ ئۈستىدە چوڭ قەبرىستانلىق بار ئىدى، مازار ۋە ئۆرۈلۈپ چۈشكەن قەدىمىي قەلئە ياكى قاراۋۇل (karauls) ئېنىقكى ئىسلامىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا تەۋە ئىدى. يېقىنقى دەۋردىكى نۇرغۇنلىغان دۇئا ـ تىلاۋەتخانىلارنىڭ ئەتراپىدا بۇرۇنقى دەۋردىكى خارابىلەر بولۇشى مۇمكىن ئىدى، ئەمما ئۇلارنى تاپالمىدىم. بىراق، مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان تارىختىن بۇرۇنقى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ئۆڭكۈرلەردىكى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تۇرالغۇ خارابىسى ۋە قەبرىلەر ياخشى ساقلىنىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئۇلارنىڭ تىك ۋە قۇرۇلۇش قىلىشقا ئاسان بولغان جايغا سېلىنغانلىقى ئىدى.

ئاقسۇدىن ئۇچتۇرپانغا بارىدىغان تاڭ دەۋرىدىكى يول لىنىيەسى

ئىككى كۈن يۇرۇپ ئۇچتۇرپاننىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمىغا يېتىپ كەلدىم. بۇ تۇپرىقى مۇنبەت، سۇغىرىشقا ئاسان جايلار

ئىدى. لېكىن يەنىلا ئېچىلمىغان بولۇپ، خۇددى تارىم ئەتراپىدا تەكشۈرگىنىمگە ئوخشاش ئىدى. سەۋەبى، بۇ يەردە ئاھالىلەر شالاڭ بولۇپ، ئەمگەك كۈچى كەمچىل ئىدى. ئاقسۇ دەرياسى (بۇ يەر قۇمئېرىق «kum – arik» دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن) بىلەن توشقان دەرياسىدىن ئېقىپ كەلگەن سۇ مول سۇ ئېقىنىنى ھاسىل قىلىدىغان بولۇپ، بۇ ئوخشاش پەسىلدىكى خوتەن دەرياسى سۇيىنىڭ مىقدارىدىنمۇ جىق ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، دەريا سۇيى پەقەت كەلكۈن مەزگىلىدىكى دەريا قىنىنىڭ كىچىك بىر قىسمىنى تولدۇرسىمۇ، بىراق كەڭلىكى 3/4 مىل كېلىدىغان قۇمئېرىق دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتكىلى بولمايتتى. گرېنارد بىلەن شاۋان بۇ ئىككى دەريا «تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەردە ئىنتايىن ئېنىق تىلغا ئېلىنغان، كىتابتىمۇ بارخان (ئاقسۇ) شەھىرىدىن داشى (چوڭ تاش) ياكى ئونسۇ(ئۇچتۇرپان) شەھىرىگە تۇتىشىدىغان يول ئېنىق خاتىرىلەنگەن، دەپ كۆرسەتكەن. بىرىنچى دەريا بارخان دەريىسى، ئىككىنچى دەريا خۇلۇ دەريىسى (葫芦河) دەپ ئاتىلىدۇ، بارخان دەريىسى بىلەن بارخان شەھىرىنىڭ ئورنى ئېنىق خاتىرىلەنمىگەن، لېكىن ئۇنىڭ خۇلۇ دەريىسى بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ 40 چاقىرىم كېلىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان، بۇ ھازىرقى سازلىقنى كېسىپ ئۆتىدىغان، ئۇزۇنلۇقى 12 مىل كېلىدىغان يول بىلەن ئىنتايىن ماس كېلىدۇ. قۇمئېرىق دەريىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەدىمكى بىر دەريا قىنى ئېرەكباغ (Terek – bagh)كەنتى بىلەن توشقان دەريىسىنىڭ تۇتاشقان جايىدا ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. «جۇغراپىيە تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن «كىچىكتاش» (小石) شەھىرى ئىككى دەريا ئارىسىغا جايلاشقان، ئۇ ھازىرقى بارۇن (Barun) كەنتى بىلەن چاۋارىق (Chawarik)كەنتىگە ئىنتايىن يېقىن بولۇشى مۇمكىن.

ئۇچتۇرپاننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تېرىقچىلىق

5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ئازادە بىر كۈنلۈك سەپەردىن كېيىن توشقان دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقى ئەتراپىدىكى ئۇچتۇرپانغا قاراپ ماڭدۇق. يول ئاساسەن جەنۇب تەرەپتىكى مەشھۇر قاراتېكە (kara – teke) تاغ تىزمىسى ئېتىكىدىكى قەدىمكى ئېكىنزارلىق بەلباغنى كېسىپ ئۆتەتتى. دالىدا تۈجۈپىلەپ ئىشلەۋاتقان مەنزىرە كۆرۈنەتتى، پات ـ پات چىرايلىق باراڭلار پەيدا بولاتتى. كېيىنچە كونا تونۇشۇم ئۇچتۇرپاننىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى پىڭ بېگىمنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، چىيەنلۈك خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدىكى بىر قېتىملىق توپلاڭدىن كېيىن، بۇ يەردىكى بارلىق يەرلىك ئاھالىلەر قىرىپ تاشلانغان. ھازىرقى ئاھالىلەر قەشقەر ۋە خوتەندىن كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ ئەۋلادى ئىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن سۈگەتلىك (sugetlik) مازارنىڭ ئەتراپىدىكى خارابىلىكتىن ئۆتكەندە، مەن ئۇ يەردە كۆرگەن بىر قىسىم چوڭ تېپتىكى گۈمبەزلىك قەبرىلەر ياكى «گۈمبەز»لەر قىرغىزلار ياكى ئۇنىڭ بىلەن قانداش بولغان ئۇرۇقلارنىڭ قەبرىسى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن يەرلىك كىشىلەر ئەنئەنە بويىچە خاتا ھالدا بۇلارنى «قىپچاق شاھزادىسىنىڭ قەبرىسى» دەپ قارايدىكەن.

قىرغىزلارنىڭ قىشلىقى

تار كەتكەن ئېكىنزارلىقنىڭ شىمالىي تەرىپى كەڭ كەتكەن يايلاققىچە سوزۇلىدۇ، يايلاق توشقان دەرياسىدىن كەلگەن يېتەرلىك نەم ھاۋانى قوبۇل قىلىدۇ، قىرغىزلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قىشلاق ئادەمنى ئەڭ جەلپ قىلىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، نۇرغۇن قىرغىزلار ئېگىز تاغ جىلغىلىرىدا ئولتۇراقلىشىدىكەن، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇچتۇرپاندىمۇ نۇرغۇن

قىرغىزلارنى ئۇچراتقىلى بولىدىكەن، مەن ئۇلارنىڭ بېگىنىڭ ئۆيىدە قوندۇم. قاينام ـ تاشقىنلىقتىن يىراقراق كېچىك شەھەردە ئىككى كۈنلۈك ۋاقتىمدىن پايدىلىنىپ، ئىستانشۇناسلىق تەكشۈرۈشى ئېلىپ باردىم. كۆپ ساندىكى قىرغىزلارنىڭ تەن ئالاھىدىلىكى يەنىلا ساپ تۈرك قان سىستېمىسىنى ساقلاپ قالغان، لېكىن يەنە بىر قىسمى «سارت» (sart) لار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى قىرغىزلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان، مۇقىم ئولتۇراقلاشقانلارنى «سارت» دەپ ئاتايدىكەن. غەربىي تۈركىستاندا مۇنداق ئاتاش بەك ئومۇملىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، تارىم دەرياسى بويىدا بۇنى تۇنجى قېتىم ئاڭلىشىم بولۇپ، بۇ رۇسىيە چېگرا سىغا يېقىن رايونلار ۋە سىر دەريا سىنىڭ مەنبەسىنى ئەسلەتتى.

ئۇچتۇرپاننىڭ تەبىئي قەلئەلىرى

ئەتىبازدىكى داۋاملىق كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان تۇمان شىمالىي قىسمىدىكى ئاسمان ـ يەلەك تەكرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ قارلىق چوققىلىرىنى ئوراپ تۇرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن يىراقتىن تاغ ئېغىزىنى ئېنىق كۆرگىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈز ۋاقتىدا بەدەل داۋاندىن ئۆتۈپ ئىسسىقكۆل رايونىغا بارغان، ئۇ يەردىن سوغدىيانا غا بارغان. تەكرىتاغنىڭ بۇنداق ھەيۋەتلىك مەنزىرىسى بولمىغان تەقدىردىمۇ، مەن يەنىلا ئۇچتۇرپاننى جۇڭگو شىنجاڭدا زىيارەتتە بولغان بارلىق رايونلارنىڭ مەركەزلىرى ئىچىدە مەنزىرىسى ئەڭ گۈزەل، ئادەمنى خۇشال قىلىدىغان جاي، دەپ قارايتتىم. مۇنبەت تۇپراق، يېشىل تاغ جىلغىسى روشەن ھالدا جەنۇبنى ئوراپ تۇرغان قاقاس كۆل رەڭ تاغ تىزمىسى ئارىسىدا كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدىغان جۇڭگو ئۇسلۇبىدىكى چوڭ قورغان بار (140 ـ رەسىمگە قارا ڭ). ئۇ چوققىيىپ چىقىپ تۇرغان بىر تاغ تۇمشۇقىغا جايلاشقان. تاغ تۇمشۇقى شەھەرنىڭ غەربىي سىپىلى بىلەن تۇتىشىپ، سىپىلنىڭ ئۇستىدە قەد

كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئۇ ناھايىتى چوڭ تەبىئىي قەلئەگە ئوخشايتتى. ئەڭ غەربىدىكى تاغنىڭ ئېگىزلىكى 250 فۇت كېلىدۇ. قورغان ۋە ئىككى تەرەپتىكى مۇداپىئە ئىستېھكامى بىلەن شەھەر سېپىلى يېقىندىلا تۇتاشتۇرۇلغان. ئىسلام دىنى مۇرتلىرىنىڭ بىر قېتىملىق توپلىنىدا ئۇچتۇرپان مۇھاسىرىگە ئېلىنغان ۋە ئىشغال قىلىنغان، بۇزۇۋېتىلگەن ئىستېھكام ئورنىغا سېپىل ياسالغان، لېكىن بۇ تەبىئىي قورغان ناھايىتى بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئىشلىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

3 ـ بۆلۈم تاغ تىزمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەلپىنگە بېرىش

تاغ ئېچىدىكى سېھرىلىك قەدىمىي قەلئە ھەققىدە رىۋايەت

ئۇچتۇرپاندا تۇرغان مەزگىللەردە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىمدە، تاغ جىلغىسىدىكى قەدىمكى خارابىلىك توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇماتلارغا ئېرىشەلمىدىم. لېكىن، قىرغىز دېھقانلىرى ئارىسىدىن سېھرىلىك شەھەر ياكى قەلئە

140 ـ رەسىم ئۇچتۇرپاننىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى تاغ تۆمشۇقىغا جايلاشقان جۇڭگو قورغىنى، شەرقتىن كۆرۈنۈشى

توغرىسىدىكى بىر قىسىم مۇجمەل رىۋايەتلەرنى ئاڭلىدىم. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پەقەت ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرىلا يىراقتىن ئۇلارنىڭ جەنۇبتىكى چوڭ تاغ تىزمىسىدا پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدىكەن، بىراق قانداقلا چاغدا ئىزدەپ بارسا توساتتىن يوقاپ كېتىدىكەن. شۇنداق بولسىمۇ، تاشلاندۇق شەھىر ۋە «بايلىق ئىزدەپ» بارغان كىشىلەر بۇ جايىنى تاپالمىغان. بۇ رىۋايەتلەر كۆلەك شەھىرى بىلەن بەربەر شەھىرى (kulek – shahr ،shahr – i – barbar) قاتارلىقلارنىڭ يەرلىكتىكى ئىنكاسى ۋە تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىدىكى كۆپلىگەن بوستانلىقتىكى كىشىلەرنىڭ قەدىمكى شەھەرنى ئىزدەيدىغان ئومۇمىيۈزلۈك ئارزۇسىنى يېتەرلىك چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياشانغان ئۇۋچى ــ ئاقال يولچى(Akal – yolchi)دىن ئاقسۇغا بارىدىغان يولدا، خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن بۇ رىۋايەت توغرۇلۇق چوڭقۇر ئىزدىنىش پۈرسىتىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىدىم. ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا ئۇ بىر مۇسۇلمان بىلەن ئامبالنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، بىر خەنزۇ ئەرگە ھەمراھ بولۇپ قاقەجادە (kaka – jade) تاغ چوققىسىغا بارغانىكەن. تاغ چوققىسى كەلپىن يول لىنىيەسىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. خەنزۇ ئەر بۇ يەردىن ئۆزى «تاڭ دەۋرىدىكى سەركەردىنىڭ سارىيى» دەپ ئاتايدىغان يەر بىلەن ئۇ يەرگە كۆمۈلگەن تاش ئابىدىنى ئىزدەپ تېپىشنى ئارزۇ قىلىدىكەن، خەنزۇ ئەر تاغ ئىچىدە ئۇچ كۈن يوقاپ كەتكەندىن كېيىن، يەنە قايتىپ كەپتۇ، ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى ئاشكارلىماپتۇ، كېيىن ئاقال يولچى ئۆزى قاقەجادە تېغىغا چىقىپ، ئۇيەردە پەقەت قورام تاش ۋە ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئۆسۈپ كەتكەن تۆپىلىكىنىلا كۆرۈپتۇ.

قاقەجادە تۇتاش تاغ چوققىسىنى كۆرۈش

5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئۇچتۇرپاندىن ئايرىلىپ كۈچتەي

(kong–tai)دىكى تۈر خارابىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى كەڭ ۋە قاقاس دەريا جىلغىسىغا يېتىپ كەلدىم. سول تەرىپىمىزدىكى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تاغ تىزمىسى بارغانسېرى ئېگىزلەپ بېرىۋاتاتتى. ئات بىلەن 20 نەچچە مىل ماڭغاندىن كېيىن، كۆز ئالدىمىزدا ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ھەرەچىششمان تاغ چوققىسى كۆرۈندى. ئۇلار ئۇزۇن بىر قاتار تىزىلغان بولۇپ، جىلغىدا يەنە ئاز بىر قىسىم مۇز قاتلىممۇ ساقلىنىپ قالغان. قاراشىۋە (kara – shiwe) جىلغىسىدىن چىقىپ كەڭ كەتكەن بىر جىلغىغا كىرىپ، يىراقتىن كۆرۈنگەن چوققىلارغا يېقىنلاپ قالدۇق، بۇ ئادەمگە غەلىتە گىرانىت تاشنى ئەسلىتەتتى. بۇ تاغ چوققىلىرى 13 مىڭ فۇتتىن ئېگىزرەك بولۇپ، ئۇنىڭدىكى خەتەرلىك تىك چوققا ۋە تىك يارلار بىلەن تاشلىۋېتىلگەن قەدىمىي مۇنار ۋە قەلئە ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە ئوخشايتتى. ئېگىز تاغ جىلغىسىنىڭ ئەتراپىدا بىر قىسىم قىرغىزلارنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى ھەيدەپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان قۇرغاقچىلىق سەۋەبىدىن يايلاقتا سۇ قالمىغانىدى. ئۇلار بۇ بىر قاتار تاغ چوققىلىرىنىڭ« قاقەجادە» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ ھەم خۇراپىيلارچە ئۇلاردىن ئەيمىنىپ قورقىدۇ. كۆز ئالدىمدىكى تىك چوققىلارنى سىنچىلاپ كۆزەتتىم، خىيالىمدا مۇنار، شەھەر ۋە ئېگىز بىنالار پەيدا بولدى، ئىختىيارسىز ھالدا بۇ تاغدىكى ئاجايىپ مەنزىرىلەرنىڭ ئۇچتۇرپاندا ئاتلىغان رىۋايەتلەرنىڭ مەنبەسى بولۇش مۇمكىنلىكىنى جەزملەشتۇردۇم. يول باشلىغۇچۇم، قىرغىزلارنىڭ ئاتامانى مەنگۇش بەگ (Mangush Beg)نىڭ دېيىشىچە، تاغ چوققىسىدا بىر ئەجدىھا بولۇپ، ئۇ بەزىدە ئاسماندا بۇلۇت سىياقىدا پەيدا بولۇپ، ئاغزىدىن مۆلدۈر ۋە ئوت پۈركۈيدىكەن. ئۇنىڭ ۋە باشقا قىرغىزلارنىڭ ھېكايىسى ماڭا ياشانغان خەنزۇ تاۋاپچى ئېيتىپ بەرگەن ھېكايىنى، يەنى پامىرنىڭ قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان ئېگىز

چوققىلىرى ۋە ھىندىقۇش تاغ ئېغىزىنىڭ ئۇستىدە ئەجدىھا بار، دېگەن رىۋايەتنى ئېنىق ئەسلەتتى. رىۋايەتنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن باشقا رايونلاردىكى تاغ تىزمىسىغا ئائىت قەدىمكى رىۋايەتلەرنىڭ ئىرق ئايرىمىسىغا قارىماي، ئىنتايىن مۇقىم بولىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى.

سېغىزقان تاغ ئېغىزىدىن كېسىپ ئۆتكەن تاغ تىزمىسى

مەندە بۇ تاغ تىزمىسىغا نىسبەتەن چوڭقۇر قىزىقىش پەيدا بولدى، ئۇ مەن ئوتتۇرا ئاسىيا سەپىرىدە كۆرگەن تاغ تىزمىلىرىغا ئوخشمايتتى. شۇ كۈنى يېرىم كېچىدە مەنگۈش بەگنىڭ چېدىرىدا قونۇپ قالدىم. ئەقىل ـ پاراسەتلىك، ئۆتكۈر كارۋان بېشى ھەسەنئاخۇنۇمنىڭ ئىنتايىن تەستە ئېرىشكەن ئۇچۇرىدىن تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى ئېگىزلىكتە بىر تاش بالىنىڭ بارلىقىنى بىلدىم. مەنگۈش بەگ ئانچە خالىمىغاندەك قىلىپ، تاش بالىنى بىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە يول باشلىغۇچى بولۇشقا ماقۇل بولدى. ئىككىنچى كۈنى ئىنتايىن قىسقا، ئەمما مۇشكۈل يوللارنى باستۇق، دېڭىز يۈزىدىن 8600 فۇت ئېگىز سېغىزقانئارت(saghiz – kan – art) تاغ ئېغىزى ئارقىلىق، تاغ تىزمىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، توپا ـ چاڭلار بىلەن قاپلانغان شېغىللىق جىلغىغا يېتىپ كەلدۇق. جىلغىدا بىر چىغىر يول بار بولۇپ، بۇ يولنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن قاقەجاده تاغ ئېغىزىغا بارغىلى بولىدىكەن. سېغىزقان تاغ ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىن سەل نېرىراقتىكى جايدا شايىتاق (shait ـ Kāk)دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاش كۆلچەك بار ئىكەن، بىز شۇ يەردە چېدىر تىكتۇق. 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، مەنگۈش بەگنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا تاش بالىنى ئىزدەشنى داۋاملاشتۇردۇم. يول گەرچە ئۇزۇن بولسىمۇ، قىرغىزلارنىڭ پاكار ئاتلىرى بۇ يەرنىڭ كۆپ جايلىرىنى بىر كۈندە بېسىپ بولدى، لېكىن بۇ ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ساياھەت بولدى.

تاغ تىزمىسىنىڭ ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز

تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى بىر قاتار ئېگىز چوققىلارغا چىققاندىن كېيىن، ئەڭ ئېگىز ساربەل (sar – bel) (دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مىڭ فۇت كېلىدۇ) تاغ چوققىسىنىڭ ئاستىدا قىرغىزلارنىڭ بىر تۇرالغۇسىنى بايقىدۇق. بۇ يەر بىلەن تاغ تىزمىسىنىڭ باشقا جايلىرىدا سۇ ئىنتايىن كەمچىل ئىكەن. قىرغىزلار پەقەت قىشتا ياغقان قار ـ مۇز سۈيىگىلا تايىنىدىكەن، ئۇلار قار ـ مۇز سۈيىنى 3 ـ، 4 ـ ئايلارغىچە ساقلايدىكەن. بىر يىلنىڭ ئىچىدىكى باشقا ۋاقىتلاردا «قاق»، يەنى تاش كۆلچەكنىڭ سۈيىنى ئىچىدىكەن. ئېگىزلىكتىكى قار قاتلىمىدىن باشلىنىدىغان بۇلاق سۈيى قاتمۇقات تاغ چوققىلىرى ئارىسىدىكى چوڭقۇر جىلغىلارغا ئېقىپ كېتىدىكەن. بۇ تۇرالغۇدىكى ياشانغان، ئەقىللىق قىرغىز بوۋاينىڭ دېيىشىچە، ئۇ ياش ۋاقتىدا بۇ يەرنىڭ قار ـ يامغۇرى يېتەرلىك ئىكەن، بۇرۇن نۇرغۇن قىرغىزلار بۇ ئۇنۇمسىز تاغ چوققىسىغا كېلىپ، پاكار ئۆسكەن ئۆسۈملۈكلەرگە تايىنىپ، مال ـ چارۋىلىرىنى بېقىپ ياشىغانىكەن.

قاقەجادە تاغ چوققىسىدىكى ئاجايىپ مەنزىرە

ساربەلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن كەڭ كەتكەن تاغلىققا قاراپ ئاتلىق ماڭدۇق، تاغنى ئايلىنىپ، ئىككى كۈننىڭ ئالدىدا كۆرگەن قاقەجادە تاغ چوققىسىنىڭ تەدرىجىي يانتۇلىشىۋاتقان تاغ ئېغىزىغا كەلدۇق (141 ـ رەسىمگە قارالسۇن). بۇ يەردىن قارىغاندا تاغ چوققىسى ئاجايىپ مەنزىرىلىك كۆرۈنەتتى. بۇ ئېگىز قورام تاشلىق تاغ چوققىلىرى كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئەمما، تاغ چوققىلىرىغا چىققىلى بولمايتتى. شۇ سەۋەبتىن، نۇرغۇن قەدىمىي رىۋايەتلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇ يەردە پەيدا بولغانلىقىنى، شۇنىڭدەك بۇ يەرنىڭ « يايلاقتىكى قەلئە» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى

ناھايىتى ئاسانلا چۈشەنگىلى بولاتتى. ناھايىتى ئەپسۇس، ۋاقىت قىس بولغاچقا، بىز تاغ چوققىسىغا يەنىمۇ يېقىنلىشىشقا ئامالسىز قالدۇق ھەمدە شەكلى غەلىتە بۇ قورام تاشلارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى جۇغراپىيەلىك ئامىلنى بىكىتىشكىمۇ ۋاقىت چىقمىدى. شۇنى قوشۇپ قويايكى، تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى جىلغىدا كۆرۈنۈپ قالغان قورام تاشلار ئاساسلىقى بىر خىل قىزىل رەڭلىك قۇم تاش ئىدى.

چالكۆيدى «ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقى» دىكى تاش بالبال

سارىبەلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن ئاتلىق 10 مىل ماڭغاندىن كېيىن، چالكۆيدى (chalkoide) چارۋىچىلىق مەيدانىغا يېتىپ كەلدۇق. چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6700 فۇت كېلىدۇ، ئۇ يەردىكى بىر كىچىك قورام تاشلىق تاغنىڭ چوققىسىدا قوپال ياسالغان «ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقى»(ziarat) نى بايقىدىم. بۇ قەبرە تاغ چوققىسىدىكى بىر ئېگىزلىككە جايلاشقانىدى. يىراقتىن تاغ چوققىسىغا قارىسىگىز بىر يولنىڭ ئىداق جىلغىسى (Idak – jilga)غا تۇتىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرەلەيسىز، ئۇ يەردە ناھايىتى تىك بىر يارلىق قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىخلاسمەن قىرغىزلار ئۇنى قەدىمدىكى «قازاقاتا (kaz – ata)» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەھرىمانلىك ئوبرازى، دەپ قارايدىكەن. ئەمما، مېنىڭ دىققىتىمنى ئەڭ قوزغىغىنى، ئىنتايىن ئاددىي تاش دۆۋىسىدىن قوپۇرۇلغان، كەڭلىكى تەخمىنەن 8 فۇت كېلىدىغان قورشاۋ تامنىڭ ئوتتۇرىسىدىن بايقالغان تاش بالبال ئىدى، ئۇ بۇ يەرنىڭ مۇقەددەس بىر ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بېرىپ تۇراتتى (142 ـ رەسىمگە قارالسۇن). تاش بالبال بىر پارچە ئابىدە شەكىللىك تاش تاختاي بولۇپ، ئېگىزلىكى 2 فۇت 10 دىيۇم، كەڭلىكى 12.5 فۇت كېلىدۇ. تەكشى يۈزى قوپال قاپارتما نەقىشتە بىر ئەرنىڭ قولىدا بىر ئەگمەچ قىلىچ تۇتۇپ، ئىككى قولىنى مەيدىسىنىڭ

ئالدىغا گىرەلەشتۇرگەن ھالىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەنىدى. ئۇنىڭ باش قىسمى ناھايىتى يوغان بولۇپ، بەدىنىگە ماس كەلمەيتتى، ئىككى پۇتىنى ئېنىق پەرقلەندۈرگىلى بولمايتتى. كۆز ۋە قېشىدا قارا سىياھنىڭ ئىزناسى بار ئىدى. ھەيكەل بەكلا قوپال ئويۇلغان بولۇپ، يىل دەۋرىنى بېكىتىشكە مۇمكىن بولمىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يىمىرىلگەنلىكى بالبالنىڭ قەدىمىيلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

كىچىك بۇددا مۇنارى دەپ قارىلىپ كەلگەن تاش

ھەيكەل مەيلى نېمىگە سىمۋول قىلىنسۇن، ئۇ ئىسلاملىشىشتىن بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ ئېتىقاد قىلىدىغان نەرسىسى بولۇپ، مۇقەددەس نەرسىگە ئوخشايتتى. بۇگۈنگە قەدەر ئويدۇرۇپ چىقىلغىنى تاش بالبالنىڭ بىر تەرىپىدىن بايقالغان بۇددا مۇنارىنىڭ كىچىك تېپىكى سىمۋولى دەپ قارىلىپ كېلىنمۇاتقان بۇيۇم ئىدى. تاش پارچىسىنىڭ ئېگىزلىكى 14 دىيۇم، ئۇ قوش يۈزلۈك بولۇپ، چاسا شەكىللىك قوش قەۋەتلىك تەگلىككە تېخىمۇ ئوخشايدۇ. ئۈستۈنكى قىسمى بولسا كەينىگە قىيسايغان ھالەتتىكى، ئۆگزە بولۇپ، بۇلار ئۇنىڭ گۈمبەزلىك

141 ـ رەسىم قاراتېكە تاغ تىزمىسىدىكى مويناققاق ئېتراپىدىن قاقجاڭ چوققىسىغا نەزەر

ئۆگزە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ گىرانىت تاش بولۇپ، تاشنىڭ ئارقا يۈزى ياپىلاق. چۈنكى، ئۇ تېيىز قاپارتما نەقىشلىك ئىدى، مېنىڭچە بۇ ئاددىي ئويما بۇيۇم بۇددا مۇنارىغا سىمۋول قىلىنغان. ئەمما، يەتتە يىلدىن كېيىن يېراق پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئۆزلۈكسىز تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ خىل تاشنىڭ غەيرىي شەكلىنىڭ تەبىئىي بولىدىغانلىقىنى بايقىدىم. بەلكىم ئۇپراش سەۋەبىدىن شۇنداق بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. رۇسىيەنىڭ ۋاخان(Wakhan) نامادگۇت(Namangut) ئەتراپىدىكى ئادەمنىڭ ئايىغى ئۆزۈلمەيدىغان مازارنىڭ قارشى تەرىپىدىكى ئوكسۇس(oxus) دەرياسى بويىغا جايلاشقان «قەلەيىقەقە (kala-i-kaka)» دېگەن جايدىن پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان نۇرغۇن تاش پارچىلىرىنى يىغىۋالدىم، ئۇلارنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى بىردەك بولمىسىمۇ، لېكىن كىچىك بۇددا مۇنارىغا بەكلا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىي شەكىللەنگەنلىكى ئېنىق تۇرسىمۇ، بىراق كىشىلەر ئۇنىڭ شەكلىنى ئۇلۇغلاپ ئىبادەتخانىلارغا قويغان. بۇددا دىنى ئوكسۇس

142 ـ رەسىم قاراتېكە تاغ تىزمىسى ئىداق تاغ ئېغىزىنىڭ ئاستىدىكى چالكۆيدىدىكى قىرغىزلار چوقۇنىدىغان بالبال

دەريانىڭ ئۇستۈنكى ئېقىمىدا ئومۇملاشقاندا، سۋايامبۇ (svayambhu) مۇنارى جەزمەن چوقۇنىدىغان ئوبيېكت دەپ قارالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەرلىكلەرنىڭ ھەيكەلگە چوقۇنۇشى

بۇ غەلىتە «ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقى»نىڭ ئادەمنى قىزىقتۇرىدىغان ئالاھىدىلىكى شۇكى، قورشاۋ تام ئەتراپىغا ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنىي مەسچىتلىرىدە دائىم بار بولىدىغان نەزىر - چىراغ بۇيۇملىرى تىزىلغان، ئۇلار قوي ياكى چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي مۇڭگۈزى، تاغ تېكىسىنىڭ مۇڭگۈزى، ئانىنىڭ باش سۆڭكى، خادىغا باغلانغان رەخت قاتارلىقلار ئىدى. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، گەرچە ئۇچتۇرپاندىكى موللىلار قاتتىق قارشى تۇرسىمۇ، بۇ ئىبادەتخانىنى ئۇلۇغ بىلىش نۆۋەتتە پات - پات يۈز بېرىپ تۇرىدىغان ئىش ئىدى. بۇ ئەھۋالنى ماڭا مەنگۈش بەگ ئېيتىپ بەرگەن. ئۇ تاكى يېقىنقى يىللارغا كەلگەندىلا بۇ غەلىتە «ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقى»غا بولغان چوقۇنۇش ئەتراپتىكى يايلاق رايونلىرىدىكى قىرغىزلار تارىخىدا ئومۇملاشقانلىكەن، كۆپلىگەن ئەرلەر بۇرۇن يىراق جىلغىلاردىن بۇ يەرگە كېلىپ بارلىق قىرغىز چارۋىچىلارغا ئوخشاش سادىق ئىسلام دىنى مۇرتىغا ئايلىنىپ، ئۆزۈن زامانلارنى ئۆتكۈزگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، پەقەت ياشانغانلارلا ئىبادەتخانىغا چوقۇنۇش ئادىتىنى ساقلاپ قالغان، قالغان ھەر قانداق ئادەم قورشاۋ تامنىڭ ئىچىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالمايدىكەن. ئىنتايىن غەلىتە بولغىنى شۇكى، مەنگۈش بەگ ئېيتىپ بەرگەن تاش ئادەم ئايال كىشىنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، ئىسمى قۇۋاغىز (kuwaghiz) بولۇپ، قەدىمكى قەھرىمان قازاقنىڭ ئايالى ئىكەن. ئالدىنقى قېتىمدا بىز كۆزنى قاماشتۇرىدىغان تاغ چوققىسىنىڭ قازاقنىڭ سىمۋول قىلىنغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. بۇ ئادەمنى قايمۇقتۇرىدىغان رىۋايەت بولۇپ، بۇ ئىككى

پېرسوناژ ئوتتۇرىسىدىكى ئىنچىكە ۋەقەلەر ھەققىدە چۈشەنچە بېرىشكە ئامالسىزمەن. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئېنىق بولمىغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە يېتەرلىك چۈشەنچە بېرەلەيمەن. بۇ يەردە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان غەلىتە ئىبادەتخانا بىر خىل غەلىتە ئېتىقادتىن، يەنى سۋايامۇترتا (Svayambh - tirtha) دىن كېلىپ چىققان، بۇ سانسكرىتچە ئاتالغۇ بولۇپ، قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان ھىندىستان خەلق رىۋايەتلىرىدە ئىنتايىن مەشھۇر ئىدى. چۈنكى، مەزكۇر رايوندىكى بۇددا دىنى مۇرتلىرى بىر سورۇنغا ئېھتىياجلىق ئىدى.

تاغ تىزمىسىدىكى قۇرغاق جايدا داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەش

سايتاقاقتىكى قىزىقارلىق سەپەر ھەمدە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كەلپىنگە قىلىنغان ئىككى كۈنلۈك سەپەردە، تەكرىتاغ تىزمىسىنىڭ سىرتىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئىنتايىن قۇرغاقلىقىنى چۈشەندىم. تارىخىي ماتېرىياللار ياكى قەدىمكى ھۆججەتلەر كەم بولغاچقا، بۇ يەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغىلى بولمايتتى. قىرغىزلارنىڭ رىۋايىتىدە، ھاۋا كىلىماتىنىڭ «قۇرغاقلىشىشى» يېقىنقى مەزگىللەردىن باشلانغان، دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ نۇقتىغا مۇناسىۋەتلىك ھېچقانداق ئېنىق ماتېرىيال يوق ئىدى. بۇ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلغاندا، بۇلاق سۇيى ئىنتايىن ئازلىقىنى بىلگىلى بولاتتى، سەپەردە سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان تاش كۆلچەكلەر ھەققىدىكى بىلىملەرنى چۈشىنىشكە تۇغرا كېلەتتى، ئوخشاش بولمىغان پەسلىدىكى سۇ بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئۆزگىرىشى تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئىدى. ماڭا ئۇلار شىمالىي تاغنىڭ ئەڭ غەربىي چېتىدە ھازىر پەقەتلا سۇ يوقلۇقىنى ۋە قاقاس تاغ تىزمىسىنىڭ بۇرۇنقى ئومۇميۈزلۈك ئەھۋالىنى ناھايىتى ئاسانلا تونۇتتى. بۇ مەزگىلدە جۈڭگو ئاچقان «يېڭى

شىمالىي يول» چۆللۈك تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈپ، تۇرپان ۋە گۇچۇڭغا بىۋاستە تۇتىشاتتى، ھۇنلار بۇرۇنقىدەكلا قۇمۇلنىڭ بىر تەرىپى ئارقىلىق دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا بارغىلى بولىدىغان جۇڭگونىڭ ئاساسىي غول لىنىيەسىگە تايانغان. قىرغىزلارمۇ ئېگىز تەڭرىتاغ جىلغىسى ئارقىلىق ئاقسۇ ۋە قەشقەرگە تۇتىشىدىغان تۇزلەڭلىكتىكى سودا يولىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، پاراكەندىچىلىك سالغان، بۇ ئىشلار تا بۈگۈنگە قەدەر كەلپىن ۋە مارالبېشىدىكى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلمەپتۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى شىمالىي تەرەپتىكى مەمۇرىي ياكى ھەربىي ھوقۇق جەھەتتىكى كونترول‌لۇقىنى ئازراقلا بوشاشتۇرسا، ئۇلارنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

قورۇمبوگۇز جىلغىسىدىن ئۆتۈش

سايتاقاقتىن كەلپىنگە بارىدىغان يول خىلۋەت، مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل جىلغا ئىچىدە ئىدى. جىلغا قۇم تاش ۋە تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان تىك يار بولۇپ، بەزى يەرلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 1000 فۇتتىن ئاشىدۇ، ئۇنىڭ بۇرۇن كەلكۈن سۈيىنىڭ يالىشىدىن شەكىللەنگەن ئىزى مانا مەن دەپلا چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىز قورۇمبوگۇز (Korum - boguz) جىلغىسىدا بىر كىچىك ئېرىقنى كۆردۇق. بۇ ئېرىقنىڭ سۈيى كەلپىن بوستانلىقىدىكى يېڭىدىن ئىچىلغان تېرەكئابات (Tereg-abad)ۋە كىچىك «تېرىلغا»(Teyelgha)دىكى 20 مودىن كۆپرەك بۇغدايلىقنى سۇغىرىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇزۇنغا بارمايلا شېغىللىق ئەتراپىدا يوقاپ كېتىدىكەن. بۇ مەزگىلدە بۇ يەرنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دەريا قىنى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىدىكەن. كىچىك ئېرىقنىڭ سۈيى جەنۇب تەرەپتىكى كەڭ كەتكەن كەلپىن جىلغىسىدىكى تامغا ئوخشاپ‌راق كېتىدىغان تاغ تىزمىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ئاندىن كېيىن ھەيۋەتلىك تاشقوۋۇق ئارقىلىق

بوستانلىققا قاراپ كېڭەيگەن چوڭ بىر پارچە شېغىللىق رايونغا ئېقىپ كىرىدۇ. ئۇ بۈاستە بوستانلىققا ئېقىپ كىرمەي، تېرەكئاباتنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى جىلغىنىڭ بىر تەرىپىدە توسۇلۇپ قالىدۇ. ئىلگىرى كەلكۇن سۇيى ئاققان، ئەمما ھازىر قۇرۇپ كەتكەن تۇز ۋە كەڭرى دەريا قىنىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ سايران (Sairan) مازىرىغا يېتىپ كەلدىم. ئۇ يەردىكى يەر ئاستى سۇيى ئېتىلىپ چىقىپ، بىر بۇلاقنى ھاسىل قىلغانىكەن. سالقىن، چىرايلىق شېپاك ئاستىدىكى ئەۋلىيا سۇلتان ئورازئاتا (Sultān Owraz-atā) مازىرى بۇ يەرنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى بىر سۇ مەنبەسى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، باشقا رايوندىن بۇ يەلپۇگۇچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسىگە ئېقىپ كىرگەن ئېقىن سۇ تاكى بۇلاق بېشىنىڭ تۆۋىنىگە 15 مېتىردىن كۆپرەك كېلىدىغان جايغا بارغاندىلا ئاندىن كۆرۈنىدۇ. بۇ يەردە بايان قىلىنىۋاتقان دەريا قىنى بىلەن كەلپىندىكى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى ئۆزئارا تۇتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىغا يېقىن يەردىن چىققان، سازلىققا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇلاق سۇيى كىچىك بىر ئېرىقنى ھاسىل قىلغان، ئۇنىڭ سۇيى ئاچالغا قاراپ ئاقىدۇ، ئەڭ يىراق بولغاندا ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارىدىغان چوڭ يولدىكى چىلان ئۆتكىگىچە ئېقىپ بارىدۇ.

كەلپىن بوستانلىقى

5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، كەلپىن بوستانلىقىغا يېتىپ كەلدىم. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ نام ـ ئاتىقى يامان بولۇپ، ئاقسۇ ۋە باشقا يەرلىكلەر ئۇلارنى ئۆزۈندىن بېرى ئوغرى ۋە بۇلاڭچى دەپ ئاتاپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ جاينى كۆڭۈللۈك، ئەھمىيەتلىك جاي دەپ قارايمەن. قەدىمكى دەۋردە قىرغىزلار جەنۇبتىكى چوڭ يولغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا ياكى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاندا، كەلپىن بەلكىم بازلىق رولىنى

ئويىنىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، بۇ يەرنىڭ شۇنداق «نام - ئاتاق» قا ئىگە بولۇشى تەبىئىيلا ئىدى. ھازىرقى بوستانلىقتا بىپايان تېرىلغۇ يەر ھەمدە يۇقىرى سەۋىيەدىكى يېزا - قىشلاق مەنزىرىسى نامايان بولاتتى، مەن تارىم ئويمانلىقى ۋە باشقا رايونلاردا ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى جايىنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغانىدىم. يىراق - يېقىندىكى بارلىق ئاساسلىق يول لىنىيەلىرى، كەلپىن بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى بازارلارنى ئايرىپ تۇرىدىغان يوللاردىن ئۆتىدۇ. كەلپىنلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ بايلىقىنى توشۇيدىغان بولۇپ، ئۇلار جۇڭگو ۋە باشقا تاشقى تەسىرگە ئازراقمۇ ئۇچرىمىغاندەك قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ يەرنىڭ يالغۇز ھالىتىمۇ ئۇلارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا مەجبۇرلىغان. تار ۋە ئۇزۇن تېرىلغۇ بەلباغنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئوراپ تۇرغان قاقاس تاغ تىزمىسى ياكى قاقاس سايمۇ بۇ يەكۈننى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ خىل ھالەت بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ روشەن ئىپادىلىنىۋېتىپتۇ.

تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى

غەرب، جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلەر قەدىمىي يېزا - كەنتلەر تۇتىشىدىغان مۇنبەت يەرلەردۇر. سۇغىرىش مەنبەسى ئىنتايىن چەكلىك بولغاچقا، تېز سۇرئەتتە ئېشىۋاتقان نوپۇسنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇچ ياكى تۆت يىلدا نۆۋەتلىشىپ يېڭى يەر ئېچىشقا توغرا كېلىدىكەن. شۇ يەردىكى ئىشەنچلىك خەۋەردىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ئەگىشىپ، مۇقىم ئولتۇراقلىشىشتەك تۇرمۇش ئۇسۇلى بېكىتىلگەندىن كېيىن، كەلپىن ئەنئەنە بويىچە 12 يېزىغا (Oimaks) بۆلۈۋېتىلگەن ياكى بولمىسا يېزا - قىشلاقلارنىڭ نوپۇسى مۇقىم

ئېشىپ، تەخمىنەن 2000 تۇتۇنگە يەتكەن. شۇ ۋاقىتتىكى دانا يولباشچى قاسىم بەگ (kasim - Beg) بىلەن مەھەللىدىكىلەرنىڭ بىر دەك كۆزقارىشىغا ئاساسلانغاندا، سۇ بىلەن تەمىنلەش ئۇلارنىڭ ۋاقتىدا ئۆزگەرمىگەن، ئەنئەنە جەھەتتىمۇ ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان. شۇ سەۋەبتىن ناھايىتى ئېنىقكى، ياقۇپبەگ دەۋرىدىن تارتىپ ئېچىلغان ھەرقانداق يېڭى يەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنى تەكشۈرۈش جەريانىدا بېكىتىپ چىقتىم، بۇلارنى ھاۋا رايى ئۆزگىرىشى ئەمەس، بەلكى نوپۇسنىڭ ئېشىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

كەلپىندىكى ئۆزگەرمىگەن سۇغىرىش مەنبەسى

كەلپىن ئېرىشكەن ئىسپاتلار تارىم ئويمانلىقىدىكى «قۇرغاقچىلىق» ياكى كىلىمات ئۆزگىرىشىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ئىنتايىن مۇھىم، لېكىن كېينكىسىگە ئالاقىدار تالاش - تارتىشلار تاشلىۋېتىلگەن خارابىلىكتە كۆرۈلگەن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئۇستىدە بولۇۋاتىدۇ. ئۇ ئىلگىرى بۇ يەردە تېرىلغۇ يەرنى كېڭەيتىشتە سۇ مەنبەسىگە ئېھتىياجلىق بولغانلىقى، يەنى ئىنتايىن نەم ھاۋا رايىغا ئېھتىياجلىق بولغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. بۇ ئىسپات ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ، چۈنكى كەلپىننىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىغا تەسىر قىلىدىغان مەسىلە بىز خاتىرىلىگەن داماق خارابىلىكى جايلاشقان بوستانلىقتىڭ مۇرەككەپ ئەمەس ياكى تەمىنلىنىدىغان سۇ مەنبەسى ئاسان توسۇلۇپ قالىدىغان، دەريا قىنى سۇرۇلۇپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمەيدۇ. كەلپىندىكى بارلىق سۇ مەنبەسى بوستانلىق مەركىزىگە 10 مىل كېلىدىغان سۇ باشى جىلغىسىدىن ئېقىپ چىقىقان بۇلاق سۇيىدۇر. بۇ جىلغا ئالاھىدىلىكى جەھەتتە قۇرۇمقاراۋۇلدىكى (Kurum-karaul) جىلغىغا ئوخشىشىپ

كېتىدىكەن، بۇلاق سۇيى غەربىي شىمال تەرەپتىن جىلغا تۇزلەڭلىكىگە ئېقىپ كىرىپ، تار چوڭقاراۋۇل (karaul - Chong) جىلغىسىدىن ئۆتىدىكەن. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، سۇ بىلەن تەمىنلەش چەكلىك، نوپۇس مۇقىم كۆپىيىپ بارغاچقا، سۇغىرىلىدىغان يەرلەر كېشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغان. ئەمما، ئەزەلدىن «مەڭگۈلۈك كۆچمەن» دېگەننى ئاڭلاپ باقمىغان. گەرچە ئاقسۇ ۋە كورلىدا يېتەرلىك سۇ مەنبەسى ۋە تېرىقچىلىققا ماس كېلىدىغان يەرلەر بولسىمۇ، لېكىن كەلپىنلىكلەرنىڭ پەسىل خاراكتېرلىك تۇرۇپ قېلىش ۋاقتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى كۆپ قىسىم ئادەملەر ئاقسۇ، كورلا ۋە شىمالدىكى باشقا بوستانلىقلارغا بېرىپ ئىشلەشكە ئادەتلەنگەن.

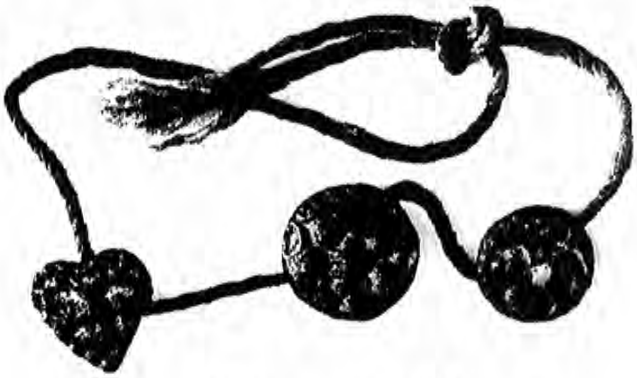
بوستانلىق ئەتراپىدىكى خارابە ئىزى

كەلپىنىڭ سۇغىرىش مەنبەسىنى چۈشەندۈرۈش سەۋەبىدىن، بۇگۈنكى تېرىلغۇ يەر دائىرىسى ياكى ئەتراپىدىن ئۆتكەنده بايقىغان خارابىلەرنى دوكلات قىلىشىم ئانچە ھەيران قالارلىق ئىش ئەمەس. سايات شەھىرى (Sayat-shahri) چاسا شەكىللىك بىر قەلئە بولۇپ، قۇچاكيارى (kuchak-yari)دىكى كەلكۇن سۇيى توشۇپ كەتكەن دەريا قىنىنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ئەتراپىنى نۆۋەت بىلەن سۇغىرىلىدىغان يېڭىدىن ئېچىلغان ئېتىزلىقلار ئوراپ تۇرىدۇ. توپىدىن قويۇرۇلغان ئاددىي تام تەخمىنەن 166 × 90 ياردە كېلىدىغان چاسا شەكىلنى ھاسىل قىلغان، بىر قىسىم تام گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى 6 ~ 10 فۇت، قېلىنلىقى 6 فۇت كېلىدۇ. ئاجىز بىر مۇداپىئە تېمىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 1.5 فۇت، ئۇستى قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ھازىرقى يەر يۈزىدىن تەخمىنەن 6 فۇت ئېگىز. قورشاۋ تامنىڭ

ئىچىدىن گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن پاكار توپا دۆۋىسىدىن باشقا ھېچقانداق بىر ئىمارەت خارابىسى بايقالمىدى. غەربىي جەنۇب بۇلۇڭنىڭ سىرتىدا ئىككى قاتار يانداش سېلىنغان پاكار توپا تام بار بولۇپ، تەخمىنەن 50 × 25 يارد كېلىدۇ، بىراق ئەسلىدىكى ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ھېچقانداق ئالامەتلەر يوق. بۇ كىچىك خارابىلىكتىن ھېچقانداق شەكىلدىكى يادىكارلىقنى ئۇچرىتالمىدۇق. بەزى چاغلاردا قانالدىن كەلگەن كەلكۈن سۈيىمۇ شامالدا يىمىرىلىشىنى توسۇپ قالالايتتى، لېكىن يەر يۈزىدىن ھېچقانداق ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى بايقالمىدى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ كىچىك قەلئەنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتكىلى بولمىدى. بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان مىسالنى مۇنجاقچە (Monjakche) خارابىلىكىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ، ئۇ كەلپىن كىچىك بازىرىنىڭ جەنۇبىغا 1 مىل كېلىدىغان، تاشلۇۋېتىلگەن كىچىك بىر رايونغا جايلاشقان بولۇپ، نۆۋەتتە كۆپ قىسمى ئېتىزلىقلارغا تارقالغان، بۇ يەردە پەقەت ئاز ساندىكى ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىسى ۋە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 15 فۇتچە كېلىدىغان تەرتىپسىز بىر توپا دۆۋىسىنىلا خاتىرىلىۋالدىم. توپا دۆۋىسىنىڭ بىر قىسمى ئاللىبۇرۇن كولىنىپ، ئېتىزلارغا ئوغۇت قىلىنىپتۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، خارابىلىكنىڭ يىل دەۋرى ئەتراپتىن يىغىۋېلىنغان، تاشتىن ياسالغان كىچىك زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ ۋاقتىدىن بۇرۇن ئىكەن.

كەلپىندىكى بۇ خارابىلىكلەرنىڭ ھېچقانداق ئارخېئولوگىيەلىك قىممىتى يوق. مېنى ئەڭ خۇشال قىلغىنى شۇكى، بۇ قېتىمقى زىيارىتىمدە تەلىيىمگە يارىشا بىر كەلپىنلىكنىڭ زىياپىتىگە داخىل بولدۇم. ئۇ تېخى يېقىندىلا ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارىدىغان يولدىكى تۇمشۇق بىلەن كەلپىننىڭ سىرتىدىكى قاقاس تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدىكى كەڭ كەتكەن، يەككە ـ يېگانە قۇمۇلۇق بەلبېغىغا تارقالغان، تاتىغا

ئوخشىشىپ كېتىدىغان كەڭ خارابلىك رايونلىرىنى تەكشۈرۈپ كەلگەنىدى. خوتەندىكى تەكلىماكانچى (taklimakanchis)غا ئوخشاش، ئەتىياز پەسلىدىكى «بوران» قۇم بارخانلىرىنى يۆتكىۋېتىپ، قۇم ئاستىدىكى مۇستەھكەم يەرنى پارچە - پارچە ئېچىۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئادەملەر «بايلىق ئىزدەش»كە مەپتۇن بولۇپ قالغان. گەرچە كەلپىنلىكلەر بۇ ھەقتە ماڭا ھېچنېمە دەپ بەرمىگەن بولسىمۇ، بەزى ۋاقىتلاردا قىممەتلىك مېتالدىن ياسالغان كىچىكرەك بۇيۇملار ھەمدە باشقا نەرسىلەرنىمۇ بايقىدىم. مەن ئۇلاردىن يىل دەۋرى خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىگىچە بولغان نۇرغۇن پۇلنى قولىغا چۈشۈردۈم، شەك - شۇبھىسىزكى، بۇ پۇللار ئۇلار بۇرۇن بايلىق ئىزدىگەن رايونلارغا تارقالغانىدى. يەنىمۇ كۆپ ئىسپات، ئۇلار تاپقان تاش، مېتال، ئەينەك ۋە ئەينەك كاھىش قاتارلىق كىچىك بۇيۇملاردا نامايان بولغان ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغانلىرىدىن ئويۇلغان پارقىراق قىزىل قاشتاش تامغىدۇر، ئۇنىڭغا بىر ئايالنىڭ يېرىم بەدىنى قوپالراق ئويۇلغان. بىرونزا ئويما تامغا ئېغىر دەرىجىدە ئۇپرىغان بولسىمۇ، يەنىلا كلاسسىك ئەندىزىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭدا يەنە نەپىس بىرونزا ئاسما زىننەت بۇيۇملىرى، ئەر رەققاس ئوبرازى قاتارلىقلار بار. مەن كەلپىنگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئېرىشكەن باشقا بىر يۇرۇش ئوخشىشىپ كېتىدىغان مېتال ياكى تاش بۇيۇملار قۇدۇغۇن (kudughun) تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇق بەلباغلىرىدىن بايقالغان بولۇپ، ئۇلار ئوخشاش بىر خارابلىك رايونىدىن تېپىلغانىدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇچ دانە بىرونزا تامغىغا (143 - رەسىمگە قارالسۇن) ئورمان ئىلاھىنىڭ باش قىسمى تېيىزراق ئويۇلغان بولۇپ، ئادەمگە خوتەندىكى قىزىل ساپالنىڭ ئۇستىگە ئورنىتىلغان غەلىتە باش قىسمىنى ئەسلىتىدۇ.

143 ـ رەسىم بىرونزا تامغا

4 ـ بۆلۈم تۈمۈشۈق ۋە مارالبېشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قۇمۇق خارابىلىرى

كەلپىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇققا كىرىش

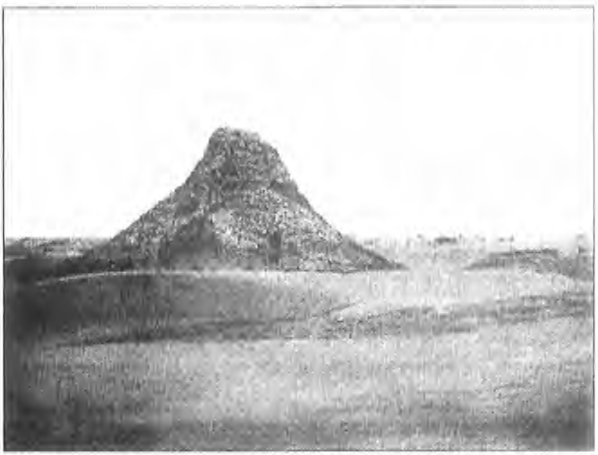
5 ـ ئايىنىڭ 17 ـ كۈنى، جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇمۇققا جايلاشقان خارابىلىكنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەلپىندىن يولغا چىقتىم. «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر ۋە ئىشلەمچىلەرمۇ مەن بىلەن بىللە ئىدى. پۈتۈن ئىسسىقتا يېتەرلىك ئىچىملىك سۇ ۋە ئىشلىتىدىغان سۇ ئېلىپ يۈرۈشنىڭ قىيىنلىقىنى ئالدىن پەرەز قىلغاچقا، ئاقسۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تۆگىلەرنى ئايىپ، ئۇلارنى نەرسە توشۇشقا ئىشلەتمىدىم، شۇڭا بۇ ئۇچ كۈنلۈك تەكشۈرۈش سەل جاپالىق بولدى. بىرىنچى كۈنى قاقاس تاغ چوققىسىدىكى ئەگرى ـ توقاي يوللاردىن ماڭغاچقا، ئېغىر يۈك ـ تاق ئارتىلغان ئۇلاغلارنىڭ تاغدىن ئۆتۈشى تەسكە توختىدى، كەلپىنىڭ سىرتىدىكى تاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىن ئايلىنىپ خېلى ئۇزاققىچە ئەگرى يولدا ماڭدۇق. ئاچال (Achal، ئالدىنقى مەزمۇندا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كەلپىنگە يىراقراق

بولغان قىشلاق)غا ئانچە يىراق بولمىغان تاغ تىزمىسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا شەرقىي جەنۇب تەرەپتە تۇرۇپ يىراقتا نەزەر سالغىنىمدا، ئېگىز توپا دۆۋىسىنى يەنى سۆكسۈك شەھىرى (Soksuk - shahri) خارابىسىنى كۆردۈم. بىز ماڭماقچى بولغان يولدا ئۇ يەرنى زىيارەت قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كەلپىنلىكلەر سۆكسۈك خارابىسىنى ئىنتايىن قەدىمكى مۇنار دەپ قارايدىكەن، ئۇلار مانا مۇشۇنداق توغرا قىياسنى ئەۋلادلارغا قالدۇرغانىدى. ئۇ ئىلگىرى ئاقسۇدىن قەشقەرگە بارىدىغان يول ئۈستىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بولۇشى مۇمكىن.

چوڭتىم خارابىسى

بىز تار بىر جىلغىنىڭ چىقىش ئېغىزىدىكى تاغ باغرىغا بارگاھ قۇردۇق. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، جىلغىنىڭ ئېگىز يېرىدە بىر قاق (kak) ياكى قورام تاش سۇ كۆلچىكى بولۇپ، دائىم سۇ تولۇپ تۇرىدىكەن. ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندە مارالبېشىغا بارىدىغان قۇملۇق يولىدىن يولغا چىقىپ، مەشھۇر قۇدۇغۇن تاغ چوققىسىدىن ئۆتۈپ، داۋاملىق غەرب - جەنۇب ــ جەنۇب تەرەپكە ماڭدۇق. تاغ تىزمىسىدىكى سېغىز توپىلىق يانتۇ يولنىڭ ھەممە يېرىنى شالاڭ يۇلغۇن دۆۋىسى ۋە قۇم بارخانلىرى بېسىپ كەتكەن، يەنە ئالدىغا ماڭغاندا قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 10 فۇتقا يېتەتتى. ئالاھازەل 14 مىل ماڭغاندىن كېيىن، كەلپىندىكى چوڭتىم خارابىسى، يەنى «چوڭ مۇنار»غا يېتىپ كەلدۇق. خارابىلىككە يېرىم مىل كېلىدىغان دائىرىدىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى يەر ئۈستىدە ساپال دۆۋىسى، داشقال ھەمدە تاتىغا ئوخشاپ كېتىدىغان خارابىلەر بار ئىدى، ئۇ ناھايىتى تېزلا ئۇلارنىڭ تارقىلىش كۆلىمىنىڭ 2 كىۋادرات مىلدىن ئېشىپ كېتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. خارابىلىكنىڭ شىمالىي قىسمىنى قۇرۇپ كەتكەن يۇلغۇن دۆۋىسى ۋە ئېگىزلىكى 15 فۇت كېلىدىغان قۇم بارخانلىرى قاپلاپ تۇراتتى.

خارابىلىكتە قەدىمكى مۇنار قەد كۆتۈرۈپ تۇرغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغانىدى. خارابىلىكنىڭ غەرب تەرىپى كۇئادرات شەكىللىك بولۇپ، ئاساسەن شەرقلەشكەن قەلئە (144 ـ رەسىمگە قارالسۇن) بىلەن قوشنا ئىدى. قەلئەنىڭ ھەربىر تەرىپىدىكى توپا تامنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 110 ياrd كېلەتتى، غەرب تەرىپى ناھايىتى ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ھېلىمۇ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئۇ تام ئەتراپىدىكى ئېچىلىپ قالغان يەر يۈزىدىن 12 فۇت ئېگىز ئىدى، قۇم بارخىنىغا يېقىن بولغاچقا، تۆت تەرەپنىڭ ئەسلىدىكى يەر يۈزىنى بېكىتىش تەس. قەلئە شامالنىڭ تەسىرىدە ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ، قۇرۇلۇشلارغا شاخ ـ شۇمبا ئارىلاشتۇرۇپ خاتالغان بولغاچقا، ناھايىتى مۇستەھكەم ئىدى. تۇر ئىنتايىن ئېغىر بۇزۇلغانىدى، شەرق تەرەپتىكى تامنى ئاساس قىلغاندا، يەر يۈزىدىن تەخمىنەن 35 فۇت ئېگىز بولۇشى مۇمكىن. تۇرنىڭ شەرق تەرەپ (چۈنكى ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمى باشقا ئورۇنغا قارىغاندا ئازراق ئۇپرىغان) ئۇلىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 25 كۇئادرات فۇت كېلەتتى. تۇر قۇرۇق كېسەكتىن قوپۇرۇلغانىدى. كېسەكلەرنىڭ ئۆلچىمى 11 × 10 × 3 دىيۇم ياكى

144 ـ رەسىم كەلپىننىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقتىكى چوڭتىم خارابىسىدىكى تۇر

14 × 8 × 4 دېيۇم كېلەتتى. بۇ خىلدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى قوپال بولۇپ، پەقەت لاي قەۋىتىلا بار ئىدى، قەۋەت بىلەن قەۋەت ئارىسىغا چاتقال ياكى باشقا نەرسىلەر قويۇلمىغانىدى.

پۇل ۋە باشقا مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىسپاتى

يادىكارلىقلار ھەمدە تۆت ئەتراپى يىمىرىلگەن يەر يۈزى قەلئەنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، قەلئە ئەتراپىدىن بايقالغان كىچىك يادىكارلىقلارمۇ بۇ نۇقتىنى پۈتۈنلەي ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. شىمالىي تامنىڭ سىرتىدىن 11 دانە ئېغىر دەرىجىدە ئۆپرىغان «بەش جۇلۇق» يارماق ۋە «ئېيەن» (鹅眼، غاز كۆزى) يارمىقىنى يىغىۋالدۇق. بۇلار بايقالغاندا بىر يەرگە دۆۋىلەكلىك ئىكەن، ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇلار شوينىدىن چۈشۈپ قالغان. يېقىن ئەتراپتىكى قەلئەدىن بايقالغان باشقا جۇڭگو پۇللىرى ئىچىدە ئۇچ دانە بەش جۇلۇق، بىر دانە تاڭ دەۋرىنىڭ كەييۈەن پۇلى بار. بۇ نەرسىلەر قەدىمكى قەلئە يىل دەۋرىنىڭ دەسلەپكى دەۋردىن تاكى تاڭ دەۋرىگىچە داۋاملاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. مەن كېيىن ئېرىشكەن پۇللارمۇ بۇنى ئىسپاتلىدى. بۇ پۇللارنى بايلىق ئىزدىگۈچىلەر يېقىنقى بىر قېتىملىق ئىزدەشتە چوڭتىم خارابىسىدىن بايقىغانىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە تاڭ دەۋرىنىڭ پۇلىدىن بىرقانچە دانە بولۇپ، ئەڭ كېيىنكىسىنىڭ يىل دەۋرى دالى يىلى (مىلادىيە 766 — 780 ـ يىللار)غا توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە ۋاڭ ماڭ (مىلادىيە 14 — 19 ـ يىللار) دەۋرىدىكى خۇچۇەن يارمىقىدىن بىر دانە بار.

قەلئە ئەتراپىدىكى شامالدا يىمىرىلگەن يەر ئۈستىدە ناھايىتى قېلىن ساپال پارچىلىرى دۆۋىسى بار بولۇپ، كۆپىنچىسى لايدىن ياسالغان سىپتا قىزىل ساپاللار ئىدى. بۇلار روشەن ھالدا قەدىمىي ئۇسلۇبتىكى نامايەن قىلىپ بەرەتتى.

ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشىل ساپال سىردا ئالا ـ چىپار زىننەتلەنگەن بىر پارچە ساپالنى خوبسون ئەپەندى جۇڭگو خەن دەۋر ئۇسلۇبىغا ئىگە، دەپ قارايدۇ. يەنە بىر ساپال پارچىسىنىڭ يېشىل ساپال سىرىنىڭ ئاستىغا گۈل نۇسخىسى سۇس ئويۇپ چىقىرىلغان، ئۇ يىل دەۋرى مىلادىيە 2 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە بولغان يېقىن شەرقتىكى پارسلارنىڭ جابدۇقلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ خارابىلىكنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چېكىنى خارابىلىكتىن يىغۇۋېلىنغان كىچىك تېپىتىكى ھەر خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەلىللەپ بېرەلمەيتتى، مەسىلەن، بىرونزا بۇيۇملار، ئەينەك، ئەينەك كاھىش ۋە ياغاچ بۇيۇملار ئىچىدە خارابىلىكنىڭ تاشلىۋېتىلگەن دەۋرىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدىن كېيىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان بىرمۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقى يوق.

قەدىمكى ئۆتەڭدىكى ئەخلەت دۆۋىسى

قورشاۋ تام ئىچىدە ھېچقانداق شەكىلدىكى ئىمارەت خارابىسى ساقلىنىپ قالمىغان. غەربىي تامنىڭ ئىچىدە بىر ئەخلەت دۆۋىسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى 3 ~ 4 فۇت كېلىدۇ، 25 يارد‌قىچە سوزۇلغان. بۇ ئەخلەت دۆۋىسىنى ئەڭ ئاستىغىچە تازىلىغان بولساممۇ، يادىكارلىقلار ئىنتايىن ئاز بايقالدى. ئات ـ كالىلارنىڭ تېزەكلىرى، شال پاخىلى، چاتقال دۆۋىسىدىن پەقەت تىتىلىپ كەتكەن پاختا رەخت، كىگىز، ئارغامچا قاتارلىقلار تېپىلدى. ئەخلەت دۆۋىسىدىن بىرەر پارچىمۇ قەغەز پارچىسىنىڭ چىقىمغانلىقىنى خاتىرىلەپ قويۇشنى لايىق تاپتىم. ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بولغىنى، قورشاۋ تامنىڭ ئەتراپىغا چېچىلىپ كەتكەن گۈڭگۈرت پارچىلىرىنىڭ بايقالغانلىقىدۇر. ئۇلار قۇدۇغۇن تاغ چوققىسىنىڭ شەرقىي يانباغرىدا بىر گۈڭگۈرت كېنى بارلىقىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، بۇ كان ھازىر كەلپىنلىكلەر تەرىپىدىن كەڭ كۆلەمدە قېزىلىۋېتىپتۇ، لېكىن

تاغ چوققىسىنىڭ شىمالىدىكى بۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان كانىلار قەدىمىي قەلئە ئىگىلىۋېلىنغان چاغدىمۇ ئېچىلغان، خارابلىكىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇرقى ۋە ئۇنىڭدىكى مۇستەھكەم تۇر ئۇنىڭ ئاقسۇدىن قەشقەرگىچە بولغان قەدىمىي يول لىنىيەسىدىكى بىر ئۆتەڭ ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدىغاندەك قىلىدۇ. ئۇ يول بويىدىكى بىر كىچىك ئۆتەڭ بولۇش سۈپىتى بىلەن، تەبىئىيلا كۆزگە چېلىقىدۇ، ئۇنىڭ بىر تۈز سىزىق ئۇستىگە جايلاشقان گۇڭگۇرت كانى بىلەن بولغان ئارىلىقى 10 مىلچە كېلىدۇ، ئۇ گۇڭگۇرت كېنىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى توشۇش ئۈچۈن شەكىللەنگەن مۇھىم بولۇشى مۇمكىن.

قەدىمكى يول لىنىيەسى

بۇ يەردە شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشۈم زۆرۈركى، چوڭتىم خارابلىكىنىڭ چىلان (chilan) بىلەن تۈتىشىدىغان بۇ‌ئاستە يول لىنىيەسى ئۇستىگە جايلاشقانلىقى ئىسپاتلاندى. ھازىر بۇ يول ئاقسۇدىن باشلىنىپ، تاغ چوققىسىنىڭ ئېتىكىدىن ئايرىلىدۇ. 1913 ـ يىلى 10 ـ ئايدىكى تەكشۈرۈشۈم قەدىمكى يول لىنىيەسىنىڭ مارالبېشىنىڭ شىمالىغا تۈتىشىپ، ئاندىن تاغ ئېتىكىنىڭ ئاستىنى بويلاپ، تاكى قەشقەرگىچە داۋاملىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ قەدىمكى يول ھازىرقى مارالبېشى قەشقەر يولىنىڭ شىمالىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بولۇپ، ئەسلىدىكى قەشقەر دەريا‌سىنىڭ ئاسانلا كەلكۈن كېلىدىغان رايونىدىن خېلىلا يىراق. تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان لالتاغ (Lal-tagh) قۇمۇق تاغ ئېتىدىكى خارابلىك غەربىي جەنۇبتىكى چوڭتىم خارابىسى بىلەن ئوخشاش بىر دەۋرگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. بۇ قەدىمىي يولنىڭ قارشى يۆنىلىشى ئومۇمەن چوڭتىمنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سۆڭ ـ سۆڭ شەھەر تىم بىلەن چېگرالىنىدۇ. كەلپىنلىك يول

باشلىغۇچىم چوڭتىم خارابلىكى بىلەن سۆكسۆك شەھەر تىم ئارىسىدىكى قۇم بارخىنىدا ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بىر توپا دۆڭىسى بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ بۇنى «پوتەي» (paotais) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، مېنى تەكشۈرۈشكە باشلاپ بېرىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. بىراق، بۇ پەسىلدە سۇ قىس بولغاچقا، قۇملۇقتا ئۇزاق تۇرۇشقا ئامال بولمىدى. توپا دۆڭىسى ئەتراپىدا خارابلىك ياكى باشقا ئىزلار يوق ئىدى.

قەدىمىي دېھقانچىلىق تۇرالغۇ نۇقتىسى

مەن ئەتراپتىكى يەر يۈزىنى ئەستايىدىل تەكشۈرگەندىن كېيىن، چوڭتىمنىڭ پەقەت يول بويىدىكى بىر ئۆتەڭ بولۇپلا قالماستىن، يەنە بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە تۇرالغۇ نۇقتىسى ئىكەنلىكىگە ناھايىتى تېزلا ئىشەندىم. خارابلىكنىڭ جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇب تەرىپىدىكى تەخمىنەن 1 مىلدىن كۆپرەك دائىرىدىكى ھەممىلا يەردە يىمىرىلگەن ئېگىزلىكىنى كۆرگىلى بولاتتى، ئۇلارنىڭ ئېگىزلىك تەخمىنەن 810 فۇت بولۇپ، يەرگە قېلىن ساپال پارچىلىرى دۆۋىلەنگەندى، بۇلار بۇ يەرنىڭ پۈتۈنلەي بۇزۇلغان ئولتۇراق جاي ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى سېغىز توپا «ئىسپاتى»، يەنى كۆلىمى 10 × 10 × 6 دىيۇم كېلىدىغان چوڭ تېپتىكى توپا ـ كېسەك خارابىسى ئۇلارنىڭ بەلگىلىك كۆلەمدىكى ئىمارەت ئۇلىدىن ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. كەلپىنلىك «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر يېقىندىلا بۇ يەرگە كېلىپ بايلىق ئىزدىگەن، ئۇلار غارنى كولاش جەريانىدا تۆيۈقسىز بىر دانە ساپال ئىدىشنى بايقىغان، ئەمما ساپال ئىدىشنىڭ ئىچىدىن ئۇلار ئارزۇ قىلغان نەرسە ئەمەس، بەلكى بىر كاللەك ماي تۇرىدىكى نەرسە چىققان. يېرىلىپ كەتكەن ساپال ئىدىشنىڭ ئاستىغا يېتەرلىك كېروگېن چىڭ چاپلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ بىر ئەۋرىشكە ياخشى ساقلىنىپ قالغانكەن. مەن بىرقانچە يەردە ئۆستەڭدىن چىقىپ

قالغان قىرنى بايقاپ قالدىم، بۇ ئۆستەكنىڭ غەربىي جەنۇبتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ سوزۇلغاندى. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى چوقۇم تۇمشۇقتىن كەلگەن، ئۇنىڭ مەنبەسى ئەسلىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قەشقەر دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى بولۇشى ياكى بولمىسا هازىر قۇرۇپ كەتكەن گۆرە ئېقىن (Gore – akin) دەرياسى قىنىنى چېگرا قىلغان ئوخشاش بىر تارماق ئېقىنىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدا بولۇشى مۇمكىن. باشقا جايلاردا قۇرۇپ كەتكەن مېۋىلىك دەرەخ شاخلىرىنىڭ يەر يۈزىدە چېچىلىپ ياتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇ قەدىمكى باغ ئىچىدىكى دەرەخلەرنىڭ رەتلىك تىكىلگەنلىكىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

يېقىنقى زامانىدىكى ئۇرۇشنىڭ يالدامسى

مول ۋە ئېنىق ئىسپاتلار خارابىلىكنىڭ خېلى بۇرۇنلا تاشلىۋېتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، مەن قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئانچە يىراق بولمىغان يەردىن تېخى يېقىنقى زامانىدا ئوبوروت قىلىنغان جۇڭگونىڭ ئۇچ دانە مىس تەڭگىسىنى تېپىۋېلىپ، ئىنتايىن گادىگىراپ قالدىم. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىككى دانىسى چىيەنلۇڭ خان دەۋرىدىكى پۇل بولۇپ، ئۇنىڭ قۇيۇلغان ۋاقتى مىلادىيە 1759 ـ يىلىدىن كېيىن ئىدى، يەنە بىر دانىسى جياچىڭ خان دەۋرىدىكى پۇل (مىلادىيە 1796 — 1821 ـ يىللار) ئىدى. بۇگۈنكى چوڭ يول ئۈستىگە جايلاشقان تۇمشۇققا يېتىپ كەلگەندىن كېيىنلا، بۇنىڭدىكى ئارخېئولوگىيەلىك سىرنى يېشىشكە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ يەردىكى هۆكۈمەتنىڭ پوچتا ئىشلىرىغا مەسئۇل ياشانغان قاراۋۇل بېشىنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، تەخمىنەن 1876 ـ يىلى بۇ يولنىڭ ئاقسۇغا ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يايدى (Yaide) دېگەن يەردە يۇز بەرگەن بىر قېتىملىق جەڭدە، ياقۇپبەگنىڭ ئوغلى هەققۇللا (Hakaullak)خان بولۇش تەمەسىدە يۈرگەن هاكىم تۆرە (Hakim Toya)نىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان. جەڭدە مەغلۇپ

بولغان قوشۇندىكى كۆپلىگەن ئەسكەرلەر شىمالغا قېچىپ قۇملۇقنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتكەن، 8 ـ ئايدىكى پىژغىرىم ئىسسىقتا ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق، شۇنداقلا قاتتىق چارچاش سەۋەبىدىن ئۇلار ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلۈپ كەتكەن، كەلپىنلىكلەر كېيىن قۇملۇققا كىرىپ، ئۆلۈپ كەتكەن قاچقۇنلارنىڭ يېنىدىكى قىممەت باھالىق نەرسە ـ كېرەكلەر بىلەن پۇل ـ پۇچەكنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن، جەسەتلەرنى كۆمۈپ قويغان.

جەنۇب تەرەپتىكى كىچىك تاتى

چوڭتىمنىڭ غەربىي جەنۇبىغا قاراپ 3 مىل مېڭىپ، خارابىلەر بىلەن قاپلانغان كىچىك بىر يەردىن ئۆتكەندىن كېيىن، قۇم بارخانلىرىنىڭ ئارىسىدىمۇ نۇرغۇنلىغان قەدىمىي ئۆستەڭ خارابىسى كۆرۈندى. بۇ يەردىن بايقالغان بىر دانە بەش جۇلۇق يارماق بىلەن تۆت دانە كەيىۋەن يارمىقى بۇ يەرنىڭ چوڭتىم بىلەن ئوخشاش بىر دەۋرگە تەۋە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز قۇملۇقتا يەنە بىر قېتىم قونغاندىن كېيىن، 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى تۇمشۇقنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدىغان تىك تاغ چوققىسىنى بويلاپ غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىدۇق. ئۇزاققا بارماي قۇم بارخانلىرى ئازىيىپ، پاكار چاتقاللىقلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. 389 ـ نومۇرلۇق قارارگاھنىڭ سىرتىغا تەخمىنەن 2 مىل كېلىدىغان جايدا، يەنە پارچە ـ پارچە تاتلار بىلەن قاپلانغان، يىمىرىلگەن يەر يۈزى پەيدا بولدى. بىراق، ناھايىتى تېزلا بايقالغان پۇللار ھازىر يېتىپ كەلگەن بۇ رايوننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرىنىڭ چوڭتىم رايونىدىن ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى، تاكى ئىسلامىيەت دەۋرىگىچە داۋاملاشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى. ئىككى دانە تاڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ پۇلدىن باشقا، يەنە يىل دەۋرى مىلادىيە 1034 — 1038 ـ يىللار ۋە

1068 — 1078 ـ يىللار بولغان، سۇلالىسىگە مەنسۇپ ئىككى دانە پۇل ھەمدە ھىجرىيە 734 ـ يىلى سوقۇلغان خارەزمنىڭ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بىر دانە كۈمۈش تەڭگىسىمۇ بار ئىدى.

قەشقەر دەريا‌سىنىڭ ئايغىدىكى دېلتا

زىچ يۇلغۇن دۆڭلىكىگە جاي، يەنى مۇشۇ كىچىك تاتىلارغا 1 مىلچە كېلىدىغان جاي ئادەتتە بىر قەدىمكى دەريا قىنىغا كىرگەنلىكتىن دېرەك بېرەتتى. بىز بۇ قۇرۇپ كەتكەن گۆر ئېقىن دەريا قىنىدا سەپىرىمىزنى داۋام قىلدۇق، قىرغاقتىكى يوغان توغراقلارنىڭ بەزىلىرى يەنىلا ياپيېشىل كۆكىرىپ تۇرغان بولسا، بەزىلىرى ئاللىبۇرۇن قۇرۇپ كەتكەنىدى. يول باشلىغۇچى ماڭا قەشقەر دەريا‌سىنىڭ ئايغىدىكى قەدىمىي بىر ئېقىنىنىڭ تۇمشۇقىنىڭ غەربىدىكى ئىككى تاغ ئوتتۇرىسىدىكى جىلغىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى. ئاڭلىشىمىزچە، بۇ ئېقىن يىراقتىكى شەرق تەرەپكە ئېقىپ بارىدىكەن. كىچىك يۇلغۇن دۆڭىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان پاكار توپا دۆڭىسىنىڭ ئۈستىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بىر توپ ئۆي خارابىسىنى كۆردۇم. دەريا بويىدىكى جايلاردىن باشقا، بارلىق ئەھۋاللار ماڭا تەكلىماكان قۇملۇقىدا يوقاپ كېتىدىغان كېرىيە دەريا‌سى، نىيە دەريا‌سى قاتارلىق ئېقىنلارنى ئەسلىتەتتى. بۇ ئۆي خارابىسىنىڭ ھېچقايسىسىدىن قەدىمكى بۇيۇملار تېپىلمايدىغانلىقى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. يېقىنقى دەۋرلەردە گۆرەئېقىن بىر مەزگىل ئۆزۈلۈپ قېلىپ، يەنە بىر قېتىم سۇ ئۆركەشلەپ ئاققۇچە يەرلىك كىشىلەر چاتقاللىقتىكى بۇ يەرنى ئېچىشقا ئۇرۇنغان بولسا كېرەك. بىز قەشقەر دەريا‌سىنىڭ ئايغىدىكى دېلتىغا يېتىپ كەلدۇق. باشقا قوشۇمچە رايونلارنىڭ ماتېرىيالىغا ئېرىشىشتىن بۇرۇن، بۇ رايونىنىڭ تېرىقچىلىق ئەھۋالىدىكى دائىملىق ئۆزگىرىشنى خاتىرىلەشمۇ ئۇنىڭ ئېچىدىكى بىر مۇھىم تەرەپ ئىدى.

تۇمشۇق ئەتراپىدىكى خارابلىك

مەن چوڭ يولنى بويلاپ تۇمشۇق كەنتىگە يېتىپ كېلىپ، ئىلگىرى قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن، كۆپچىلىكنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان، ياۋروپا سەييياھلىرى ۋە ئارخېئولوگلىرىنىڭ نەزىرى چۈشكەن خارابلىككە ئىنتايىن يېقىنلاپ قالغانلىقىمنى بايقىدىم. پىروفېسسور پائۇل پېللىئوت 1906 ـ يىلى بىرنەچچە ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، تۇمشۇقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى مەنزىرىسى گۈزەل تاغ ئېتىكى ئاستىدىكى كەڭرى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. تېز سۈرئەتتە تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە ئىبادەتخانا قۇرۇلۇشى ئېنىقلا ئوت ئاپىتىگە ئۇچراپ، ئېغىر دەرىجىدە كۆيۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما پىروفېسسور پائۇل پېللىئوتنىڭ خارابىلىكنى تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق ۋە ئومۇميۈزلۈك تازىلىغانلىقىنى رازىمەنلىك بىلەن كۆرۈپ چىقتىم. تاغ تىزمىسىنىڭ يەنە بىر تەرىپى قەدىمكى توپا شەھەر (tōpa – shahr) سېپىلى ۋە گۆرەئېتىن دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا يېقىن ئىدى.

توققۇز ساراي خارابىسى

ئۇ يەردىكى توققۇز ساراي خارابىسىنى تەكشۈردۈم. مەن تۇمشۇقتا ئېرىشكەن مۇسۇلمان ئارسلان (Arslan)نىڭ تەڭگىسى توققۇز سارايدىن تېپىلغان تەڭگىلەر بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئىدى. بۇ توققۇز ساراي خارابىسىنىڭ تاشلۇېتىلگەن دەۋرىنىڭ 14 ـ ئەسىر ياكى 15 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تۇمشۇقتا بىر كۈن تۇرۇشۇم ئۇزۇن كەتكەن تاغ تىزمىسىنىڭ ئىككى ئۇچىغا ئېچكىرىلەپ كىرگەن خارابىلەرنى تەكشۈرۈشۈمگە پۈرسەت يارىتىپ بەردى. تاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىغا جايلاشقان خارابىلىك ئېنىقلا

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى تۇرالغۇ ئورنىغا تەۋە ئىدى (145-رەسىمگە قارالسۇن).

يەرلىكتىكىلەرنىڭ تاغقا چوقۇنۇشى

نۆۋەتتە ياز پەسلىدىكى كۆپ تەرەپلىمە خىزمەتنى كۈچەيتىپ، خوتەنگە دەل ۋاقتىدا قايتىشقا چوقۇم كاپالەتلىك قىلىشىم كېرەك ئىدى. بىرنەچچە قېتىم ئويلىشىپ كۆرگەندىن كېيىن، خوتەن بىلەن بولغان ئارىلىقى 350 مىلدىن ئارتۇق كېلىدىغان يولنى بېسىپ ئۆتۈش ئۈچۈن، يەكەندىن ئۆتىدىغان يولدا مېڭىشنى قارار قىلدۇق. كۆپ ۋاقىت قالمىغاچقا، كېچىلەپ يول مېڭىشىمىز كېرەك ئىدى. 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى مېنى مارالبېشىغا بېرىشقا قىزىقتۇرغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بۇ تاغ چوققىلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيەلىك قىممەت ئىدى.

تۇمشۇق ئەتراپىدىكى تاغ چوققىسى

تۇمشۇقتىن ئۆتىدىغان بۇ يول بىر قاتار تىك، ئېگىز - پەس

145 - رەسىم تۇمشۇقتىكى تاغاق شەھىرى خارابىسى

تاغ چوققىلىرى ئېتىكسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ كىچىك تاغنىڭ غەربىي شىمال ــ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىنى بويلاپ، پارالىل ھالەتتە رەتلىك ئورۇنلاشقانلىقى كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. تاغ چوققىلىرى ئېغىر يىمىرىلىش سەۋەبىدىن تۈزلەڭلىكتىن چوقچىيىپ چىققان يېگانە تاش ئارالغا ئوخشاپ قالغانىدى، ئەمما تاغنىڭ ئوخشاش بولغان گېئولوگىيەلىك قۇرۇلمىسى ئۇلارنىڭ قەدىمكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ قالدۇق قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ قەدىمكى تاغ مارالبېشىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى رايوندىن سوزۇلۇپ چىققان بىر بۇرجەك بولۇپ، بۇرۇن شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشكە قاراپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە سوزۇلغانىدى. بۇ بىر قاتار تاغلار ئۆزىنىڭ روشەن، خەتەرلىك چوققىلىرى بىلەن گەۋدىلىنىپ تۇرغاچقا، ئەڭ بۇرۇنقى دەۋرلەردىن تارتىپلا يەرلىكلەرنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئېگىز كۆرۈنىدىغان تاغلار مارالبېشىنىڭ شەرقىي قىسمىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7000 فۇتتىن ئارتۇقراق كېلىدۇ، ئۇنىڭ چوققىسى مازارتاغ (Mazar – taghkar) دەپ ئۇلۇغلىنىدىكەن. ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان، چارباغ (Char – bagh) تۈزلەڭلىكىدىن ئېگىزرەك كۆرۈنىدىغان بىر مەسچىتكە دائىم ئادەملەر كېلىپ تاۋاپ قىلىپ تۇرىدىكەن. باشقا ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، تاغ چوققىلىرى ئىسلام ئەۋلىيالىرىنىڭ ئارامگاھى بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىدىكەن. سەل پاكاررراق تۇتاش تاغ تىزمىلىرى ئېگىز ھەم تىك يار بولغاچقا، «مۇقەددەس جاي»(Tirthas)دىن پەرقلەندۇرۇلىدىكەن، بۇ ئوقۇر مازارتاغىدىكى(Okur – Mazar – tagh) ئۇچراتقان ئەھۋاللار بىلەن ئوخشايدىكەن (146 ـ رەسىمگە قارالسۇن).

146 ـ رەسىم تۆمشۇقتىكى ئوقيۇر مازارتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتكىدىكى مۇقەددەس تىلاۋەتخانا ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى

قەشقەر دەريا سىنىڭ ئاخىرى

بۇ تۆتاش تاغ تىزمىلىرىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەڭرى ئويمان يەر سوزۇلۇپ ياتىدۇ، بەزىلىرى ئۇزۇن يىللىق سازلىق بولۇپ، ھەر يىلى دېگۈدەك يەكەن دەريا سى بىلەن قەشقەر دەريا سىنىڭ ياز پەسلىدىكى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىكەن. بۇ رايوننى پەقەت ئىنچىكە تەكشۈرگەندىلا، ئاندىن مۇرەككەپ سۇ يولى ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، نۆۋەتتە قەشقەر دەريا سىنىڭ ھەقىقىي ئاخىرقى نۇقتىسى بايقىلىپتۇ. چوڭتىم ئەتراپىدىكى قۇملۇقتا ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى ھەمدە 1913 ـ يىلى 11 ـ ئايدا بۇ يەردە ئارىلاپ ـ ئارىلاپ يۇز بەرگەن ئاز كۆرۈلىدىغان كەلكۈن ئاپىتىنىڭ يىراقتىكى ئاقسۇ

تېرىقچىلىق رايونىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىدىكى قەدىمكى دەريا قىنىنى بېسىۋالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇردۇم. شۇ سەۋەبتىن، بۇرۇنقى قەشقەر دەرياسى شەرقىقە قاراپ ئۇزۇكسىز كېڭەيگەن بولۇشى مۇمكىن.

چوڭ يولنىڭ قەدىمىي لىنىيەسى

ھەربىر دېلتا رايونىغا ئوخشاشلا، تۇمشۇق بىلەن مارالبېشى ئارىسىغا جايلاشقان رايونىنىڭ يەر يۈزىدە ئۆزگىرىش بولغان. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە ئىككى پاكىت ھەمدە بايقىلىش ئېھتىمالى بولغان ئاددىي خاتىرىلەر بۇ ئۆزگىرىشنى شەرھلەپ بېرىدۇ. مەن جۇڭگو 1877 ـ يىلى قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، مازارتاغ بىلەن ئوقۇر مازارتاغ ئارىسىغا جايلاشقان پۈتۈن رايونلار، يەنى ھازىرقى بۈك – باراقسان، كەڭرى چارباغ تۈزلەڭلىكىدىكى رايونلارنىڭ ئېچىلمىغانلىقىغا ھەقىقىي ئىشەندىم. چۈنكى، بۇ رايون ھەر يىلى قەشقەر دەرياسىدىن كەلگەن كەلكۇننىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ يەرگە كەڭ سازلىق جايلاشقان. شۇ سەۋەبتىن، تۇمشۇقتىن باشلانغان يول ھازىرقى ئوقۇر مازارتاغنىڭ جەنۇبىي ئۇچى ھەمدە چارباغنى كېسىپ ئۆتمەي، تۇمشۇق تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدىكى تاغ ئېغىزى ئارقىلىق قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، بۇ ئاستە غەربتىكى بەلتاغ(Bel – tagh) تىزمىسىغا بارىدۇ. بۇ قەدىمىي يول تاغ ئېغىزىغا ئوخشاپ راق كېتىدىغان يەردىن ئۆتىدۇ، ئۇ ھازىر تاشلۇبتىلگەن «قەدىمكى چارباغ» يېزىسى ئەتراپىدىكى سازلىقنىڭ شىمالىي ئۇچىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىن ئۆتۈپ، قەشقەر دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىغا جايلاشقان مارالبېشىغا تۇتىشىدۇ.

مارالبېشىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىنى تەكشۈرۈش

يېقىنقى مەزگىلدە يۇز بەرگەن يېتەرلىك ئۆزگىرىشلەر بۇ رايونىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىگە ۋە مۇھىم چوڭ يولىغا تەسىر

كۆرسەتكەن. بۇ ئۆزگىرىشلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان روشەن ئالامەتلەر مەن كەلپىننىڭ جەنۇبىنى تەكشۈرگەندە تۇنجى قېتىم پەيدا بولغان، قەشقەرگە بارىدىغان جۇڭگونىڭ قەدىمىي يول لىنىيەسى مەسلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇڭا، مارالبېشىغا باردىم، بەلتاغنىڭ قەدىمىي يول لىنىيەسىدە بەزى خارابىلەرنىڭ تارقالغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم، لالتاغ ئېتىكىدىمۇ بىر خارابە ئىزى بار ئىكەن، بىر كۈن ۋاقىت چىقىرىپ خارابىلىك بار تەرەپكە بېرىپ تەكشۈرۈپ بېقىشنى قارار قىلدىم. بىزغىرىم ئىسسىقتا بىر كۈنلۈك ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ، ئاتلىق تەخمىنەن 40 مىل ماڭغاندىن كېيىن، بەزى قىزىقارلىق ھادىسىلەرنى بايقىدىم، ئەمما بەش يىلدىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنى تەكشۈردۇم. كۆزىتىش ئىقتىدارى ئۆتكۈر، ياشانغان كەنت باشلىقى ئايۇپ مىراب (Ayib – Mirāb) مەن بۇرۇن ئۇنىڭ بېغىدا قونغانىدىم) نىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا، ئالدى بىلەن شەرقىي شىمال تەرەپتىكى پۈتۈن بوستانلىقتىن ئۆتتۇم. سەپەر جەريانىدا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قايتا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا ئەگىشىپ، مارالبېشىدىكى چوڭ كۆلەمدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ، بۇ مۇھىم يول لىنىيەسىنىڭ تۇتىشىش نۇقتىسىدىكى يېزا ئىگىلىك بازىسى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆردۇم. بىراق، بۇ خىل تەرەققىياتنىڭ ئاقىۋىغا ئوخشاش توسقۇنلۇققا ئۇچرىغانلىقىنىمۇ ناھايىتى ئاسانلا كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇ يەرنىڭ نوپۇسى دولانلىقلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇلاردىن بۇرۇنقى بىر ـ ئىككى ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ھەممىسى يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چارۋىچىلار ئىدى.

توپانۇردىكى سۇغىرىلىدىغان يەرنىڭ چېتىدىكى بۇك ـ باراقسان چاتقال ۋە يۇلغۇنلار ئۆسكەن يەنە بىر رايونغا كىردۇق، بۇلار قاقاس بەلتاغ ۋە ئوقۇر مازارتاغلىرىغچە سوزۇلغانىدى. ناھايىتى ئېنىقكى، پۈتكۈل رايون بۇرۇن قەشقەر دەريالىنىڭ

كەلكۇن سۈيى قۇيۇلىدىغان ئويمانلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ھاۋا رايى ئازراق نەم بولسىلا، قەشقەر دەريالىرىنىڭ كەلكۇن سۈيى ھازىرقى سۇ مىقدارىدىن كۆپىيىدۇ، شۇڭا بىر يىلنىڭ ئىچىدىكى قىسمەن ۋاقىتلاردا يول چوقۇم ئۇزۇلۇپ قالىدۇ. بىز بۇ پاكىتقا ئاساسەن مۇنداق بىر سەۋەبنى، يەنى يۇقىرىقى مەزمۇندا پەرەز قىلىنغان ئاقسۇدىن قەشقەرگىچە بولغان قەدىمكى يولنىڭ نېمە ئۈچۈن تەكرىتاغنىڭ ئەڭ سىرتىدىكى تاغ تىزمىسىدىن شىمالغا قاراپ سوزۇلغانلىقىنى تېپىپ چىقالايمىز. بۇ قەدىمىي سازلىقتا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئىنتايىن زىچ ئۆسكەنىدى، ناۋادا تەجرىبىلىك يولباشچى بولسا، بۇ سازلىقتىن ئۆز ۋاقتىدا ئۆتۈپ، تۇرۇشلۇق ئورنىمىزغا يېتىپ كېلەلىشىمىز ئىنتايىن تەسكە توختايىتتى. بىر چەت جايدا توساتتىن ياش ئوۋچى تالىپ ھاجىغا (Talib – Haji) ئۇچراپ قالدۇق، ئۇ بىزنى باشلاپ سازلىقتىن ئۆتكۈزۈپ قويدى. ئۇ سېھرىي كۈچكە تولغان بىر بوز يەر ئاچقۇچى بولۇپ، بۇرۇن ئورمانلىقتا يەر ئاچقانكەن.

ئاچالتاغنىڭ ئەتراپىدىكى سازلىق

سازلىق يەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك يول باشلىغۇچىلىرىم دەپ كېلىۋاتقان، تۇمشۇقتىن كەلگەن «كونا يول»نىڭ ئىزى ئىدى. ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان يول لىنىيەسىنى بويلاپ ئەڭ ئاخىر ئوقۇر مازارتاغنىڭ غەربىي شىمالىي ئۇچىغا، يەنى ئاچالتاغ (Achal – tagh)قا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە قۇرۇپ كەتكەن بىر كۆلچەكنى بايقىدىم، بۇ كۆلچەك ناھايىتى چوڭ بىر سازلىقنىڭ شىمالغا سوزۇلغاندىكى ئەڭ ئاخىرقى قالدۇق قىسمى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى، چارباغ ئەتراپىدىكى سازلىق يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئاللىبۇرۇن ئېچىلغانكەن، يىراقتىن قارىسىڭىز، تۇتۇشۇپ كەتكەن تاغ چوقىسىنى بىر تار جىلغا ئۈزۈۋۈتكەندەك كۆرۈنەتتى. سازلىقتىن ئۆتۈپ شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىدۇق. ئاتلىلارغا قارىغاندا، كىشىلەر

ئاشۇ زور كەلكۈن ئاپىتى مەزگىلىنى ئېنىق ئەسلىيەلەيدىكەن، كەلكۈن سۈيى ئوقيۇر مازارتاغنىڭ ھازىر پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەن شەرقىي قىسمىدىكى تاغ ئېتىكىنىڭ ئاستىغا ئېقىپ كىرگەنىكەن، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئاشۇ كەلكۈن سۈيى يالۇۋەتكەن يەرنىڭ ئىزلىرىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدىكەن.

ئاراچتىكى تۇر خارابىسى

ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1 مىل، ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 200 فۇتتىن ئارتۇقراق كېلىدىغان بىر يالغۇز تىك تاغ تىزمىسى بولۇپ، بەلتاغ ئېتىكىنىڭ ئاستىدىكى كەڭ جىلغا ئۇنى ئايرىۋېتىدىكەن. بۇ تاغ ئاراچ (Arach) تېغىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككى ئۇچىدا ناھايىتى ئېنىق بولغان قەدىمىي مۇداپىئە ئىستېھكامى بار. مۇداپىئە ئىستېھكامى تاغ ئېغىزى ئەتراپىغا ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن تۇمشۇققا كېلىدىغان ياكى تۇمشۇق تەرەپتىن ئۆتۈدىغان بارلىق قاتناشنى كونترول قىلغىلى بولاتتى. مۇداپىئە ئىستېھكامىنىڭ يەر ئۈستىگە سېلىنغان ئىمارەت ئىكەنلىكى ئىنتايىن ئېنىق. ئۇچ كىچىك تاغنىڭ، يەنى ئوقيۇر مازار (ئاچالتاغ)، ئاراچ ھەمدە بەلتاغنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 18 مىلدىن ئارتۇقراق بولۇپ، بىر تەبىئىي مۇداپىئە توسۇقىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. پەقەت ئاراچنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان تاغ ئېغىزىدىنلا ئۆتكىلى بولاتتى، بۇ يولدا پەقەت پىيادە ياكى يامشىپ ماڭىدىغانلا يول بار ئىدى. ئوقيۇر مازار «ئاچالتاغ» نىڭ شەرقىي جەنۇب ئۇچىدىكى يەر ئىنتايىن نەم ۋە بوش بولغاچقا، يېقىنقى مەزگىلدە ئۇ يەردىن ئۆتكىلى بولمايدىغان بوپقالغان، شۇ سەۋەبتىن بۇ تەبىئىي شەكىللەنگەن مۇداپىئە لىنىيەسىنىڭ مۇھىملىقى ۋە تەبىئىي ئىستراتېگىيەلىك ئورنى ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك ئىدى. تەكشۈرۈشكە ئەرزىيدىغان بىردىنبىر جاي ئاراچنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى جىلغا ئىدى. ئاراچ تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇب

ئۇچىدىكى پاكار تاغ تۈمشۇقىنىڭ ئۈستىدە تەخمىنەن 60 يارد كېلىدىغان كېسەك تامنىڭ ئۇلى بار ئىكەن، بۇ تۈر خارابىسى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇ ئاللىقاچان «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر تەرىپىدىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇۋېتىلىپتۇ. تاغ چوققىسىنىڭ بىر تەرىپىدە چاسا شەكىللىك بىر كىچىك تۈر خارابىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 10 فۇتتىن ئاشىدۇ. تۈرنىڭ جايلاشقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، تېك ۋە ئىنتايىن تېيىلغاق قورام تاشلىق تاغ قاپتىلىدىن ئۆتكەندىن كېيىنلا ئاندىن ئۇنىڭغا يېقىنلاشقىلى بولىدىكەن.

جىلغىنى قوغداپ تۇرغان تۈر

ئاراچ تېغىنى بويلاپ ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغىچە ماڭىسىڭىز، تاغ چوققىسىدا قۇرۇلمىسى ئىنتايىن مۇستەھكەم بىر تۈرنى كۆرىسىز. تۈر ئۇلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 24 فۇت، كېسەكنىڭ ئۆلچىمى 14 × 9 × 3 دېيۇم كېلىدۇ. كېسەك قەۋىتىنىڭ ئارىسىغا نېپىز يۇلغۇن چۈۋىلىرى قىستۇرۇلغان، ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ ئالامەتلەر ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئىمارەتكە تەۋە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۈر شىمال تەرەپتىكى ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 فۇتچە كېلىدىغان قورشاۋ تېمى بار سۇپىغا جايلاشقان، سۇپىنىڭ ئۈستىدىكى ھازىر ساقلىنىپ قالغان قالدۇقنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 15 فۇت كېلىدۇ. تاغ چوققىسىدىن شىمالدىكى جىلغىچە يەر شەكلى تەدرىجىي تۆزلىشىپ باردىغان بوشلۇققا تەخمىنەن 120 ياردچە كېلىدىغان مۇستەھكەم كېسەك تام خارابىسى جايلاشقان. قۇم دۆۋىلىرىنىڭ قوغدىشى سەۋەبىدىن، ئۇنىڭ بەزى قىسمىدىكى تام گەۋدىسىنىڭ ئېگىزلىكى 12 فۇت، قېلىنلىقى 3.5 فۇت كېلىدۇ، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى تۈرنىڭكى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ. تاغ ئېغىزىدىكى يەر يۈزىدىن قارىغاندا، بۇ تام ئاۋۇال شەرق تەرەپتىن باشلاپ قوپۇرۇلغان، ئاندىن كېيىن جەنۇب

تەرەپكە قاراپ سوزۇلۇپ، تۇرنىڭ ئاستىغا كەلگەندە يوقاپ كەتكەن. شامالدا يىمىرىلىشتىن پەيدا بولغان كىچىك يارداڭلىق يەر شەكلى تۇپەيلىدىن سېپىلىنىڭ ئېنىق ئورنىنى بېكىتىش تەس. قورشاۋ تام بىلەن ئورالغان ئۆلچەمسىز يەرنىڭ كەڭلىكى مېنىڭ مۆلچەرىمچە تەخمىنەن 300 يارد كېلىدۇ، ئىچىدىكى يەر يۈزىنى قۇم بارخانلىرى بېسىۋالغانىدى. يىمىرىلگەن تۆپىلىكنىڭ ئۈستىدە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان بىر ئۇل قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 24 كۋادرات فۇت، قالدۇق قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 5 ـ 6 فۇت كېلىدۇ. بۇ كىچىك تامنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى يىمىرىلگەن يەر يۈزىدىن قوپال ساپال پارچىلىرى بايقالدى. جىلغىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە مۇداپىئەلىنىشكە ئىشلىتىلىدىغان بەلتاغ تاغ ئېتىكى ۋە تاغ تۇمشۇقىدىكى تۇر خارابىسى بار ئىدى، ئۇمۇ توپىدىن خاڭداپ ياسالغان ئىمارەت بولۇپ، ھەربىر قەۋىتىنىڭ ئارىسىغا تېرەك شېخى قىستۇرۇلغان. ھازىرقى تۇر تاغ جىنسلىرىدىن 12 فۇت ئېگىز چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇستى قىسمى تەخمىنەن 30 × 27 فۇت كېلىدۇ. بۇ تۇر ياكى قاراۋۇلخانا جىلغىدىكى يەر يۈزىنىڭ ئۇستىگە تەخمىنەن 100 فۇت كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ئورنى ۋە پەستىكى ئىنتايىن تىك تاغ قاپتىلى مۇداپىئەلىنىش ئاسان، ھۇجۇم قىلىش تەس بولۇشتەك يەر شەكلى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى.

لارتاغ خارابىسى توغرىسىدىكى دوكلات

تۆت تەرىپىنى نۇرغۇنلىغان يېگانە تاغ تىزمىسى ئوراپ تۇرغان يەردىن گۈزەل مەنزىرىلەرگە نەزەر تاشلايدىغان بولساق، ئەڭ ئاۋۋال جەنۇبتىكى چوڭتىم ۋە تۇمشۇقتىن مازارتاغقىچە بولغان يەرلەرنى، شىمالدا ئۇزۇن سوزۇلغان لارتاغ تىزمىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يول باشلىغۇچىلار ماڭا لارتاغنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تاغ ئېتىكىدە بىر خارابىلىكنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ بەردى، ئۇلارنىڭ

تەسۋىرلەپ بېرىشىدىن، ئۇ يەرنىڭ خېلى چوڭ كۆلەمدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىدىم. بەلتاغ بىلەن لارتاغنىڭ ئارىلىقى كەڭ كەتكەن، پاكار قۇم بارخانلىرى بىلەن قاپلانغان قاقاس تۈزلەڭلىك ئىكەن. «كونىشەھەر»نىڭ ھېكايىسى لارتاغ بىلەن مۇناسىۋەتلىكتەكمۇ قىلىدۇ، ئەمما كەلپىنلىكلەرنىڭ مارالبېشىغا بارىدىغان قۇملۇق يول لىنىيەسى بۇ تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. ئۇلار، مەلۇم جايدا ھېلىمۇ تاتىغا ئوخشايدىغان خارابىلىكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ، دەيدۇ. بۇ ئىسپاتلار كەلگۈسىگە قالدۇرۇلدى. مەن خوتەندىن كېتىشتىن بۇرۇن ئېرىشكەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مەلۇم دەرىجىدىن ئېيتقاندا، «كەتەك شەھىرى» (Kötek – shahr) تۇرىگە ئەمەس، بەلكى لارتاغ خارابىسى تۇرىگە كىرىدۇ، دەپ جەزملەشتۇرۇشكە بولىدۇ. ئايۇپ مىراب بىر سودىگەر ئارقىلىق ماڭا بەزى كىچىك لاي ھەيكەللەرنىڭ پارچىسىنى سوۋغا قىلدى. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى لارتاغدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن تاپقانىكەن ، 1913 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، مەن ئۇنىڭ سۆزلەپ بەرگىنىنىڭ راست ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۇردۇم، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ بۇ خىل تەجرىبىلىك قېزىشمىمۇ تۇنجى قېتىملىق ئىش ئەمەس ئىدى.

يەكەن ئارقىلىق خوتەنگە سەپەر

مارالبېشىدىن چىقىپ بەش كۈن جىددىي يول يۈرۈپ، پۈتۈنلەي ئىسسىق ھەم قۇم ـ بوران سەۋەبىدىن ئىنتايىن چارچىغان ھالدا يەكەنگە يېتىپ كەلدىم. شۇ سەۋەبتىنمىكىن، ئۇ يەردە ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش مۇمكىن بولمىدى، ئەمما بۇ جەريانىدا، ئۆزۈم يەكەن دەرياسىنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان تەبىئىي شارائىتىنى چۈشىنىۋالدىم. بۇ يەردىكى بوستانلىق تېرىقچىلىق رايونى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. يەكەندە چوقۇم بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ھىندىستانغا

قايتىش سەپىرىدىكى بىر قاتار خىزمەتلەرنى قىلىشقا تەييارلىق قىلىشىم كېرەك، بۇ خىزمەتلەر كېرىيەدىن ئەكەلگەن تۆگىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ تۆگىلەر قۇملۇقتىكى سەپىرىمدە ماڭغا مەردانىلىك بىلەن خىزمەت قىلغانىدى. ئاندىن كېيىن، خوتەندىكى قارارگاھىمدىن يولغا چىقىپ، سەككىز كۈن يول يۈردۈم، ئاساسلىقى كېچىدە ماڭدىم، سەپەر جەريانىدا پەسىل خاراكتېرلىك «قاتتىق بوران»غا يولۇقۇپ، ئاخىر ھىندىستانغا يېتىپ كەلدىم.

سەككىزىنچى باب

خوتەندىن لوندونغىچە

1 ـ بۆلۈم خوتەندىكى تەييارلىق

يادىكارلىقلارنى قاچىلاش

مەن 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى خوتەنگە قايتا كېلىپ، ئاۋۇالقىدەكلا نىياز ھەكىم بەگ (Niaz Hakim Beg)نىڭ نار بېغىغا (Nar-bagh) چۈشتۈم، 1901 ـ يىلى كەلگەندىمۇ بۇ يەر مېنىڭ قۇنالغۇم بولغاندى. بىزنىڭ قىشتا قويۇپ قويغان ساندۇقلىرىمىز خوتەندىكى ئافغانىستانلىق بوۋاي (بۇ كىشى تولىمۇ قىزغىن بولۇپ، يەرلىك دوستۇم ئىدى)نىڭ ئەستايىدىل قارىشى بىلەن ئىنتايىن بىخەتەر تۇرغانىدى. بىر ـ ئىككى كۈن ئىچىدە ھارۋىغا لىق قاچىلانغان قەدىمكى يادىكارلىقلار قەشقەردىن يۆتكەپ كېلىنەتتى، 1906 ـ يىلىدىن 1907 ـ يىلىغىچە كېنەز جورج ماكارتنى بۇ يادىكارلىقلارنى باشقۇرغانىدى، ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق قاتالتىر ساندۇقلارغا قاچىلانغان بۇ بۇيۇملارنىڭ بىخەتەرلىكى كاپالەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭا، مەن ھايال بولمايلا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش جەريانىدا توپلىغان بۇيۇملىرىمنى رەتلەشكە، قاچىلاشقا باشلىدىم. ئىلگىرىكى ناھايىتى ئۇزاق ھەم جاپالىق ئەمگىكىمىزنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇ ئىمكانقەدەر ئىنچىكە ھەم ئەستايىدىل بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت بولغاچقا، ئالتە ھەپتە جاپالىق ئەمگەك قىلىشقا توغرا كېلەتتى. نەچچە ئون ئەر كىشى نار باغىدىكى ھويلا ئىچىدە

ئالدىراشلىق بىلەن بۇ قاتالتىر بىلەن قاپلانغان ساندۇقلارغا بەلگە قويدى. ئەمما، قاتالتىر بىلەن قاپلانغان ساندۇق ئىچىدىكى بارلىق يادىكارلىقلارنى ئۆزۈم قايتىدىن قاچىلىدىم. بۇ تومۇز ئىسسىقتا ھەر كۈنى سەھەردىن كەچ كىرگۈچە مۇشۇ ئىشلار بىلەن ھەپىلەشتۇق. بۇ جەريانىدا كىشىنى ئەڭ بىزار قىلىدىغان ئىش پاختىنى تام رەسىمىنىڭ ئارقا تەرىپىگە قويۇپ، رەسىمنى مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، تام رەسىملىرىنىڭ ئارىسىغا قومۇش قىستۇرۇپ مۇقىملاشتۇرۇش ئىدى. بۇ بۇيۇملار ئاسان سۇنىدىغان ۋە چېقىلىدىغان ماتېرىياللاردىن ياسالغان بولغاچقا، ئىنچىكە ۋە ئەستايىدىل بولمىغاندا، 8000 چاقىرىملىق سەپەردە بۇزۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. ياخشى قاچىلانغاندىلا، ئېگىز تاغلار، قار ـ مۇزلۇق تاغ ئېغىزى قاتارلىقلاردىن قوتاز، تۆگە، ئات قاتارلىقلارغا ئارتىپ توشۇپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاندىن كالا ھارۋىسى، پويىز، كېمە قاتارلىقلار بىلەن يۆتكىسىمۇ ھېچقانداق زەخمگە ئۇچرىمايتتى.

نايك رام سىنگنىڭ پاجىئەسى

بۇ خىزمەتلەرنى بىرقانچە كۈن ئىشلىگەندىن كېيىن يۈز بەرگەن بىر ئىش كىشىنى تولىمۇ بىئارام قىلدى. 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، مەن نايك رام سىنگنى مىرەنگە تولىمۇ مۇھىم بىر ۋەزىپىگە، يەنى ئۇ يەردىكى ئىلگىرى رەسىمگە تارتىشقا ئولگۇرەلمىگەن تام رەسىملىرىنى قايتىدىن رەسىمگە تارتىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدىم. تام رەسىمى M . V ئىبادەتخانىسىدا بولۇپ، ئۇ ئىشنى قىلىش ئۈچۈن مول تەجرىبە ۋە ۋاقىت كېتەتتى. رام سىنگ مەندىن ئايرىلغان چاغدا سالامەتلىكى ياخشى بولغاچقا، ئۇ خىزمەتكە جىددىي كىرىشمەكچى ئىدى. ئۇ يولغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خەۋىرىنى ئالالمىدىم. ئەمما، بۇ قەيسەر، چىداملىق، چاقچاق يارەمچىم يادىكارلىقلارنى ئېلىپ قايتىدىغان چاغدا، كور بولۇپ قالغانكەن. مېنىڭ ئەڭ

ئىشەنچلىك، ئىشچان ئۇيغۇر ئەگەشكۈچۈم ئىبراھىم بەگ قاتارلىقلار چارقىلىققا ئالدىراش ماڭغان سەپەردە رام سىنگنىڭ بېشى قاتتىق ئاغرىپ كەتكەن. بۇ قورقۇنچلۇق گىلاۋكوما كېسىلىنىڭ ئالدىنقى بېشارىتى بولۇپ، چارقىلىققا كەلگەندە ئاغرىق تېخىمۇ كۈچىيىپ، بىر كۆزى تۇيۇقسىز كۆرمەس بولۇپ قالغان. ئەمما باتۇر، چىدامىلىق، قەيسەر رام سىنگ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن مىرەنگە بېرىشتا چىڭ تۇرغان. ئىبراھىم بەگ بىلەن بىرگە ئىبادەتخانىغا كەلگەندە، يەنە بىر كۆزىمۇ كۆرمەس بولۇپ قالغان. ئۇ بۇ ئازابلارغا بەرداشلىق بېرىپ، مىرەن دەريانى بويىدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ، كۆزى ياخشى بولۇپ قالغاندىن كېيىن، خىزمەتنى داۋاملاشتۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان. ئۇ چارقىلىققا بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن ئاخىرى قايتىشقا ماقۇل بولغان. شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم بەگ ئېھتىياتچانلىق بىلەن تېزلىكتە ئۇنى بۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەنىدى.

نايك رام سنگنىڭ ھىندىستانغا قايتىشى

مەن بۇ يەردە ئۇنى داۋالاش ۋە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىم توغرىسىدا ئازراق توختىلىپ ئۆتەي. چۈنكى، كۈندىلىك خاتىرەمدە بۇ ئەھۋال ناھايىتى تولۇق خاتىرىلەنگەن. خوتەنده قىسقا مەزگىل دەم ئالغان چاغدا، رام سىنگ خۇددى ئىلگىرى ھەربىي بولغاندەكىگە ئوخشاش، تولىمۇ باتۇرلۇق بىلەن ساقىيىپ كېتىشكە ئىشەنچ باغلىغانىدى. مەن دەرھال ئۇنى يەكەنگە ئەۋەتمەكچى بولدۇم ھەم زۆرۈر لازىمەتلىكلەرنى تەييارلاپ بەردىم. بىراق، شۆبھىسىيە تەببىي خەير ـ ساخاۋەت ئورنىدىكى باستىر گ. راكوت (G. Raquette) ئۇنىڭغا ساقايماس كېسەلگە گىرىپتار بوپتۇ، دەپ دىياگنوز قويۇپتۇ. ئۇچ ھەپتىدىن كېيىن، مەن ئۇنىڭ دىياگنوز دوكلاتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، تولىمۇ ئازابلاندىم، مېنىڭچە ئۇ بۇ قېتىمقى سەپەرگە قاتناشمىغان بولسىمۇ، كېسىلى يەنىلا قوزغىلاتتى.

پەقەت، دەل ۋاقتىدا ئوپېراتسىيە قىلىپ داۋالىسىلا، كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈمىدى تۇغۇلاتتى. ئەمما، دوختۇرمۇ كېسەلنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى يوشۇرۇن ھالىتىگە توغرا دىياگنوز قويۇشقا ئامالسىز ئىدى. راكۇت ئەپەندىنىڭ تەكلىپى بويىچە قاراقورام (kara-koram) يولى ئېچىلىش بىلەنلا، ئۇنى لاداخقا قايتىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم، سىنگ ئۇ يەردىن ھىندىستانغا قايتاتتى. ئۇنىڭ يولدا راھەت، بىخەتەر مېڭىشى ئۈچۈن كۈچۈمىنىڭ يېتىشچە تەييارلىقلارنى ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇ لاداختا تىنچ ـ ئامان كەلگەندىن كېيىن، شۇ جايدىكى ئەنگلىيە بىرلەشمە يەرلىك ئەمەلدارى، پولكوۋنىك د. گ. ئولىۋېر (D.G.oliver) ئۇنى كەشمىرگە بىخەتەر ئۇزىتىپ قويغان. ئۇ يەردە سرىناگار (Srinagar) دىنىي جەمئىيەت دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرخانا باشلىقى، قەدىناس دوستۇم دوكتورئا. نېۋ (A.Neve) تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكشۈرۈپ، يەنىلا شۇ يەكۈننى چىقارغان. نايك رام سىنگنىڭ بىر ئاكىسى يېقىن ئەتراپتا تۇرىدىغان بولۇپ، ئۇ بىچارە نايك رام سىنگنى پەنجاپ فىروزپۇر (Firōzpur) دىكى يۇرتىغا ئېلىپ كەتكەن. 12 ـ ئايغا كەلگەندە، لاھور (Lahore) دىن ئۆتكەندە ئۇ يېنىمغا كەلدى، ئۇنىڭ چۈشكۈن ھالىتى ھەر ئىككىمىزنى ئازابلىدى. مەن رام سىنگنىڭ تەمىناتىنى ئۇ تۇرۇشلۇق جايدىكى ھەربىي قوماندانغا ھاۋالە قىلدىم. ئۇمۇ سىنگنىڭ ئەھۋالىغا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى. كالكۇتتا (Calcutta)غا زىيارەتكە بارغان مەزگىلىمىدە، بۇ ساداقەتمەن ھەمراھىمغا ئالاھىدە تولۇقلىما بېرىش ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقاردىم. مەرھۇم باستىر مىنتو ئالىيلىرى (كېيىنچە گوبېرناتورلۇققا ئۆستۈرۈلگەن)مۇ سىنگنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىغا دوستانىلارچە كۆڭۈل بۆلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مېنىڭ خىزمىتىمنى ئۆتكۈزۈۋالغان كىشىدىن ئاڭلىشىمچە، ھىندىستان ھۆكۈمىتى سېخىيلىق بىلەن سىنگقا ئالاھىدە فوند تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭ ۋە ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ

ئېھتىياجىنى قاندۇرغان. 1909 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن، سىنگ ژاپات بولغان. ئېشىپ قالغان كۆپ مىقداردىكى يارەمم، تولۇقلىمىدىن ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ئايالى داۋاملىق بەھرىمەن بولغان.

جياڭ بېگىمنىڭ ئىلىم جەھەتتىكى يارەمى

زېمەمگە يۈكلەنگەن جاپالىق ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ماڭا نىسبەتەن ئېغىر سىناق ھېسابلىناتتى. بۇ جەھەتتە ئىزچىل يېنىمدا تۇرۇپ، ماڭا تەسەللى بېرىپ، ئازاب ۋە جاپالىرىمنى تەڭ ئۈستىگە ئالغان جياڭ بېگىمگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن. ئۇ ھەمىشە مەن ئورۇنلاشتۇرغان جىددىي ئىلمىي خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، دەسلەپكى قەدەمدە دۇنخۇاڭ چېگرا رايونى ۋە باشقا جايلاردىن ئەكەلگەن خەنزۇچە ۋەسىقىلەرنى كۆچۈرۈپ چىقتى ۋە تەرجىمە قىلدى، ھېچبولمىغاندا مىڭئۆيدىن تېپىلغان بىر قىسىم خەنزۇچە قول يازمىلارنىڭ مۇندەرىجىسىنى خاتىرىلەپ چىقتى. ئۇنىڭ ئىشلىگەن خىزمىتىنىڭ زور ئەھمىيىتىنى ئەڭ نۆپۈزلۇق مۇتەخەسسىس شاۋان ئەپەندى رەسمىي مۇئەييەنلەشتۈردى. كېيىنكى باسقۇچلۇق خىزمەتلەرگە كەلسەك، ئەمەلىيەت شۇ ئىدىكى، بۇ قول يازما ھۆججەتلەر لوندوندا بىخەتەر ساقلانغاندىن كېيىن، نەچچە مىڭ پارچە قول يازما پۈتۈكنىڭ پۈتۈن مۇندەرىجىسىنى تۈرغۇزۇپ چىقىشقا پۈتۈنلەي كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايتتى. مەن ھازىر جياڭ بېگىمنىڭ خوتەندە قالتىس ئىسىقىقا قارىمای بىر قانچە ھەپتە قول يازمىلارنىڭ 1/3 نىڭ مۇندەرىجىسىنى تۈزۈپ چىققانلىقىغا ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن.

قورۇم تېغىنى تەكشۈرۈشكە تەييارلىق قىلىش

قاچىلاش خىزمىتىدىن باشقا، مەن يەنە خوتەننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قورۇم تاغ تىزمىسىدىكى ئۇزۇن مەزگىللىك جاپالىق

تەكشۇرۇشكە تەييارلىق قىلىشىم كېرەك ئىدى. مېنىڭ 1900 ـ يىلى ۋە 1906 ـ يىللىدىكى قاراڭغۇتاغ (Karanghu-tagh) تىزمىسىدىكى تەكشۇرۇشۇم شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۇنداق چوڭقۇر جىلغىدىن ئۆتۈپ، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىغا بېرىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، خېلى بۇرۇنلا شەرق تەرەپتىكى شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي شىمالىغا تۇتاش تاغ رايونىدىن يولغا چىقىپ، سىناپ بېقىشنى قارار قىلغانىدىم. پىلانىم كېرىيە دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىن ئۆتۈپ، قورۇم تېغى ئاساسىي تاغ تىزمىسىنىڭ تېخى تەكشۇرۇلمىگەن جەنۇبىي تۆپىلىكنى بويلاپ مېڭىش ئىدى. قورۇمدىكى قار ـ مۇزلار يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ئىدى. بۇ قېتىمقى تەكشۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، مەن ر. ب. لار سىنگ بىلەن قاراقاش دەريا ئېقىنىنى بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، قاراقورۇم تاغ ئېغىزىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى لاداخ سودا يولىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە مەن مەدەنىي يادىكارلىقلار ساندۇقى ۋە ئېغىر يۈك ـ تاقلارنى توشۇشقا ئالدىنئالا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان قىرغىزلار ساقلاپ تۇرغانىدى.

سەپەر ۋە توشۇشتىكى قىينچىلىق

كۆز ئالدىمىزدىكى قىينچىلىقنىڭ ھەقىقەتەن ئېغىرلىقىنى بىلەتتىم، ئەگەر تاغ يولىدىن ماڭساق، ئوت ـ چۆپ ئۆسمەيدىغان قاقاسلىقتىن ئۆتۈشىمىزگە توغرا كېلەتتى. ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ قىينچىلىقلارغا يولۇقۇشىمىز مۇمكىن ئىدى. بۇ قېتىمقى تەكشۇرۇشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن، توشۇش ۋە تەمىنلەش ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. لېكىن، ئىنتايىن جىددىي بىر مەسىلە شۇ ئىدىكى، قورۇم تېغىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قونالغۇ پولۇر (Polur) قاراقاشنىڭ ئەڭ ئېگىز نۇقتىسىغىچە

تۇتىشاتتى. قاراقورۇم يولىدا سېتىۋالدى (Satip-aldi) دېگەن قىرغىز كىشىنىڭ ئۆتكى بولۇپ، بۇ يەردە تۇرغان مەزگىلىمىزدە ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاغلارنى ئۆزىمىز ئېلىۋالغان نەرسىلىرىمىز بىلەن قامدىدۇق. بۇ سەپەر پىلانىمىزدا 40 كۈن داۋاملىشاتتى. بىزمۇ ئۇلاغلار (ئات ـ ئېشەك) نىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرمىدۇق، ئۇلار مۇشۇنداق ئېگىزلىكتە يەر يۈزىدە ئادەتتىكى چاغلاردىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ يۈك ئارتىلاتتى. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلارنى شەخسىي كۈندىلىك خاتىرەمدىن كۆرۈڭ.

ر. ب. لار سىنگنىڭ ئۆلچىشى

ر. ب. لار سىنگ بىزدىن ئايرىلىپ ئۇچ ئايدىن كېيىن، تىنچ ـ ئامان ئەتىرىتىمىزگە قېتىلدى، بۇ ئىشتىن كۆڭلۈم ناھايىتى ئەمىن تاپتى. ئۇ ئۆزىگە تاپشۇرغان بارلىق ۋەزىپىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئورۇندىغانىدى. ئۇ تەكرىتاغنى بويلاپ، ئاقسۇدىن قەشقەرنىڭ شىمالىي ۋادىسىغىچە بولغان جايلارنى تۇنجى قېتىم ئۆلچىگەن بولۇپ، بۇ تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ئىش ئىدى. ئاندىن بىز ئىلگىرى تېخى تەكشۈرمىگەن بىر يول بىلەن جەنۇب تەرەپتىكى تاغقا كەلگەندىن كېيىن، ئۇ كېلىياڭ (Kilian) ۋە قاراقاش دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى ئارىلىقىدىكى قورۇم تېغى شىمالىي باغرىدىكى تېخى تەكشۈرۈلمىگەن جايلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قىسمىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتى.

يوتقان خارابىسنى قايتا زىيارەت قىلىش

بىر ھەپتىدىن كېيىن قاچىلاش ئىشلىرىنى تۈگىتىپ، ئازراق ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن يوتقاندىكى قەدىمكى خوتەن بەگلىكىنىڭ خارابىسىنى زىيارەت قىلغىلى باردىم. غايەت زور سېرىق توپا قاتلىمىغا يېغىلىپ قالغان «مەدەنىيەت قاتلىمى»غا قارىتا ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەر يىللىق ئالتۇن چايقاش

پائالىيىتى ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەنىدى. بۇ يەردە شۇنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەي، كەنت ئاھالىلىرىنىڭ قولىدىن بىۋاستە ئىگە بولغان يادىكارلىقلار ھەم قولۇمدىكى شەكلى ھەر خىل ساپال بۇيۇم قاتارلىق يادىكارلىقلار كۆمۈلۈپ قالغان خارابىلەرنى 10 يىلدىن بۇيان ئۇزلۇكسىز قېزىش داۋامىدا تېپىلغانىدى. بۇ قېتىمقى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر تۈركۈم تېپىك خوتەنلىكلەرنى ئۆلچەپ، ئانتروپومېتىرىيە (ئادەم تېنىنى ئۆلچەش ئىلمى)گە دائىر ماتېرىياللىرىمنى بېيىتتىم. خوتەنلىكنىڭ يېزا ـ كەنتلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق بۇ سەپىرىم تولىمۇ قىسقا بولسىمۇ، ئەمما بۇ بىرقانچە يىلدىن بۇيانقى تەرەققىياتنى كۆردۈم. بوستانلىقنىڭ چېتىدىكى قۇملۇقلار ھەمدە 1900 ـ يىلىدىن 1901 ـ يىلىغىچە بولغان تەكشۈرۈشتە كۆرگەن سازلىق يېكى شورلۇق (shor) يەرلەر، مەسىلەن، ئايدىڭكۆل (Aidin-köl) ئەتراپى يېكى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى شورباغ (shor-bāgh) قاتارلىق يەرلەر ئاللىقاچان ئېچىلىپ بولغانىدى.

خوتەندىن يولغا چىقىش

8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، 93 ساندۇق يادىكارلىق قاچىلانغان غايەت زور توشۇش ئەترىتى ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلاندى. مەن تىللاباي (Tila Bai) نىڭ نازارىتى ئاستىدا، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ سانجۇغا بىخەتەر بارىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتىم. مەزكۇر ئەترەتنىڭ ياز پەسلىدىكى كەلكۇن يانغان چاغدا بۇ يەردىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ، قاراقاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سۆگەت مۇز داۋىنىدىن ئۆتۈپ، شۇ يەردە بىز بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۈمىد قىلاتتىم. ئىككى كۈندىن كېيىن خوتەندىن يولغا چىقىپ، كېمە بىلەن يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بوستانلىقنىڭ شەرقىي جەنۇب چېتىدىكى قوتازلەنگەر (Kotaz-langar) گە كەلدىم. ئەتىسى ئەتىگەندە، جىياڭ بېگىم ۋە باھاۋۇددۇنخان بىلەن

خوشلاشتىم، ئۇلار ئۆتكەن بىرقانچە ھەپتە ئىچىدە پىژغىرىم ئىسسىقتا جاپالىق ئىشلەپ، ماڭا زور ياردەم بەرگەندى. بىرىنچى قېتىملىق تەكشۈرۈش پائالىيىتىمدىن باشلاپ باھاۋۇدۇنخان سەممىي ـ سادىقلىق بىلەن مەن ئۇچۇن ئىشلىدى، نۇرغۇن ئىشلار ئۇنىڭ خىزمىتىنىڭ قىممىتىنى ئىسپاتلىدى. كېيىن ئاڭلىشىمچە، باشقىلارنىڭ كۇچلۇك قوللىشى ئاستىدا، ھىندىستان ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «خان ساھىب»(khansahib) دېگەن ئۇنۋانىنى بەرگەن. بۇنى ئاڭلاپ تولىمۇ خۇشال بولدۇم، ئەمما مېنىڭ خەنزۇ كاتىپىم بىرئاز ئاۋارچىلىككە ئۇچرىغان، ئۇ مېنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئىلمىي خىزمەتلىرىمدىكى ئەڭ قابىل، ئەڭ ئىقتىدارلىق ياردەمچىم ئىدى. جورج ماكارتنى ماڭا ئۇنى ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ خەنزۇچە مونشىسى (مىرزا) قىلىدىغانلىقىغا كاپالەت بەرگەندى. مەنمۇ ئۇنى شۇ يەردە يەنە بىر قېتىم ئۇچرىتىشنى چىن كۆڭلۈمدىن ئارزۇ قىلاتتىم.

2 ـ بۆلۈم قورۇم تاغ تىزمىسىدىن ئۆتۈش

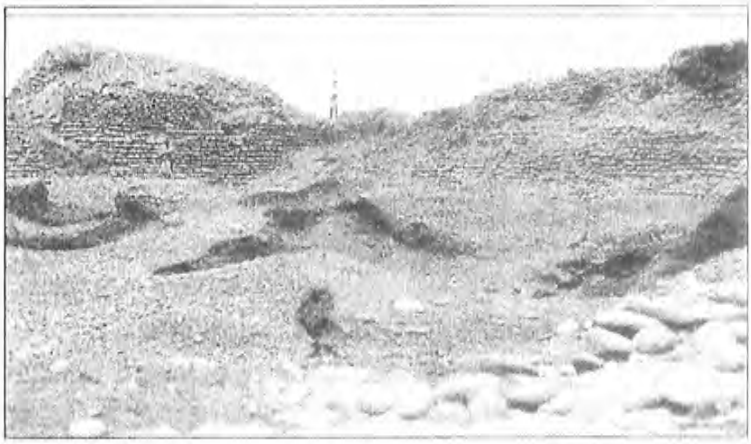
قاپاقئاستى مازىرى

تۆۋەندە مەن ئىككى كۈنلۈك سەپىرىمنى سۆزلەپ ئۆتەي. بىز تېكىلىك تاغ (Tikelik-tagh) (ئېگىزلىكى 18780 فۇت كېلىدۇ)نىڭ باغرىدىن ئۆتتۇق. بۇ يەردىن پەستكى تۇزلەڭلىككە نەزەر سالغاندا ئۇ خۇددى قورۇم تېغىنىڭ غايەت زور قورغىنىغا ئوخشايتتى. تاغدا چوڭقۇر جىلغىلار بولۇپ، بۇ پەسلىدە سۇ يوق ئىدى. مەن ئۇ يەردىكى بىر چوڭقۇر جىلغىدا قاپاقئاستى (Kapak-aste) مازىرىنىڭ خادىسىغا ئېسىقلىق تۇرغان، يېرىلىپ كەتكەن بىرقانچە يۈز غەلىتە قاپاقنى كۆردۈم. لېكىن بۇ يەردە ئەسكى لاتا كۆرۈنمەيتتى. خادىنىڭ ئاستىدا بىر چوڭ تاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان

22 دانه ئىستاكان شەكلىدىكى نەرسە قويۇلغان بولۇپ، دىيامېترى 5 دىيۇمدىن تەدرىجىي كىچىكلەپ باراتتى. بۇ تاشقا بىرقانچە يارد يىراق جايدىن ئۇستى تەكشى ئىككى دانە كىچىك گىرانىت تاش بايقالدى، ئۇنىڭ ئۇستىگىمۇ ئوخشاشلا ئىستاكانسىمان بۇيۇم قويۇلغانىدى. يەرلىك رىۋايەتتە بۇ تاشلارنى «تۆت ئىمام»(Imams) بىلەن ئۆزئارا باغلايدۇ. كىشىلەر بۇنى ئىماملار دەم ئالىدىغان جاي، يەنى ئالدىنقى بابتا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن پولۇنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كىشىلەر ھەمىشە تاۋاپ قىلىدىغان مەسچىت دەپ قارايدىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سەپەردە ئىمام بۇ يەردە توختاپ ئۆتۈپ، تاشنى سۇ ئىچىدىغان ئىستاكاندەك قىلىپ ياسىغان، بۇ ئىستاكانسىمان تاشنىڭ مەنبەسى تاربختىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭچە بۇ ئىسلام دىنىنى تاشقى كۆرۈنۈش قىلغان ھالدا ساقلىنىپ قالغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى باشقا بىر خىل يەرلىك ئېتىقادنىڭ شەكلى بولسا كېرەك.

ھاسىدىكى «كونا شەھەر»

قاراقاش دەريا جىلغىسىدا ئەڭ ئاۋۋال تېرىلغۇ يەرلەر كۆرىنىدۇ، بۇ يەرگە نۇرغۇن كىچىك كەنتلەر جايلاشقان، بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ھاسا (Hasha) دەپ ئاتىلىدۇ. كەنتلەر تار تىندۇرما بەلباغنى بويلاپ چېرىغچە سوزۇلغان. ئېگىز ھەم تىك تاغ يولىدىن باشلانغان يول تاكى گوجىلغا (Go-jilga) جىلغىسى ۋە قاراقاش دەرياسى بويىدىكى بىر تار قۇرۇقلۇق بەلبېغىغچە تۇتىشاتتى. بۇ يەرنىڭ «كونا شەھەر» خارابىسىگىچە بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 1 مىل كېلەتتى. بۇ يەر تەبىئىي، مۇستەھكەم يەر شارائىتىغا ئىگە بولۇپ، ئەتراپى خەتەرلىك قورام تاشلار بىلەن ئورالغانىدى، كىشىنى ھەيران قالدۇرغىنى، بۇ يەر يارغول قەدىمىي شەھىرىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، ئەمما كۆلىمى كىچىك ئىدى. قاپتاللىق بىلەن بولغان ئارىلىقى 620 يارد

147 ـ رەسىم ھاسانىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى قەدىمىي شەھەرنىڭ قورشاۋ تېمى، غەربىي جەنۇبتىن كۆرۈنىشى ۋە ئەخلەت دۆۋىسى

بولۇپ، دەريا سۈيى چىقىش مۇمكىن بولمايدىغان يارلىقتىن ئېقىپ چۈشەتتى، غايەت زور بىر سېپىل جىلغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يولنى ئۇزۇۋېتكەنىدى. بۇ سېپىلنىڭ (147 ـ رەسىمگە قارالسۇن) ئۇزۇنلۇقى 120 يارد، ئېگىزلىكى ساقلانغان قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 20 فۇت كېلەتتى. ئۇ گەرچە ناھايىتى چوڭ بولسىمۇ، يەنىلا دەريا قىنىدىكى سۇ يالاپ ئۆپرىتىۋەتكەن قوپال ئاشلاردىن قوپۇرۇلغان، ھەر بىر قەۋىتىگە لاي سېلىنغان، جىلغا بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 30 يارد كېلىدىغان ئىككى قورغان تامدىن تۇرغان تېمى 30 چى ئالدىغا چىقىپ تۇراتتى. قورغاننىڭ ئارىسىدىكى بەلباغ قېلىنلىقى تەخمىنەن 10 چى كېلىدىغان قوپال سىرتقى تام بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 يارد، كەڭلىكى 25 يارد سېپىلنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ھاسا كەنتىدىكىلەر يەرگە ئوغۇت بېرىش ئۈچۈن كولىغان چوڭقۇر ئورەككە شېغىل ـ تاش ئارىلاش ئەخلەتلەرنى تۆككەن بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 10 ~ 12 فۇت كېلەتتى. سېپىلنىڭ ئۈستىگە يېقىن قەۋىتىدىن يۇڭ ئارىلاش

توقۇلما بۇيۇم قالدۇقىنى تاپتىم.

ئەخلەت دۆۋىسىنى قېزىش

ئەخلەت دۆۋىسى ئىچىدە كۆپ مىقداردا سۆڭەك بار بولۇپ، بۇ تۈپراققا تولىمۇ پايدىلىق ئوغۇت بولاتتى. شۇڭلاشقا، تامنىڭ ئىچىدىكى كۆپ جايلارغا ئورەك كولانغان بولۇپ، كولاش ئۇسۇلى ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى بانئۇ (Bannu)غا يېقىن جايدىكى پېشاۋۇر كەنتى ياكى ئاكرا (Akra) قەدىمكى كەنتى ھەم شەھەر ـ بازاردىكىگە ئوخشايتتى، قورشاۋ تامدىن باشقا، يەر يۈزىدە ھېچقانداق ئىمارەت ئىزى يوق. يەنە بىر تەرەپتىن، سىيمىل ئېگىز تاغدىن ھالقىتىپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 60 يارد كېلەتتى، لېكىن قۇرۇلمىسى ئوخشىشىپ كېتەتتى. خارابلىكتىكى ئۆي تېمىنىڭ تاش ۋە كېسەكلىرى ئارىسىدا ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. ھاسالمقلار بۇل ياكى باشقا بۇيۇملارنى كولاشقا قەتئىي قارشى تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ يارىدىمسىز خارابلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىل دەۋرىگە ھۆكۈم قىلىش تەس ئىدى. ئەمما، ئەخلەت دۆۋىسىنىڭ قېلىنلىقى بۇ يەردە ئۇزۇن مۇددەت ئادەم تۇرغانلىقىنى ھەم ئەينى چاغدىكى نوپۇسنىڭ چوقۇم ھازىرقى ھاسادىكى نوپۇستىن تېخىمۇ زىچ ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى.

چاقار (Chakar) ئەتراپىدىكى كەنت

شۇ كۈنىلا يول يۇرۇپ چاقار (Chakar)غا يېتىپ كەلدىم. كۆلىمى نىسبەتەن چوڭراق بۇ كەنت دەريا بويىغا جايلاشقانىدى. بۇ دەريا بىلەن شەرق تەرەپتىن كەلگەن ئۇلۇغساي (Ulugh-sai) قوشۇلغاندىن كېيىن، چوڭ يولغا جايلاشقان گۇلاخما (Gulakhma) تەرەپكە قاراپ ئاقىدۇ. بۇ يەردە تېخى ئېچىلمىغان مۇنبەت سېرىق توپا قاتلىمىنى بايقىدىم، بۇنى سۇ كەمچىللىكى كەلتۈرۈپ چىقارمىغانىدى. بۇ يەرنىڭ سۇ مەنبەسى

ئىنتايىن مول بولۇپ، دەريا سۇيى بولۇپلا قالماستىن، يەنە چاقار تەرەپتە بۇلاق سۇيىمۇ بار ئىدى. بۇ جايدا ئەمگەك كۈچى كەمچىل ئىدى. جۈڭگو ھۆكۈمىتى قايتىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، چىرا دەريالىق بىلەن كېرىيە دەريالىق ئارىلىقىدىكى بەلباغلارغا جايلاشقان كەنتلەر ھەرقايسى جەھەتلەردىن كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتقا ئېرىشىپتۇ.

نۇرى بوستانلىقى

8 ـ ئايىنەك 6 ـ كۈنى، بىر كۈنلۈك ئۇزاق ۋە زېرىكىشلىك سەپەر ئارقىلىق شىخىللىقتىن ئۆتۈپ، مۇنبەت نۇرى(Nura) بوستانلىقىغا كەلدۇق. بوستانلىقنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7000 فۇتتىن يۇقىرى بولۇپ، ھاۋاسى سالقىن ئىدى. كەچتە قۇم توزانلىرى تاراپ، جەنۇب تەرەپتىن ناھايىتى ھەيۋەتلىك قارلىق چوققا كۆرۈندى (148 ـ رەسىمگە قارالسۇن)، مەن خوتەنىدە تۇرغان مەزگىلدە قۇم توزانلىرى تاغ مەنزىرىسىنى توسۇۋالغانىدى. بىر قىسىم قارلىق چوققىنىڭ ئېگىزلىكى 21 مىڭ فۇت بولۇپ، كىشىگە خۇددى بوستانلىق ۋە قۇملۇقلار بىلەن خوشلىشىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى.

148 ـ رەسىم نۇرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى بىلەن غەرب تەرەپتىكى قورۇم تېغى ئاساسىي تاغ تىزمىلىرىدىكى قارلىق چوققا

نۇرى بوستانلىقىغا يېقىن ئەتراپتىكى تىم خارابىسى

ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەندىمۇ، ھاۋا ناھايىتى ئوچۇق ئىدى. داۋاملىق شىمالغا قاراپ مېڭىپ، تىم خارابىسىگە يېتىپ كەلدىم، پىروفېسسور خوتەنتۇن ئۇنى تونۇنجى قېتىم بايقىغانىدى. بۇ خارابىگە باردىغان يول ئاۋۇال سۇ مەنبەسى مول بولغان دەريادىن يالغۇزباغ(Yalghuz-bagh)نىڭ چەتلىرىدىكى كىچىك ئولتۇراق رايونىغىچە تۇتىشاتتى، ئاندىن كېيىن بىر قۇملۇق ۋە كەڭ، ئوتلاقتىن ئۆتەتتى. ئوتلاقنىڭ كۆلىمى چوڭ بولۇپ، ئوت ـ چۆپ بىلەن قاپلانغان دەريا بويلى ئىلگىرىكى قاتناش يولىنىڭ قانچىلىك ئارىلىققا سوزۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى، ئاخىرى تاكى قۇملۇققىچە تۇتىشاتتى. خارابىلىك نۇرى كەنتىگە 8 مىل كېلىدىغان جايدا ئىدى، بۇ خارابىلىكنىڭ ئىسمى تىم خارابىسى بولۇپ، ئەسلىدە بۇ يەردىن شېغىل ۋە توپىدىن تەشكىل تاپقان يۇمىلاق شەكىللىك دۆڭلىك بايقالغانىدى. تۆپىلىكنىڭ ئۈستىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 36 فۇت، ئېگىزلىكى 16 فۇتقا يېقىن بولۇپ، «بايلىق ئىزدىگۈچى»لەر كولىغانىدى. بۇ ئىلگىرىكى تاشلاندۇق بۇددا مۇنارى خارابىسى بولسا كېرەك. شەرقىي شىمال تەرەپكە تەخمىنەن 250 يارد كېلىدىغان جايدا كۆرۈنۈشى ئوخشىشىپ كېتىدىغان يەنە بىر تۆپىلىك بولۇپ، كۆلىمى كىچىك، دىيامېتىرى تەخمىنەن 21 فۇت، ئېگىزلىكى 6 فۇت؛ ئىمارەتكە ئىشلىتىلگەن كېسەكنىڭ ئۆزۈنلۈقى، كەڭلىكى ۋە قېلىنلىقى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 14 دىيۇم، 8 دىيۇم، 3 دىيۇم كېلەتتى. بۇ يەرمۇ پۈتۈنلەي كولانغانىدى.

خارابىلىك گۆپ رايون

چوڭ تۆپىلىكنىڭ جەنۇبىغا تەخمىنەن يېرىم مىل كېلىدىغان جايغا گۆپ مىقدارىدىكى ساپال پارچىلىرى خارابىسى تارقالغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ تاكى شىمال تەرەپتىكى بىر

«پوتەي» (تەخمىنەن 2 مىل ئەتراپىدا) بار جايغىچە سوزۇلغان. بىز بۇ يەردىن بىرەر دانە يارماقمۇ بايقىمىدۇق ھەم ھېچقانداق مۇناسىۋەتلىك خەۋەرمۇ ئاڭلىمىدۇق. مەن خارابلىكنىڭ بۇددىزم خارابىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتىم، ئەمما ئولتۇراق رايونغا ئالاقىدار ھېچقانداق ئىزنى تاپالمىدىم، قەدىمكى قانال رايونىدىنمۇ ساپال بۇيۇملارنى بايقىمىدىم. بۇ پەسلىدە قەدىمكى قانالدا يالغۇزباغدىن ئېشىپ قالغان سۇ تەخمىنەن 35 يارد ئاققاندىن كېيىن، چوڭ تۆپلىكنىڭ غەربىي قىسمىغا يېتىپ كېلىدىكەن، ئاندىن توپا دۆڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا قاراپ تەخمىنەن 500 يارد ئاققاندىن كېيىن دەريا ئۇزۇلۇپ قالىدىكەن. بۇ ئەھۋال بۇ يەرنىڭ ھازىرقى نۇرىدىكى تار بەلباغقا ئوخشاش قەدىمكى ئولتۇراق رايون ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مۇنبەت سېرىق توپلىق تۈزلەڭلىك يىراقتىكى كەڭ كەتكەن ئاستى شېغىللىق دەريا قىنىغچە سوزۇلۇپ بارىدىكەن. دەريا سۈيى سايۇاغدىن باشلىنىدىغان بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا يامغۇر ياغقاندىن كېيىن كەلكۈن سۈيى تۆۋەندە دامىكۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى چۆلگىچە ئېقىپ بارىدىكەن.

تۆت ئىمام مازىرى

تۆت ئىمام مازىرى بۇ قېتىملىق سەپىرىمدە تەكشۈرگەن ئەڭ ئاخىرقى خارابلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر كۈن يۈرۈپ، مەنزىرىسى چىرايلىق بۇ ئۇلۇغ مازارغا يېتىپ كەلدىم. بۇ ئۇلۇغ مازار ئىسلام دىنى مۇرتلىرى چوقۇنىدىغان مۇقەددەس جاي بولۇپ، ئەتراپىدىن ھېچقانداق قەدىمكى خارابلىك بايقالمىدى. بۇلار دەسلەپكى دەۋردىكى يەرلىكلەر چوقۇنغان ئىسلام دىنى مەسچىتلىرى بىلەن تامامەن ئوخشاش بولسا كېرەك. بوستانلىق يولدىن يىراق، تار، قاقاس تاغ ئىچىگە جايلاشقان بولغاچقا، بۇددا دىنى تاۋاپچىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىز بۇ بۇددا

مۇخلىسلىرىنىڭ قەدىمكى خوتەندىكى مەشھۇر توپوگرافشۇناسلار ئىكەنلىكىنى بىلمىز.

پولۇدىكى تەييارلىق

تۆت ئىمام مازىرىدىن ئۆتۈپ، دېڭىز يۈزىدىن 8500 فۇت ئېگىزلىكتىكى پولۇ كەنتىگە كەلدۇق، پولۇ كەنتى كېرىيە دەرياسىنىڭ يېنىدىكى بىر كىچىك ئۆستەڭنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە، قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان ئېگىز تاغ ئېغىزىنىڭ باغرىغا جايلاشقانىدى. بۇ تاغ ئېغىزى جەنۇبىي قىسمىدىكى قورۇم تېغىدىكى غايەت زور تاغ گەۋدىسىنىڭ يانتۇ سوزۇلۇپ چۈشكەن قىسمى ئىدى. پولۇ كەنتى مەن شىنجاڭدا كۆرگەن ئەڭ ئاخىرقى ئولتۇراق رايون، شۇنداقلا تەكشۈرۈش جاپالىق تاغلىق رايون ئىدى. ئۇچ كۈن ئالدىراش يۈرۈپ، تەييارلىق خىزمىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، كەنتتىكى «تاغلىقلار»غا قايتا ئىنسانشۇناسلىق نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. تەكشۈرۈشتە تاجىكلارنىڭ تېپى بايقالدى، ئۇلار باشقا خوتەن بوستانلىقىدىكىلەرگە ئوخشىمايتتى. ئۇلار دەسلەپتە جەنۇب تەرەپتىن كەلگەن تىبەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇشى مۇمكىن. 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، بىز ئۈزۈن مەزگىللىك تەكشۈرۈش، يەنى جۇغراپىيەلىك تەكشۈرۈشنى باشلىدۇق. بۇ يەردە تەپسىلىي ئەھۋالارنى بايان قىلمايمەن، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ھاسىلاتلار خېلى مول بولدى. بۇ توغرىسىدىكى مەلۇماتلار كۆندىلىك خاتىرىمدە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. بىراق، بۇ ئاددىي بايانلاردىن يەنىلا ئۆز ۋاقتىدا ئۇ جايىنىڭ قورام تاش، مۇزلۇق ياكى شېغىل بىلەن قاپلانغان چۆلدىكى 500 مىل مۇساپىنىڭ بىرقانچە تەرىپىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى، بۇ چۆللۈك ئىنسانلار پەيدا بولغان ۋاقىتتىن تارتىپلا، ئىنسانلار پۈتۈن كۈچى بىلەن بويسۇندۇرىدىغان تەبىئىي مەنزىرە بولۇپ قالغانىدى.

پولۇ جىلغىسىدىكى قىينچىلىق

پولۇنىڭ ئۇستى تەرىپىدىكى قورقۇنچلۇق، تار جىلغىدىن تۆت كۈندە ئاران ئۆتۈپ، ئاندىن شىمالىي قىسمىدىكى ئېگىزلىككە يېتىپ كەلدۇق، بۇ جاي بىلەن دېڭىز يۈزىدىن 15مىڭ فۇت ئېگىز قورۇم تېغىنىڭ ئاساسىي تاغ تىزمىسى يېقىن ئىدى. بۇ يولغا كەتكەن ۋاقىت 1873 ـ يىلى فورس مىسسىئونېرلار ئەترىتى (Forsyth Mission) ئالىملىرىنىڭ سەرپ قىلغان ۋاقتىغا قارىغاندا ئالتە ھەسسە كۆپ ئىدى. بىراق، ئۇ غەربتىكى شىزاڭ ئېگىزلىكىگە تۇتىشىدىغان يولنى كۆرسەتسەك بەردى، مەيلى ئۇرۇش ياكى تىنچلىق دەۋرىدە بولسۇن، بۇ يول ھەرقانداق نەتىجىدىكى پائالىيەتكە خىزمەت قىلمىغان. كۆز ئالدىمىزدىكى قىينچىلىق بولسا چوڭقۇر، تىك، خەتەرلىك تاغ يولىنى بويلاپ ئىلگىرىلەش ئىدى. بۇنداق خەتەرلىك يولدا ئۇلاغلارنىڭ يۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئېگىزلىكنىڭ سىرتىدىكى قاقاسلىق

تېخىمۇ ئېغىر يەنە بىر توسالغۇ سودا ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يولنىڭ ھەمىشە دېگۈدەك دېڭىز يۈزىدىن 16مىڭدىن 17 مىڭ فۇتقىچە ئېگىزلىكتە بولىشى ئىدى. بۇ رايوندىن ئۆتۈپ لاناقلا(Lanak-la) تەرەپتىكى لاداخقا ئەڭ يېقىن ئولتۇراق رايونغا بېرىش ئۈچۈن بىرقانچە ھەپتە ۋاقىت كېتەتتى. پولۇ جىلغىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى مال بېقىشقا ماس كەلمەيتتى، سەپەر جەريانىدا مال باققۇدەك شارائىت يوق ئىدى، گەرچە بۇ سەپەردە تۆگە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، قارىغاندا بۇ يەردىكى قىينچىلىق قاراقورۇم يول لىنىيەسى بىلەن ئوخشاشتەك قىلاتتى. شۆكۈلاشقا، خوتەننىڭ ساقچى پادىشاھى ھەبىبۇللاخان (Habib-ul-lah) دۇشمەنلەرنىڭ مۇداخىلىسىدىن بىخەتەر بولۇش ئۈچۈن، لاداخ ۋە ھىندىستان بىلەن ئالاقە قىلىدىغان يولنى ئېچىشقا ئۇرۇنغان. ئۇ خۇددى بىز ھازىر

كۆرۈۋاتقاندەك قاراڭغۇ داۋاندىن ئۆتىدىغان يېقىن يول يېڭى داۋان (Yangi-dawan)دىكى ئېگىز مۇز داۋاندىن ھالقىپ ئۆتىدىغان لىنىيەنى ئېچىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولۇپ، بۇ لىنىيەدە قورقۇنچلۇق تەبىئىي توسالغۇلار مەۋجۇت ئىدى.

زەيلىك ئالتۇن كانى

كۈندىلىك خاتىرەمدە، بىر قېتاز ئۈۋلايدىغان ئۈۋچىنى ئۈچراتقانلىقىمنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدىم. ئۇ ھېيلىگەر پوپۇرلۇقلارغا قارىغاندا تولىمۇ ئاق كۆڭۈل ئىدى. ئۇ بىزنىڭ تەكشۈرۈش ئەترىتىمىزنى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ مۇزلۇق مەنبەسىگە باشلاپ باردى، بىز زەيلىك (Zailik) ئېگىز تاغ جىلغىسىغا تۇتىشىدىغان يول بىلەن ماڭدۇق، ئۇ يەردە نۇرغۇن ئالتۇن كانلىرى بار ئىدى. بۇ يەردىكى دېڭىز يۈزىدىن 13 مىڭدىن 14 مىڭ 500 فۇتقىچە ئېگىزلىكتىكى يۇرۇڭقاش جىلغىسىغا يېقىن ئەتراپتىكى رايونلاردا ئالتۇن كانلار كۆپ يىل بۇرۇنلا ئېچىلىشقا باشلىغانىدى. ئەمما، بۇ يەردىكى نەچچە يۈز تاشلاندۇق كان قۇدۇقى ھەممىسە دېگۈدەك كەمبەغەللەرنىڭ قەبرىسىگە ئايلىنىپ قالاتتى. بۇ بىچارىلەر خۇددى شىمالىي قۇتۇپ كىلىماتىدا ئىشلەۋاتقان قۇللارغا ئوخشاش جاپالىق ئەمگەك قىلاتتى. ھازىر ئالتۇن كانلىرىنىڭ مەھسۇلاتى كۆپ مىقداردا ئازلاپ كېتىپتۇ. بىراق، ئۇزاق يىللار ئىلگىرى فاشىيەن نۇرغۇن ئالتۇننىڭ سېخىيلىق بىلەن خوتەندىكى بۇتخانىلارنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى خاتىرىلىگەن، بۇنى يوتقان قەدىمكى شەھەرنىڭ يەر قاتلىمى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، بۇ ئالتۇنلار مۇشۇ جىلغىلاردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە بۇ ئالتۇن ساقلانغانلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان جىلغىغا باشقا چۆلگە ئوخشاشلا كىشىلەرنىڭ خالىغانچە كىرىشى چەكلىنەتتى.

يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ مۇزلۇق مەنبەسى

يازدىكى دىمىق ئىسسىقتا زەيلىك جىلغىدىكى كاندا بىر قانچە

ئاي ئىشلەيدىغان 48 دەك بىچارە كان ئىشچىسىنىڭ ياردىمى بىلەن سەككىز كۈن جاپالىق يول يۈرۈپ، قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان يۇرۇڭقاش دەريانىڭ ئەڭ شەرقىدىكى تارماق ئېقىن مەنبەسىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ خەتەرلىك جىلغىدىكى تاغ يولىدا قوتاز ماڭىدىغان يولنى بويلاپ پىيادە ماڭدۇق. ئېگىزلىكى 18 مىڭدىن 19 مىڭ فۇتقىچە كېلىدىغان جايدا پۈتكۈل تاغ مەنزىرىسىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. بىز بۇ دەريانى بويلاپ ئىلگىرىلەپ، دەريانىڭ مەنبەسى مۇزلىقىغا باردۇق. بۇ مۇزلۇقتا بىز جۇغراپىيە ئىلمى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە مۇھىم پاكىتنى، يەنى بۇ مۇزلۇقنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردە شەكىللەنگەنلىكىنى، ھازىر شېغىللىق مۇزلۇق توپىدىن شەكىللەنگەن ئېگىزلىككە ئايلانغان. ئۆتمۈشتە يۇرۇڭقاش دەريا‌سى ۋە قورۇم تېغىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى مۇزلۇقنىڭ تارماق ئېقىنلىرى يوقلىپ، قۇملۇقتىكى تاشلاندۇق قەدىمكى ئولتۇراق رايونغا، يەنى دەندەن ئۆيلۈك ۋە نىيە خارابىسىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋال ئېھتىماللىققا تولىمۇ يېقىن.

قورۇم تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئېگىزلىك

9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، بىز قايتىدىن ئۇلۇغكۆلنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ئاسانراق ماڭغىلى بولىدىغان رايونغا يېتىپ كەلدۇق، ئۇ يەردە نەرسىلەرنى توشۇشقا تەييارلىق قىلىش ۋە تەمىنلەش پونكىتى بار ئىدى. ئاندىن بىز يەنە داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدۇق. يولدا قار ـ بورانغا ئۇچرىدۇق. پولۇدىن لاناقلاغىچە بولغان لىنىيەنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 17 مىڭ 200 فۇت بولۇپ، كېرىيە دەريا‌سى دەل مۇشۇ لىنىيەدىكى غايەت زور مۇزلۇقتىن باشلىناتتى. دېڭىز يۈزىدىن 18 مىڭ فۇت ئېگىزلىكتىكى كېرىيە دەريا‌سىنىڭ ئېقىنىدىن ئۆتۈپ، غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەپ «ئاقسايچىن» (Ak ـ sai ـ chin)

دېگەن تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلدۇق. لېكىن، ھىندىستان ئۆلچەش ئىدارىسىنىڭ ئەڭ يېڭى تىرانسپورت لىنىيە خەرىتىسىگە بۇ رايون كىرگۈزۈلمىگەنىدى. بۇ تۈزلەڭلىكنى تاپالماي، ئەكسىچە ئۈستى قار ـ مۇز بىلەن قاپلانغان، ئېگىزلىكى 23 مىڭ فۇتتىن ئاشىدىغان ئېگىز تاغ چوققىسىنى بايقىدۇق. تاغ چوققىسىنىڭ ئارىلىقلىرى كەڭرى بولۇپ، قاقاس جىلغا جەنۇب تەرەپتىكى يۇرۇڭقاش دەريا سىستېمىسى بولغان غايەت زور تاغ تىزمىسىدىن پەسكە قىيسايغانىدى. بۇ جىلغىنىڭ چىقىش ئېغىزىدا كىچىك ئويمانلىقلار بار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 15 مىڭ فۇتتىن 16 مىڭ فۇتقىچە كېلەتتى، ئويمانلىقتىكى كۆل ئاللىقاچان قۇرۇپ كەتكەنىدى. تەلىيىمىزگە تاغ ئېغىزىنىڭ ئۈستى تەرىپىدىكى يول يۇرۇشكە قولاي ئىكەن، شۇڭا تېزلىكتە بۇ جايدىن ئۆتۈپ كەتتۇق. بۇ يەر تولىمۇ قاقاس بولۇپ، بىرىنچى كۆلدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلاغلار يېگۈدەك ئوت ـ چۆپ يوق ئىدى. كۆپچىلىكىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئات، ئۇلاغلارنى ناھايىتى تېزلىكتە بۇ جايدىن ئۆتكۈزۈۋالدۇق.

قۇرغاق شورلۇق ئويمانلىق

بىز لاناقلاغا بارىدىغان يولدىن ئايرىلىپ، بىر ھەپتە يول يۈرۈپ، چوڭ بىر تۈز كۆلگە يېتىپ كەلدۇق. 40 يىل ئىلگىرى بۇ جاي ھىندىستان ئۆلچەش ئىدارىسىنىڭ بىر تارماق تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئەزالىرى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن، بىراق ھازىر كۆپ قىسمى قۇرۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ تەخمىنىي ئۇرنى 1865 ـ يىلى ۋ.ج. جونسون ئەپەندىنىڭ لاداختىن خوتەنگىچە بولغان تەكشۈرۈش لىنىيە خەرىتىسىدە چۈشەندۈرۈلگەن، بۇ قېتىم مەن بۇ قەدىمكى لىنىيەنى تەكشۈرۈشكە تەييارلىق قىلدىم. بىز غەربىي شىمال يۆنىلىشكە قاراپ ئۈچ كۈندىن كۆپرەك يول يۈرگەندىن كېيىن، قاقاس ئويمانلىقتىن ئۆتتۇق. بۇ يەرگە شورلىشىپ كەتكەن، قۇرۇق، تۈزلۇق كۆللەر تارقالغان

بولۇپ، ھېچقانداق ھايۋانات ياكى ئۆسۈملۈك يوق ئىدى. بىز زور ئىشەنچ بىلەن كونا يولنى بويلاپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدۇق. شىمال تەرەپتىكى جىلغا ئېغىزىغا تۇتىشىدىغان جايدا ئىككى كىچىك تاش دۆۋىسى بايقالدى. بۇ تاش دۆۋىلىرى بىز ئىككى ھەپتە ئىلگىرى باباھاتىم (Baba-Hatim) داۋىنىدىن ئۆتۈپ، كېرىيە دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىگە بارغاندىن كېيىن ئۇچراتقان تۇنجى ئىنسانلار پائالىيىتى ئىزلىرى ئىدى.

جونسون لىنىيەسىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلار

بۇ تېپىلمىلاردىن مۇكەممەللەشكەن بولغىنى كونۇس شەكىللىك كىچىك تاش دۆۋىسى بولۇپ، ئۇ جىلغىنىڭ ئېغىز يېرىدىكى قۇرۇپ كەتكەن بۇرتىس (Burtse) دەرىخى تۇۋىدىن بايقالغان ئىدى. باشقا بىر قىسىم كىچىك يادىكارلىقلار، ئىلگىرىكى بىرقانچە يىل داۋامىدا (1864 — 1866 ـ يىللار) بۇ يولدىن ئۆتكەن كىشىلەر قالدۇرۇپ كەتكەن نەرسىلەر ئىدى. يەر شەكلى ئېگىز، ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق بولغانلىقتىن، بۇ يادىكارلىقلار تولىمۇ ياخشى ساقلانغان بولۇپ، خۇددى دۇنيا بىلەن ئالىرىۋېتىلگەن بۇ ئېگىزلىككە ئىنسانلارنىڭ قەدىمى يەتمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرگەندەك قىلاتتى. ئېگىزلىك تارىخ باشلانغاندىن بۇيان شىزاڭنىڭ ئەڭ غەربىي شىمالىنى كېسىپ ئۆتكەنىدى.

قاراقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسىم مەنبەسى

كۆپ ساندىكى يەرلەرنىڭ يول لىنىيەسىنى يەنىلا ياخشى مۇقىملاشتۇرغىلى بولسىمۇ، لېكىن 40 نەچچە يىلدىن بۇيان كىشىلەر بۇنداق قارىمىغانىدى. يولنى بويلاپ جونسوننىڭ خەرىتىسىدە بەلگە قويۇلغان «خىتاي داۋان»غا يېتىپ كەلدۇق، 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى كەچتە، بىز ئاخىرى قاراقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تارماق ئېقىن جىلغىسىغا كىردۇق. جىلغىدا تاشتىن ياسالغان ئاددىي بىر لەمپە بار بولۇپ،

ئۇستىگە «ھاجى لەنگەر» (Haji-langar) دەپ يېزىلغانىدى. قاراقاش دەريالى جىلغىسىدىكى ياشانغان بىر قىرغىز باشلامچى سېيتىۋالدى بەگ (Satip-aldi Beg) نىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ لەمپە ھاجى ھەبىبۇللاخان (Haji Habib-ullah) نىڭ ئەمرى بويىچە ياسالغانىكەن. ئەينى چاغدا، خوتەننىڭ تەقدىرى پاجىئەلىك ئەكسىيەتچى بۇ ھۆكۈمرانى (1863 ـ 1866 ـ يىللار) قاراڭغۇ تاغنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئېگىز كەتكەن قورۇم تاغ تىزمىسىدىن لاداخقا تۇتىشىدىغان لىنىيەنى ئاچقان. ئىككى كۈندىن كېيىن، قاراقاش دەريالى جىلغىسىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا، مەن ئۇچۇن خوتەندىن نەرسە ـ كېرەك ئەكەلگەن سېيتىۋالدى بەگ باشچىلىقىدىكى قىرغىزلاردىن تەشكىللەنگەن ئەتىرەت بىلەن ئۇچراشتىم. شۇنىڭ بىلەن قورۇم تاغ تىزمىسىدىكى جاپالىق تەكشۈرۈشىمىز ھەرھالدا ئوڭۇشلۇق ئاخىرلاشتى.

جونسون ماڭغان يېڭى داۋاننى ئىزدەش

ئەمما، يەنە بىر تەكشۈرۈش مېنى ئۆزىگە تولىمۇ جەلپ قىلىپ تۇراتتى، چۈنكى بۇ تەكشۈرۈش تارىخشۇناسلىق ئىلمى جەھەتتە قىممىتىگە ئىگە ئىدى. مېنىڭ كۆزدە تۇتقىنىم ھاجى ھەبىبۇللاخان ئاچقان لىنىيە بولۇپ، قاراڭغۇ تاغنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى قورۇم تاغ تىزمىسىنىڭ ئاساسىي تىزمىسىدىن ئۆتىدىغان ئېگىز كەتكەن مۇزلۇق داۋان ئىدى. بىراق، 1901 ـ يىلى ۋە 1906 ـ يىللىرى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولساقمۇ، ئەمما جونسون خاتىرىلىگەن يېڭى داۋاننىڭ ئېنىق ئورنىنى تاپالمىدۇق. شۇڭا، بۇ قېتىم قىرغىزلار ۋە ئۇلارنىڭ قوتازلىرى بىلەن قايتىدىن ھاجى لەنگەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قايتىپ كېلىپ تەكشۈرۈش قىلدۇق. ئۇ يەردە بىر مۇنچە كونۇس شەكىللىك تاش دۆۋىسى بار ئىدى. ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى جونسون توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن «خىتاي داۋان»نى بۇ تاش دۆۋىسىنىڭ شىمالىدىكى تاغ جىلغىسىدىن بايقىدىم، بۇ تاغ

جىلغىسىنىڭ چىقىش ئېغىزىدىن تەخمىنەن 7 مىل كېلىدىغان جايدا، يول قار دۆۋىسى ۋە قىيا تاشلار سەۋەبىدىن پۈتۈنلەي ئۆزۈلۈپ قالاتتى. تار تاغ جىلغىسىنى بويلاپ ئازراق ماڭغاندىن كېيىن، ئىككى خەتەرلىك جىلغىغا كىرگىلى بولاتتى، ئۇنىڭ بىرى شىمال تەرەپتىكى قارلىق تاغدا، يەنە بىرى شەرق تەرەپتىكى قارلىق تاغ جىلغىسىدا ئىدى. بىز ئۆتكەن تاغ جىلغىلىرىدا ھېچنېمە بايقالمىدى. ئەمما، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەڭ ئاخىرقى تەكشۈرۈش خىزمىتىمىز بىلەن ئالاقىدار بولغاچقا، سۇ بۆلگۈچ چوققىسىغا بېرىشىمىز لازىم ئىدى.

قورۇم تېغىنىڭ سۇ بۆلگۈچى چوققىسىدىكى قارلىق تاغ ئېغىزىغا چىقىش

كوندىلىك خاتىرەمدە 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ر. ب. لار سىنگ ۋە بىر قىسىم قىرغىزلارنىڭ ھەمراھلىقىدا، شىمال تەرەپتىكى مۇزلۇقنى بويلاپ، قورۇم تېغىنىڭ سۇ بۆلگۈچى چوققىسىدىكى قارلىق تاغ ئېغىزىغا چىققان ئەھۋاللارمۇ بار ئىدى. ئېگىزلىككە جايلاشقان مۇزلۇقتا يۈمشاق قار دۆۋىلىرى بىلەن يېرىقلار كۆپ بولغاچقا، چىقىش تولىمۇ تەس ئىدى. شۇڭلاشقا، 10 سائەتچە ۋاقىتتا ئاندىن ئېگىزلىكى 20 مىڭ فۇت بولغان تاغ چوققىسىغا چىقتۇق. تاغ چوققىسى ھەيۋەتلىك قارلىق چوققىنىڭ ئوستىگە جايلاشقان بولۇپ، ئوچ بۇلۇڭ بويىچە ئۆلچەنگەن ئېگىزلىكى 23 مىڭ 71 فۇت بولۇپ چىقتى. مەن بۇ مۇز داۋانغا چىقىش يېقىنقى مەزگىلدە مۇمكىن بولمايدىغان ئىش دەپ قارىغانىدىم. بىراق، بۇ قېتىمقى پۈرسەتنى بىزنىڭ تەكشۈرۈشىمىزنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى دېيىشكە بولاتتى، بۇ ئېگىز تاغ چوققىسىدا تۇرۇپ يىراقتا نەزەر تاشلىساق، تاغ جىلغىسىنىڭ ئىككى تەرىپى ھەمدە ئۇنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن ھۇزۇرلىناتتۇق. بۇ يەردە تۇرۇش ۋاقتىم قىسقا بولغاچقا، چارچىشىمغا قارىماي جاندىن ئوتىدىغان سوغۇقتا خەرىتە

سىزىشقا ۋە سۈرەتكە تارتىشقا باشلىدىم. شۇ چاغدا كۈن ئوچۇق تۇرۇقلۇق، چۈشتىن كېيىن سائەت تۆتتە تېرمومېتىر نۆلدىن تۆۋەن 16 سېلسىيە گرادۇسنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. مۇزلۇقتا قارا ئۇغۇ چۈشۈپ كېتىشتىن ئەنسىرەپ، بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمايلا تاغدىن چۈشۈپ بازىغا قايتتۇق، ئىككى پۈتۈمنىڭ قاتتىق مۇزلاپ ئۇششۇپ قالغانلىقىنى سەزدىم. شۇ كۈنى جاپادا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجەم كېيىن ماڭا ئۇزۇن مەزگىللىك ئازاب ئېلىپ كەلدى. بىراق، ئادەمنى مەمنۇن قىلىدىغىنى، پۈتۈم ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرغىچە بەرداشلىق بەردى.

3 ـ بۆلۈم قاراقورۇمدىن ئۆتۈپ ئەنگلىيەگە قايتىش

كۆتۈلمىگەن ئېغىر ئاقىۋەت

ئۇششۇپ قالغان پۈتۈم بارغانسېرى قاتتىق ئاغرىپ كەتتى، شۇبھىسىزكى، بۇ شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشنىڭ ئېغىر ئاقىۋىتى بولۇپ، جىددىي داۋالانمىسام بولمايتتى. پۈتۈم ئاغرىپ مېڭىشقا، ھەتتا ئات مىنىشكىمۇ ئامال بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاقىتلىق ياسالغان بىر ناسلىكا ئۈستىدە يېتىپ قاراقاش تاغ جىلغىسىدىن ئۆتۈشكە تەييارلىق قىلدۇق. تۆت كۈنلۈك ئازابلىق سەپەردىن كېيىن پورتاش(Portash) قا يېتىپ كەلدۇق. بىزنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلار قاچىلانغان ساندۇقلارنى توشۇش ئەتىتىمىز سانجۇ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، بىخەتەر ھالدا بۇ يەرگە كېلىپ بولغانىدى. قونالغۇدىكى ئىككى كۈندە كېيىنكى قەدەمدىكى توشۇش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇردۇم. قورۇم تېغىنى تەكشۈرۈشكە قاتناشقان قىرغىزلار بىلەن قاراقاشلىقلارنىڭ ئىش ھەققىنى بېرىپ، ياشانغانلىرىنى خىزمەتتىن توختاتتىم. توشۇش ئەتىتىدىكى قالغان كىشىلەر ر. ب لار سىنگنىڭ باشقۇرۇشىدا

بولدی. ئۇ ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھى بىلەن يۇكۈمىنى خېلى يېنىكلەتكەندى.

ناسلىكدا يېتىپ قاراقورۇم تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈش

مەن ئوك پۇتۇمنىك يارىسىنىك بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، دەرھال لېخ (Leh) شەھىرىگە بارماقچى بولدۇم. 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، قاراقاش تاغ جىلغىسىدىن يولغا چىقتۇق. ماڭالمىغاچقا يەنىلا ناسىلكىدا يېتىشقا مەجبۇر بولدۇم. بىز قاراقورۇم سودا يولىنى بويلاپ تېز ماڭدۇق. 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، بىز دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 18 مىڭ 687 فۇت كېلىدىغان قاراقورۇم تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ بولدۇق. يەنە بىركۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، مۇرغې (Murghe) تاغ ئېغىزىدىكى قورام تاشلار ئۈستىدە مەن ياتقان ناسىلكا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئات پەقەت ماڭالمىدى. تەلىيىمىزگە بىر توپ قاۋۇل زاڭزۇ مەدىكارلارنى ئۇچرىتىپ قالدۇق. ئەگەر، لاداختىكى ئەنگلىيە بىرلەشمە يەرلىك ئەمەلدارى پولكوۋنىك د. گ. ئولىۋېر دەل ۋاقتىدا بۇ يارەمنى قىلمىغان بولسا، مەن ھەرگىزمۇ ئۆزۈمنىڭ كۆچىگە تايىنىپ ئالدىمىزدىكى جاپالىق مۇساپە ھەم قورقۇنچلۇق ساسسېر (Sasser) مۇزلۇقىدىن ئۆتەلمىگەن بولاتتىم.

لېخ شەھىرىدە ئوپېراتسىيە قىلدۇرۇش

توققۇز كۈنلۈك جاپالىق سەپەردىن كېيىن مەن نۇبرا (Nubra) دەرياسىنىڭ ئېگىز يېرىدىكى لاداخ كەنتىدە پوپ س. شىمىت (Schmitt) نى ئۇچراتتىم. ئۇ لېخ شەھىرىدىكى مۇراۋىئات (Moravian) پاراۋانلىق دوختۇرخانىسىغا مەسئۇل ئىدى. گەرچە ئۇ ئۆزىمۇ ئېغىر كېسەل ئازابىنى تارتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنى قۇربان قىلىپ، تېزلىكتە قارادۆڭ تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ، مېنى داۋالىغلى كەلدى. سالامەتلىك ناچار، ئۇنىڭ ئۈستىگە چارچاپ كەتكەچكە، يۇقۇملىنىپ قالغانىدىم. س.

شىمىت دوختۇر ئامالسىز ئوڭ پۇتۇمنى ئوپېراتسىيە قىلىشنى كېچىكتۈردى، 10 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىگە كەلگەندە بىز لېخ شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق، لېخنا پۇتۇمنىڭ ئۇششىگەن بارماقلىرى كېسىۋېتىلدى. پوپ س. شىمىت ۋە ئۇنىڭ دوختۇرخانىدىكى خىزمەتداشلىرى مېنى ناھايىتى ياخشى كۈتتى. ئۈچ ھەپتىگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە خېلى ئەسلىمگە كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلدىم. ئالدىمدا يەنە كەشمىرگە بارىدىغان 14 كۈنلۈك جاپالىق سەپىرىم بار ئىدى. ئوپېراتسىيەدىن كېيىن يارا ئېغىزىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئاستا بولدى. شۇڭلاشقا، قەدىناس دوستۇم، ئاتاقلىق تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرى ۋە تاغقا چىقىش تەنھەرىكەتچىسى دوكتور ئا . نېۋ (Neve) نىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، سرىناگار (Srinagar) دا ئۇزاق ۋاقىت تۇرۇپ قالدىم. ئەمما، بۇ قېتىم يارەمچى بارگاھىتا قوشۇمچە تۇرۇشلۇق ئەمەلدار پولكوۋنىك د. گ. ئولۇۋېر ۋە ئا. د. ماكپېرسون (Macpherson) نىڭ كۆڭۈل قويۇپ كۈتۈشى بىلەن كېسىلىم تېزلا ياخشى بولۇپ قالدى. كەشمىردىكىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن تۇرلۇك خىزمەتلىرىم ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلدى.

كالكۈتتا، دېھرادۇن ۋە لاھورغا بېرىش

ئاخىرى ھاسا تاينىپ ماڭالايدىغان بولدۇم. 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ھىندىستانغا قايتىش سەپىرىگە ئاتلاندىم، يارام خېلى جاپا سالدى. شۇڭلاشقا، لاھوردا پەنجاپلىق كونا دوستۇم ئېدۋارد ماكلاگان (Edward Maclagan) نىڭ ئۆيىدە داۋالىنىپ، ئارام ئالدىم ھەم ھۆكۈمەتكە بېرىدىغان، ھەم باشقا جەھەتلەردىكى زۆرۈر ھېساباتلارنى پۈتكۈزۈۋالدىم. كالكۈتتا(Calcutta)غا ماڭىدىغان بولدا، نۇرغۇن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەن كۆرۈشەتتىم، يەنە بىر قەدىناس دوستۇم، باش ۋالىي جانابلىرىنىڭ شەخسىي كاتىپى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە گېنېرالى جامېس دۇنلوپ شىمىس (James Dunlop Simth) مېنى تەكلىپ

قىلغانىدى. شۇڭلاشقا، مەن دېھرادۇن(Dehra dun) نى زىيارەت قىلدىم. قۇرۇقلۇق ئارمىيە پولكوۋنىكى ھىندىستان ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بۇررارد (Burrard) دوستانە يارەدەم قىلىپ، مېنىڭ ئوچ بۇلۇڭ بويىچە ئۆلچەنگەن خەرىتىلىرىمنى تولۇق نەشر قىلىشقا كاپالەت بەردى. كالكۇتتادا تۇرغان بىرقانچە كۇن ئىچىدە، لورد مىنتوسن ئۆزىنىڭ كەڭ قورساق، كىشىگە ئۇمىد ئاتا قىلىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى. لورد مىنتوسىنىڭ شەخسەن ئارىلىشىشى بىلەن ئالدىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن بىچارە نايك رام سىنگ ئىلتىماس قىلغان ئالاھىدە نەپىقە پۇلى ناھايىتى تېزلا تەستىقلاندى. راي لار سىنگ ئادەتتىن تاشقىرى جاپالىق شارائىتتا ئۆزىنىڭ قىزغىنلىقى ۋە قابىلىيەتلىكلىكىنى ئىپادىلىدى. بۇنداق روھنى مەن باشقا ھېچقانداق ھىندىستانلىقتا ئۇچراتمىغانىدىم. ئۇ ھۆكۇمەت تەرەپنىڭ يۇكسەك ماختىشىغا ئېرىشتى، ئۇنىڭغا راي باھادۇر (Rai Bahadur) دېگەن ئۇنۋان بېرىلدى ھەم 1909 ـ يىللىق شەرەپ تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلدى، شۇنداقلا ئۆستۇرۇلدى. ئۆلچەپ سىزغۇچى راي رام سىنگكە پادىشاھلىق جۇغراپىيە جەمئىيىتى ئۇزۇن ئۆتمەيلا مۇكاپات بەردى ھەم ئۇنىڭ بىرقانچە قېتىملىق تەكشۈرۈشتىكى كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ھىندىستان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدىكى كىنەز ھاركورت بۇلتېر (Harcourt Bulter)نىڭ دوستانە يارەدەم بېرىشى نەتىجىسىدە، مېنىڭ خەنزۇ كاتىپىم جياڭ بېگىمگە ھىندىستان ھۆكۇمىتى ناھايىتى قىممەتلىك بىر دانە سائەت سوۋغا قىلدى.

ياۋروپاغا قايتىش

1908 ـ يىلىدىكى مىلاد بايرىمىدىن كېيىن، مەن ئاخىرى بومباي (Bombay) دا ياۋروپاغا ماڭىدىغان پاراخوتقا چىقتىم.

دېڭىزدا يېتەرلىك دەم ئېلىش پۇرسىتى بولغاچقا، يارام پۇتۇنلەي دېگۈدەك ساقىيىپ كەتتى. پاراخوت ماركو پولو شەھىرىدە قىسقا ۋاقىت توختىغاندا، مېڭىپ باقسام پۇتۇم پەقەتلا ئاغرىمىدى. 1909 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى لوندونغا يېتىپ كەلدىم. كىشىنى تېخىمۇ خۇشال قىلىدىغىنى، مەدەنىي يادىكارلىقلار ساقلانغان ساندۇقلارنىڭ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇلۇغ بىرىتانىيە مۇزېيىغا يېتىپ كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئىدى.

يېڭى خىزمەت ھەم خۇلاسە

ماڭا ئوخشاش ئادەمنىڭ ئۇزاق سەپەردىن قايتىپ كېلىشى پەقەت ئارام ئېلىشتىنلا دېرەك بەرمەيتتى، يەنە مەلۇم جەھەتلەردىكى خىزمەتلەرنىڭ دالىدىكى خىزمەتتىنمۇ جاپالىق بولىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. تېخىمۇ مۇھىم بولغان خىزمەتلەرگە سەمىمىي ئىلھاملاندۇرۇش ۋە گۈزەل ئارزۇ - ئارمانلار بىلەن كىرىشىپ كەتتىم. ھىندىستان گوبېرناتورىنىڭ كاتىپى ھىندىستاندىن ماڭا يازغان خېتىدە، مېنىڭ پىلانىمنى يېقىندىن قوللايدىغانلىقىنى، مېنى بىر مەزگىل ئىچىدە ئالاھىدە ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغانلىقىنى، مېنىڭ يېغىپ كەلگەن بۇيۇملىرىمنى رەتلىشىم ۋە تەكشۈرۈش خاتىرەمنى يېزىشىمغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى ئىككى ئاي ئىچىدە، مەن پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىگە بىر پارچە دەسلەپكى دوكلاتنى تاپشۇردۇم، ئورۇنلىغان جۇغراپىيەشۇناسلىق جەھەتتىكى خىزمەتلىرىمنى نەزەردە تۇتۇپ، مەزكۇر جەمئىيەت ماڭا فوندنىڭ ئالتۇن مېدالىنى بەردى. ئەڭ ئاخىرىدا چوڭقۇر ئىشەنچ بىلەن شۇنى كۆرۈپ يەتتىمكى، ئىلىم ساھەسىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىملار ئىچىدىكى سەمىمىي دوستلار ۋە ھەمكارلاشقۇچىلار مېنىڭ بۇ تۇرلۇك خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشقا ۋە ئاخىرلاشتۇرۇشۇمغا سەمىمىي ياردەم بېرىشنى خالايدىكەن.

بۇ كىتاب گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ 2000 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 2000 ـ يىلى 10 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据广西师范大学出版社2000年10月第1版，2000年10月第1次印刷本翻译出版。

تەكلىماكاندىن ئۆتۈش

ئاپتورى: ئاۋرېل ستەين (ئەنگلىيە)
تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئايگۈل قادىر، رىزۋانگۈل نۇرۇللا
مەسئۇل مۇھەررلىرى: ئابدۇراخمان ئەبەي، ئابدۇخېلىل ئابدۇجېلىل
مەسئۇل كوررېكتورى: ئارزىگۈل كېرىم
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.75
نەشرى: 2010 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2010 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 4000 — 1
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 12243 - 1
باھاسى: 37.00 يۈەن